

॥ श्रीः ॥

अभिधानसंग्रहः

नाम

संस्कृतप्राचीनकोशग्रन्थसमुच्चयः।

द्वितीयः खण्डः।

अत्र

हेमचन्द्रकृताः

अभिधानचिन्तामणि-अभिधानचिन्तामणिपरिशिष्ट-
अनेकार्थसंग्रह-निघण्टुशेष-लिङ्गानुशासनकोशाः,

जिनदेवमुनीश्वरविरचितः

अभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छश्च

संगृह्यन्ते।

काव्यमालासंपादक पण्डितशिवदत्त काशीनाथाभ्यां
संशोधितः।

स च

शाके १८१८ वत्सरे

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः।

मूल्यं सपादो रूप्यकः।

ABHIDHÂNA-SANGRAHA.

It is a matter of congratulation that vigorous efforts are latterly being made in all directions to rescue from obscurity old Sanskrit literary works It does not, however, appear, that adequate attention is paid to rescuing those old Sanskrit Lexicons, which alone can furnish the real key to the store of knowledge contained in the old Sanskrit works As these lexicons are written in verse, they can be easily got up by heart, and are readily accessible for use whenever wanted. It is thus a duty of every gentleman who feels pride in the ancient Sanskrit literature to have by him such valuable lexicons Tradition ascribes the existence of 56 such lexicons* Unfortunately a large number of these are remembered by name only. Fearing that the few which are at present obtainable, if not rescued in time, might share the fate of others, we have succeeded, with great difficulty, in collecting a large number of them and are trying hard to get hold of others Instead of waiting till the whole collection of available works is complete, we think it would serve the public better to publish as many works as we have succeeded in laying our hands upon If all the works we have, are published in one volume, it will take a long time the book will be unwieldy, and the price very heavy To suit the convenience of buyers, therefore we propose to publish one work full at a time If it happens to be too small for a volume, we shall issue two or three works together in a handy volume. The books will be printed on good paper and in good type Notice will be given from time to time as the volumes are ready The pages of each Lexicon will be numbered separately

In accordance with the arrangement above indicated, the First and Second Volumes are already printed The First Volume includes Five Lexicons, viz (1) Nâmalinganus'asana (Amarakos'a) by Amarasimha, and its supplement (2) Trikandas'esha and (3) Harâvali, (4) Ekâksharakos'a and (5) Dvirupakos'a by Purushottamadeva Price Rupee 1 Postage Annas 2

The Second Volume includes Six Lexicons viz (6) Abhidhânachintâmani (7) Abhidhânachintamani paris'ishta, (8) Anekarthasangraha, (9) Nighantusesha, and (10) Linganus'asana by Hemachandra and (11) Abhidhânachintamani S'ilonchchha of Jinadeva Muni's'vara Price Rupee 1-4, Postage Annas 3

The Third Volume will contain (12) Vis'vaprakâs'a and (13) Sabdabhedaprakâsa of Mahes'vara.

Those gentlemen who want these books will kindly send their names and subscriptions to us so that when the books are ready they will be immediately despatched

TUKARAM JAVAJI,

Proprietor, Nirnaya Sagara Press.

---

* From the list given elsewhere it will be seen that these Lexicons number more than 56

THE

ABHIDHANA-SANGRAHA

OR

A COLLECTION OF SANSKRIT ANCIENT LEXICONS

NOS. 6, 7, 8, 9, 10.

THE ABHIDHÂNA-CHINTÂMANI, THE ABHIDHÂNA-CHINTÂMANI-PARIS'ISHTA, THE ANEKÂRTHA-SANGRAHA, THE NIGHANTU S'ESHA AND THE LINGÂNUS'ASANA

OF

HEMACHANDRA.

AND

NO. 11.

THE ABHIDHÂNA-CHINTAMANI-S'ILONCHCHHA.

OF

JINADEVA MUNISVARA.

EDITED BY

PANDIT S'IVADATTA

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE NIRNAYA-SÂGARA PRESS.

BOMBAY.

1896.

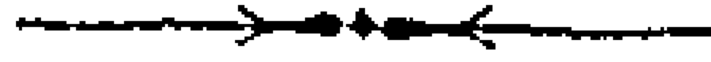
Price 1¼ Rupee

॥ श्रीः ॥

अभिधानसंग्रहः

नाम

संस्कृतप्राचीनकोशग्रन्थसमुच्चयः ।

तत्र

(६, ७, ८, ९, १०)

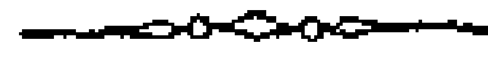
श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रविरचिताः

अभिधानचिन्तामणि–अभिधानचिन्तामणिपरिशिष्ट–अनेकार्थ-संग्रह–निघण्टुशेष–लिङ्गानुशासनकोशाः ।

(११)

जिनदेवमुनीश्वरविरचितः

अभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छश्च ।

काव्यमालासंपादक–पण्डितशिवदत्त काशीनाथाभ्यां
संशोधिताः ।

ते च

शाके १८१८ वत्सरे

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीताः ।

मूल्यं सपादो रूप्यकः ।

हेमचन्द्रः ।

अयं श्वेताम्बरजैनाचार्यश्रीहेमचन्द्रः कदा कतमं भूमिमण्डलं मण्डयामासेति जिज्ञासायामनेकग्रन्थपर्यालोचने प्रवृत्ते Dr P Peterson महाशयाना Fifth Report पुस्तके—

'तत्पट्टपूर्वाद्रिसहस्ररश्मिः सोमप्रभाचार्य इति प्रसिद्धः ।
श्रीहेमसूरेश्च कुमारपालदेवस्य चेदं न्यगदच्चरित्रम् ॥'[1]

इति सोमप्रभाचार्यविरचितहेमकुमारचरित्रकाव्यतः,

'स्तुमस्त्रिसंध्यं प्रभुहेमसूरेरनन्यतुल्यामुपदेशशक्तिम् ।
अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि यः क्षोणिभर्तुर्व्यधित प्रबोधम् ॥
सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथः प्रवादः ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ॥

इति सोमप्रभकथिते कुमारनृपहेमचन्द्रसंवादे । जिनधर्मप्रतिबोधे प्रस्तावः पञ्चमः प्रोक्तः ॥'

इति सोमप्रभविरचितकुमारपालप्रतिबोधकाव्यतः,

'शिष्यो जम्बुमहामुनेः प्रभव इत्यासीदमुष्यापि च श्रीशय्यंभव इत्यमुष्य च यशोभद्राभिधानो मुनिः ।
संभूतो मुनिभद्रबाहुरिवे[2] द्वौ तस्य शिष्योत्तमौ संभूतस्य च पादपद्ममधुलिट्श्रीस्थूलभद्राह्वयः ॥

वंशक्रमागतचतुर्दशपूर्वरत्नकोशस्य तस्य दशपूर्वधरो महर्षिः ।
नाम्ना महागिरिरिति स्थिरतागिरीन्द्रो ज्येष्ठान्तिषत्समजनिष्ट विशिष्टलब्धिः ॥

शिष्योऽन्यो दशपूर्वभृन्मुनिवृषो नाम्ना सुहस्तीत्यरुद् यत्पादाम्बुजसेवनात्समुदिते राज्ये प्रबोधर्धिका ।
चक्रे संप्रतिपार्थिवः प्रतिपुरग्रामाकरं भारतेऽस्मिन्नर्धे जिनचैत्यमण्डितमिलापृष्ठं समन्तादपि ॥

अजनि सुस्थित[3]सुप्रतिबुद्ध इत्यभिधयार्यसुहस्तिमहामुनेः ।
शमधनो दशपूर्वधरातिपद्रवमहातरुभञ्जनकुञ्जरः ॥
महर्षिसंसेवितपादसंनिधेः प्रचारभागालवणोदसागरम् ।
महान्गणः कोटिक इत्यभूत्ततो गङ्गाप्रवाहो हिमवद्गिरेरिव ॥

तस्मिन्गणे कतिपयेष्वपि यातवत्सु साधूत्तमेषु चरमो दशपूर्वधारी ।
उद्दामतुम्बवनपत्तनवज्रशाखावज्रं महामुनिरजायत वज्रसूरिः ॥

दुर्भिक्षे समुपस्थिते प्रलयवद्भीमं वभाज्यन्यदा भीतं न्यस्य महापसंघमभितो विद्यावदातं पटे ।
योऽभ्युद्धृत्य कराम्बुजेन नभसा पुर्यामनैषीन्महापुर्यां मङ्क्षु सुभिक्षधामनि तपोधामामसीमा निधिः ॥

तस्माद्वज्राभिधा शाखाभूत्कोटिकगणद्रुमे । उच्चनागरिकामुख्यशाखात्रितयगोचरा ॥
तस्यां च वज्रशाखायां निलीनमुनिषट्पदः । पुष्पगुच्छायतो गच्छश्चन्द्र इत्याख्ययाभवत् ॥

---

१ अस्य जिनधर्मप्रतिबोधकाव्यस्य निर्माणसमयस्तु— शशिजलधिसूर्यवर्षे शुचिमासे रविदिने सिताष्टम्याम् । जिनधर्मप्रतिबोधः क्लृप्तोऽयं गुर्जरेन्द्रपुरे ॥ इति वदता ग्रन्थकृता १२४१ (A D 1184) विक्रमसंवत्सरात्मक उक्तः २ इति च' इति भवेत् ३ सुस्थित सुप्रतिबद्ध इति मनिद्वयम्

धर्मध्यानसुधासुधांशुरमलः संघार्धरत्नाकरो भव्याम्भोरुहभास्करः स्मरकरिप्रोन्माथकण्ठीरवः ।
गच्छे तत्र बभूव संयमधनः कारुण्यराशिर्यशोभद्रः सूरिरपूरि येन भुवनं शुद्धैर्यशोभिर्निजैः ॥
श्रीमन्नेमिजिनेन्द्रपावितशिरस्यद्रौ स संलेखनां कृत्वादौ प्रतिपन्नवाननशनं प्रान्ते शुभध्यानभाक् ।
तिष्ठन्शान्तमनास्त्रयोदशदिनान्याश्चर्यमुत्पादयन्नुच्चैः पूर्वमहर्षिसंयमकथाः सत्यापयामासिवान् ॥

श्रीमान्प्रद्युम्नसूरिः समजनि जनितानेकभव्यप्रबोध-
स्तच्छिष्यो विश्वविश्वप्रथितगुणगणः प्रावृडम्भोदवद्यः ।
प्रीणाति स्माखिलक्ष्मां प्रवचनजलधेरुद्धृतैरर्थनीरै-
र्गतस्य स्थानकानि श्रुतिविषयसुधासारसध्र्यञ्चि विष्वक् ॥

सर्वग्रन्थरहस्यरत्नमुकुरः कल्याणवल्लीतरुः कारुण्यामृतसागरः प्रवचनव्योमाङ्गणाहस्करः ।
चारित्रादिकरत्नरोहणगिरिः क्ष्मां पावयन्धर्मराट् सेनानीर्गुणसेनसूरिरभवच्छिष्यस्तदीयस्ततः ॥
शिष्यस्तस्य च तीर्थमेकमवनेः पावित्र्यकृज्जंगमः स्याद्वादत्रिदशापगाहिमगिरिर्विश्वप्रबोधार्यमा ।
कृत्वा स्थानकवृत्तिशान्तिचरिते प्राप्तः प्रसिद्धिं परां सूरिर्भूरितपःप्रभावसतिः श्रीदेवचन्द्रोऽभवत् ॥
आचार्यो हेमचन्द्रोऽभूत्तत्पादाम्भोजषट्पदः । तत्प्रसादादधिगतज्ञानसंपन्महोदयः ॥
जिष्णुश्चेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रापरान्तं कुरून्सिन्धूनन्यतमांश्च दुर्गविषयान्दोर्वीर्यशक्त्या हरिः ।
चौलुक्यः परमार्हतो विनयवान्श्रीमूलराजान्वयी तं नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालोऽब्रवीदेकदा ॥

पापर्द्धिद्यूतमद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्तं
तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधियां प्राप्य युष्माकमाज्ञाम् ।
स्वामिन्नुर्व्यां निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं तथार्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः संमतेः संप्रतीह ॥

अस्मत्पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याच्ञया साङ्गं व्याकरणं सवृत्ति सुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा ।
मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्व्याश्रयच्छन्दोलंकृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूयं सज्जाः स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेदः ।
मादृग्जनस्य परिबोधकृते [शलाका] पुंसां प्रकाशयत वृत्तमपि त्रिषष्टेः ॥
तस्योपरोधादिति हेमचन्द्राचार्यः शलाकापुरुषेतिवृत्तम् ।
धर्मोपदेशैकफलप्रधानं न्यवीविशच्चारु गिरां प्रपञ्चे ॥
जम्बूद्वीपारविन्दे कनकगिरिरसावश्नुते कर्णिकात्वं
यावद्यावच्च धत्ते जलनिधिरवनेरन्तरीयत्वमुच्चैः ।
यावद्व्योमाध्वपान्थौ तरणिशशधरौ भ्राम्यतस्तावदेत-
त्काव्यं नाम्ना शलाकापुरुषचरितमित्यस्तु जैनं धरित्र्याम् ॥'

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितशलाकापुरुषचरितप्रशस्तितश्च चौलुक्यकुमारपालराज्ये हेमचन्द्राचार्याणां महाप्रभा अवगतेः

'नृपस्य जीवाभयदानडिण्डिमैर्महीतले नृत्यति कीर्तिनर्तकी ।
श्रीहेमचन्द्रप्रभुपादपद्मं वन्दे भवाब्धेस्तरणैकपोतम् ।
ललाटपट्टान्तस्कान्तगदाक्षरावली येन मम व्यलोपि ॥

बोधयित्वा महाराजं देवलोकं जगाम यः । पश्चात्कुमारपालोऽयं शोकं गत्वा मुमूर्छ सः ॥

तदनु धैर्यमवलम्ब्य धर्मध्यानं करोति ।'

इति हेमकुमारचरित्रकाव्ये हेमचन्द्राचार्याणां देवलोकगमनस्योक्तेरथ कुमारपालराज्यसमय एवाचार्यहेमचन्द्रसमयः; कुमारपालराजधान्येव भूमिमण्डलमित्यबाधमवगतम् । विशेषकथा तु प्रबन्धकोश-प्रबन्धचिन्तामणिभ्यामवगन्तव्या ।

कुमारपालराज्यसमयन्तु—

'ॐ नमः शिवाय ।

ब्रह्माद्वैतधिया मुमुक्षुभिरभिध्यातस्य यद्वाक्षरैरिच्छाशक्तिमभिष्टवीमि जगतां पत्युः श्रुतीनां निधेः ।
या व्यापारितसंहृतेः स्वसमये ब्रह्माण्डपिण्डैर्नवैः क्रीडन्ती मणिकन्दुकैरिव सदा स्वच्छन्दमाह्लादते ॥
गीर्वाणैर्वीतगर्वं दनुजपरिभवात्प्रार्थितस्त्रायकार्थं वेधाः संध्यां नमस्यन्नपि निजचुलुके पुण्यगङ्गाम्बुपूर्णे ।
सद्यो वीरं चुलुक्याह्वयमसृजदिमं येन कीर्तिप्रवाहैः पूतं त्रैलोक्यमेतन्नियतमनुहरत्येव हेतोः फलं श्रीः ॥
ग: कोऽपि ततो बभूव विविधाश्चर्यैकलीलास्पदं यस्माद्भूमिभृतोऽपि वीतगणिता(णना)ः प्रादुर्भवन्त्यन्वहम् ।
यां यः प्रथितप्रतापमहती दध्रे विपन्नोऽपि सन्यो जन्यावधि सर्वदापि जगतो विश्वस्य दत्ते फलम् ॥
वंशस्यास्य यशःप्रकाशनविधौ निर्मूल्यमुक्तामणिः क्षोणीपालकिरीटकल्पितपदः श्रीमूलराजोऽभवत्[1] ।
यो मूलं कलिदावदग्धनिखिलन्यायद्रुमोत्पादने यो राजेव करैः प्रकामशिशिरैः प्रीतिं निनाय प्रजाः ॥
यश्चापोत्कटराजराज्यकमलां स्वच्छन्दवन्दीकृतां विद्वद्बान्धवविप्रवन्दिभृतकव्यूहोपभोग्यां व्यधात् ।
यत्खड्गाश्रयिणीं तदा श्रियमलं युद्धस्फुरद्विक्रमक्रीताः सर्वदिगन्तरक्षितिभुजां लक्ष्म्याश्चिरं भेजिरे ॥
सूनुस्तस्य बभूव भूपतिलकश्चामुण्डराजाह्वयो[2] यद्गन्धद्विपदानगन्धपवनाघ्राणेन दूरादपि ।
विभ्रश्यन्मदगन्धभग्नकरिभिः श्रीसिन्धुराजस्तथा नष्टः क्षोणिपतेर्यथास्य यशसां गन्धोऽपि निर्णाशितः ॥
तस्माद्वल्लभराज इत्यभिधया क्ष्मापालचूडामणिर्जज्ञे साहसकर्मनिर्मितचमत्कारः क्षमामण्डले ।
यत्कोपानलजृम्भितं पिशुनयत्येतत्प्रयाणश्रुतिक्षुभ्यन्मालवभूपचक्रविकसन्मालिन्यधूमोद्गमः ॥
श्रीमद्दुर्लभराजनामनृपतिर्भ्रातास्य राज्यं दधे शृङ्गारेऽपि निषण्णधीः परवधूवर्गस्य यो दुर्लभः[3] ।
यस्य क्रोधपरायणस्य किमपि भ्रूवल्लरी भङ्गुरा सद्यो दर्शयति स्म लाटवसुधाभङ्गस्वरूपं फलम् ॥
भीमोऽपि द्विषतां सदा प्रणयिनां भोग्यत्वमासेदिवान्क्षोणीभारमिदं(मं) बभार नृपतिः श्रीभीमदेवो[4] नृपः ।
धारापञ्चकसाधनैकचतुरैस्तद्वाजिभिः साधिता क्षिप्रं मालवचक्रवर्तिनगरी धारेति को विस्मयः ॥
तस्माद्भूमिपतिर्बभूव वसुधाकर्णावतंसः स्फुरत्कीर्तिप्रीणितविश्वकर्णविवरः श्रीकर्णदेवाह्वयः[5] ।
येन ज्याप्रथितस्वनं च्युतशरं धर्मं पुरस्कुर्वता न्यायजेन न केवलं रिपुगणः कालोऽपि विद्धः कलिः ॥
दृप्यन्मालवभूपबन्धनविधित्रस्ताखिलक्ष्मापतिर्भक्त्याकृष्टवितीर्णदर्शनशिवो मूर्तः प्रभावोदयः ।
सद्यः सिद्धरसात्तृणीकृतजगद्गीतोपमा(तावदा)नस्थितिर्जज्ञे श्रीजयसिंहदेवनृपतिः सिद्धादिराजस्ततः[6] ॥

१. मूलराजराज्यम्—वि० सं० ९९३–१०५३. २. चामुण्डराजराज्यम्—वि० सं० १०५३–१०६६. ३. दुर्लभराजराज्यम्—वि० सं० १०६६–१०७८. ४. भीमदेवराज्यम्—वि० सं० १०७८–११२०. ५. कर्णदेवराज्यम्—वि० सं० ११२०–११५० ६. सिद्धराजापरपर्याय जयसिंहराज्यम्—वि० सं० ११५०–११९९.

वश्या वेश्म रसातलं च विलसद्भोगि··························भोक्तुम········क्षत्राणि रक्षांसि च ।
यः क्षोणीधरयागिनीं च सुमहाभोगां सिषेवे चिरं हेलासिद्धरसा सदा क्षितिभुजः··············रे ॥
[संख्या]तीतवित्तीर्णदाननिवहैः संपन्नपुण्योच्चयः क्रीडाक्रान्तदिगन्तराल································ ।
··· ॥
··························कुलभूप············विलम्ब्य·····क्रीडाक्रोड इवोद्दधार वसुधां देवाधिदेवाज्ञया ।
देवः सोऽथ कुमारपालनृपतिः श्रीराज्यचूडामणिर्यः स्वर्गादवतीर्णवान्हरिरिति ज्ञातः प्रभावाज्जनैः ॥
अर्णोराजनराधिराजहृदये क्षिप्त्वैक(व) बाणव्रजं श्च्योतल्लोहिततर्पणादमदयच्चण्डीं भुजस्थायिनीम् ।
द्वारालम्बितमालवेश्वरशिरःपद्मेन यश्चाहरल्लीलापङ्कजसंग्रहव्यसनिनीं चौलुक्यराजान्वयः ॥
शुद्धाचारनवावतारसरणिः सद्धर्मकर्मक्रमप्रादुर्भावविशारदो नयपथप्रस्थानसार्थाधिपः ।
यः संप्रत्यवतारयन्कृतयुगं योगं कलेर्लङ्घयन्मन्ये संहरति स्म भूमिवलयं कालव्यवस्थामपि ॥
प्रत्यू·······खण्डिताङ्गुलिदले पर्युल्लसत्पल्लवो नष्टोदीच्यनराधिपोज्झितसितच्छत्रैः प्रसूनोज्ज्वलः ।
छिन्नप्राच्यनरेन्द्रमौलिकमले प्रोष्प(प्रोच्च)स्फलद्योतितरछायां दूरमवर्धयन्निजकुले यस्य प्रतापद्रुमः ॥
आचारः किल तस्य रक्षणविधिर्विघ्नेशनिर्नो(र्णो)गितप्रत्यूहस्य फलावलोकिशकुनज्ञानस्य सं·······वः ।
देवीमण्डलखण्डिताखिलरिपोर्युद्धं विनोदोत्सवः श्रीसोमेश्वरदत्तराज्यविभवस्याडम्बरं वाहिनी ॥
राज्ञानेन च भुज्यमानसुभगा विश्वंभरा विस्फुरद्रत्नद्योतितवारिराशिरशना शीताद्रिविन्ध्यस्तनी ।
एषाभूषयदस्थिकुण्डलमिव श्रुत्याश्रयं····एता बिभ्राणा नगराह्वयं द्विजमहास्थानं सुवर्णोदयम् ॥
आब्रह्मादिकृपिप्रवर्तितमहायज्ञक्रमोत्तम्भितैर्यूपैर्दत्तकरावलम्बनतया पादव्यपेक्षाच्युतः ।
धर्मोऽत्रैव चतुर्युगेऽपि कलितानन्दः परिस्पन्दते तेनानन्दपुरेति यस्य विबुधैर्नामान्तरं निर्मितम् ॥
अश्रान्तद्विजवर्गवेदमुखैर्बाधिर्यमारोपितः शश्वद्धोमहुताशधूमपटलैरान्ध्यव्यथां लम्भितः ।
नानादेवनिकेतनध्वजशिखाघातैश्च खञ्जीकृतो यस्मिन्नद्य कलिः स्वकालविहितोत्साहोऽपि नोत्सर्पति ॥
सर्पद्विभवधूजनस्य विविधालंकाररत्नांशुभिः स्मेराः संततगीतमङ्गलरवैर्वाचालतां प्रापिताः ।
अस्त्रा(श्रा)न्तोत्सवलक्ष्यमाणविभवोत्कर्षप्रकाशश्रिलौ मार्गा एव वदन्ति यत्र नृपतेः सौराज्यसंपद्गुणम् ॥
अस्मिन्नागरवंशजद्विजजनस्त्राणं करोत्यध्वरे रक्षां शान्तिकपौष्टिकैर्वितनुते भूपस्य राष्ट्रस्य च ।
मा भूत्तस्य तथापि तीव्रतपसो बाधेति भक्त्या नृपो वप्रं विप्रपुराभिरक्षणकृते निर्मापयामास सः ॥
अस्मिन्वप्रगुणेन तोयनिलयाः प्रीणन्ति लोकं जलैः कामं क्षेत्रभुवोऽपि वप्रकलितास्तन्वन्ति धान्यश्रियम् ।
एवं चेतसि संप्रधार्य सकलब्रह्मोपकारेच्छया चक्रे वप्रविभूषितं पुरमिदं चौलुक्यचूडामणिः ॥
पादाक्रान्तरसातलो गिरिरिव श्लाघ्यो महाभोगतः शृङ्गारीव तरङ्गिणीपतिरिव स्फारोदयद्वारभूः ।
उत्सर्पत्कपिशीर्षको जय इव क्रव्यादनाथद्विषा नारीवर्गं इवेष्टकान्तरुचिरः सालोऽयमालोक्यते ॥
भोगाभोगमनोहरः फणशतैरुत्तुङ्गतां धारयन्पातः कुण्डलिता च यन्नपुरुपस्याज्ञावशेनागतः ।
रत्नस्वर्णमहानिधिं पुरमिव त्रातुं स शेषः स्थितः प्राकारः सुधया सितोपलशिराः संलक्ष्यते वृत्तवान् ॥

---

१. कुमारपालराज्यम्—वि० सं० ११९९–१२३०. २ अयमर्णोराजश्च वीरधवलैमदाराजगिनामद इति कीर्तिकौमुदीकाव्यस्य नरेन्द्रवंशवर्णनामके द्वितीयसर्गे व्याख्यात एव भवेत्.

कामं कामसमृद्धिपूरकमारामाभिरामाः सदा सच्छन्दस्तनतत्परैर्द्विजकुलैरत्यन्तवाचालिताः ।
उत्सर्पद्गुणशालिविप्रवलयप्रीतैः प्रसन्ना जनैरत्रान्तश्च बहिश्च संप्रति भुवः शोभाद्भुतं बिभ्रति ॥

लक्ष्मीकुलं क्षोणिभुजो दधानः प्रौढोदयाधिष्ठितविग्रहोऽयम् ।
विभ्राजते नागरकाम्यवृष्टिर्वप्रश्च चौलुक्यनराधिपश्च ॥

यावत्पृथ्वी पृथुविरचिताशेषभूभृन्निवेशा यावत्कीर्तिः सगरनृपतेर्विद्यते सागरोऽयम् ।
तावन्नन्द्याद्द्विजवरमहास्थानरक्षानिदानं श्रीचौलुक्यक्षितिपतियशःकीर्तनं वप्र एषः ॥

एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।
श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्प्रशस्ताम् ॥

संवत्-१२०८ वर्षे आश्विन शुदि (२) गुरौ लिखितं नागरब्राह्मणपण्डितवालणेन ॥'

इति काव्यमालापुस्तकान्तर्गतप्राचीनलेखमालाया G. Bühler Ph. D., L. L. D., C. I. E. महाशयप्रेषित ४९ तमलेखतः विक्रमसंवत् १२०८ (A. D. 1151) रूपः स्फुटमेव प्रतीयते । एवं च द्वादशी सिस्तशतिका हेमचन्द्रसत्ताधारभूतावगम्यते ।

अनेनाचार्यश्रीहेमचन्द्रेणेयन्तो ग्रन्था निर्मिता इति निश्चितं नैव । परंतु तन्निर्मितग्रन्थेषु—अनेकार्थकोषः, अनेकार्थशेष, अभिधानचिन्तामणि (नाममालाव्याख्या), अलंकारचूडामणिः (काव्यानुशासनव्याख्या), उणादिसूत्रवृत्ति, काव्यानुशासनम्, छन्दोनुशासनम्, छन्दोनुशासनवृत्तिः, देशीनाममाला सवृत्तिः, [द्व्याश्रयकाव्यं सवृत्ति], धातुपाठः सवृत्तिः, धातुपारायणं सवृत्ति, धातुमाला, नाममाला, नाममालाशेष, निघण्टुशेष, [प्रमाणमीमांसा सवृत्ति,] बलाबलसूत्रबृहद्वृत्तिः, बालभाषाव्याकरणसूत्रवृत्तिः, [योगशास्त्रम्,] विभ्रमसूत्रम्, [लिङ्गानुशासनं सवृत्ति,] शब्दानुशासनं सवृत्ति, शेषसंग्रह, शेषसंग्रहसारोद्धारः, एते ग्रन्थाः Catalogus Catalogorum ग्रन्थे Dr Theodor Aufrecht महाशयैः प्रकाशिताः । एवमनेकलक्षालकग्रन्थकर्तृश्वेताम्बरजैनाचार्यश्रीहेमचन्द्रकृतान्यभिधानान्येवास्मिन्पुस्तके संगृहीतानि ।

तदेतेषामभिधानानां मुद्रणाय शोधनसमये येषां सहृदयानां पुस्तकानि प्राप्तानि, तेषां नामानि धन्यवादपुरःसरं प्रकाश्यन्ते—

१. अभिधानचिन्तामणिः (नाममाला)	—वाराणसीमुद्रितः ।
”	—जयपुरराजगुरुश्रीलक्ष्मीदत्तभट्टात्मजश्रीदत्तानाम् ।
”	—जयपुरराजकीयपुस्तकालयतः ।
२. अभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टम् (नाममालाशेष)	—अभिधानचिन्तामणितोऽस्माभिरुद्धृतम् ।
३. अनेकार्थसंग्रहः	—वाराणसीमुद्रित ।
”	—जयपुरराजगुरुश्रीलक्ष्मीदत्तात्मजश्रीदत्तानाम् ।
अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी	—जयपुरराजगुरुपर्वणीकरश्रीनारायणभट्टानाम् ।
”	—जंगमयुगप्रधानबृहत्खरतरगच्छप्रधानभट्टारकश्रीजिनमुक्तिसूरिणाम् ।
४. निघण्टुशेषः	—पुण्यपत्तनस्थपुस्तकालयतः ।

५. लिङ्गानुशासनम् —लवपुरीयविश्वविद्यालयाध्यापकदुर्गादत्तशास्त्रिणाम् ।

,, —जंगमयुगप्रधानबृहत्खरतरगच्छप्रधानभट्टारक-श्रीजिनमुक्तिसूरिणाम् ।

६. अभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छः —खरतरगच्छस्थजीराममुनीनाम् ।

तदेवमेकानेकपुस्तकाधारेण शोधितमुद्रिताभिधानसंग्रहेऽस्मद्दोषादक्षरयोजकदोषाद्वा यत्र क्वचनाशुद्धिः स्थिता जाता वा तत्र सहृदयाः सौहार्देन समाधास्यन्ति ।

यत —

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति प्रार्थयतः—

पण्डित-शिवदत्त-काशीनाथौ ।

॥ श्रीः ॥

अभिधानसंग्रहः ।

(६)

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः

अभिधानचिन्तामणिः ।

प्रणिपत्यार्हतः सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः । रूढयौगिकमिश्राणां नाम्नां मालां तनोम्यहम् ॥ १

व्युत्पत्तिरहिताः शब्दा रूढा आखण्डलादयः । योगोऽन्वयः स तु गुणक्रियासंबन्धसंभवः ॥ २

गुणतो नीलकण्ठाद्याः क्रियातः स्रष्टृसंनिभाः । स्वस्वामित्वादिसंबन्धैस्तत्राहुर्नाम तद्वताम् ॥ ३

---

१. "प्रणिपत्यार्हत इति मङ्गलार्थम् । मङ्गलं चाविघ्नेन शास्त्रस्य समाप्त्यर्थम् । सिद्धं प्रतिष्ठां प्राप्तं साङ्गं शब्दानुशासनं यस्येति कर्तृविशेषणम् । अङ्गानि लिङ्गधातुपारायणादीनि । एतावता शब्दानुशासनेन सहास्या एककर्तृकत्वमाह । एककर्तृकत्वख्यापनं चान्योन्यसंवादात्प्रतीतिदार्ढ्योपदर्शनार्थम् । शब्दानुशासनस्य कीर्तनं तदधीनः सर्वविद्यानां प्रकर्ष इति प्रदर्शनार्थम् ॥ यदाह—'वक्तृत्वं च कवित्वं च विद्वत्तायाः फलं विदुः । शब्दज्ञानादृते तन्न द्वयमप्युपपद्यते ॥' रूढादीनां शब्दानां नाम्नां मालामभिधानचिन्तामणिनाम्नीं तनोमि । अहमिति कर्तृनिर्देशः ॥" इति विवृतिः. २. "तत्र रूढाञ्शब्दान्व्याचष्टे—प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वर्थवर्जिता व्युत्पत्तिरहिताः । शब्दा इत्यनुवाद्यनिर्देशः । रूढा इति विधेयपदम् । आखण्डलादय इत्युदाहरणम् । नह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पत्तिरस्ति । आदिशब्दान्मण्डपादयः ॥ यद्यपि 'नाम च धातुजम्–' इति शाकटायनमतेन रूढा अपि व्युत्पत्तिभाजः, तथापि वर्णानुपूर्वीज्ञानमात्रप्रयोजना तेषां व्युत्पत्तिः, न पुनरन्वर्थार्थप्रवृत्तौ कारणमिति रूढा अव्युत्पन्ना एव ॥" इति विवृति. ३. "यौगिकाञ्शब्दान्व्याचष्टे—शब्दानां परस्परमर्थानुगमनमन्वयः स योगः । स पुनर्योगो गुणात्, क्रियायाः संबन्धाच्च भवति । गुणो नीलपीतादिः । क्रिया करोत्यादिका । संबन्धो वक्ष्यमाणः संभवो यस्य स तथा ॥" इति विवृतिः. ४. "गुणक्रियासंभवयोगेन यौगिकानामुदाहरणम्—गुणतो गुणनिबन्धनो येषां योगस्ते शब्दा नीलकण्ठाद्याः । नीलः कण्ठोऽस्य इति गुणप्राधान्यान्नीलकण्ठः शंकरः । आदिशब्दात् शितिकण्ठः कालकण्ठः इत्यादि ॥ संख्यापि गुण एव इति त्रिलोचनः । तेन—पञ्चबाणः षण्मुखः अष्टश्रवाः दशग्रीवः इत्यादि संगृहीतम् ॥ क्रियातः क्रियानिबन्धनो योगो येषां ते स्रष्टृप्रभृतयः । सृजति इति सर्जनप्राधान्यात्स्रष्टा ब्रह्मा । एवं धाता इत्यादयः ॥" इति विवृतिः. ५. "संबन्धं व्याचष्टे—स्वम् आत्मीयम्, स्वामी यस्तत्र प्रभविष्णुः, तयोर्भावः स्वस्वामित्वम् । तदादिः संबन्धः । आदिशब्दाज्जन्यजनकभावादिपरिग्रहः ॥" इति विवृतिः. ६. "तत्र स्वस्वामिभावसंबन्धे पालादयः शब्दाः स्वात्परे नियोजिताः तद्वतां स्वामिनां नाम आहुः ॥ मत्वर्थक इति । मतुस्तद्धितः । तस्यार्थोऽस्त्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थेन सह देवदत्तादेः संबन्धः । तदाधारो वा 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः' इति मतुप्प्रत्ययविधानात् । मतोरर्थो यस्य स मत्वर्थकस्तद्धितो मतुना समानार्थ इत्यर्थः । स च इन्नणिकादिः । मत्वर्थाव्यभिचारान्मतुरपि । आदिशब्दात्पादयोऽपि ॥ 'तत्राहुर्नाम तद्वताम्' इति उत्तरेष्वप्यनुवर्तनीयम् ॥" इति विवृतिः.

स्वात्पालधनभुङ्नेतृपतिमत्वर्थकादयः । भूपालो भूधनो भूभुग्भूनेता भूपतिस्तथा ॥ ४
भूमांश्चेति कविरूढ्या ज्ञेयोदाहरणावली । जन्यात्कृत्कर्तृसृट्स्रष्टृविधातृकरसूसमाः ॥ ५
जनकाद्योनिजरुहजन्मभूसूत्यणादयः । धार्याद्ध्वजास्त्रपाण्यङ्कमौलिभूषणभृन्निभाः ॥ ६
शालिशेखरमत्वर्थमालिभर्तृधरा अपि । भोज्यात्भुगन्धोव्रतलिट्पायिपाशाशनादयः ॥ ७
पत्युः कान्ताप्रियतमावधूप्रणयिनीनिभाः । कलत्राद्वररमणप्रणयीशप्रियादयः ॥ ८
सख्युः सखिसमा वाह्याद्यानयानासनादयः । ज्ञातेः स्वसृदुहित्रात्मजाग्रजावरजादयः ॥ ९

---

१. "क्रमेणोदाहरणान्याह—इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन भूपादयोऽपि ॥ कवीनां रूढिः परम्परा तया न तु कविरूढ्यतिक्रमेण । यथा 'कपाली' इत्यादौ सत्यपि स्वस्वामिभावसंबन्धे 'कपाली' इति मत्वर्थीयान्त एव भवति, न तु 'कपालपालः, कपालधनः, कपालभुक्, कपालनेता, कपालपतिः' इत्यादि ।" इति विवृतिः. २. "जन्यजनकभावसंबन्धे यथा—जन्यात्कार्यात्परे कृदादयस्तद्वतां जनकानां कारणानां नाम आहुः ॥ यथा—विश्वकृत्, विश्वकर्ता, विश्वसृट्, विश्वस्रष्टा, विश्वविधाता, विश्वकरः, विश्वसूः ब्रह्मा । तस्य हि विश्वं जन्यमिति रूढिः ॥ सम आद्यर्थः । तेन—'विश्वकारकः, विश्वजनकः' इत्याद्यपि ॥ कविरूढ्या इत्येव । नहि यथा चित्रकृदुच्यते तथा चित्रसूः इति ।" इति विवृतिः. ३. "तथा जनकात् परे योन्यादयः शब्दास्तद्वतां कारणवतां कार्याणां नाम आहुः ॥ यथा—आत्मयोनिः, आत्मजः, आत्मरुहः, आत्मजन्मा, आत्मभूः, आत्मसूतिः, ब्रह्मा ॥ तस्य ह्यात्मा कारणमिति रूढिः ॥ बहुवचनस्यादिशब्दस्याभिसंबन्धात् संभवादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ अणादयस्तु—भृगोरपत्यं भार्गवः । दितेरपत्यं दैत्यः । वात्स्यस्यापत्यं वात्स्यायनः ॥ अत्रापि हि भार्गवादीनां भृग्वादयो हि जनका इति रूढिः ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि—आत्मयोनिवत् 'आत्मजनकः, आत्मकारकः' इति भवति ॥" इति विवृतिः. ४. "धार्यधारकसंबन्धे यथा—धार्यवाचकात् परे ध्वजादयो धरान्ता धारकस्य नाम आहुः ॥ यथा—वृषध्वजः, शूलास्त्रः, पिनाकपाणिः, वृषाङ्कः, चन्द्रमौलिः, शशिभूषणः, शूलभृत् । निभग्रहणात्तत्सदृशा वृषकेतन-शूलायुध-वृषलक्ष्म-चन्द्रशिरस्-चन्द्राभरणादयो गृह्यन्ते । तथा—पिनाकशाली, शशिशेखरः, शूली, पिनाकमाली । पिनाकं भरते धारयतीति कृत्वा पिनाकभर्ता, गङ्गाधरः ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । तेन सत्यपि धार्यधारकसंबन्धे न सर्वेभ्यो धार्येभ्यो ध्वजाद्यर्थाः शब्दाः प्रयोज्याः । नहि भवति वृषध्वजवत् शूलध्वजः, शूलास्त्रवत् चन्द्रास्त्रः, पिनाकपाणिवत् अहिपाणिः, वृषाङ्कवत् चन्द्राङ्कः, चन्द्रमौलिवत् गङ्गामौलिः, शशिभूषणवत् शूलभूषणः, शूलशालिवत् चन्द्रशाली, चन्द्रशेखरवत् गङ्गाशेखरः, शूलिवत् शूलवान्, पिनाकमालिवत् सर्पमाली, पिनाकभर्तृवत् चन्द्रभर्ता, गङ्गाधरवत् चन्द्रधरः, इति ॥" इति विवृतिः. ५. "भोज्यभोजकभावसंबन्धे यथा—भोज्यं भक्ष्यं तद्वाचिनः शब्दात् परे भुगादयः शब्दास्तद्वतां भोज्यवतां भोक्तृणां नाम आहुः ॥ यथा—अमृतभुजः, अमृतान्धसः, अमृतव्रताः, अमृतलिहः, अमृतपायिनः, अमृतपाः, अमृताशाः, अमृताशनाः, देवाः ॥ 'तेषां ह्यमृतं भोज्यम्' इति रूढिः ॥ आदिशब्दस्तत्समानार्थभोजनादिशब्दपरिग्रहाय ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि यथा अमृतभुजः, तथा अमृतवल्भा इति भवति ॥" इति विवृतिः. ६. "पतिकलत्रभावसंबन्धे यथा—पतिर्वरयिता तद्वाचकाच्छब्दात् कान्तादिसदृशाः शब्दाः तद्वतीनां पतिमतीनां भार्याणां नाम आहुः ॥ यथा—शिवकान्ता, शिवप्रियतमा, शिववधूः, शिवप्रणयिनी, गौरी ॥ तस्या हि शिवः पतिः इति रूढिः ॥ निभग्रहणाद्रमणी-वल्लभा-प्रिया-प्रभृतयो गृह्यन्ते ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा शिवकान्ता तथा शिवपरिग्रहः इति ॥ तथा—कलत्रवाचिनः शब्दात्परे वरादयः शब्दास्तद्वतां कलत्रवतां वरयितॄणां नाम आहुः ॥ यथा—गौरीवरः, गौरीरमणः, गौरीप्रणयी, गौरीशः, गौरीप्रियः, शिवः ॥ 'तस्य हि गौरी कलत्रम्' इति रूढिः ॥ आदिशब्दात् तत्समानार्थाः पत्यादयो गृह्यन्ते ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा गौरीवरः शिवः, तथा गङ्गावरः' इति ॥" इति विवृतिः. ७. "सख्युः संबन्धे यथा—सखिवाचकाच्छब्दात् परे सखिसमानार्थाः तद्वतां सख्यवतां नाम आहुः ॥ यथा—श्रीकण्ठस्य सखा श्रीकण्ठसखः कुबेरः । मधुसखः कामः । समग्रहणात् सुहृदादयो गृह्यन्ते ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा—श्रीकण्ठसखो धनदः, तथा—धनदसखः श्रीकण्ठ इति ॥" इति विवृतिः. ८. "वाह्यवाहकभावसंबन्धे यथा—वाह्यात् वाह्यवाचिनः शब्दात् परे

आश्रयात्सद्मपर्यायशयवासिसदादय । वध्याद्भिद्द्वेपिजिद्घातिध्वंसिशासना ॥ १०
अप्यन्तकारिदमनदर्पच्छिन्मथनादय । विवक्षितो हि सबन्ध एकतोऽपि पदात्तत ॥ ११
प्राक्प्रदर्शितसबन्धिशब्दा योज्या यथोचितम् । दृश्यते खलु वाह्यत्वे वृपस्य वृपवाहन ॥ १२
स्वत्वे पुनर्वृपपतिर्धार्यत्वे वृपलाञ्छन । अशोर्धार्यत्वेऽशुमाली स्वत्वेऽशुपतिरंशुमान् ॥ १३
वध्यत्वेऽहेरहिरिपुर्भोज्यत्वे चाहिभुक्शिखी । चिह्नैर्व्यक्तैर्भवेद्व्यक्तेर्जातिशब्दोऽपि वाचक ॥ १४
तथाह्यगस्तिपूता दिग्दक्षिणाशा निगद्यते । अयुग्विषमशब्दौ त्रिपञ्चसप्तादिवाचकौ ॥ १५

गामिप्रभृतय तद्वता वाह्यवता वाहयितॄणा नाम आहु ॥ यथा—वृषगामी, वृषयान, वृषासन, शभु ॥ तस्य हि वृषो यानम् इति रूढि ॥ आदिशब्दाद् वृषवाहन इत्यादयोऽपि ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा—'नरवाहन कुबेर' तथा 'नरगामी, नरयान' इति ॥" इति विवृति ९ "ज्ञातेयसबन्धे यथा—ज्ञाति स्वजन, तद्वाचिन शब्दात् परे स्वस्रादयस्तद्वता ज्ञातेयवता ज्ञातीना नाम आहु ॥ स्वस्रादीना च ज्ञातिविशेषवाचित्वाज्ज्ञातिविशेषादेव प्रयोगो यथा—यमस्वसा यमुना । हिमवद्दुहिता गौरी । चन्द्रात्मजो बुध । गदाग्रज इन्द्रावरजश्च विष्णु । यमादयो हि यमुनादीना भ्रात्रादिज्ञातय इति रूढि ॥ आदिशब्दात्सोदरादयो गृह्यन्ते ॥ यथा—कालिन्दीसोदरो यम ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा 'यमुना यमस्वसा', 'तथा शनिस्वसापि ॥" इति विवृति

१ "आश्रयाश्रयिसबन्धे यथा—आश्रयो निवास तद्वाचिन शब्दात् परे सद्मपर्याया शयवासिसदादयश्च तद्वताम् आश्रयवताम् आश्रिताना नाम आहु ॥ यथा—द्युसद्मान, द्युसदना, दिवौकस । दिवशब्दो वृत्तावकारान्तोऽप्यस्तीति । द्युवसतय, दिवाश्रया, द्युशया, द्युवासिन, द्युसद, देवा ॥ द्यौ स्वर्ग, स च ते पामाश्रय इति रूढि ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा द्युसद्मानो देवा, तथा भूमिसद्मानो मनुष्या इति ॥" इति विवृति २ "वध्यवधकभावसबन्धे यथा—वध्यो घात्य तद्वाचिन शब्दात् परे भिदादय अन्तकायादयोऽपि तद्वता वधकाना नाम आहु ॥ यथा—पुरभित्, पुरद्वेपी, पुरजित्, पुरघाती, पुरध्रुक्, पुरारि, पुरध्वसी, पुरशासन, पुरान्तकारी, पुरदमन, पुरदर्पच्छित्, पुरमथन, शिव ॥ 'तस्य हि पुरो वध्या' इति रूढि ॥ आदिशब्दात्—पुरदारी, पुरनिहन्ता, पुरकेतु, पुरहा, पुरसूदन, पुरान्तक, पुरजयी, इति । वध्य इति वधाद्दमानेऽपि । तेन—कालियदमन, कालियारि, कालियशासन, विष्णु' इत्यादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । तेन कालियदमनादिवत् 'कालियघाती' इति न भवति ॥" इति विवृति ३. "उक्ता स्वस्वामित्वादय सबन्धा । ते च यथा भिन्नद्रव्याश्रयास्तथैकद्रव्याश्रया अपि भवन्ति इति दर्शयितुमाह—विवक्षानिबन्धनो हि सबन्ध, तत एकस्मादपि वृपादे सबन्धिपदात् परे सबन्धान्तरनिबन्धना वाहनादय शब्दा यथोचित प्रयुज्यन्ते ॥" इति विवृति ४ एतदेवाह—वाह्यवाहकभावसबन्धे विवक्षाया यथा—'वृपवाहनो रुद्र' इति भवति । तथा स्वस्वामिभावसबन्धविवक्षाया 'वृपपति' ॥ धार्यधारकभावसबन्धविवक्षाया च 'वृपलाञ्छन' इत्यपि ॥ धार्यधारकसबन्धविवक्षाया यथा—'अशुमाली रवि' इति भवति । तथा—स्वस्वामिभावसबन्धविवक्षायाम् 'अशुपति, अशुमान्' इत्यपि ॥ तथा—वध्यवधकभावसबन्धे यथा—'अहिरिपुमयूर' । तथा—भोज्यभोजकभावसबन्धे 'अहिभुक' इत्यपि भवति ॥" इति विवृति ५ "सबन्धनिबन्धना व्युत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्पत्यन्तरमाह—चिह्नैर्विशेपणैर्व्यक्तैर्नि सदेहैर्जात्यभिधायकोऽपि शब्दो व्यक्तेर्वाचको भवेत् । व्यक्तेर्नामता यातीत्यथ ॥ तथाहीत्यादिनोदाहरणमाह—अगस्तिना ऋपिविशेपेण पूता स्वस्थित्या पवित्रिता इति व्यक्त चिह्नम् । तेन चिह्नितो 'दिक्' इति जातिशब्दो दक्षिणाशाया व्यक्तेरभिधायी भवति ॥ एव 'सप्तर्पिपूता दिक उत्तराशा,' 'अत्रेर्नयनसमुत्थ ज्योतिश्चन्द्र' इत्यादयोऽपि ॥" इति विवृति ६ "व्युत्पत्यन्तरमाह—त्रिपञ्चसप्तादिस्थाने अयुग्विषमशब्दौ त्रिनेत्रादिपदेषु योजनीयौ । यथा—त्रिनेत्र, अयुग्नेत्र, विषमनेत्रश्च शभु ॥ पञ्चेषु, अयुगिषु, विषमेषुश्च काम । सप्तपलाश, अयुक्पलाश, विषमपलाशश्च सप्तपर्ण ॥ आदिशब्दात् नवशक्ति, अयुक्शक्ति, विषमशक्तिश्च शभु ॥ एव त्र्यक्ष पञ्चबाण सप्तच्छदादिष्वपि ॥" इति विवृति

त्रिनेत्रपञ्चेषुसप्तपलाशादिषु योजयेत् ।[१]गुणशब्दो विरोध्यर्थं नञादिरितरोत्तरः ॥ १६
अभिधत्ते यथा कृष्णः स्यादसितः सितेतरः । [२]वार्ध्यादिषु पदे पूर्वे वाडवाग्न्यादिषूत्तरे ॥ १७
द्वयेऽपि भूभृदाद्येषु पर्यायपरिवर्तनम् । [३]एवं परावृत्तिसहा योगाः स्युरिति यौगिकाः ॥ १८
[४]मिश्राः पुनः परावृत्त्यसहा गीर्वाणसंनिभाः । प्रवक्ष्यन्तेऽत्र [५]लिङ्गं तु ज्ञेयं लिङ्गानुशासनात् ॥ १९
[६]देवाधिदेवाः प्रथमे काण्डे देवा द्वितीयके । नरस्तृतीये तिर्यञ्चस्तुर्य एकेन्द्रियादयः ॥ २०
एकेन्द्रियाः पृथिव्यम्बुतेजोवायुमहीरुहः । कृमिपीलकलूताद्याः स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ॥ २१
पञ्चेन्द्रियाश्चेभकेकिमत्स्याद्याः स्थलखाम्बुगाः । पञ्चेन्द्रिया एव देवा नरा नैरयिका अपि ॥ २२
नारकाः पञ्चमे साङ्गाः षष्ठे साधारणाः स्फुटम् । प्रस्तोष्यन्तेऽव्ययाश्चात्र [७]त्वन्ताथादी न पूर्वगौ ॥ २३

---

१. "व्युत्पत्त्यन्तरमाह—गुणवाची शब्दो नञ्पूर्व इतरशब्दोत्तरश्च विरोधिनमर्थमभिधत्ते ॥ यथा—असितः, सितेतरः, कृष्णः ॥ एवम्—अकृशः, कृशेतरश्च स्थूल इत्यादि ॥" इति विवृतिः. २. "व्युत्पत्त्यन्तरमाह—वार्ध्यादिषु शब्देषु पूर्वस्मिन्नेव पदे पर्यायस्य परिवर्तनं भवति ॥ यथा—वार्धिः, जलधिः, तोयधिः ॥ आदिशब्दग्रहणात् जलदः, तोयदः, नीरदः इत्यादि ॥ *वडवाग्न्यादिषु शब्देषु उत्तरस्मिन्नेव पदे पर्यायपरिवर्तनम् । यथा—वडवाग्निः, वड*वानलः, वडवावह्निः ॥ आदिशब्दात् सरोजम्, सरोरुहम्, इत्यादि ॥ भूभृदाद्येषु शब्देषु द्वयेऽपि पूर्वत्र उत्तरत्र च पदे पर्यायस्य परिवर्तनम् । यथा—भूभृत्, उर्वीभृत्, भूधरः, उर्वीधरः ॥ आद्यशब्दात् सुरपतिः, देवराजः, इत्यादयः ॥" इति विवृतिः. ३. "एवमिति पूर्वत्र उत्तरत्र उभयत्र च पदे परावृत्तिं पर्यायपरिवर्तनं सहन्ते क्षमन्ते परावृत्तिसहा वार्ध्यादयः शब्दा योगाद् अन्वयाद् भवेयुः इति यौगिकाः ॥" इति विवृतिः. ४. "गीर्वाणादयः शब्दाः पूर्वत्र उत्तरत्र च पदे पर्यायपरावृत्तिमसहमाना मिश्रा योगयुक्ता रूढिगन्तश्च अत्राभिधानचिन्तामणौ नाममालायां प्रवक्ष्यन्ते ॥ संनिभग्रहणाद् दशरथ-कृतान्त-प्रभृतयः ॥" इति विवृतिः. ५. "लिङ्गमिति ॥ पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं *नपुंसकलिङ्गं चास्मदुपज्ञलिङ्गानुशासनात्* ज्ञेयं *निर्णेतव्यम् । अत एवास्माभिरमरकोशाद्यभिधानमालास्विव लिङ्गनि*र्णयो नोक्तः ॥ इह तु विनेयजनानुग्रहार्थं संदिग्धलिङ्गानां नानालिङ्गानां च शब्दानां लिङ्गनिर्णयो वक्ष्यते ॥" इति विवृतिः. ६. "इह हि 'मुक्तगतिः, देवगतिः, मनुष्यगतिः, तिर्यग्गतिः, नारकगतिः' इति जीवानां पञ्च गतयो भवन्ति। तद्भेदा जीवा अपि 'मुक्ताः, देवाः, मनुष्याः, तिर्यञ्चः, नारकाश्च' इति पञ्चधा भवन्ति । ततोऽभिधास्यमानरूढयौगिकमिश्रशब्दविभागमुक्त्वा प्रथमादिकाण्डेष्वभिधास्यमानमुक्तादिनामक्रमनिर्देशमाह—देवाधिदेवा अर्हन्तो वर्तमानातीतानागताः । तद्वाचकशब्दा अपि देवाधिदेवाः, वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात् ॥ एवं वक्ष्यमाणदेवादिष्वपि योज्यम् ॥ साङ्गा इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ततः प्रथमे काण्डे गणधराद्यङ्गैः सह देवाधिदेवाः सर्वप्राधान्यात्॥ द्वितीये काण्डे देवाः साङ्गाः ॥ तृतीये काण्डे मनुष्याः साङ्गाः ॥ चतुर्थे तिर्यञ्चः साङ्गाः । ते च एकेन्द्रियादयः । तत्र एकं स्पर्शनम् इन्द्रियं येषां ते एकेन्द्रियाः पृथ्वीकायादयः पञ्च । तत्र पृथ्वीकायोऽनेकविधः—शुद्धपृथ्वीशर्करावालुकादिः । अप्कायो हिमादिः । तेजःकायोऽङ्गारादिः । वायुकाय उत्कलिकादिः । वनस्पतिकायः शैवलादिः ॥ द्वे स्पर्शन-रसने, त्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणानि, चत्वारि तान्येव चक्षुःसहितानि, इन्द्रियाणि येषां ते तथा ॥ ततो द्वीन्द्रियाः कृम्यादयः, त्रीन्द्रियाः पीलकादयः, चतुरिन्द्रिया लूतादयः ॥ पञ्च स्पर्शादीनि श्रोत्रसहितानि इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः । ते च त्रिविधाः—स्थलचराः, खचराः, अम्बुचराश्च । तत्र स्थलचरा इभाद्याः, खचराः केकिप्रभृतयः, अम्बुचरा मत्स्याद्याः ॥ देवा नरा नारकाश्च पञ्चेन्द्रिया एव । न तु तिर्यञ्च इव एकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया अपि ॥ पञ्चमे काण्डे नारकाः साङ्गाः ॥ षष्ठे काण्डे साधारणाः सामान्यवाचिनः ॥ अव्ययाश्च अत्रेति षष्ठ एव काण्डे प्रस्तोष्यन्ते प्रक्रम्यन्त इति ॥" इति विवृतिः. ७. "तुशब्दोऽन्ते यस्यासौ त्वन्तः, अथशब्द आदिर्यस्यासावथादिश्च शब्दः पूर्वं न गच्छति । अग्रिमेण संबध्यते' इत्यर्थः ॥ न्यायसिद्धं चैतत् । तुना पूर्वस्माद्विशेषद्योतनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । यथा—'स्यादनन्तजिदनन्तः सुविधिस्तु पुष्पदन्तः' इति, 'मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षुः श्रमणो यतिः' इति ॥ भ्रान्तिस्थानविषये चैतत्' इति ॥" इति विवृतिः.

अर्हञ्जिनः पारगतस्त्रिकालवित्क्षीणाष्टकर्मापरमेष्ठ्यधीश्वरः ।
शंभुः स्वयंभूर्भगवाञ्जगत्प्रभुस्तीर्थंकरस्तीर्थकरो जिनेश्वरः ॥ २४

स्याद्वाद्यभयदसार्वाः सर्वज्ञः सर्वदर्शिकेवलिनौ ।
देवाधिदेवबोधदपुरुषोत्तमवीतरागाप्ताः ॥ २५

एतस्यामवसर्पिण्यामृषभोऽजितशंभवौ । अभिनन्दनः सुमतिस्ततः पद्मप्रभाभिधः ॥ २६
सुपार्श्वश्चन्द्रप्रभश्च सुविधिश्चाथ शीतलः । श्रेयांसो वासुपूज्यश्च विमलोऽनन्ततीर्थकृत् ॥ २७
धर्मः शान्तिः कुंथुररो मल्लिश्च मुनिसुव्रतः । नमिर्नेमिः पार्श्वो वीरश्चतुर्विंशतिरर्हताम् ॥ २८

ऋषभो वृषभः श्रेयाञ्श्रेयांसः स्यादनन्तजिदनन्तः ।
सुविधिस्तु पुष्पदन्तो मुनिसुव्रतसुव्रतौ तुल्यौ ॥ २९

अरिष्टनेमिस्तु नेमिर्वीरश्चरमतीर्थकृत् । महावीरो वर्धमानो देवार्यो ज्ञातनन्दनः ॥ ३०
गणा नवास्यर्षिसंघा एकादश गणाधिपाः । इन्द्रभूतिरग्निभूतिर्वायुभूतिश्च गौतमाः ॥ ३१
व्यक्तः सुधर्मा मण्डितमौर्यपुत्रावकम्पितः । अचलभ्राता मेतार्यः प्रभासश्च पृथक्कुलाः ॥ ३२
केवली चरमो जम्बूस्वाम्यथ प्रभवप्रभुः । शय्यंभवो यशोभद्रः संभूतविजयस्ततः ॥ ३३
भद्रबाहुः स्थूलभद्रः श्रुतकेवलिनो हि षट् । महागिरिसुहस्त्याद्या वज्रान्ता दशपूर्विणः ॥ ३४
इक्ष्वाकुकुलसंभूताः स्याद्द्वाविंशतिरर्हताम् । मुनिसुव्रतनेमी तु हरिवंशसमुद्भवौ ॥ ३५
नाभिश्च जितशत्रुश्च जितारिरथ संवरः । मेघो धरः प्रतिष्ठश्च महासेननरेश्वरः ॥ ३६
सुग्रीवश्च दृढरथो विष्णुश्च वसुपूज्यराट् । कृतवर्मा सिंहसेनो भानुश्च विश्वसेनराट् ॥ ३७
सूरः सुदर्शनः कुम्भः सुमित्रो विजयस्तथा । समुद्रविजयश्चाश्वसेनः सिद्धार्थ एव च ॥ ३८
मरुदेवा विजया सेना सिद्धार्था च मङ्गला । ततः सुसीमा पृथ्वी लक्ष्मणा रामा ततः परम् ॥ ३९
नन्दा विष्णुर्जया श्यामा सुयशाः सुव्रताचिरा । श्रीर्देवी प्रभावती च पद्मा वप्रा शिवा तथा ॥ ४०
वामा त्रिशला क्रमतः पितरो मातरोऽर्हताम् । स्याद्गोमुखो महायक्षस्त्रिमुखो यक्षनायकः ॥ ४१
तुम्बरुः कुसुमश्चापि मातङ्गो विजयोऽजितः । ब्रह्मा यक्षेट् कुमारः षण्मुखपातालकिंनराः ॥ ४२
गरुडो गन्धर्वो यक्षेट् कुबेरो वरुणोऽपि च । भृकुटिर्गोमेधः पार्श्वो मातङ्गोऽर्हदुपासकाः ॥ ४३
चक्रेश्वर्यजितबला दुरितारिश्च कालिका । महाकाली श्यामा शान्ता भृकुटिश्च सुतारका ॥ ४४
अशोका मानवी चण्डा विदिता चाङ्कुशा तथा । कंदर्पा निर्वाणी बला धारिणी धरणप्रिया ॥ ४५
नरदत्ताथ गान्धार्यम्बिका पद्मावती तथा । सिद्धायिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः ॥ ४६
वृषो गजोऽश्वः प्लवगः क्रौञ्चोऽब्जं स्वस्तिकः शशी । मकरः श्रीवत्सः खड्गी महिषः सूकरस्तथा॥ ४७
श्येनो वज्रं मृगश्छागो नन्द्यावर्तो घटोऽपि च । कूर्मो नीलोत्पलं शङ्खः फणी सिंहोऽर्हतां ध्वजाः॥ ४८

रक्तौ च पद्मप्रभवासुपूज्यौ शुक्लौ तु चन्द्रप्रभपुष्पदन्तौ ।
कृष्णौ पुनर्नेमिमुनी विनीलौ श्रीमल्लिपार्श्वौ कनकत्विषोऽन्ये ॥ ४९

उत्सर्पिण्यामतीतायां चतुर्विंशतिरर्हताम् । केवलज्ञानी निर्वाणी सागरोऽथ महायशाः ॥ ५०
विमलः सर्वानुभूतिः श्रीधरो दत्ततीर्थकृत् । दामोदरः सुतेजाश्च स्वाम्यथो मुनिसुव्रतः ॥ ५१

---

१. 'सर्वीय'. २. 'शंभवौ'. ३. 'नेमी' नाम्नोऽपि. ४. 'अजिता' इत्यपि. ५. 'अच्युतदेवी' इत्यपि. ६. 'सुतारा' इत्यपि. ७. 'कूष्माण्डी' इत्यपि.

सुमतिः शिवगतिश्चैवास्तागोऽथ निमीश्वरः । अनिलो यशोधराख्यः कृतार्थोऽथ जिनेश्वरः ॥ ५२
शुद्धमतिः शिवकरः स्यन्दनश्चाथ संप्रतिः । भाविन्यां तु पद्मनाभः शूरदेवः सुपार्श्वकः ॥ ५३
स्वयंप्रभश्च सर्वानुभूतिर्देवश्रुतोदयौ । पेढालः पोट्टिलश्चापि शतकीर्तिश्च सुव्रतः ॥ ५४
अममो निष्कषायश्च निष्पुलाकोऽथ निर्ममः । चित्रगुप्तः समाधिश्च संवरश्च यशोधरः ॥ ५५
विजयो मल्लदेवौ चानन्तवीर्यश्च [1]भद्रकृत् । एवं सर्वावसर्पिण्युत्सर्पिणीषु जिनोत्तमाः ॥ ५६

तेषां च देहोऽद्भुतरूपगन्धो निरामयः स्वेदमलोज्झितश्च ।
श्वासोऽब्जगन्धो रुधिरामिषं तु गोक्षीरधाराधवलं ह्यविस्रम् ॥ ५७
आहारनीहारविधिस्त्वदृश्यश्चत्वार एतेऽतिशयाः सहोत्थाः ।
क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेऽपि नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥ ५८
वाणी नृतिर्यक्सुरलोकभाषासंवादिनी योजनगामिनी च ।
भामण्डलं चारु च मौलिपृष्ठे विडम्बिताहर्पतिमण्डलश्रीः ॥ ५९
साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजावैरेतयो मार्यतिवृष्ट्यवृष्टयः ।
दुर्भिक्षमन्यस्वकचक्रतो भयं स्यान्नैत एकादश कर्मघातजाः ॥ ६०
खे धर्मचक्रं चमराः सपादपीठं मृगेन्द्रासनमुज्ज्वलं च ।
छत्रत्रयं रत्नमयध्वजोऽङ्घ्रिन्यासे च चामीकरपङ्कजानि ॥ ६१
वप्रत्रयं चारु चतुर्मुखाङ्गता चैत्यद्रुमोऽधोवदनाश्च कण्टकाः ।
द्रुमानतिर्दुन्दुभिनाद उच्चकैर्वातोऽनुकूलः शकुनाः प्रदक्षिणाः ॥ ६२
गन्धाम्बुवर्षं बहुवर्णपुष्पवृष्टिः कचश्मश्रुनखाप्रवृद्धिः ।
चतुर्विधा मर्त्यनिकायकोटिर्जघन्यभावादपि पार्श्वदेशे ॥ ६३

ऋतूनामिन्द्रियार्थानामनुकूलत्वमित्यमी । एकोनविंशतिर्दैव्याश्चतुस्त्रिंशच्च मीलिताः ॥ ६४
संस्कारवत्त्वमौदार्यमुपचारपरीतता । मेघनिर्घोषगाम्भीर्यं प्रतिनादविधायिता ॥ ६५
दक्षिणत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहतत्वं शिष्टत्वं संशयानामसंभवः ॥ ६६
निराकृतान्योत्तरत्वं हृदयंगमितापि च । मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्वनिष्ठता ॥ ६७
अप्रकीर्णप्रसृतत्वमस्वश्लाघान्यनिन्दिता । आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता ॥ ६८
अमर्मवेधितौदार्यं धर्मार्थप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्यासो विभ्रमादिवियुक्तता ॥ ६९
चित्रकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता । अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषिता ॥ ७०
सत्त्वप्रधानता वर्णपदवाक्यविविक्तता । अव्युच्छित्तिरखेदित्वं पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणाः ॥ ७१
अन्तराया दानलाभवीर्यभोगोपभोगगाः । हासो रत्यरती भीतिर्जुगुप्सा शोक एव च ॥ ७२
कामो मिथ्यात्वमज्ञानं निद्रा चाविरतिस्तथा । रागो द्वेषश्च नो दोषास्तेषामष्टादशाप्यमी ॥ ७३
महानन्दोऽमृतं सिद्धिः कैवल्यमपुनर्भवः । शिवं निःश्रेयसं श्रेयो निर्वाणं ब्रह्म निर्वृतिः ॥ ७४
महोदयः सर्वदुःखक्षयो निर्याणमक्षरम् । मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षुः श्रमणो यतिः ॥ ७५
वाचंयमो व्रती साधुरनगार ऋषिर्मुनिः । निर्ग्रन्थो भिक्षुरस्य स्वं तपोयोगशमादयः ॥ ७६
मोक्षोपायो योगो ज्ञानं श्रद्धानं चरणात्मकः । अभाषणं पुनर्मौनं गुरुर्धर्मोपदेशकः ॥ ७७

१. 'भद्रः' अपि.

अनुयोगकृदाचार्य उपाध्यायस्तु पाठक । अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती गणिश्च स ॥ ७८
शिष्यो विनेयोऽन्तेवासी शैक्ष प्राथमकल्पिक । सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवो विवेक पृथगात्मता ॥ ७९
एकब्रह्मव्रताचारा मिथ सब्रह्मचारिण । स्यात्पारम्पर्यमाम्नाय सम्प्रदायो गुरुक्रम ॥ ८०
व्रतादान परिव्रज्या तपस्या नियमस्थिति । अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिंचनता यमा ॥ ८१
नियमा शौचसतोषौ स्वाध्यायतपसी अपि । देवताप्रणिधान च करण पुनरासनम् ॥ ८२
प्राणायाम प्राणयम श्वासप्रश्वासरोधनम् । प्रत्याहारस्त्विन्द्रियाणा विषयेभ्य समाहृति ॥ ८३
धारणा तु क्वचिद्ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् । ध्यान तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसतति ॥ ८४
समाधिस्तु तदेवार्थमात्राभासनरूपकम् । एव योगो यमाद्यङ्गैरष्टभि समतोऽष्टधा ॥ ८५

श्व श्रेयस शुभशिवे कल्याण श्वोवसीयस श्रेय ।
क्षेम भावुकभविककुशलमङ्गलभद्रमद्रशस्तानि ॥ ८६

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालाया देवाधिदेवकाण्ड प्रथम ॥ १ ॥

स्वर्गस्त्रिविष्टप द्योदिवौ भुविस्तविषताविषौ नाक ।
गौस्त्रिदिवमूर्ध्वलोक सुरालयस्तत्सदस्त्वमरा ॥ ८७
देवा सुपर्वसुरनिर्जरदेवतर्भुर्बर्हिर्मुखानिमिषदैवतनाकिलेखा ।
वृन्दारका सुमनसस्त्रिदशा अमर्त्या स्वाहास्वधाक्रतुसुधाभुज आदितेया ॥ ८८
गीर्वाणा मरुतोऽस्वप्ना विबुधा दानवारय । तेषा यान विमानोऽन्ध पीयूषममृत सुधा ॥ ८९
असुरा नागास्तडित सुपर्णका वह्नयोऽनिला स्तनिता ।
उदधिद्वीपदिशो दश भवनाधीशा कुमारान्ता ॥ ९०
स्यु पिशाचा भूता यक्षा राक्षसा किंनरा अपि । किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वाश्चान्तरा अमी ॥ ९१
ज्योतिष्का पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका । वैमानिका पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ९२
सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकजा ।
शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ९३
कल्पातीता नव ग्रैवेयका पञ्च त्वनुत्तरा । निकायभेदादेव स्युर्देवा किल चतुर्विधा ॥ ९४
आदित्य सवितार्यमा खरसहस्रोष्णांशुरश्मि रवि
र्मार्तण्डस्तरणिर्गभस्तिररुणो भानुर्नभोऽहर्मणि ।
सूर्योऽर्क किरणो भगो ग्रहपुष पूषा पतङ्ग खगो
मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनक प्रद्योतनस्तापन ॥ ९५

---

१ 'त्रिपिष्टपम्' इति प्राच्या २ स्वर्गसद यौगिकत्वात् 'द्युसद्मान' इत्यादयोऽपि ३ यौगिकत्वात् 'स्वर्गिण, त्रिदिवाधीशा' इत्यादयोऽपि ४ 'भुज शब्द स्वाहादिना प्रत्येक सबध्यते, यौगिकत्वात् 'स्वाहाशना, स्वधाशना, यज्ञाशना, अमृतान्धस' इत्यादयोऽपि ५ 'कुमार'शब्दस्य प्रत्येकमसुरादिभि सबन्ध ६ 'ज'शब्दस्य सौधर्मादिभिरन्वय ७ 'ज'शब्दस्य शुक्रादिभिरन्वय ८ 'अशु शब्द प्रत्येक खरादिभिरन्वेति यौगिकत्वात् 'खररश्मि, दशशतरश्मि, शीतेतररश्मि' इत्यादयोऽपि ९ 'मणि'शब्द प्रत्येक नभआदिभ्यामन्वेति, यौगिकत्वात् 'व्योमरत्नम्, दिनरत्नम्' इत्यादि १० 'जनक'शब्द प्रत्येकमन्वेति, यौगिकत्वात् 'कालिन्दीसू, यमसू' इत्यादयोऽपि

ग्रध्नो हंसश्चित्रभानुर्विवस्वान्सूरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेलिः ।
मित्रो ध्वान्तारातिरब्जांशुहस्तश्चक्राब्जाहर्बान्धवः सप्तसप्तिः ॥ ९६
दिवादिनाहर्दिवसप्रभाविभाभासः करः स्यान्मिहिरो विरोचनः ।
ग्रहाब्जिनीगोद्युपतिर्विकर्तनो हरिः शुचीनौ गगनाद्ध्वजाध्वगौ ॥ ९७
हरिदश्वो जगत्कर्मसाक्षी भास्वान्विभावसुः । त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽरुणसारथिः ॥ ९८
रोचिरुस्ररुचिशोचिरंशुगो ज्योतिरर्चिरुपधृत्यभीशवः ।
प्रग्रहः शुचिमरीचिदीप्तयो धामकेतुघृणिरश्मिपृश्नयः ॥ ९९
पाददीधितिकरद्युतित्युतो रुग्विरोकिकिरणत्विषित्विषः ।
भाःप्रभावसुगभस्तिभानवो भा मयूखमहसी छविर्विभा ॥ १००
प्रकाशस्तेज उद्द्योत आलोको वर्च आतपः । मरीचिका मृगतृष्णा मण्डलं तूपसूर्यकम् ॥ १०१
परिधिः परिवेषश्च सूरसूतस्तु काश्यपिः । अनूरुर्विनतासूनुररुणो गरुडाग्रजः ॥ १०२
रेवन्तस्त्वर्करेतोजः प्लवगो हयवाहनः । अष्टादश माठराद्याः सवितुः पारिपार्श्वकाः ॥ १०३
चन्द्रमाः कुमुदबान्धवो दशश्वेतवाज्यमृतसूस्तिथिप्रणीः ।
कौमुदीकुमुदिनीभदक्षजारोहिणीद्विजनिशौषधीपतिः[13] ॥ १०४
जैवातृकोऽब्जश्च कलाशशैणच्छायाभृदिन्दुर्विधुरत्रिदृग्जः ।
राजा निशो रत्नकरौ च चन्द्रः सोमोऽमृतश्वेतहिमद्युतिग्लौः ॥ १०५
षोडशोंऽशः कला चिह्नं लक्षणं लक्ष्म लाञ्छनम् । अङ्कः कलङ्कोऽभिज्ञानं चन्द्रिका चन्द्रगोलिका १०६
चन्द्रातपः कौमुदी च ज्योत्स्ना बिम्बं तु मण्डलम् । नक्षत्रं तारका ताराज्योतिषी भमुडु ग्रहः॥ १०७
धिष्ण्यमृक्षमथाश्विन्यश्वकिनी दस्रदेवता । अश्वयुग्वालिनी चाथ भरणी यमदेवता ॥ १०८
कृत्तिका बहुलाश्चाग्निदेवा ब्राह्मी तु रोहिणी । मृगशीर्षं मृगशिरो मार्गश्चान्द्रमसं मृगः ॥ १०९
इल्वलास्तु मृगशिरःशिरस्थाः पञ्च तारकाः । आर्द्रा तु कालिनी रौद्री पुनर्वसू तु यामकौ ॥ ११०
आदित्यौ च पुष्यस्तिष्यः सिध्यश्च गुरुदैवतः । सार्पोऽश्लेषा मघा पित्र्या फाल्गुनी योनिदेवता॥ १११
सा तूत्तरार्यमदेवा हस्तः सवितृदैवतः । त्वाष्ट्री चित्रानिली स्वातिर्विशाखेन्द्राग्निदेवताः ॥ ११२

---

१. तालव्यादिरित्यन्ये. २. यौगिकत्वात् 'तिमिरारिः' इत्यादयः. ३. 'हस्त'शब्दः प्रत्येकमब्जादिनान्वेति; यौगिकत्वात् पद्मपाणिः, गभस्तिपाणिः' इत्यादयोऽपि. ४. 'बान्धव'शब्दः प्रत्येकं चक्रादिभिरन्वेति; यौगिकत्वात् 'चक्रवाकबन्धुः, 'पद्मबन्धुः, दिनबन्धुः' इत्यादयः ५. 'कर'शब्दः प्रत्येकं दिवादिभिरन्वेति; यौगिकत्वात् 'वासरकृत्, दिनप्रणीः, दिनकृत्,' इत्यादयः. ६. पतिशब्दः प्रत्येकं ग्रहादिभिरन्वेति; यौगिकत्वात्—ग्रहेशः, पद्मिनीशः, त्विषामीशः, इत्यादयोऽपि. ७. 'गगन'शब्दः प्रत्येकं ध्वजादिनान्वेति; यौगिकत्वात् 'नभःकेतनम्, नभःपान्थः' इत्यादयः. ८. 'साक्षिन्'शब्दः प्रत्येकमन्वेति. ९. अभीपुरिति गौडः. १०. पृष्णिरित्येके; वृष्णिरित्यन्ये. ११. यौगिकत्वात् 'कैरवबन्धुः, कुमुदसुहृत्' इत्यादयोऽपि. १२. 'वाजिन्'शब्दः प्रत्येकमन्वेति; यौगिकत्वात् 'श्वेताश्वः, दशाश्वः' इत्यादयः. १३. 'पति'शब्दः कौमुद्यादिभिरन्वेति; यौगिकत्वात् 'ज्योत्स्नेशः, कुमुद्वतीशः, दाक्षायणीशः' इत्यादयः. १४. समुद्रनवनीतमपि. १५. 'भृत्'शब्दः प्रत्येकं कलादिरन्वयः; यौगिकत्वात् 'छायाङ्कः' इत्यादयः. १६. अत्रिनेत्रप्रसूतः इत्यादयः. १७. 'निशा'शब्दः प्रत्येकं संबध्यते; यौगिकत्वात् 'निशामणिः, रजनीकरः' इत्यादयः. १८. 'द्युति'शब्दः प्रत्येकममृतादिभिः संबध्यते; यौगिकत्वात् 'सुधांशुः, सितांशुः, शीतांशुः इत्यादयः. १९. 'इन्वका 'इत्यपि.

राधानुराधा तु मैत्री ज्येष्ठैन्द्री मूल आस्रपः । पूर्वाषाढा तु सोत्तरा स्याद्वैश्वी श्रवणः पुनः ॥ ११३
हरिदेवः श्रविष्ठा तु धनिष्ठा वसुदेवता । वारुणी तु शतभिषगजाहिर्बुध्नदेवताः ॥ ११४
पूर्वोत्तरा भाद्रपदा द्वय्यः प्रोष्ठपदाश्च ताः । रेवती तु पौष्णं दाक्षायण्यः सर्वाः शशिप्रियाः ॥ ११५
राशीनामुदयो लग्नं मेषप्रभृतयस्तु ते । आरो वक्रो लोहिताङ्गो मङ्गलोऽङ्गारकः कुजः ॥ ११६
आषाढाभूर्नवार्चिश्च बुधः सौम्यः प्रहर्पुलः । ज्ञः पञ्चार्चिः श्रविष्ठाभूः श्यामाङ्गो रोहिणीसुतः॥ ११७
बृहस्पतिः सुराचार्यो जीवश्चित्रशिखण्डिजः । वाचस्पतिर्द्वादशार्चिर्धिषणः फाल्गुनीभवः ॥ ११८
गीर्बृहत्योः पतिरुतथ्यानुजाङ्गिरसौ गुरुः । शुक्रो मघाभवः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥ ११९
षोडशार्चिर्दैत्यगुरुर्धिष्ण्यः शनैश्चरः शनिः । छायासुतोऽसितः सौरिः सप्तार्ची रेवतीभवः॥ १२०
मन्दः क्रोडो नीलवासाः स्वर्भाणुस्तु विधुंतुदः । तमो राहुः सैंहिकेयो भरणीभूरथाहिकः ॥ १२१
अश्लेषाभूः शिखी केतुर्ध्रुवस्तूत्तानपादजः । अगस्त्योऽगस्तिः पीताब्धिर्वातापिद्विड्घटोद्भवः ॥ १२२
मैत्रावरुणिराग्नेय और्वशेयाग्निमारुतौ । लोपामुद्रा तु तद्भार्या कौषीतकी वरप्रदा ॥ १२३
मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयश्चित्रशिखण्डिनः । पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ ॥ १२४
राहुग्रासोऽर्केन्द्वोर्ग्रह उपराग उपप्लवः । उपलिङ्गं त्वरिष्टं स्यादुपसर्ग उपद्रवः ॥ १२५
अजन्यमीतिरुत्पातो वह्न्युत्पात उपाहितः । स्यात्कालः समयो दिष्टानेहसौ सर्वमूषकः ॥ १२६
कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदतः । सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥ १२७

अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ १२८

तत्रैकान्तसुषमारश्चतस्रः कोटिकोटयः । सागराणां सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटयः ॥ १२९
सुषमदुःषमा ते द्वे दुःषमसुषमा पुनः । सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥ १३०

अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात् ।
एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः ॥ १३१

प्रथमेऽरत्रये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविताः । त्रिद्व्येकगव्यूत्युच्छ्रायास्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः ॥ १३२
कल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः । पूर्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः ॥ १३३
पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः । षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रयाः ॥ १३४
एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशाः । पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥ १३५
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा काष्ठाद्वयं लवः । कला तैः पञ्चदशभिर्लेशस्तद्द्वितयेन च ॥ १३६
क्षणस्तैः पञ्चदशभिः क्षणैः षड्भिस्तु नाडिका । सा धारिका च घटिका मुहूर्तस्तद्द्वयेन च ॥ १३७
त्रिंशता तैरहोरात्रस्तत्राहर्दिवसो दिनम् । दिवं द्युर्वासरो घस्रः प्रभातं स्यादहर्मुखम् ॥ १३८
व्युष्टं विभातं प्रत्यूषं कल्यप्रत्युषसी उषः । काल्यं मध्याह्नस्तु दिवामध्यं मध्यंदिनं च सः ॥ १३९
दिनावसानमुत्सूरो विकालसबली अपि । सायं संध्या तु पितृसूस्त्रिसंध्यं तूपवैणवम् ॥ १४०
श्राद्धकालस्तु कुतपोऽष्टमो भागो दिनस्य यः । निशा निशीथिनी रात्रिः शर्वरी क्षणदा क्षपा ॥ १४१
त्रियामा यामिनी भौती तमी तमा विभावरी । रजनी वसतिः श्यामा वासतेयी तमस्विनी ॥ १४२

---

१. यौगिकत्वात् भौमः, माहेयः, धरणीसुतः, इत्यादयः. २. पतिशब्दः प्रत्येकमन्वेति. ३. 'सौरः' अपि. ४. 'पूर्वपदात्' इति णत्वम्. ५. विपरीतक्रमेण इत्यर्थः. ६. यौगिकत्वात् 'यामवती' इत्यपि.

उषा दोषेन्दुकान्ताथ तमिस्रा दर्शयामिनी । ज्यौत्स्नी तु पूर्णिमारात्रिर्गणरात्रो निशागणः ॥ १४३
पक्षिणी पक्षतुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशा । गर्भकं रजनीद्वन्द्वं प्रदोषो रजनीमुखम् ॥ १४४
यामः प्रहरो निशीथस्त्वर्धरात्रो महानिशा । उच्चन्द्रस्त्वपररात्रस्तमिस्रं तिमिरं तमः ॥ १४५
ध्वान्तं भूच्छायान्धकारं तमसं समवान्धतः । तुल्यनक्तंदिने काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥ १४६
पञ्चदशाहोरात्रः स्यात्पक्षः स बहुलोऽसितः । तिथिः पुनः कर्मवाटी प्रतिपत्पक्षतिः समे ॥ १४७
पञ्चदश्यौ यज्ञकालौ पक्षान्तौ पर्वणी अपि । तत्पर्वमूलं भूतेष्टापञ्चदश्योर्यदन्तरम् ॥ १४८
स पर्व संधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् । पूर्णिमा पौर्णमासी सा राका पूर्णे निशाकरे ॥ १४९
कलाहीने त्वनुमतिर्मार्गशीर्ष्यामाग्रहायणी । अमामावस्यमावस्या दर्शसूर्येन्दुसंगमः ॥ १५०
अमावास्यामावासी च सा नष्टेन्दुः कुहुः कुहूः । दृष्टेन्दुस्तु सिनीवाली भूतेष्टा तु चतुर्दशी ॥ १५१
पक्षो मासो वत्सरादिर्मार्गशीर्षः सहः सहाः । आग्रहायणिकश्चाथ पौषस्तैषः सहस्यवत् ॥ १५२
माघस्तपाः फाल्गुनस्तु फाल्गुनिकस्तपस्यवत् । चैत्रो मधुश्चैत्रिकश्च वैशाखे राधमाधवौ ॥ १५३
ज्येष्ठस्तु शुक्रोऽथाषाढः शुचिः स्याच्छ्रावणो नभाः । श्रावणिकोऽथ नभस्यः प्रोष्ठभाद्रपरः पदः॥१५४
भाद्रश्चाप्याश्विने त्वाश्वयुजेषावथ कार्तिकः । कार्तिकिको बाहुलोर्जौ द्वौ द्वौ मार्गादिकावृतुः ॥ १५५
हेमन्तः प्रशलो रौद्रोऽथ शैषशिशिरौ समौ । वसन्त इष्यः सुरभिः पुष्पकालो बलाङ्गकः ॥ १५६
उष्ण उष्णागमो ग्रीष्मो निदाघस्तप ऊष्मकः । वर्षास्तपात्ययः प्रावृण्मेघकालागमौ क्षरी ॥ १५७
शरद्घनात्ययोऽयनं शिशिराद्यैस्त्रिभिस्त्रिभिः । अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १५८
स संपर्यनूद्भ्यो वर्षं हायनोऽब्दं समाः शरत् । भवेत्पैत्रं त्वहोरात्रं मासेनाब्देन दैवतम् ॥ १५९
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मं कल्पौ तु तौ नृणाम् । मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥ १६०
कल्पो युगान्तः कल्पान्तः संहारः प्रलयः क्षयः । संवर्तः परिवर्तश्च समस्तुप्तिर्जिहानकः ॥ १६१
तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्तज्जं सांदृष्टिकं फलम् । आयतिस्तूत्तरः काल उदर्कस्तद्भवं फलम् ॥१६२

व्योमान्तरिक्षं गगनं घनाश्रयो विहाय आकाशमनन्तपुष्करे ।
अभ्रं सुराभ्रोडुमरुत्पथोऽम्बरं खं द्योदिवौ विष्णुपदं वियन्नभः ॥ १६३
नभ्राट्तडित्वान्मुदिरो घनाघनोऽभ्रं धूमयोनिस्तनयित्नुमेघाः ।
जीमूतपर्जन्यबलाहका घनो धाराधरो वाहदमुग्धरा जलात् ॥ १६४

कादम्बिनी मेघमाला दुर्दिनं मेघजं तमः । आसारो वेगवान्वर्षो वातास्तं वारि शीकरः ॥ १६५
वृष्ट्यां वर्षणवर्षे तद्विघ्ने ग्राहग्रहाववात् । घनोपलस्तु करकः काष्ठाशा दिग्घरित्ककुप् ॥ १६६
पूर्वा प्राची दक्षिणापाची प्रतीची तु पश्चिमा । अपराथोत्तरोदीची विदिक्चोपदिशं प्रदिक् ॥ १६७

दिश्यं दिग्भववस्तुन्यपागपाचीनमुदगुदीचीनम् ।
प्राक्प्राचीनं न समे प्रत्यक्तु स्यात्प्रतीचीनम् ॥ १६८

१. निःसंपातोऽपि. २. सतमसम्, अवतमसम्, अन्धतमसम्. ३. यौगिकत्वात् 'मार्गः'. ४. अदन्तः. ५. प्रोष्ठपदः, भाद्रपदः. ६. 'वरिषा' इत्यपि. ७. मेघशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः. ८. संवत्सरः, परिवत्सरः, अनुवत्सरः, उद्वत्सरः. ९ अन्तरीक्षमित्यपि. १०. 'पथ'शब्दः सुरादिभिः संबध्यते; यौगिकत्वात् देववर्त्म, मेघवर्त्म, नक्षत्रवर्त्म, वायुवर्त्म, इत्यादयः. ११. जलशब्दस्य वाहादिभिरन्वयः; यौगिकत्वात् वारिवाहः, वारिदः, वारिमुक्, वारिधरः, इत्यादयः. १२. अवशब्दस्य ग्राहग्रहाभ्यामन्वयः. १३. अवाचीत्यपि.

अलका वस्वोकसारा सुतोऽस्य नलकूबरः । वित्तं रिक्थं स्वापतेयं राः सारं विभवो वसु ॥ १९१
द्युम्नं द्रव्यं पृक्थमृक्थं स्वमृणं द्रविणं धनम् । हिरण्यार्थौ निधानं तु कुनाभिः शेवधिर्निधिः ॥ १९२
महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥ १९३
यक्षः पुण्यजनो राजा गुह्यको वटवास्यपि । किंनरस्तु किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ॥ १९४
शंभुः शर्वः स्थाणुरीशान ईशो रुद्रोड्डीशौ वामदेवो वृषाङ्कः ।
कण्ठेकालः शंकरो नीलकण्ठः श्रीकण्ठोग्रौ धूर्जटिर्भीमभर्गौ ॥ १९५
मृत्युंजयः पञ्चमुखोऽष्टमूर्तिः श्मशानवेश्मा गिरिशो गिरीशः ।
षण्ढः कपर्दीश्वर ऊर्ध्वलिङ्ग एकर्विदृग्भालदृगेकपादः ॥ १९६
मृडोऽट्टहासी धनवाहनोऽहिर्बुध्नो विरूपाक्षविषान्तकौ च ।
महाव्रती वह्निहिरण्यरेताः शिवोऽस्थिधन्वा पुरुषास्थिमाली ॥ १९७
स्याद्व्योमकेशः शिपिविष्टभैरवौ दिक्कृत्तिवासा भवनीललोहितौ ।
सर्वज्ञनाट्यप्रियखण्डपर्शवो महापरा देवनटेश्वरा हरः ॥ १९८
पशुप्रमथभूतोमापतिः पिङ्गजटेक्षणः । पिनाकशूलखट्वाङ्गगङ्गाहीन्दुकपालभृत् ॥ १९९
गजपूषपुरानङ्गकालान्धकमखासुहृत् । कपर्दोऽस्य जटाजूटः खट्वाङ्गस्तु सुखंसुणः ॥ २००
पिनाकं स्यादाजगवमजकावं च तद्धनुः । ब्राह्म्याद्या मातरः सप्त प्रमथाः पार्षदा गणाः ॥ २०१
लघिमा वशितेशित्वं प्राकाम्यं महिमाणिमा । यत्र कामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ २०२
गौरी काली पार्वती मातृमातापर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।
दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानीकात्यायन्यौ दक्षजार्या कुमारी ॥ २०३
सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला । भवानी कृष्णमैनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ २०४
निशुम्भशुम्भमहिषमर्दिनी भूतनायिका । तस्याः सिंहो मनस्तालः सख्यौ तु विजया जया ॥ २०५
चामुण्डा चर्चिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका । कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥ २०६
हेरम्बो गणविघ्नेशः पर्शुपाणिर्विनायकः । द्वैमातुरो गजास्यैकदन्तौ लम्बोदराखुगौ ॥ २०७
स्कन्दः स्वामी महासेनः सेनानीः शिखिवाहनः । षाण्मातुरो ब्रह्मचारी गङ्गोमाकृत्तिकासुतः ॥ २०८

---

१. 'दृक्'शब्दः एकशब्देनाप्यन्वेति; यौगिकत्वात् एकनेत्रः, विषमनेत्रः. २. यौगिकत्वात् अब्दवाहनोऽपि. ३. द्वाभ्यां प्रथमैकवचनान्ताभ्यामेकं नाम; विभक्त्यन्तरेऽपि यथा—'अह्नये बुध्नाय नमोऽस्तु गणपतये'. ४. वह्निहिरण्यशब्दाभ्यां परोऽरेतःशब्दः. ५. 'वासस्'शब्दो दिक्कृत्तिशब्दाभ्यां परः; यौगिकत्वात् दिग्वस्त्रः, चर्मवसनः, इत्यादयः. ६. तेन महादेवः, महानटः, महेश्वरः. ७. पतिशब्दस्य पश्वादिभिरन्वयः; यौगिकत्वात् पशुनाथः, भूतनाथः, गणनाथः, गौरीनाथः, इत्यादयः. ८. पिङ्गशब्दस्येक्षणेनाप्यन्वयः. ९. 'भृत्'पदस्य पिनाकादिभिरन्वयः; यौगिकत्वात् पिनाकपाणिः, शूली, खट्वाङ्गधरः, गङ्गाधरः, उरगभूषणः, शशिभूषणः, कपाली, इत्यादयः. १०. असुहृत्(द्विष्)पदं गजादिभिरन्वेति; यौगिकत्वात् गजासुरद्वेषी, पूषदन्तहरः, त्रिपुरान्तकः, कामध्वंसी, यमजित्, अन्धकारिः, दक्षाध्वरध्वंसकः, इत्यादयः. ११. यौगिकत्वात् सिंहवाहना च. १२. यौगिकत्वात् दाक्षायणी. १३. शिवी. १४. 'स्वसृ'पदं कृष्णेनाप्यन्वेति. १५. 'जा'पदं मेनापदेनाप्यन्वेयम्. १६. मर्दिनीपदं निशुम्भादिनान्वेयम्. १७ ईशपदं गणेनाप्यन्वेति; यौगिकत्वात् प्रमथाधिपः, विघ्नराजः, इत्यादयः. १८. यौगिकत्वात् परशुधरः, इत्यादयः. १९. यौगिकत्वात् मूषिकरथोऽपि. २०. सुतपदं गङ्गादिनान्वेति; यौगिकत्वात् गाङ्गेयः, पार्वतीनन्दनः, कार्तिकेयः, बाहुलेयः, इत्यादयः.

बलदेवो बलभद्रो नीलवस्त्रोऽच्युताग्रजः । मुसलं तस्य सौनन्दं हलं संवर्तकाह्वयम् ॥ २२५

लक्ष्मीः पद्मा रमा या मा ता सा श्रीः कमलेन्दिरा । हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयापि च ॥ २२६

मदनो जराभीरुरनङ्गमन्मथौ कमनः कलाकेलिरनन्यजोऽङ्गजः ।
मधुदीपमारौ मधुसारथिः स्मरो विषमायुधो दर्पककाममदृच्छयाः ॥ २२७

प्रद्युम्नः श्रीनन्दनश्च कंदर्पः पुष्पकेतनः । पुष्पाण्यस्त्रेषुचापास्त्राण्यरी शंबरशूर्पकौ ॥ २२८

केतनं मीनमकरौ बाणाः पञ्च रतिः प्रिया । मनःशृङ्गारसंकल्पात्मानो योनिः सुहृन्मधुः ॥ २२९

सुतोऽनिरुद्धो झषाङ्क उषेशो ब्रह्मसूश्च सः । गरुडः शाल्मल्यरुणावरजो विष्णुवाहनः ॥ २३०

सौपर्णेयो वैनतेयः सुपर्णसर्पारातिर्वज्रजिद्वज्रतुण्डः ।
पक्षिस्वामी काश्यपिः स्वर्णकायस्तार्क्ष्यः कामायुर्गरुत्मान्सुधाहृत् ॥ २३१

बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुस्त्रिकालविज्जिनः । बोधिसत्त्वो महाबोधिरार्यः शास्ता तथागतः ॥ २३२

पञ्चज्ञानो षडभिज्ञो दशार्हो दशभूमिगः । चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञो दशपारमिताधरः ॥ २३३

द्वादशाक्षो दशबलस्त्रिकायः श्रीघनाद्वयौ । समन्तभद्रः संगुप्तो दयाकूर्चो विनायकः ॥ २३४

मारलोकस्वजिद्धर्मराजो विज्ञानमातृकः । महामैत्रो मुनीन्द्रश्च बुद्धाः स्युः सप्त ते त्वमी ॥ २३५

विपश्यी शिखी विश्वभूः क्रकुच्छन्दश्च काञ्चनः । काश्यपश्च सप्तमस्तु शाक्यसिंहोऽर्कबान्धवः॥२३६

तथा राहुलसूः सर्वार्थसिद्धो गौतमान्वयः । मायाशुद्धोदनसुतो देवदत्ताग्रजश्च सः ॥ २३७

असुरा दितिदनुजाः पातालौकःसुरारयः । पूर्वदेवाः शुक्रशिष्या विद्यादेव्यस्तु षोडश ॥ २३८

रोहिणी प्रज्ञप्ती वज्रशृङ्खला कुलिशाङ्कुशा । चक्रेश्वरी नरदत्ता काल्यथासौ महापरा ॥ २३९

गौरी गान्धारी सर्वास्त्रमहाज्वाला च मानवी । वैरोट्याच्छुप्ता मानसी महामानसिकेति ताः ॥ २४०

वाग्ब्राह्मी भारती गौर्गीर्वाणी भाषा सरस्वती । श्रुतदेवी वचनं तु व्याहारो भाषितं वचः ॥ २४१

सविशेषणमाख्यातं वाक्यं स्याद्यन्तकं पदम् । राद्धसिद्धकृतेभ्योऽन्ते आप्तोक्तिः समयागमौ ॥ २४२

आचाराङ्गं सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवाययुक् । पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञातधर्मकथापि च ॥ २४३

उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिकाद्दशाः । प्रश्नव्याकरणं चैव विपाकश्रुतमेव च ॥ २४४

इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः । दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणिपिटकाह्वया ॥ २४५

परिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगपूर्वगतचूलिकाः पञ्च ।
स्युर्दृष्टिवादभेदाः पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते ॥ २४६

उत्पादपूर्वमग्रायणीयमथ वीर्यतः प्रवादं स्यात् ।
अस्तेर्ज्ञानात्सत्यात्तदात्मनः कर्मणश्च परम् ॥ २४७

---

१. ई, आ, इति नामद्वयम्; 'या' इत्यखण्ड च. २. यौगिकत्वात् मनसिशयः. ३. पुष्पेषुः, कुसुमबाणः, पुष्पचापः, कुसुमधन्वा, पुष्पास्त्रः, कुसुमायुध', इति फलितम्. ४. तेन शंबरारिः, शूर्पकारिः. ५. तेन मीनकेतनः, मकरध्वजः, झषध्वजः, मकरकेतनः. ६. तेन पञ्चबाणः, विषमेषुः. ७. तेन रतिवरः, रतिपतिः. ८. तेन मनोयोनिः, चेतोभवः, शृङ्गारयोनिः, शृङ्गारजन्मा, संकल्पयोनिः, स्मृतिभूः, आत्मयोनिः, आत्मभूः. ९. तेन मधुसुहृत्, चैत्रसखः. १०. यौगिकत्वात् उषारमणः. ११. गरुलः. १२. जित्पद मारप्रभृतिनान्वेति. १३. सुतपदं माययाप्यन्वेति; यौगिकत्वात् शौद्धोदनिः. १४. जपद दितिपदेनाप्यन्वेति; यौगिकत्वात् दैतेयाः, दानवाः, इत्यादयः. १५. अन्तशब्दः प्रत्येक राद्धादिभ्यः परो योज्य'. १६. तथा च उपासकदशा, अन्तकृद्दशा, अनुत्तरोपपातिकदशा.

प्रत्याख्यान विद्याप्रवादकल्याणनामधेये च ।
प्राणावाय च क्रियाविशालमथ लोकबिन्दुसारमिति ॥ २४८

स्वाध्याय श्रुतिराम्नायश्छन्दो वेदस्त्रयी पुन । ऋग्यजु सामवेदा स्युरथर्वा तु तदुद्धृति ॥ २४९
वेदान्त स्यादुपनिषदोङ्कारप्रणवौ समौ । शिक्षा कल्पो व्याकरण छन्दो ज्योतिर्निरुक्तय ॥ २५०
षडङ्गानि धर्मशास्त्र स्यात्स्मृतिर्धर्मसहिता । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या मीमासा तु विचारणा ॥ २५१
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च । वशानुवशचरित पुराण पञ्चलक्षणम् ॥ २५२
षडङ्गा वेदाश्चत्वारो मीमासान्वीक्षिकी तथा । धर्मशास्त्र पुराण च विद्या एताश्चतुर्दश ॥ २५३
सूत्र सूचनकृद्भाष्य सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम् । प्रस्तावस्तु प्रकरण निरुक्त पदभञ्जनम् ॥ २५४
अवान्तरप्रकरणविश्रामे शीघ्रपाठत । आह्निकमधिकरण त्वेकन्यायोपपादनम् ॥ २५५
उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम् । टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥ २५६
निबन्धवृत्ती अन्वर्थे सग्रहस्तु समाहृति । परिशिष्टपद्धत्यादीन्पथानेन समुन्नयेत् ॥ २५७
कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बहोरर्थस्य सूचनी । कैलिन्दिका सर्वविद्या निघण्टुर्नामसग्रह ॥ २५८
इतिहास पुरावृत्त प्रवह्लिका प्रहेलिका । जनश्रुति किंवदन्ती वार्तैतिह्य पुरातनी ॥ २५९
वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तोऽथाह्वयोऽभिधा । गोत्रसज्ञानामधेयाख्याह्वाभिख्याश्च नाम च ॥ २६०
सबोधनमामन्त्रणमाह्वान त्वभिमन्त्रणम् । आकारण हवो हूति सहूतिर्बहुभि कृता ॥ २६१
उदाहार उपोद्घात उपन्यासश्च वाङ्मुखम् । व्यवहारो विवाद स्याच्छपथ शपन शप ॥ २६२
उत्तर तु प्रतिवच प्रश्न प्रच्छानुयोजनम् । कथकथिकता चाथ देवप्रश्न उपश्रुति ॥ २६३
चटु चाटु प्रियप्राय प्रियसत्य तु सूनृतम् । सत्य सम्यक्समीचीनमृत तथ्य यथातथम् ॥ २६४
यथास्थित च सद्भूतेऽलीके तु वितथानृते । अथ क्लिष्ट सकुल च परस्परपराहतम् ॥ २६५
सान्त्व सुमधुर ग्राम्यमश्लील म्लिष्टमस्फुटम् । लुप्तवर्णपद ग्रस्तमवाच्य स्यादनक्षरम् ॥ २६६
अम्बूकृत सथूत्कार निरस्त त्वरयोदितम् । आम्रेडित द्विस्त्रिरुक्तमबद्ध तु निरर्थकम् ॥ २६७
पृष्ठमासादन तद्यत्परोक्षे दोषकीर्तनम् । मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यान सगत हृदयगमम् ॥ २६८
परुष निष्ठुर रूक्ष विक्रुष्टमथ घोषणा । उच्चैर्घुष्ट वर्णनेडा स्तव स्तोत्र स्तुतिर्नुति ॥ २६९
श्लाघा प्रशसार्थवाद सा तु मिथ्या विकत्थनम् । जनप्रवाद कौलीन विगान वचनीयता ॥ २७०
स्यादवर्ण उपक्रोशो वादो नि पर्यपात्परे । गर्हणा धिक्क्रिया निन्दा कुत्साक्षेपो जुगुप्सनम् ॥ २७१
आक्रोशाभीषङ्गाक्षेपा शाप स क्षारणा रते । विरुद्धशसन गालिराशीर्मङ्गलशसनम् ॥ २७२
श्लोक कीर्तिर्यशोऽभिख्या समाज्ञा रुशती पुन । अशुभा वाक्शुभा कल्या चर्चरी चर्भटी समे २७३
य सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् । आपृच्छालाप सभाषोऽनुलाप स्यान्मुहुर्वच २७४
अनर्थक तु प्रलापो विलाप परिदेवनम् । उल्लाप काकुवागन्योन्योक्ति सलापसकथे ॥ २७५
विप्रलापो विरुद्धोक्तिरपलापस्तु निह्नव । सुप्रलाप सुवचन सदेशवाक्तु वाचिकम् ॥ २७६
आज्ञा शिष्टिर्निराङ्भ्यो देशो नियोगशासने । अववादोऽप्यथाहूय प्रेषण प्रतिशासनम् ॥ २७७

१ कडिन्दिका च २ यौगिकत्वात् असत्यम्, सत्येतरत्, इत्यादि ३ तेन निवाद, परिवाद, अपवाद
४ गर्होपि ५ जुगुप्सापि ६ समाख्या ७ रिपती ८ काल्या च ९ तेन निर्देश, आदेश, निदेश

संवित्संधास्थाभ्युपायः संप्रत्याङ्भ्यः परः श्रवः[1] । अङ्गीकारोऽभ्युपगमः प्रतिज्ञागूश्च संगरः ॥२७८
गीतनृत्तवाद्यत्रयं नाट्यं तौर्यत्रिकं च तत् । संगीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन्शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका ॥२७९
गीतं गानं गेयं गीतिर्गान्धर्वमथ नर्तनम् । नटनं नृत्यं नृत्तं च लास्यं नाट्यं च ताण्डवम् ॥ २८०
मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीसकं तु तत् । पानगोष्ठ्यामुधतालं रणे वीरजयन्तिका ॥ २८१
स्थानं नाट्यस्य रङ्गः स्यात्पूर्वरङ्ग उपक्रमः । अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकोऽभिनयः समौ ॥ २८२
स चतुर्विध आहार्यो रचितो भूषणादिना । वचसा वाचिकोऽङ्गेनाङ्गिकः सत्त्वेन सात्त्विकः ॥२८३
स्यान्नाटकं प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगः समवाकारो विथ्यङ्केहामृगा इति ॥ २८४
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट्संस्कृतादिकाः । भारती सात्त्वती कैशिक्यारभट्यौ च वृत्तयः ॥२८५
वाद्यं वादित्रमातोद्यं तूर्यं तूरं स्मरध्वजः । ततं वीणाप्रभृतिकं तालप्रभृतिकं घनम् ॥ २८६
वंशादिकं तु शुषिरमानद्धं मुरजादिकम् । वीणा पुनर्घोषवती विपञ्ची कण्ठकूणिका ॥ २८७
वल्लकी साथ तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी । शिवस्य वीणा नालम्बी सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥२८८
नारदस्य तु महती गणानां तु प्रभावती । विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती ॥ २८९
चाण्डालानां तु कण्डोलवीणा चाण्डालिका च सा । कायः कोलम्बकस्तस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥
दण्डः पुनः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः । मूले वंशशलाका स्यात्कलिका कूणिकापि च ॥ २९१
कालस्य क्रियया मानं तालः साम्यं पुनर्लयः । द्रुतं विलम्बितं मध्यमोघस्तत्त्वं घनं क्रमात् ॥ २९२
मृदङ्गो मुरजः सोऽङ्क्यालिङ्ग्यूर्ध्वक इति त्रिधा । स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी दुन्दुभिरानकः ॥ २९३
पटहोऽथ शारिका स्यात्कोणो वीणादिवादनम् । शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ॥ २९४
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसा भावाः पुनस्त्रिधा । स्थायिसात्त्विकसंचारिप्रभेदैः स्याद्रतिः पुनः ॥२९५
रागोऽनुरागोऽनुरतिर्हासस्तु हसनं हसः । घर्घरो हासिका हास्यं तत्रादृष्टरदे स्मितम् ॥ . २९६
वक्रोष्ठिकाथ हसितं किंचिद्दृष्टरदाङ्कुरे । किंचिच्छ्रुते विहसितमट्टहासो महीयसि ॥ २९७
अतिहासस्त्वनुस्यूतेऽपहासोऽकारणात्कृते । सोत्प्रासे त्वाच्छुरितकं हसनं स्फुरदोष्ठके ॥ २९८
शोकः शुक्शोचनं खेदः क्रोधो मन्युः क्रुधा रुषा । क्रुत्कोपः प्रतिघो रोषो रुट् चोत्साहः प्रगल्भता ॥
अभियोगोद्यमौ प्रौढिरुद्योगः क्रियदेतिका । अध्यवसाय ऊर्जोऽथ वीर्यं सोऽतिशयान्वितः ॥ ३००
भयं भीर्भीतिरातङ्क आशङ्का साध्वसं दरः । भिया च तत्राहिभयं भूपतीनां स्वपक्षजम् ॥ ३०१
अदृष्टं वह्नितोयादेर्दृष्टं स्वपरचक्रजम् । भयंकरं प्रतिभयं भीमं भीष्मं भयानकम् ॥ ३०२
भीषणं भैरवं घोरं दारुणं च भयावहम् । जुगुप्सा तु घृणाथ स्याद्विस्मयश्चित्रमद्भुतम् ॥ ३०३
चोद्याश्चर्ये शमः शान्तिः शमथोपशमावपि । तृष्णाक्षयः स्थायिनोऽमी रसानां कारणं क्रमात् ॥३०४
स्तम्भो जाड्यं स्वेदो घर्मनिदाघौ पुलकः पुनः । रोमाञ्चः कण्टको रोमविकारो रोमहर्षणम् ॥३०५
रोमोद्गम उद्धुषणमुल्लुकसनमित्यपि । स्वरभेदस्तु कल्लत्वं स्वरे कम्पस्तु वेपथुः ॥ ३०६
वैवर्ण्यं कालिकाथाश्रु बाष्पो नेत्राम्बु रोदनम् । अस्रमस्रु प्रलयस्त्वचेष्टतेत्यष्ट सात्त्विकाः ॥ ३०७
धृतिः संतोषः स्वास्थ्यं स्यादाध्यानं स्मरणं स्मृतिः । मतिर्मनीषा बुद्धिर्धीर्धिषणाज्ञप्तिचेतनाः ॥ ३०८
प्रतिभाप्रतिपत्प्रज्ञाप्रेक्षाचिदुपलब्धयः । संवित्तिः शेमुषी दृष्टिः सा मेधा धारणक्षमा ॥ ३०९
पण्डा तत्त्वानुगा मोक्षे ज्ञानं विज्ञानमन्यतः । शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ॥ ३१०

१. सेन संश्रवः, प्रतिश्रवः, आश्रवः.

ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः । व्रीडा लज्जा मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा सापत्रपान्यतः ॥ २११
जाड्यं मौर्ख्यं विषादोऽवसादः सादो विषण्णता । मदो मुन्मोहसंभेदो व्याधिस्त्वाधी रुजाकरः २१२
निद्रा प्रमीला शयनं संवेशस्वापसंलयाः । नन्दीमुखी श्वासहेतिस्तन्द्रा सुप्तं तु साधिका ॥ २१३
औत्सुक्यं रणरणकोत्कण्ठे आयल्लकारती । हृल्लेखोत्कलिके चाथावहित्थाकारगोपनम् ॥ २१४
शङ्कानिष्टोत्प्रेक्षणं स्याच्चापलं त्वनवस्थितिः । आलस्यं तन्द्रा कौसीद्यं हर्षश्चित्तप्रसन्नता ॥ २१५
ह्लादः प्रमोदः प्रमदो मुत्प्रीत्यामोदसंमदाः । आनन्दानन्दथू गर्वस्त्वहंकारोऽवलिप्तता ॥ २१६
दर्पोऽभिमानो ममता मानश्चित्तोन्नतिः स्मयः । सा मिथोऽहमहमिका या तु संभावनात्मनि ॥ २१७
दर्पात्साहोपुरुषिका स्यादहंपूर्विका पुनः । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्युग्रत्वं तु चण्डता ॥ २१८
प्रबोधस्तु विनिद्रत्वं ग्लानिस्तु बलदीनता । दैन्यं कार्पण्यं श्रमस्तु क्लमः क्लेशः परिश्रमः ॥ २१९
प्रयासायासव्यायामा उन्मादश्चित्तविप्लवः । मोहो मौढ्यं चिन्ता ध्यानममर्षः क्रोधसंभवः ॥ २२०
गुणो जिगीषोत्साहवांस्त्रासस्त्वाकस्मिकं भयम् । अपस्मारः स्यादावेशो निर्वेदः स्वावमाननम् ॥ २२१
आवेगस्तु त्वरिस्तूर्णिः संवेगः संभ्रमस्त्वरा । वितर्कः स्यादुन्नयनं परामर्शो विमर्शनम् ॥ २२२
अध्याहारस्तर्क ऊहोऽसूयान्यगुणदूषणम् । मृतिः संस्था मृत्युकालौ परलोकगमोऽत्ययः ॥ २२३
पञ्चत्वं निधनं नाशो दीर्घनिद्रा निमीलनम् । दिष्टान्तोऽस्तं कालधर्मोऽवसानं सा तु सर्वगा ॥ २२४
मरको मारिस्त्रयस्त्रिंशदमी स्युर्व्यभिचारिणः । स्युः कारणानि कार्याणि सहचारीणि यानि च ॥ २२५
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः । विभावा अनुभावाश्च व्यभिचारिण एव च ॥ २२६
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो भवेद्रसः । पात्राणि नाट्येऽधिकृतास्तत्तद्वेषस्तु भूमिका ॥ २२७
शैलूषो भरतः सर्वकेशी भरतपुत्रकः । धात्रीपुत्रो रङ्गाजायाजीवो रङ्गावतारकः ॥ २२८
नटः कृशाश्वी शैलाली चारणस्तु कुशीलवः । भ्रुभ्रूभ्रूपूर्वः कुंसो नटः स्त्रीवेषधारकः ॥ २२९
वेश्याचार्यः पीठमर्दः सूत्रधारस्तु सूचकः । नन्दी तु पाठको नान्द्याः पार्श्वस्थः पारिपार्श्विकः ॥ २३०
वासन्तिकः केलिकिलो वैहासिको विदूषकः । प्रहासी प्रीतिदश्चाथ षिङ्गः पल्लवको विटः ॥ २३१
पिता त्वावुक आवुत्तभावुकौ भगिनीपतौ । भावो विद्वान्युवराजः कुमारो भर्तृदारकः ॥ २३२
बाला वासूर्मार्षे आर्यो देवो भट्टारको नृपः । राष्ट्रीयो नृपतेः श्यालो दुहिता भर्तृदारिका ॥ २३३
देवी कृताभिषेकान्या भट्टिनी गणिकाज्जुका । नीचाचेटीसखीहूतौ हण्डेहञ्जेहलाः क्रमात् ॥ २३४
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ ज्यायसी तु स्वसात्तिका । भर्तार्यपुत्रो माताम्बा भदन्ताः सौगतादयः ॥ २३५
पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च भगवानपि । पादा भट्टारको देवः प्रयोज्याः पूज्यनामतः ॥ २३६

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालायां देवकाण्डो द्वितीयः ॥ २ ॥

मर्त्यः पञ्चजनो भूस्पृक्पुरुषः पूरुषो नरः । मनुष्यो मानुषो ना विट् मनुजो मानवः पुमान् ॥ २३७
बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनंधयः । पृथुकार्भोत्तानशयाः क्षीरकण्ठः कुमारकः ॥ २३८
शिशुत्वं शैशवं बाल्यं वयस्थस्तरुणो युवा । तारुण्यं यौवनं वृद्धः प्रवयाः स्थविरो जरन् ॥ २३९
जरी जीर्णो यातयामो जीनोऽथ विस्रसा जरा । वार्धकं स्थाविरं ज्यायान्वर्षीयान्दशमीत्यपि ॥ २४०

---

१. तन्द्री इत्यपि. २. उत्कण्ठोऽपि. ३. ऊहापि. ४. रङ्गाजीवः, जायाजीवः. ५. 'कुंस'शब्दः प्रत्येकं भ्रादिनान्वेति. ६. मारिषोऽपि. ७. यौगिकत्वात् स्तनपोऽपि. ८ यौगिकत्वात् क्षीरपोऽपि. ९. यौवनिकापि.

विद्वान्सुधीः कविर्विचक्षणलब्धवर्णा ज्ञः प्राप्तरूपकृतिकृष्टयभिरूपधीराः ।
मेधाविकोविदविशारदसूरिदोषज्ञाः प्राज्ञपण्डितमनीषिविबुधप्रबुद्धाः ॥ ३४१

व्यक्तो विपश्चित्संख्यावान्सम्प्रवीणे तु शिक्षितः । निष्णातो निपुणो दक्षः कर्महस्तमुखाः कृतात् ॥
कुशलश्चतुरोऽभिज्ञविज्ञवैज्ञानिकाः पटुः । छेको विदग्धे प्रौढस्तु प्रगल्भः प्रतिभामुखः ॥ ३४३
कुशाग्रीयमतिः सूक्ष्मदर्शी तत्कालधीः पुनः । प्रत्युत्पन्नमतिर्दूरदर्शी दीर्घदर्श्यसौ ॥ ३४४
हृदयालुः सहृदयश्चिद्रूपोऽप्यथ संस्कृते । व्युत्पन्नप्रहतक्षुण्णा अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ३४५
वागीशो वाक्पतौ वाग्मी वाचोयुक्तिपटुः प्रवाक् । समुखो वावदूकोऽथ वदो वक्ता वदावदः ३४६
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् । गद्गदोऽनुत्तरे दुर्वाक्कद्वदे स्यादथाधरः ॥ ३४७
हीनवादिन्येडमूकानेडमूकौ त्ववाक्श्रुतौ । रवणः शब्दनस्तुल्यौ कुवादकुचरौ समौ ॥ ३४८
लोहलोऽस्फुटवाग्जल्पोऽवागसौम्यस्वरोऽस्वरः । वेदिता विदुरो विन्दुर्वन्दारुस्त्वभिवादकः ॥ ३४९
आशंसुराशंसितरि कैन्दूरस्त्वतिकुत्सितः । निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्याद्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३५०
दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदः । दानशीलः स वदान्यो वदन्योऽप्यथ बालिशः ॥ ३५१
मूढो मन्दो यथाजातो बालो मातृमुखो जडः । मूर्खोऽमेधो विवर्णाज्ञौ वैधेयो मातृशासितः॥ ३५२
देवानांप्रियजाल्मौ च दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः । मन्दः क्रियासु कुण्ठः स्यात्क्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥ ३५३
कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः कर्मशूरस्तु कर्मठः । कर्मशीलः कार्म आयःशूलिकस्तीक्ष्णकर्मकृत् ॥ ३५४
सिंहसंहननः स्वङ्गः स्वतन्त्रो निरवग्रहः । यथाकामी स्वरुचिश्च स्वच्छन्दः स्वैरपावृतः ॥ ३५५
यदृच्छा स्वैरिता स्वेच्छा नाथवान्निघ्नगृह्यकौ । तन्त्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्तः परात्परे ॥ ३५६
लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रील इभ्य आढ्यो धनीश्वरः । ऋद्धे विभूतिः संपत्तिर्लक्ष्मीः श्रीऋद्धिसंपदः॥ ३५७
दरिद्रो दुर्विधो दुःस्थो दुर्गतो निःस्वकीकटौ । अकिंचनोऽधिपस्त्वीशो नेता परिवृढोऽधिभूः ॥ ३५८
पतीन्द्रस्वामिनाथार्याः प्रभुर्भर्तेश्वरो विभुः । ईशितेनो नायकश्च नियोज्यः परिचारकः ॥ ३५९
डिङ्गरः किंकरो भृत्यश्चेटो गोप्यः पराचितः । दासः प्रेष्यः परिस्कन्दो भुजिष्यपरिकर्मिणौ ॥ ३६०
परान्नः परिपिण्डादः परजातः परैधितः । भृतके भृतिभुग्वैतनिकः कर्मकरोऽपि च ॥ ३६१
स निर्भृतिः कर्मकरो भृतिः स्यान्निष्क्रयः पणः । कर्मण्या वेतनं मूल्यं निर्वेशो भरणं विधा ॥ ३६२
भर्मण्या भर्म भृत्या च भोगस्तु गणिकाभृतिः । खलपूः स्याद्बहुकरो भारवाहस्तु भारिकः ॥ ३६३
वार्तावहे वैवधिको भारे विवधवीवधौ । काचः शिक्यं तदालम्बो भारयष्टिर्विहङ्गिका ॥ ३६४
शूरश्चारभटो वीरो विक्रान्तश्चाथ कातरः । दरिद्रश्चकितो भीतो भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ ३६५
विहस्तव्याकुलौ व्यग्रे कांदिशीको भयद्रुते । उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥ ३६६
महेच्छे तूद्भटोदारोदात्तोदीर्णमहाशयाः । महामना महात्मा च कृपणस्तु मितंपचः ॥ ३६७
कीनाशस्तद्धनक्षुद्रकदर्यदृढमुष्टयः । किंपचानो दयालुस्तु कृपालुः करुणापरः ॥ ३६८
सूरतोऽथ दया शूकः कारुण्यं करुणा घृणा । कृपानुकम्पानुक्रोशौ हिंस्रे शरारुघातुकौ ॥ ३६९

---

१. कवितापि. २. यौगिकत्वात् धीमान्, मतिमान्, इत्यादयः. ३. तेन कृतकर्मा, कृतहस्तः, कृतमुखः; यौगिकत्वात् कृतकृत्यः, कृतार्थः, कृती च. ४. कद्वर इत्यन्ये. ५. यथोद्गतोऽपि. ६. तेन परतन्त्रः, परायत्तः, परवशः, पराधीनः, परच्छन्दः, परवान्. ७. श्रीमान् इत्यपि.

व्यापादन विशरण प्रमय प्रमापण निग्रन्थन प्रमथन कदन निबर्हणम् ।
निसूदन विशसन क्षणन परासन प्रोज्जासन प्रशमन प्रनिघातन वध ॥ ३७०
प्रवासनोद्वासनघातनिर्वासनानि मज्ञसिनिशुम्भहिंसा ।
निर्वापणालम्भनिसूदनानि निर्यातनोन्मन्थसमापनानि ॥ ३७१
अपासन वर्जनमारपिञ्जा निष्कारणाक्राथविशारणानि ।
स्यु कर्तने कल्पनवर्धने च च्छेदश्च घातोद्यत आततायी ॥ ३७२
मशीर्षच्छेदिक शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति । प्रमीत उपसम्पन्न परेतप्रेतसंस्थिता ॥ ३७३
नामाल्लेख्ययश शेषो व्यापन्नोऽपगतो मृत । परासुस्तदहे दान तदर्थमूर्ध्वदेहिकम् ॥ ३७४
मृतस्नानमपस्नान निवाप पितृतर्पणम् । चितिचित्याचितास्तुल्या ऋजुस्तु प्राञ्जलोऽञ्जस ॥ ३७५
दक्षिणे सरलोदारौ [3]शठस्तु निकृतोऽनृजु । क्रूरे नृशंसनिस्त्रिंशपापा धूर्तस्तु वञ्चक ॥ ३७६
व्यसक कुहको दाण्डाजिनिको मायिजालिकौ । माया तु शठता शाठ्य कुसृतिर्निकृतिश्च सा ॥ ३७७
कपट कैतव दम्भ कूट छद्मोपधिश्छलम् । व्यपदेशो मिष लक्ष निभ व्याजोऽथ कुकुटि ॥ ३७८
कुहना दम्भचर्या च वञ्चन तु प्रतारणम् । व्यलीकमतिसाधन साधौ सभ्यार्यसज्जना ॥ ३७९
दोषैकदृक्पुरोभागी कर्णेजपस्तु दुर्जन । पिशुन सूचको नीचो द्विजिह्वो मत्सरी खल ॥ ३८०
व्यसनार्तस्तूपरक्तश्चोरस्तु प्रतिरोधक । दस्यु पाटच्चर स्तेनस्तस्कर पारिपन्थिक ॥ ३८१
परिमोषिपरास्कन्दिनैकागारिकमलिम्लुचा । य पश्यतो हरेदर्थं स चौर पश्यतोहर ॥ ३८२
चौर्यं तु चौरिका स्तैन्य लोप्त्र त्वपहृत धनम् । यदृविष्यो दैवपरोऽथालस्य शीतकोऽलस ॥ ३८३
मन्दस्तुन्दपरिमृजोऽनुष्णो दक्षस्तु पेशल । पटूष्णोष्णकसूत्थानचतुराश्चाथ तत्पर ॥ ३८४
आसक्त प्रवण प्रह्व प्रसितश्च परायण । दातोदार स्थूललक्षो दानशौण्डो बहुप्रदे ॥ ३८५
दानमुत्सर्जन त्याग प्रदेशनविसर्जने । विहापित वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम् ॥ ३८६
विश्राणन निर्वपणमपवर्जनमंहति । अर्थव्ययज्ञ सुकलो याचकस्तु वनीपक ॥ ३८७
मार्गणोऽर्थी याचनकस्तर्कुकोऽथार्थनैषणा । अर्दना प्रणयो याच्ञा याचनाध्येषणा सनि ॥ ३८८
उत्पतिष्णुस्तूत्पतितालंकरिष्णुश्च मण्डन । भविष्णुर्भविता भूष्णु समौ वर्तिष्णुवर्तनौ ॥ ३८९
विसृत्वरो विसृमर प्रसारी च विसारिणी । लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णु सहिष्णु क्षमिता क्षमी ३९०
तितिक्षु सहन क्षन्ता तितिक्षा सहन क्षमा । ईर्ष्यालु कुहनोक्षान्तिरीर्ष्यो क्रोधी तु रोषण ॥ ३९१
अमर्षण क्रोधनश्च चण्डस्त्वत्यन्तकोपन । बुभुक्षित स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायित ॥ ३९२
बुभुक्षायामशनाया जिघत्सा रोचको रुचि । पिपासुस्तृषितस्तृष्णकतृष्णा तर्षोऽपलासिका ॥ ३९३
पिपासा तृट्तृषोदन्या धीति पानेऽथ शोषणम् । रसादान भक्षकस्तु घस्मरोऽस्मर आशिता ॥ ३९४
भक्तमन्न कूरमन्धो भिस्सा दीदिविरोदन । अशन जीवनक च याजो वाज प्रसादनम् ॥ ३९५
भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्र्य मण्डमन्न तु । दधिजे मस्तु भक्तोघे नि स्रावाचाममासरा ॥ ३९६
[11]श्राणाविलेपी तरला यवागूरुष्णिकापि च । सूप स्यात्प्रहित सूदो व्यञ्जन तु घृतादिकम् ॥ ३९७
तुल्यौ तिलान्ने कुसरत्रिसरावथ पिष्टक । पूपोऽपूप पूलिका तु पोलिकापौलिपूपिका ॥ ३९८

---

१ 'शेष'शब्दो नामादिभि प्रत्येकम न्वेति   २ और्ध्वदेहिकमपि   ३ शण्ठ   ४ उपधापि   ५ चौरोऽपि
६ पटचोरोऽपि   ७ स्तैन्यमपि   ८ क्षान्तिरित्यपि   ९ कोपनोऽपि   १० आशिरोऽपि   ११ विलेप्यापि

पूपलापिष्टपक्के स्युरभ्यूषाभ्योषपौलयः । निष्टानं तु तेमनं स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ॥ ३९९
घृतपूरो घृतवरः पिष्टपूरश्च घार्तिकः । चमसी पिष्टवर्तिः स्याद्वटकस्त्ववसेकिमः ॥ ४००
भृष्टा यवाः पुनर्धाना धानाचूर्णं तु सक्तवः । पृथुकश्चिपुटस्तुल्यौ लाजाः स्युः पुनरक्षताः ॥ ४०१
गोधूमचूर्णे समिता यवक्षोदे तु चिक्कसः । गुड इक्षुरसः क्वाथः शर्करा तु सितोपला ॥ ४०२
सिता च मधुधूलिस्तु खण्डस्तद्विकृतिः पुनः । मत्स्यण्डी फाणितं चापि रसालायां तु मार्जिता ॥४०३
शिखरिण्यथ यूषो रसो दुग्धं तु सोमजम् । गोरसः क्षीरमूधस्यं स्तन्यं पुंसवनं पयः ॥ ४०४
पयस्यं घृतदध्यादि पेयूषोऽभिनवं पयः । उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिकापि च ॥ ४०५
पायसं परमान्नं च क्षीरेयीक्षीरजं दधि । गोरसश्च तदघनं द्रप्सं पत्रलमित्यपि ॥ ४०६
घृतं हविष्यमाज्यं च हविराघारसर्पिषी । ह्योगोदोहोद्भवं हैयंगवीनं दारजं पुनः ॥ ४०७
दधिसारं तक्रसारं नवनीतं नवोद्धृतम् । दण्डाहते कालसेयघोलारिष्टानि गोरसः ॥ ४०८
रसायनमथार्धाम्बूदश्विच्छ्वेतं समोदकम् । तक्रं पुनः पादजलं मथितं वारिवर्जितम् ॥ ४०९
सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् । लवणोदकाभ्यानुदकलावणिकमुदश्विति ॥ ४१०
औदश्वितमौदश्वित्कं लवणे स्यात्तु लावणम् । पैठरोख्ये उखासिद्धे प्रयस्तं तु सुसंस्कृतम् ॥ ४११
पक्वं राद्धं च सिद्धं च भृष्टं पक्वं विनाम्बुना । भृष्टामिषं भटित्रं स्याद्भूतिर्भरूटकं च तत् ॥ ४१२
शूल्यं शूलाकृतं मांसं निष्क्वाथो रसकः समौ । प्रणीतमुपसंपन्नं स्निग्धे मसृणचिक्कणे ॥ ४१३
पिच्छिलं तु विजिविलं विज्जलं विजलं च तत् । भावितं तु वासितं स्यात्तुल्ये संमृष्टशोधिते ४१४
काञ्चिकं काञ्जिकं धान्याम्लारनाले तुषोदकम् । कुल्माषाभिषुतावन्तिसोमशुक्तानि कुञ्जलम् ॥४१५
चुक्रं धातुघ्नमुन्नाहं रक्षोघ्नं कुण्डगोलकम् । महारसं सुवीराम्लं सौवीरं श्लक्ष्णं पुनः ॥ ४१६
तैलं स्नेहोऽभ्यञ्जनं च वेषवार उपस्करः । स्यात्तिन्तिडीकं तु चुक्रं वृक्षाम्लं चाम्लवेतसे ॥ ४१७
हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी । क्षवः क्षुताभिजननो राजिका राजसर्षपः ॥ ४१८
आसुरी कृष्णिका चासौ कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् । धन्या धन्याकं धान्याकं मरीचं कृष्णमूषणम् ४१९
कोलकं वेल्लजं धर्मपत्तनं यवनप्रियम् । शुण्ठी महौषधी विश्वा नागरं विश्वभेषजम् ॥ ४२०
वैदेही पिप्पली कृष्णोपकुल्या मागधी कणा । तन्मूलं ग्रन्थिकं सर्वग्रन्थिकं चटकाशिरः ॥ ४२१
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमजाजी जीरकः कणा । सहस्रवेधि बाह्लीकं जतुकं हिङ्गु रामठम् ॥ ४२२

न्यादः स्वदनं खादनमशनं निघसो वल्भनमभ्यवहारः ।
जग्धिर्जक्षणभक्षणलेहाः प्रत्यवसानं घसिराहारः ॥ ४२३

प्सानावष्वाणविष्वाणा भोजनं जेमनादने । चर्वणं चूर्णनं दन्तैर्जिह्वास्वादस्तु लेहनम् ॥ ४२४
कल्पवर्तः प्रातराशः सग्धिस्तु सहभोजनम् । ग्रासो गुडेरकः पिण्डो गडोलः कवको गुडः ॥४२५
गण्डोलः कवलस्तृप्ते त्वाघ्रातसुहिताशिताः । तृप्तिः सौहित्यमाघ्राणमथ भुक्तसमुज्झिते ॥ ४२६
फेला पिण्डोलिफेली च स्वोदरपूरके पुनः । कुक्षिंभरिरात्मंभरिरुदरंभरिरप्यथ ॥ ४२७
आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते । उदरपिशाचः सर्वान्नीनः सर्वान्नभक्षकः ॥ ४२८
शाष्कुलः पिशिताश्युन्मदिष्णुस्तून्मादसंयुतः । गृध्नुस्तु गर्धनस्तृष्णग्लिप्सुर्लुब्धोऽभिलाषुकः ॥ ४२९

१. मार्जितापि. २. पीयूषमित्यपि. ३. चिक्कणमपि. ४. विजिपिलमित्यपि. ५. जमनम्, जवन च.
६. आघ्राणोऽपि.

लोलुपो लोलुभो लोभस्तृष्णा लिप्सा वशः स्पृहा । काङ्क्षाशंसागर्धवाञ्छाशेच्छेहातृण्मनोरथाः ॥ ४३०
कामोऽभिलाषोऽभिध्या तु परस्वेहोद्धतः पुनः । अविनीतो विनीतस्तु निभृतः प्रश्रितोऽपि च ॥ ४३१
विधेये विनयस्थः स्यादाश्रवो वचनेस्थितः । वश्यः प्रणेयो धृष्टस्तु वियातो धृष्णुधृष्णजौ ॥ ४३२
वीक्षापन्नो विलक्षोऽथाधृष्टे शालीनशारदौ । शुभंयुः शुभसंयुक्तः स्यादहंयुरहंकृतः ॥ ४३३
कामुकः कमिता कम्रोऽनुकः कामयिताभिकः । कामनः कमरोऽभीकः पश्यभद्रस्तु विप्लुतः ॥ ४३४
व्यसनी हृष्यमाणस्तु प्रमना हृष्टमानसः । विकुर्वाणो विचेतास्तु दुरन्तर्विपरो मनाः ॥ ४३५
मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबा उत्कस्तूत्सुक उन्मनाः । उत्कण्ठितोऽभिशस्ते तु वाच्यक्षारितदूषिताः ॥ ४३६
गुणैः प्रतीते त्वाहतलक्षणः कृतलक्षणः । निर्लक्षणस्तु पाण्डुरपृष्ठः संकसुकोऽस्थिरे ॥ ४३७
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको विवशोऽनिष्टदुष्टधीः । बद्धो निगडितो नद्धः कीलितो यन्त्रितः सितः ॥ ४३८
संदानितः संयतश्च स्यादुद्दानं तु बन्धनम् । मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४३९
प्रतिक्षिप्तोऽधिक्षिप्तोऽवकृष्टनिष्कासितौ समौ । आत्तगन्धेऽभिभूतोऽपध्वस्ते न्यक्कृतधिक्कृतौ ॥ ४४०
निकृतस्तु विप्रकृतो न्यक्कारस्तु तिरस्क्रिया । परिभावो विप्रकारः परापर्यभितो भवः ॥ ४४१
अत्याकारो निकारश्च विप्रलब्धस्तु वञ्चितः । स्वप्नक्शयालुर्निद्रालुर्घूर्णिते प्रचलायितः ॥ ४४२
निद्राणः शयितः सुप्तो जागरूकस्तु जागरी । जागर्या स्याज्जागरणं जागरा जागरोऽपि च ॥ ४४३
विष्वगञ्चति विष्वद्र्यङ्देवद्र्यङ्देवमञ्चति । सहाञ्चति तु सध्र्यङ् स्यात्तिर्यङ् पुनस्तिरोऽञ्चति ॥ ४४४
संशयालुः संशयिता गृहयालुर्ग्रहीतरि । पतयालुः पातुकः स्यात्समौ रोचिष्णुरोचनौ ॥ ४४५
दक्षिणार्हस्तु दक्षिण्यो दक्षिणीयोऽथ दण्डितः । दापितः साधितोऽर्घ्यस्तु प्रतीक्ष्यः पूजितोऽर्हितः ॥ ४४६
नमस्यितो नमसितोऽपचितावञ्चितोऽर्चितः । पूजार्हणासपर्यार्चा उपहारबली समौ ॥ ४४७
विङ्क्वो विह्वलः स्थूलः पीवा पीनश्च पीवरः । चक्षुष्यः सुभगो द्वेष्योऽक्षिगतोऽथांसलो बली ॥ ४४८
निर्दिग्धो मांसलश्चोपचितोऽथ दुर्बलः कृशः । क्षामः क्षीणस्तनुश्छातस्तलिनामांसपेलवाः ॥ ४४९
पिचण्डिलो बृहत्कुक्षिस्तुन्दितुन्दिकतुन्दिलाः । उदर्युदरिले विख्रविख्वुविग्रा अनासिके ॥ ४५०
नतनासिकेऽवनाटोऽवटीटोऽवभ्रटोऽपि च । खरणास्तु खरणसो नःक्षुद्रः क्षुद्रनासिकः ॥ ४५१
खुरणाः स्यात्खुरणस उन्नसस्तूग्रनासिकः । पङ्गुः श्रोणः खलतिस्तु खल्वाट ऐन्द्रलुप्तिकः ॥ ४५२
शिपिविष्टो बभ्रुरथ काणः कनन एकदृक् । पृश्निरल्पतनौ कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥ ४५३
निखर्वः खट्टनः खर्वः खर्वशाखश्च वामनः । अकर्णे एडो बधिरो दुश्चर्मा तु द्विनग्नकः ॥ ४५४
षण्डश्च शिपिविष्टश्च खोडखोरौ तु खञ्जके । विकलाङ्गस्तु पोगण्ड ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुकः ॥ ४५५
ऊर्ध्वज्ञश्चाप्यथ प्रज्ञुप्रज्ञौ विरलजानुके । संज्ञुसंज्ञौ युतजानौ वलिनो वलिभः समौ ॥ ४५६
उदग्रदन्दन्तुरः स्यात्प्रलम्बाण्डस्तु मुष्करः । अन्धो गताक्ष उत्पश्य उन्मुखोऽधोमुखस्त्ववाङ् ॥ ४५७
मुण्डस्तु मुण्डितः केशी केशवः केशिकोऽपि च । वलिरः केकरो वृद्धनाभौ तुण्डिलतुण्डिभौ ४५८
आमयाव्यपटुर्ग्लानो ग्लास्नुर्विकृत आतुरः । व्याधितोऽभ्यमितोऽभ्यान्तो दद्रुरोगी तु दद्रुणः ॥ ४५९
पामनः कच्छुरस्तुल्यौ सातिसारोऽतिसारकी । वातकी वातरोगी स्याच्छ्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ४६०

---

१. ईहोऽपि. २. मनोगवी च. ३. कमनोऽपि. ४. तेन दुर्मनाः, अन्तर्मनाः, विमनाः. ५. आशारितोऽपि. ६. अनिष्टा दुष्टा च धीर्यस्य. ७. तेन पराभवः, परिभवः, अभिभवः. ८. जागरितोऽपि. ९. सांशयिकोऽपि. १०. अपचायितोऽपि. ११. खलतोऽपि. १२. न्युब्जोऽपि. १३. रोगितोऽपि. १४. 'पामरः' इत्येके.

क्लिन्ननेत्रे चिल्लचुल्लौ पिल्लोऽथार्शोयुगर्शसः । मूर्छिते मूर्तमूर्छालौ सिध्मलस्तु किलासिनि ॥ ४६१
पित्तं मायुः कफः श्लेष्मा बलाशः स्नेहभूः खटः । रोगो रुजा रुगातङ्को मान्द्यं व्याधिरपाटवम् ॥४६२
आम आमय आकल्यमुपतापो गदः समाः । क्षयः शोषो राजयक्ष्मा यक्ष्माथ क्षुत्क्षुतं क्षवः ॥४६३
कासस्तु क्षवथुः पामा खसः कच्छूर्विचर्चिका । कण्डूः कण्डूयनं खर्जूः कण्डूयाथ क्षतं व्रणः ॥४६४
अरुरीर्मं क्षणतुश्च रूढव्रणपदं किणः । श्लीपदं पादवल्मीकः पादस्फोटो विपादिका ॥ ४६५
स्फोटकः पिडको गण्डः शूष्टग्रन्थिः पुनर्गडुः । श्वित्रं स्यात्पाण्डुरं कुष्ठं केशघ्नं त्विन्द्रलुप्तकम् ॥४६६
सिध्म किलासं त्वक्पुष्पं सिध्मं कोठस्तु मण्डलम् । गलगण्डे गण्डमाला रोहिणी तु गलाङ्कुरः ४६७
हिक्का हेक्का च हल्लासः प्रतिश्यायस्तु पीनसः । शोफस्तु श्वयथुः शोफे दुर्नामार्शो गुदाङ्कुरः ॥ ४६८
छर्दे प्रच्छर्दिका छर्दिर्वमथुर्वमनं वमिः । गुल्मे स्यादुदरग्रन्थिरुदावर्तो गुदग्रहः ॥ ४६९
गतिर्नाडीव्रणे वृद्धिः कुरण्डश्चाण्डवर्धने । अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहो बहुमूत्रता ॥ ४७०
अनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणी रुक्प्रवाहिका । व्याधिप्रभेदा विद्रधिभगंदरज्वरादयः ॥ ४७१
दोषज्ञस्तु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सकः । रोगहार्यगदंकारो भेषजं तन्त्रमौषधम् ॥ ४७२
भैषज्यमगदो जायुश्चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया । उपचर्योपचारौ च लङ्घनं त्वपतर्पणम् ॥ ४७३
जाङ्गुलिको विषभिषक्स्वास्थ्यं वार्तमनामयम् । सह्यारोग्ये पटूल्लाघवार्तकल्यास्तु नीरुजि ॥ ४७४
कुसृत्या विभवान्वेषी पार्श्वकः संधिजीवकः । सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ॥ ४७५
चपलश्चिकुरो नीली रागस्तु स्थिरसौहृदः । ततो हरिद्रारागोऽन्यः सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥ ४७६
गेहेनर्दी गेहेशूरः पिण्डीशूरोऽक्षिमान्धनी । स्वस्थानस्थः परद्वेषी गोष्ठश्वोऽथापदि स्थितः ॥ ४७७
आपन्नोऽथापद्विपत्तिर्विपत्स्निग्धस्तु वत्सलः । उपाध्यभ्यागारिकौ तु कुटुम्बव्यापृते नरि ॥ ४७८
जैवातृकस्तु दीर्घायुस्त्रासदायी तु शङ्करः । अभिपन्नः शरणार्थी कारणिकः परीक्षकः ॥ ४७९
समर्धुकस्तु वरदो व्रातीनाः संघजीविनः । सभ्याः सदस्याः पार्षद्याः सभास्ताराः सभासदः ॥ ४८०
सामाजिकाः सभा संसत्समाजः परिषत्सदः । पर्षत्समज्यागोष्ठ्यास्था आस्थानं समितिर्घटा ॥४८१
सांवत्सरो ज्यौतिषिको मौहूर्तिको निमित्तवित् । दैवज्ञगणकादेष्टृज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ ४८२
विप्रश्निकेक्षणिकौ च सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिकः । लेखकेऽक्षरपूर्वाः स्युश्चणजीवकचुञ्चवः ॥ ४८३
वार्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिर्लिबिः । मषिधानं मषिकूपी मलिनाम्बु मषिर्मसिः ॥ ४८४
कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी सभिको द्यूतकारकः । कितवो द्यूतकृद्धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ ४८५
दुरोदरं कैतवं स्याद्द्यूतमक्षवती पणः । पाशकः पासकोऽक्षश्च देवनस्तत्पणो ग्लहः ॥ ४८६
अष्टापदः शारिफलं शारः शारिश्च खेलनी । परिणायस्तु शारीणां नयनं स्यात्समन्ततः ॥ ४८७
समाह्वयः प्राणिद्यूतं व्यालग्राह्याहितुण्डिकः । स्यान्मनोजवसस्ताततुल्यः शास्ता तु देशकः ॥४८८
सुकृती पुण्यवान्धन्यो मित्रयुर्मित्रवत्सलः । क्षेमंकरोऽरिष्टतातिः शिवतातिः शिवंकरः ॥ ४८९
श्रद्धालुरास्तिकः श्राद्धो नास्तिकस्तद्विपर्यये । वैरङ्गिको विरागार्हो वीतदम्भस्त्वकल्कनः ॥ ४९०
प्रणाय्योऽसंमतोऽन्वेष्टानुपद्यथ सहः क्षमः । शक्तः प्रभूष्णुर्भूतात्तस्त्वाविष्टः शिथिलः श्लथः ॥ ४९१

---

१. नान्त आबन्तश्च. २. विस्फोटापि. ३. मण्डलकमपि. ४. आक्षपटलिकोऽपि. ५. पारिषद्या अपि. ६. मौहूर्तोऽपि. ७. नैमित्त-नैमित्तिकावपि. ८. मनोरमायां तु 'चुञ्चुः' उकारद्वयवान्' इत्युक्तम्. ९. लिबिकरोऽपि, १०. मषी, मसी. ११. शारिफलकोऽपि.

प्राज्ञी प्रज्ञा प्रजानन्त्यां प्राज्ञा तु प्रज्ञयान्विता । स्यादाभीरी महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समे ॥ ५२२
पुंयुज्याचार्याचार्यानी मातुलानी तु मातुली । उपाध्यायान्युपाध्यायी क्षत्रिय्यार्यी च शूद्र्यपि ॥ ५२३
स्वत आचार्या शूद्रा च क्षत्रियाक्षत्रियाण्यपि । उपाध्याय्युपाध्याया स्यादर्यार्याण्यौ पुनः समे ॥ ५२४
दिधिषूस्तु पुनर्भूर्द्विरूढास्या दिधिषुः पतिः । स तु द्विजोऽग्रेदिधिषुर्यस्य स्यात्सैव गेहिनी ॥ ५२५
ज्येष्ठेऽनूढे परिवेत्तानुजो दारपरिग्रही । तस्य ज्येष्ठः परिवित्तिर्जाया तु परिवेदिनी ॥ ५२६
वृषस्यन्ती कामुकी स्यादिच्छायुक्ता तु कामुका । कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्नाथ पतिव्रता ॥ ५२७
एकपत्नी सुचरित्रा साध्वी सत्यसतीत्वरी । पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यविनीता च पांशुला ॥ ५२८
स्वैरिणी कुलटा याति या प्रियं साभिसारिका । वयस्यालिः सखी सध्रीच्यशिश्वी तु शिशुं विना ५२९
पतिवत्नी जीवत्पतिर्विश्वस्ता विधवा समे । निर्वीरा निष्पतिसुता जीवत्तोका तु जीवसूः ॥ ५३०
नश्यत्प्रसूतिका निन्दुः सश्मश्रुर्नरमालिनी । कात्यायिनी त्वर्धवृद्धा काषायवसनाधवा ॥ ५३१
श्रवणा भिक्षुकी मुण्डा पोटा तु स्त्रीनृलक्षणा । साधारणस्त्री गणिका वेश्या पण्यपणाङ्गना ॥ ५३२
भुजिष्या लञ्जिका रूपाजीवा वारवधूः पुनः । सा वारमुख्याथ चुन्दी कुट्टनी शंभली समाः ॥ ५३३
पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुटहारिका । नैग्ना तु कोटवी वृद्धा पलिक्न्यथ रजस्वला ॥ ५३४
पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी । उदक्या ऋतुमती च पुष्पहीना तु निष्कला ॥ ५३५
राका तु सरजाः कन्या स्त्रीधर्मः पुष्पमार्तवम् । रजस्तत्कालस्तु ऋतुः सुरतं मोहनं रतम् ॥ ५३६
संवेशनं संप्रयोगः संभोगश्च रहो रतिः । ग्राम्यधर्मो निधुवनं कामकेलिः पशुक्रिया ॥ ५३७
व्यवायो मैथुनं स्त्रीपुंसौ द्वन्द्वं मिथुनं च तत् । अन्तर्वत्नी गुर्विणी स्याद्गर्भवत्युदरिण्यपि ॥ ५३८
आपन्नसत्त्वा गुर्वी च श्रद्धालुर्दोहदान्विता । विजाता च प्रजाता च जातापत्या प्रसूतिका ॥ ५३९
गर्भस्तु गरभो भ्रूणो दोहदलक्षणं च सः । गर्भाशयो जरायूल्वे कललोल्बे पुनः समे ॥ ५४०
दोहदं दौर्हृदं श्रद्धा लालसा सूतिमासितु । वैजननो विजननं प्रसवो नन्दनः पुनः ॥ ५४१
उद्वहोऽङ्गात्मजः सूनुस्तनयो दारकः सुतः । पुत्रे दुहितरि स्त्रीत्वे तोकापत्यप्रसूतयः ॥ ५४२
तुक्प्रजोभयोर्भ्रात्रीयो भ्रातृव्यो भ्रातुरात्मजे । स्वस्रीयो भागिनेयश्च जामेयः कुतपश्च सः ॥ ५४३
नप्ता पौत्रः पुत्रपुत्रो दौहित्रो दुहितुः सुतः । प्रतिनप्ता प्रपौत्रः स्यात्तत्पुत्रस्तु परम्परः ॥ ५४४
पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः । मातृष्वस्रीयस्तुग्मातृष्वसुर्मातृष्वसेयवत् ॥ ५४५
विमातृजो वैमात्रेयो द्वैमातुरो द्विमातृजः । सत्यास्तु तनये सांमातुरवद्भाद्रमातुरः ॥ ५४६
सौभागिनेयकानीनौ सुभगाकन्ययोः सुतौ । पौनर्भवपारस्त्रैणेयौ पुनर्भूपरस्त्रियोः ॥ ५४७
दास्या दासेरदासेयौ नाटेरस्तु नटीसुतः । बन्धुलो बान्धकिनेयः कौलटेरोऽसतीसुतः ॥ ५४८
स तु कौलटिनेयः स्याद्यो भिक्षुकसतीसुतः । द्वावप्येतौ कौलटेयौ क्षेत्रजो देवरादिजः ॥ ५४९
स्वजाते त्वौरसोरस्यौ मृते भर्तरि जारजः । गोलकोऽथामृते कुण्डे भ्राता तु स्यात्सहोदरः ॥ ५५०
समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि । सोदरश्च स तु ज्येष्ठः स्यात्पित्र्यः पूर्वजोऽग्रजः ॥ ५५१
जघन्यजे यविष्ठः स्यात्कनिष्ठोऽवरजोऽनुजः । स यवीयान्कनीयांश्च पितृव्यश्यालमातुलाः ॥ ५५२
पितुः पत्न्याश्च मातुश्च भ्रातरो देवृदेवरौ । देवा चावरजे पत्युर्जामिस्तु भगिनी स्वसा ॥ ५५३

१. अवीरापि. २. अङ्गनाशब्दस्य पण्येनाप्यन्वयः. ३. नग्निकापि. ४. कुसुममपि. ५. पशुधर्मोऽपि. ६. जशब्दस्याङ्गेनाप्यन्वयः. ७. नाटेयोऽपि. ८. अग्रिमोऽपि.

ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनीत्यपि । पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्वश्रूः कुलीचसा ५५४
कनिष्ठा श्यालिका हाली श्वश्रणीकेलिकुञ्चिका । केलिर्द्रवः परीहासः क्रीडा लीला च नर्म च ५५५
देवनं कूर्दनं खेला ललनं वर्करोऽपि च । वप्ता च जनकस्तातो बीजी जनयिता पिता ॥ ५५६
पितामहस्तस्य पिता तत्पिता प्रपितामहः । मातुर्मातामहाद्येवं माताम्बा जननी प्रसूः ॥ ५५७
सवित्री जनयित्री च कृमिला तु बहुप्रसूः । धात्री तु स्यादुपमाता वीरमाता तु वीरसूः ॥ ५५८
श्वश्रूर्माता पतिपत्न्योः श्वशुरस्तु तयोः पिता । पितरस्तु पितुर्वंश्या मातुर्मातामहा कुले ॥ ५५९
पितरौ मातापितरौ मातरपितरौ पिता च माता च । श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ५६०
भ्राता च भगिनी चापि भ्रातरावथ बान्धवः । स्वो ज्ञातिः स्वजनो बन्धुः सगोत्रश्च निजः पुनः ॥ ५६१
आत्मीयः स्वः स्वकीयश्च सपिण्डास्तु सनाभयः । तृतीयाप्रकृतिः षण्डः पण्ढः क्लीबो नपुंसकम् ५६२

इन्द्रियायतनमङ्गविग्रहौ क्षेत्रगात्रतनुभूघनास्तनूः ।
मूर्तिमत्करणकायमूर्तयो वेरसंहननदेहसंचराः ॥ ५६३

घनो बन्धः पुरं पिण्डो वपुः पुद्गलवर्ष्मणी । कलेवरं शरीरेऽस्मिन्नजीवे कुणपं शवः ॥ ५६४
मृतकं रुण्डकबन्धौ त्वपशीर्षे क्रियायुजि । वयांसि तु दशाः प्रायाः सामुद्रं देहलक्षणम् ॥ ५६५
एकदेशे प्रतीकाङ्गावयवापघना अपि । उत्तमाङ्गं शिरो मूर्धा मौलिर्मस्तकमुण्डके ॥ ५६६
वराङ्गं करणत्राणं शीर्षं मस्तिकमित्यपि । तज्जाः केशास्तीर्थवाकाश्चिकुराः कुन्तलाः कचाः ॥ ५६७
बालाः स्युस्तत्पराः पाशो रचना भार उच्चयः । हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः ॥ ५६८
अलकस्तु कर्कारालः खंखरश्चूर्णकुन्तलः । स तु भाले भ्रमरकः कुरुलो भ्रमरालकः ॥ ५६९
धम्मिल्लः संयताः केशाः केशवेशे कवर्यथा । वेणिः प्रवेणिः शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥ ५७०
केशेषु वर्त्म सीमन्तः पलितं पाण्डुरः कचः । चूडा केशी केशपाशी शिखा शिखण्डिका समाः ५७१
सा बालानां काकपक्षः शिखण्डकशिखाण्डकौ । तुण्डमास्यं मुखं वक्त्रं लपनं वदनानने ॥ ५७२
भाले गोध्यलिकालीकललाटानि श्रुतौ श्रवः । शब्दाधिष्ठानपैञ्जूषमहानादध्वनिग्रहाः ॥ ५७३
कर्णः श्रोत्रं श्रवणं च वेष्टनं कर्णशष्कुली । पालिस्तु कर्णलतिकाशङ्खो भालश्रवोऽन्तरे ॥ ५७४
चक्षुरक्षीक्षणं नेत्रं नयनं दृष्टिरम्बकम् । लोचनं दर्शनं दृक्च तत्तारा तु कनीनिका ॥ ५७५
वामं तु नयनं सौम्यं भानवीयं तु दक्षिणम् । असौम्येऽक्षण्यनक्षि स्यादीक्षणं तु निशामनम् ॥ ५७६
निभालनं निशमनं निध्यानमवलोकनम् । दर्शनं द्योतनं निर्वर्णनं चाथार्धवीक्षणम् ॥ ५७७
अपाङ्गदर्शनं काक्षः कटाक्षोऽक्षिविकूणितम् । स्यादुन्मीलनमुन्मेषो निमेषस्तु निमीलनम् ॥ ५७८
अक्ष्णोर्बाह्यान्तावपाङ्गौ भ्रूरूर्ध्वे रोमपद्धतिः । सकोपभ्रूविकारे स्याद्भ्रुकुटिर्भ्रूभृकुटिः ॥ ५७९
कूर्चं कूर्पं भ्रुवोर्मध्ये पक्ष्म स्यान्नेत्ररोमणि । गन्धज्ञा नासिका नासा घ्राणं घोणा विकूणिका ॥ ५८०
नक्रं नकुटकं शिङ्घिन्योष्ठोऽधरो रदच्छदः । दन्तवस्त्रं च तत्प्रान्तौ सृक्कणी असिकं त्वधः ॥ ५८१
असिकाधस्तु चिबुकं स्याद्गल्लः सृक्कणः परः । गल्लात्परः कपोलश्च परो गण्डः कपोलतः ॥ ५८२
ततो हनुः श्मश्रु कूर्चमास्यलोम च मासुरी । दाँढिका दंष्ट्रिका दाढा दंष्ट्रा जम्भो द्विजा रदाः ५८३
रदना दशना दन्ता दंशखादनमल्लकाः । राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥ ५८४
रसज्ञा रसना जिह्वा लोला तालु तु काकुदम् । सुधास्रवा घण्टिकाचलम्बिका गलशुण्डिका ॥ ५८५

१. पण्डुरपि. २. चिहुराः. ३. शब्दग्रहोपि. ४. विलोचनमपि. ५. तारकापि. ६. तेन 'भ्रकुटिः' इत्यादयः. ७. द्राढिकापि.

कंधरा धमनिर्ग्रीवा शिरोधिश्च शिरोधरा । सा त्रिरेखा कम्बुग्रीवावटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ५८६
कृकस्तु कंधरामध्यं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ । ग्रीवाधमन्यौ प्राग्नीले पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥ ५८७
गलो निगरणः कण्ठः काकलकस्तु तन्मणिः । अंसो भुजशिरः स्कन्धो जत्रु संधिरुरोंऽसगः ॥ ५८८
भुजो बाहुः प्रवेष्टो दोर्बाहाथ भुजकोटरः । दोर्मूलं खण्डिकः कक्षा पार्श्वं स्यादेतयोरधः ॥ ५८९
कफोणिस्तु भुजामध्यं कफणिः कूर्परश्च सः । अधस्तस्या मणिबन्धात्प्रकोष्ठः स्यात्कलाचिका ॥ ५९०
प्रगण्डः कूर्परांसान्तः पञ्चशाखः शयःशमः । हस्तः पाणिः करस्यादौ मणिबन्धो मणिश्च सः ॥ ५९१
करभोऽस्मादाकनिष्ठं करशाखाङ्गुली समे । अङ्गुरिश्चाङ्गुलोऽङ्गुष्ठस्तर्जनी तु प्रदेशिनी ॥ ५९२
ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या सावित्री स्यादनामिका । कनीनिका तु कनिष्ठावहस्तो हस्तपृष्ठतः ॥ ५९३
कामाङ्कुशो महाराजः करजो नखरो नखः । करशूकोभुजाकण्टः पुनर्भवपुनर्नवौ ॥ ५९४
प्रदेशिन्यादिभिः सार्धमङ्गुष्ठे वितते सति । प्रादेशतालगोकर्णवितस्तयो यथाक्रमम् ॥ ५९५
प्रसारिताङ्गुलौ पाणौ चपेटः प्रतलस्तलः । प्रहस्तस्तालिकस्तालः सिंहतालस्तु तौ युतौ ॥ ५९६
संपिण्डिताङ्गुलिः पाणिर्मुष्टिर्मुस्तुर्मुचुट्यपि । संग्राहश्चार्धमुष्टिः स्यात्खटकः कुब्जितः पुनः ॥ ५९७
पाणिः प्रसृतः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुनः । प्रसृते तु जलाधारे गण्डूषश्चुलुकश्चुलुः ॥ ५९८
हस्तः प्रामाणिको मध्येमध्यमाङ्गुलिकूर्परम् । बद्धमुष्टिरसौ रत्निररत्निर्निष्कनिष्ठिकः ॥ ५९९
व्यामव्यायामन्यग्रोधास्तिर्यग्बाहू प्रसारितौ । ऊर्ध्वीकृतभुजापाणिर्नरमानं तु पौरुषम् ॥ ६००
दघ्नद्वयसमात्रास्तु जान्वादेस्तत्तदुन्मिते । रीढकः पृष्ठवंशः स्यात्पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥ ६०१
पूर्वभाग उपस्थोऽङ्कः क्रोड उत्सङ्ग इत्यपि । क्रोडोरो हृदयस्थानं वक्षो वत्सो भुजान्तरम् ॥ ६०२
स्तनान्तरं हृद्धृदयं स्तनौ कुचौ पयोधरौ । उरोजौ च चूचुकं तु स्तनाद्वृन्तशिखामुखाः ॥ ६०३
तुन्दं तुन्दिगर्भकुक्षी पिचण्डो जठरोदरे । कालखण्डं कालखञ्जं कालेयं कालकं यकृत् ॥ ६०४
दक्षिणे तिलकं क्लोम वामे तु रक्तफेनजः । पुप्फुसः स्यादथ प्लीहा गुल्मोऽन्त्रं तु पुरीतति ॥ ६०५
रोमावली रोमलता नाभिः स्यात्तुन्दकूपिका । नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च ॥ ६०६
मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमोऽथ कटः कटिः । श्रोणिः कलत्रं कटीरं काञ्चीपदं ककुद्मती ॥ ६०७
नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चाज्जघनमग्रतः । त्रिकं वंशाधरस्तत्पार्श्वकूपकौ तु कुकुन्दरे ॥ ६०८
पुतौ स्फिजौ कटिप्रोथौ वराङ्गं तु च्युतिर्भुलिः । भगोऽपत्यपथो योनिः स्मरान्मन्दिरकूपिके ॥ ६०९
स्त्रीचिह्नमथ पुंश्चिह्नं मेहनं शेफशेपसी । शिश्नं मेढ्रः कामलता लिङ्गं च ध्वजमप्यदः ॥ ६१०
गुह्यप्रजननोपस्था गुह्यमध्यं गुलो मणिः । सीवनी तदधःसूत्रं स्यादण्डं पेलमण्डकः ॥ ६११
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणोऽपानं पायुर्गुदं च्युतिः । अधोमर्म शकृद्द्वारं त्रिवलीकवुली अपि ॥ ६१२
विटपं तु महाबीज्यमन्तरा मुष्कवङ्क्षणम् । ऊरुसंधिर्वङ्क्षणः स्यात्सक्थ्यूरुस्तस्य पर्व तु ॥ ६१३
जानुर्नलकीलोऽष्ठीवान्पश्चाद्भागोऽस्य मन्दिरः । कपोली त्वमिमौ जङ्घा प्रसृता नलकिन्यपि ॥ ६१४
प्रतिजङ्घा त्वग्रजङ्घा पिण्डिका तु पिचण्डिका । गुल्फस्तु चरणग्रन्थिर्घुटिको घुण्टको घुटः ॥ ६१५
चरणः क्रमणः पादः पदङ्घ्रिश्चलनः क्रमः । पादमूलं गोहिरं स्यात्पार्ष्णिस्तु घुटयोरधः ॥ ६१६
पादाग्रं प्रपदं क्षिप्रं त्वङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यतः । कूर्चं क्षिप्रस्योपर्यङ्घ्रिस्कन्धः कूर्चशिरः समे ॥ ६१७

१. कुर्परोऽपि. २. संहताल इत्यपि. ३. चुलुकोऽपि. ४. यौगिकत्वादुरसिजवक्षोजादयः. ५. स्तनवृन्तस्त इ-न्तादिभिरन्वयः. ६. तेन स्मरमन्दिरं, स्मरकूपिका. ७. आण्डोऽपि. ८. पेल्कोऽपि. ९. अङ्घ्रिरपि.

तलहृदयं तु तल मध्ये पादतलस्य तत् । तिलकः कालकः पिप्लुर्जडुलस्तिलकालकः ॥ ६१८
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातव । सप्तैव दश वैकेषां रोमत्वक्स्नायुभि सह ॥ ६१९
रस आहारतेजोऽग्निसंभव पङ्क्सासव । आग्नेयोऽसृक्करो धातुर्धनंमूलमहापर ॥ ६२०
रक्त रुधिरमाग्नेय विस्र तेजोभव रसात् । शोणित लोहितमसृक्क्वाममिष्ठ प्राणदासुरे ॥ ६२१
क्षतज मांसमार्यस्त्र मास पललजाङ्गले । रक्तात्तेजोभवे क्रव्य काश्यप तरसामिषे ॥ ६२२
मेदस्कृत्पिशित कीन पल पेश्यस्तु तल्लता । बुक्का हृदूदय वृक्का सुरस च तदग्रिमम् ॥ ६२३
शुष्क वल्लूरमुत्तप्त पूपदूष्ये पुन समे । मेदोऽस्थिकृद्वपा मांसात्तेजोजे गौतम वसा ॥ ६२४
गोद तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गक । अस्थि कुल्य भारद्वाज मेदस्तेजश्च मज्जकृत् ॥ ६२५
मांसपित्त श्वदयित कर्करो देहधारकम् । मेदोज कीकस सार करोटि शिरसोऽस्थनि ॥ ६२६
कपालखर्परौ तुल्यौ पृष्ठस्याष्ठि कशेरुका । शाखास्थनि स्यान्नलक पार्श्वास्थि वङ्क्रिपर्शुके ॥ ६२७
शरीरास्थि करङ्क स्यात्कङ्कालमस्थिपञ्जर । मज्जा तु कौशिक शुक्रकरोऽस्थ्न स्नेहसंभवौ ॥ ६२८
शुक्र रेतो बल वीर्यं बीज मज्जसमुद्भवम् । आनन्दप्रभव पुंस्त्वमिन्द्रिय किट्टवर्जितम् ॥ ६२९
पौरुष प्रधानधातुर्लोम रोम तनूरुहम् । त्वक्असृग्धरा छादनी कृत्तिश्चर्माजिनमसृग्धरा ॥ ६३०
वस्नसा तु स्नसास्नायुर्नाड्यो धमनय शिरा । कण्डरा तु महास्नायुर्मल किट्ट तदस्त्रिजम् ॥ ६३१
दूषीका दूषिका जेह्व कुलुक पिप्पिका पुन । दन्त्य कार्ण तु पिञ्जूष शिङ्घाणो घ्राणसंभवम् ॥ ६३२
सृणीका स्यन्दिनी लालास्यासव कफकूर्चिका । मूत्र बस्तिमल मेह प्रस्रावो नृजल स्रव ॥ ६३३
पुष्पिका तु लिङ्गमलविड्विष्ठावस्कर शकृत् । गूथ पुरीष शमलोच्चारौ वर्चस्कवर्चसी ॥ ६३४
वेषो नेपथ्यमाकल्प परिकर्माङ्गसत्क्रिया । उद्वर्तनमुत्सादनमङ्गरागो विलेपनम् ॥ ६३५
चर्चिक्य समालम्भन चर्चा स्यान्मण्डन पुन । प्रसाधन प्रतिकर्म मार्ष्टि स्यान्मार्जना मृजा ॥ ६३६
वासयोगस्तु चूर्ण स्यात्पिष्टात पटवासक । गन्धमाल्यादिना यस्तु संस्कार सोऽधिवासनम् ॥ ६३७
निर्वेश उपभोग स्यात्स्नान सवनमाप्लव । कर्पूरागुरुकक्कोलकस्तूरीचन्दनद्रवै ॥ ६३८
स्याद्यक्षकर्दमो मिश्रैर्वर्तिर्गात्रानुलेपनी । चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमैस्तु चतु समम् ॥ ६३९
अगुर्वगरु राजार्हं लोह कृमिजवंशिके । अनार्यज जोङ्गिक च मङ्गल्यामल्लिगन्धि यत् ॥ ६४०
कालागुरु कालतुण्ड श्रीखण्डो रोहणद्रुम । गन्धसारो मलयजश्चन्दने हरिचन्दने ॥ ६४१
तैलपर्णिकगोशीर्षौ पत्राङ्ग रक्तचन्दनम् । कुचन्दन ताम्रसार रञ्जन तिलपर्णिका ॥ ६४२
जातिकोश जातिफल कर्पूरो हिमवालुका । घनसार सिताभ्रश्च चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ॥ ६४३
मृगनाभिर्मृगमद कस्तूरी गन्धधूल्यपि । काश्मीरजन्म घुसृण वर्ण लोहितचन्दनम् ॥ ६४४
वाल्हीक कुङ्कुम वह्निशिख कालेयजागुडे । सं[11]कोचपिशुन रक्त धीर पीतनदीपने ॥ ६४५
लवङ्ग देवकुसुम श्रीसञ्ज्ञमथ कोलकम् । कक्कोलक कोशफल कौ[12]लीयक तु जापकम् ॥ ६४६
यक्षधूपो बहुरूप साल्वेष्टोऽग्निवल्लभ । सर्जमणि सर्जरसो राल सर्वरसोऽपि च ॥ ६४७

---

१ तत्र घनधातु, मूलधातु, महाधातु २ तेन रसतेज, रसभवम् ३ तेन रक्ततेज, रक्तभवम् ४ तेन मांसतेज, मांसजम्, ५ कदारुका ६ तेन अस्थिस्नेह, अस्थिसंभव ७ नाडिरपि ८ अशुचि च ९ आम्रातोऽपि १० वाह्लिकमपि ११ सङ्कोच पिशुनम् इति नामद्वयमपि १२ कालानुसार्यमपि

धूपो वृक्षात्कृत्रिमाच्च तुरुष्कः सिल्हपिण्डकौ। पायसस्तु वृक्षधूपः श्रीवासः सरलद्रवः॥ ६४८
स्थानात्स्थानान्तरं गच्छन्धूपो गन्धपिशाचिका। स्थासकस्तु हस्तबिम्बमलंकारस्तु भूषणम्॥ ६४९
परिष्काराभरणे च चूडामणिः शिरोमणिः। नायकस्तरलो हारान्तर्मणिर्मुकुटं पुनः॥ ६५०
मौलिः किरीटकोटीरमुष्णीषं पुष्पदाम तु। मूर्ध्नि माल्यं माला स्रक्स्वगर्भकः केशमध्यगम्॥ ६५१
प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम्। तिर्यग्वक्षसि वैकक्षं प्रालम्बमृजुलम्बि यत्॥ ६५२
संदर्भो रचना गुम्फः स्रन्थनं ग्रन्थनं समाः। तिलके तमालपत्रचित्रपुण्ड्रविशेषकाः॥ ६५३
आपीडशेखरोत्तंसा वतंसाः शिरसः स्रजि। उत्तरौ कर्णपूरेऽपि पत्रलेखा तु पत्रतः॥ ६५४
भङ्गिवल्लीलताङ्गुल्यः पत्रपाश्या ललाटिका। वालपाश्या पारितथ्याकर्णिका कर्णभूषणम्॥ ६५५
ताडङ्कस्तु ताडपत्रं कुण्डलं कर्णवेष्टकः। उत्क्षिप्तिका तु कर्णान्दुर्बालीका कर्णपृष्ठगा॥ ६५६
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बमाना ललम्बिका। प्रालम्बिका कृता हेम्नोर सूत्रिका तु मौक्तिकैः॥ ६५७
हारो मुक्ताप्रालम्बस्रक्कलापावलीलता। देवच्छन्दः शतं साष्टं लिन्द्रच्छन्दःसहस्रकम्॥ ६५८
तदर्धं विजयच्छन्दो हारस्त्वष्टोत्तरं शतम्। अर्धं रश्मिकलापोऽस्य द्वादश त्वर्धमाणवः॥ ६५९
द्विद्वादशार्धगुच्छः स्यात्पञ्च हारफलं लताः। अर्धहारश्चतु पष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः॥ ६६०
अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्ध यथोत्तरम्। इति हारायष्टिभेदादेकावल्येकयष्टिका॥ ६६१
कण्ठिकाप्यथ नक्षत्रमाला तत्संख्यमौक्तिकैः। केयूरमङ्गदं बाहुभूषाथ करभूषणम्॥ ६६२
कटको वलयं पारिहार्यावापौ तु कङ्कणम्। हस्तसूत्रं प्रतिसर ऊर्मिका त्वङ्गुलीयकम्॥ ६६३
साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा कटिसूत्रं तु मेखला। कलापो रशना सा रसनं काञ्ची च सप्तकी॥ ६६४
सा शृङ्खलं पुंस्कटीस्था किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका। नूपुरं तु तुलाकोटिः पादतः कटकाङ्गदे॥ ६६५
मञ्जीरं हंसकं शिञ्जिन्यंशुकं वस्त्रमम्बरम्। सिचयो वसनं चीराच्छादौ सिक्चेलवाससी॥ ६६६
पटः प्रोतोऽश्चलोऽस्यान्तो वर्तिर्दशस्तिश्च तद्दशा। पत्रोर्णं धौतकौशेयमुष्णीषो मूर्धवेष्टनम्॥ ६६७
तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्। त्वक्फलक्रिमिरोमभ्यः संभवत्वाच्चतुर्विधम्॥ ६६८
क्षौमकार्पासकौशेयराङ्कवादिविभेदतः। क्षौमं दुकूलं दुगूलं स्यात्कार्पासं तु बादरम्॥ ६६९
कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम्। कम्बलः पुनरूर्णायुराविकौरभ्ररल्लकाः॥ ६७०
नवं वासोऽनाहतं स्यात्तन्त्रकं निष्प्रवाणि च। प्रच्छादनं प्रावरणं संव्यानं चोत्तरीयकम्॥ ६७१
वैकक्षे प्रावारोत्तरासङ्गौ बृहतिकापि च। वराशिः स्थूलशाटः स्यात्परिधानं त्वधोंशुकम्॥ ६७२
अन्तरीयं निवसनमुपसंव्यानमित्यपि। तद्ग्रन्थिरुच्चयो नीवीवरस्त्र्यर्धोरुकांशुकम्॥ ६७३
चण्डातकं चलनकं चलनी त्रितरस्त्रिया। चोलः कञ्चुलिका कूर्पासकोङ्गिका च कञ्चुके॥ ६७४
शाटी चोट्यथ नीशारो हिमवातापहांशुके। कच्छा कच्छाटिका कक्षा परिधानापराञ्चले॥ ६७५
कक्षापटस्तु कौपीनं समौ नक्तककर्पटौ। निचोलः प्रच्छदपटो निचुलश्चोत्तरच्छदे॥ ६७६
उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते। वस्त्रमाल्यादि तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत्॥ ६७७
तत्तु स्यादाप्रपदीनं व्याप्नोत्याप्रपदं हि यत्। चीवरं भिक्षुसंघाटी जीर्णवस्त्रं पटच्चरम्॥ ६७८

१. तेन वृक्षधूप, कृत्रिमधूप. २. यावनोऽपि. ३. चूडारत्नशिरोरत्ने अपि. ४. ललाम नान्तमदन्तं च. ५. चित्रकमपि. ६. उत्तरावतंसौ. ७. तेनतपत्रभङ्गिः, पत्रवल्लिः, पत्राङ्गुलिः, एव पत्रवल्लरी-पत्रमञ्जर्यादयोऽपि. ८. मुक्ताशब्दात्पर प्रालम्बादिरतान्ताः. ९. परिहार्यमपि. १०. कङ्कणीत्येके. ११. पादकटकम्, पादाङ्गदम्.

शाणी गोणी छिद्रवस्त्रे जलार्द्रा क्लिन्नवाससि। पर्यस्तिकापरिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका॥ ६७९
कुथे वर्णपरिस्तोमप्रवेणीनवतास्तराः। अपटी काण्डपटः स्यात्प्रतिसीरा जवन्यपि॥ ६८०
तिरस्करिण्यथोल्लोचो वितानं कदकोऽपि च। चन्द्रोदये स्थुलं दूष्ये केणिका पटकुट्यपि॥ ६८१
गुणलयनिकायां स्यात्संस्तरस्रस्तरौ समौ। तल्पं शय्या शयनीयं शयनं तलिनं च तत्॥ ६८२
मञ्चमञ्चकपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः। उच्छीर्षकमुपाद्धानवर्हौपाले पतद्ग्रहः॥ ६८३
प्रतिग्राहे मुकुरात्मदर्शादर्शास्तु दर्पणे। स्याद्वेत्रासनमासन्दी विष्टरः पीठमासनम्॥ ६८४
कसिपुर्भोजनाच्छादावौशिरं शयनाशने। लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलंकषा॥ ६८५
जतु क्षतघ्ना कृमिजा यावालक्तौ तु तद्रसः। अञ्जनं कज्जलं दीपः प्रदीपः कज्जलध्वजः॥ ६८६
स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशाकर्षो दशेन्धनः। व्यजनं तालवृन्तं तद्धवित्रं मृगचर्मणा॥ ६८७
आलावर्तं तु वस्त्रस्य कङ्कतः केशमार्जनम्। प्रसाधनश्चाथ बालक्रीडनके गुडो गिरिः॥ ६८८
गिरियको गिरिगुडः समौ कन्दुकगेन्दुकौ। राजा राट्पृथिवीशक्रमध्यलोकेशभूभृतः॥ ६८९
महीक्षित्पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो[10] भूप्रजानृपः[11]। मध्यमो मण्डलाधीशः स सम्राट् शास्ति यो नृपान्॥ ६९०
यः सर्वमण्डलस्येशो राजसूयं च योऽजयत्। चक्रवर्ती सार्वभौमस्ते तु द्वादश भारते॥ ६९१
आर्षभिर्भरतस्तत्र सगरस्तु सुमित्रभूः। मघवा वैजयिरथाश्वसेननृपनन्दनः॥ ६९२
सनत्कुमारोऽथ शान्तिः कुन्थुररो जिना अपि। सुभूमस्तु कार्तवीर्यः पद्मः पद्मोत्तरात्मजः॥ ६९३
हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः। ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्वेऽपीक्ष्वाकुवंशजाः॥ ६९४
प्रजापत्यस्त्रिपृष्ठोऽथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसंभवः। स्वयंभू रुद्रतनयः सोमभूः पुरुषोत्तमः॥ ६९५
शैवः पुरुषसिंहोऽथ महाशिरःसमुद्भवः। स्यात्पुरुषपुण्डरीको दत्तोऽग्निसिंहनन्दनः॥ ६९६
नारायणो दाशरथिः कृष्णस्तु वसुदेवभूः। वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी॥ ६९७
अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः। आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो विष्णुद्विषस्त्वमी॥ ६९८
अश्वग्रीवस्तारकश्च मेरको मधुरेव च। निशुम्भबलिप्रल्हादलङ्केशमगधेश्वराः॥ ६९९
जिनैः सह त्रिषष्टिः स्युः शलाकापुरुषा अमी। आदिराजः पृथुर्वैन्यो मांधाता युवनाश्वजः॥ ७००
धुन्धुमारः कुवलाश्वो हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुजः। पुरूरवा बौध ऐल उर्वशीरमणश्च सः॥ ७०१
दौष्यन्तिर्भरतः [12]सर्वंदमः शकुन्तलात्मजः। हैहयस्तु कार्तवीर्यो दोःसहस्रभृदर्जुनः॥ ७०२
कौशल्यानन्दनो दाशरथी रामोऽस्य तु प्रिया। वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता॥ ७०३
रामपुत्रौ कुशलवावेकयोक्त्या कुशीलवौ। सौमित्रिर्लक्ष्मणो वाली वालिरिन्द्रसुतश्च[13] सः॥ ७०४
आदित्यसूनुः सुग्रीवो हनुमान्वज्रकङ्कटः। मारुतिः केसरिसुत आञ्जनेयोऽर्जुनध्वजः॥ ७०५
पौलस्त्यो रावणो रक्षो लङ्केशो दशकंधरः। रावणिः शक्रजिन्मेघनादो मन्दोदरीसुतः॥ ७०६
अजातशत्रुः शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। कङ्कोऽजमीढो भीमस्तु मरुत्पुत्रो वृकोदरः॥ ७०७

---

१. पल्यङ्कोऽपि. २. यमनीत्यपि. ३. प्रस्तरोऽपि. ४. तेन उपधानम्, उपबर्हः. ५. प्रतिग्रहोऽपि. ६. पतद्ग्राहोऽपि. ७. गिरिकोऽपि. ८. गिरीयकोऽपि. ९. गेण्डुकोऽपि. १०. मूर्धावसिक्तोऽपि. ११. 'प'शब्दस्य 'भू'प्रभृतिनान्वयः; यौगिकत्वात् भूपालः, लोकपालः, नरपालः, इत्यादयः. १२. सर्वंदमनोऽपि. १३. सुग्रीवाग्रजोऽपि. १४. हनूमानपि. १५. 'ईश'शब्दस्य रक्षसाप्यन्वयः; यौगिकत्वात् राक्षसेशः, लङ्कापतिः. १६. दशास्य-दशशिरो-दशकण्ठा अपि.

किर्मीरकीचकबकहिडिम्बानां निसूदनः । अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ॥ ७०८
राधावेधी किरिटयैन्द्रिर्जिष्णुः श्वेतहयो नरः । बृहन्नलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ॥ ७०९
बीभत्सः कर्णजित्तस्य गाण्डीवं गाण्डिवं धनुः । पाञ्चाली द्रौपदी कृष्णा सैरंध्री नित्ययौवना ॥ ७१०
वेदिजा याज्ञसेनी च कर्णश्चम्पाधिपोऽङ्गराट् । राधासुतोऽर्कतनयः कालपृष्ठं तु तद्धनुः ॥ ७११
श्रेणिकस्तु भंभासारो हालः स्यात्सातवाहनः । कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षिः परमार्हतः ॥ ७१२
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा मारिव्यसनवारकः । राजबीजी राजवंश्यो बीजवंश्यौ तु वंशजे ॥ ७१३
स्वाम्यमात्यः सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ ७१४
तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यादावापस्त्वरिचिन्तनम् । परिस्पन्दः परिकरः परिवारः परिग्रहः ॥ ७१५
परिच्छदः परिबर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि । राजशय्या महाशय्या भद्रासनं नृपासनम् ॥ ७१६
सिंहासनं तु तद्धैमं छत्रमातपवारणम् । चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छः प्रकीर्णकम् ॥ ७१७
स्थगी ताम्बूलकरङ्को भृङ्गारः कनकालुका । भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः पादपीठं पदासनम् ॥ ७१८
अमात्यः सचिवो मन्त्री धीसखः सामवायिकः । नियोगी कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च सः ॥ ७१९
द्रष्टा तु व्यवहाराणां प्राड्विवाकोऽक्षदर्शकः । महामात्रः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥ ७२०
सौवस्तिकोऽथ द्वारस्थः क्षत्ता स्याद्द्वारपालकः । दौवारिकः प्रतीहारो वेत्र्युत्सारकदण्डिनः ॥ ७२१
रक्षिवर्गेऽनीकस्थः स्यादध्यक्षाधिकृतौ समौ । पौरोगवः सूदाध्यक्षः सूदस्त्वौदनिको गुणः ॥ ७२२
भक्तकारः सूपकारः सूपारालिकवल्लवाः । भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७२३
स्थानाध्यक्षः स्थानिकः स्याच्छुल्काध्यक्षस्तु शौल्किकः । शुल्कस्तु घट्टादिदेयं धर्माध्यक्षस्तु धार्मिकः ७२४
धर्माधिकरणी चाथ हट्टाध्यक्षोऽधिकर्मिकः । चतुरङ्गबलाध्यक्षः सेनानीर्दण्डनायकः ॥ ७२५
स्यायुक्तोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु । स्यातामन्तःपुराध्यक्षेऽन्तर्वंशिकावरोधिकौ ॥ ७२६
शुद्धान्तः स्यादन्तःपुरमवरोधोऽवरोधनम् । सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ७२७
षण्ढे वर्षवरः शत्रौ प्रतिपक्षः परो रिपुः । शात्रवः प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकोभियात्यरी ॥ ७२८

दस्युः सपत्नोऽसहनो विपक्षो द्वेषी द्विषन्वैर्यहितो जिघांसुः ।
दुर्हृत्परः पन्थकपन्थिनौ द्विट्प्रत्यर्थ्यमित्रावभिमात्यरातौ ॥ ७२९

वैरं विरोधो विद्वेषो वयस्यः सवयाः सुहृत् । स्निग्धः सहचरो मित्रं सखा सख्यं तु सौहृदम् ॥ ७३०
सौहार्दं साप्तपदीनमैत्र्यजर्याणि संगतम् । आनन्दनं त्वाप्रच्छनं स्यात्सभाजनमित्यपि ॥ ७३१
विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् । उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥ ७३२
अनुवृत्तिस्त्वनुरोधो हेरिको गूढपूरुषः । प्रणिधिर्यथार्हवर्णोऽवसर्पो मन्त्रविच्चरः ॥ ७३३
वार्तायनः स्पशश्चार आप्तप्रत्ययितौ समौ । सत्त्रिणि स्याद्गृहपतिर्दूत संदेशहारकः ॥ ७३४
संधिविग्रहयानान्यासनद्वैधाश्रया अपि । षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभुत्वोत्साहमन्त्रजाः ॥ ७३५
सामदानभेददण्डा उपायाः साम सान्त्वनम् । उपजापः पुनर्भेदो दण्डः स्यात्साहसं दमः ॥ ७३६

१. 'निषूदन'पदस्य किर्मीरेणाप्यन्वयः; यौगिकत्वात् किर्मीरारित्यादयोऽपि. २. बीभत्सुरपि. ३. यौगिकत्वात् कर्णारिरित्यादयोऽपि. ४. यौगिकत्वात् राधेय इत्यादयोऽपि. ५. सालवाहनोऽपि. ६. परिजनोऽपि. ७. दण्डपतिरपि. ८. आन्तःपुरिकोऽपि. ९. तेन *परिपन्थकः*; परिपन्थी.

प्राभृत ढौकन लम्बोत्कोच कौशलिकामिषे । उपाचार प्रदान दा हारो प्राह्यापने अपि ॥ ७३७
मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रय । मृगयाक्ष स्त्रिय पान वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥ ७३८
दण्डपारुष्यमित्येतद्धेय व्यसनसप्तकम् । पौरुष विक्रम शौर्य शौटीर्यं च पराक्रम ॥ ७३९
यत्कोपदण्डज तेज स प्रभाव प्रतापवत् । भिया धर्मार्थकामैश्च परीक्षा या तु सोपधा ॥ ७४०
तन्मन्त्राद्यषडक्षीण यत्तृतीयाद्यगोचर । रहस्यालोचन मन्त्रो रहश्छन्नमुपह्वरम् ॥ ७४१
विविक्तविजनैकान्तनि शलाकानि केवलम् । गुह्ये रहस्य न्यायस्तु देशरूप समञ्जसम् ॥ ७४२
कल्पाभ्रेषौ नयो न्याय्य तूचित युक्तसाम्प्रते । लभ्य प्राप्त भजमानाभिनीतोपयिकानि च ॥ ७४३
प्रक्रिया त्वधिकारोऽथ मर्यादा धारणा स्थिति । सस्थापराधस्तु मन्तुर्व्यलीक विप्रियागसी ॥७४४
बलि करो भागधेयो द्विपाद्यो द्विगुणो दम । वाहिनी पृतना सेना बल सैन्यमनीकिनी ॥ ७४५
कटक ध्वजिनी तन्त्र दण्डोऽनीक पताकिनी । वरूथिना चमूश्चक्र स्कन्धावारोऽस्य तु स्थिति ७४६
शिबिर रचना तु स्याद्व्यूहो दण्डादिको युधि । प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णि सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रह ॥७४७
एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्ति पञ्चपदातिका । सेना सेनामुख गुल्मो वाहिनी पृतना चमू ॥ ७४८
अनीकिनी च पत्ते स्यादिभाद्यैस्त्रिगुणै क्रमात् । दशानीकिन्योऽक्षौहिणी सज्जन तूपरक्षणम् ॥७४९
वैजयन्ती पुन केतु पताका केतन ध्वज । अस्रोच्चूलावचूलाख्यावूर्ध्वाधोमुखकूर्चका ॥ ७५०
गजो वाजी रथ पत्ति सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् । युद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्ग स्यन्दनो रथ ॥ ७५१
स क्रीडार्थे पुष्परथो देवार्थस्तु मरुद्रथ । योग्यो रथो वैनयिकोऽध्वरथ परियानिक ॥ ७५२
कर्णीरथ प्रवहण डयन रथगर्भक । अनस्तु शकटोऽथ स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ७५३
अथ काम्बलवास्त्राद्यास्तैस्तै परिवृते रथे । स पाण्डुकम्बली य स्यात्सवीत पाण्डुकम्बलै ॥७५४
स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च यो वृतो द्वीपिचर्मणा । रथाङ्ग रथपादोऽरि चक्र धारा पुन प्रधि ॥ ७५५
नेमिरक्षाग्रकीले त्वण्याणी नाभिस्तु पिण्डिका । युगधर कूबर स्याद्युगमीशान्तबन्धनम् ॥ ७५६
युगकीलकस्तु शम्या प्रासङ्गस्तु युगान्तरम् । अनुकर्षो दार्वध स्थ धुर्वी यानमुख च ध ॥ ७५७
रथगुप्तिस्तु वरूथो रथाङ्गानि त्वपस्करा । शिबिका याप्ययानेऽथ दोला प्रेङ्खादिका भवन्त ॥ ७५८
वैनीतक परम्परावाहन शिबिकादिकम् । यान युग्य पत्र वाह्य वह्य वाहनधारण ॥ ७५९
नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत सव्येष्ठसारथी । दक्षिणस्थप्रचेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्बिन ॥ ७६०
रथारोहिणि तु रथी रथिके रथिरो रथी । अश्वारोहे त्वश्ववार सादी च तुरगी च स ॥ ७६१
हस्त्यारोहे सादियन्तृमहामात्रनिषादिन । आधोरणा हस्तिपकगजाजीवेभपालका ॥ ७६२
योद्धारश्च भटा योधा सेनारक्षास्तु सैनिका । सनाया ये समवेतास्ते सैन्या सैनिका अपि ॥७६३
ये सहस्रेण योद्धारस्ते साहस्रा सहस्रिण । छायाकरश्छत्रधार पताकी वैजयन्तिक ॥ ७६४
परिधिस्थ परिचर आमुक्त प्रतिमुक्तवत् । अपिनद्ध पिनद्धोऽथ सन्नद्धो व्यूढकङ्कट ॥ ७६५
दशितो वर्मित सज्ज सनाहो वर्म कङ्कट । जगर कवच दशस्तनुत्र माठ्युरश्छद ॥ ७६६
निचोलक स्यात्कूर्पासो वारबाणश्च कञ्चुक । सारसन त्वधिकाङ्गकटि धाय सकञ्चुकै ॥ ७६७
शिरस्त्राणे तु शीर्षण्य शिरस्क शीर्षक च तत् । नागोदमुदरत्राण जङ्घात्राण तु मल्लुणम् ॥ ७६८

१ तेन उपचार, उपप्रदानम्, उपदा, उपहारः, उपग्राह्य, उपायनम् २ शिबिरमप्यन्ये ३ पताकापि
४ कवचितोऽपि ५ तनुत्राणमपि ६ अधियाङ्गमित्येके धियाङ्गमित्यन्ये ७ खोलमपि

बाहुत्राणं बाहुलं स्याज्जालिका त्वङ्गरक्षणी । जालप्रायायसी स्यादायुधीयः शस्त्रजीविनि ॥ ७६९
काण्डपृष्ठायुधिकौ च तुल्यौ प्रासिककौन्तिकौ । पारश्वधिकस्तु पारश्वधः परश्वधायुधः ॥ ७७०
स्युर्नैस्त्रिंशिकशाक्तीकयाष्टीकास्तत्तदायुधाः । तूणी धैनुर्भृद्धानुष्कः स्यात्काण्डीरस्तु काण्डवान् ॥ ७७१
कृतहस्तः कृतपुङ्खः सुप्रयुक्तशरो हि यः । शीघ्रवेधी लघुहस्तोऽपराद्धेषुस्तु लक्ष्यतः ॥ ७७२
च्युतेषुर्दूरवेधी तु दूरापात्यायुधं पुनः । हेतिः प्रहरणं शस्त्रमस्त्रं तच्च चतुर्विधम् ॥ ७७३
मुक्तं द्विधा पाणियन्त्रमुक्तं शक्तिशरादिकम् । अमुक्तं शस्त्रिकादि स्याद्यष्ट्याद्यं तु द्वयात्मकम् ॥ ७७४
धैनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासः कोदण्डं धन्व कार्मुकम् । द्रुणासौ लस्तकोऽस्यान्तरग्रं त्वर्तिरटन्यपि ॥ ७७५
मौर्वी जीवा गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं द्रुणा । शिञ्जिनी ज्या च गोधा तु तलं ज्याघातवारणम् ॥ ७७६
स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम् । समपादं च वेध्यं तु लक्ष्यं लक्षं शरव्यकम् ॥ ७७७

बाणे पृषत्कविशिखौ खगगार्धपक्षौ काण्डाशुगप्रदरसायकपत्रवाहाः ।
पत्रीष्वजिह्मगशिलीमुखकङ्कपत्ररोपाः कलम्बशरमार्गणचित्रपुङ्खाः ॥ ७७८

प्रक्ष्वेडनः सर्वलोहो नाराच एषणश्च सः । निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥ ७७९
बाणमुक्तिर्व्यवच्छेदो दीप्तिर्वेगस्य तीव्रता । क्षुरप्रतद्धलार्धेन्दुतीरामुख्यास्तु तद्भिदः ॥ ७८०
पक्षो वाजः पत्रणा तन्न्यासः पुङ्खस्तु कर्तरी । तूणो निषङ्गस्तूणीर उपासङ्गः शराश्रयः ॥ ७८१

शरधिः कलापोऽप्यथ चन्द्रहासः करवालनिस्त्रिंशकृपाणखड्गाः ।
तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्रा असिर्ऋष्टिरिष्टी त्सरुरस्य मुष्टिः ॥ ७८२

प्रत्याकारः परीवारः कोशः खड्गपिधानकम् । अङ्कनं फलकं चर्म खेटकावरणस्फराः ॥ ७८३
अस्य मुष्टिस्तु संग्राहः क्षुरी छुरी कृपाणिका । शस्त्र्यसेर्धेनुपुत्र्यौ च पत्रपालस्तु सायता ॥ ७८४
दण्डो यष्टिश्च लगुडः स्यादीली करवालिका । भिन्दिपाले सृगः कुन्ते प्रासोऽथ द्रुघणो घनः ॥ ७८५
मुद्गरः स्यात्कुठारस्तु परशुः पर्शुपर्श्वधौ । परश्वधः स्वधितिश्च परिघः परिघातनः ॥ ७८६
सर्वला तोमरे शल्यं शङ्कौ शूले त्रिशीर्षकम् । शक्तिपट्टिशदुःस्फोटचक्राद्याः शस्त्रजातयः ॥ ७८७
खुरली तु श्रमो योग्याभ्यासस्तद्भूः खलूरिका । सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंहननं समाः ॥ ७८८
लोहाभिसारो दशम्यां विधिर्नीराजनात्परः । प्रस्थानं गमनं व्रज्याभिनिर्याणं प्रयाणकम् ॥ ७८९
यात्राभिषेणनं तु स्यात्सेनयाभिगमो रिपौ । स्यात्सुहृद्बलमासारः प्रचक्रं चलितं बलम् ॥ ७९०
प्रसारस्तु प्रसरणं तृणकाष्ठादिहेतवे । अभिक्रमो रणे यानमभीतस्य रिपून्प्रति ॥ ७९१
अभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीणोऽभ्यरि व्रजन् । स्यादुरस्वानुरसिल उर्जस्व्यूर्जस्वलौ समौ ॥ ७९२
सांयुगीनो रणे साधुर्जेता जिष्णुश्च जित्वरः । जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥ ७९३
वैतालिका बोधकरा अर्थिकाः सौखसुप्तिकाः । घाण्टिकाश्चाक्रिकाः सूतो बन्दी मङ्गलपाठकः ॥ ७९४
मागधो मगधः संशप्तका युद्धानिवर्तिनः । नग्नः स्तुतिव्रतस्तस्य ग्रन्थो भोगावली भवेत् ॥ ७९५

प्राणः स्थाम तरः पराक्रमबलद्युम्नानि शौर्यौजसी
शुष्मं शुष्म च शक्तिरूर्जसहसी युद्धं तु संख्यं कलिः ।

---

१. निषङ्गीत्यपि. २. यौगिकत्वात् धनुर्धरः, धन्वी, धनुष्मानित्यादयः. ३. धनूरपि. ४. स्फरकोऽपि. ५. असिधेनुः, असिपुत्री. ६. तरवारिकेत्यन्ये. ७. पलिघोऽपि. ८. सौखशायनिक-सौखसुप्तिकावपि. ९. ऊर्गपि.

संग्रामाहवसंप्रहारसमरा जन्यं युदायोधनं
[1]संस्फोटः कलहो मृधं प्रहरणं संयद्रणो विग्रहः ॥ ७९६
[2]द्वन्द्वं समाघातसमाह्वयाभिसंपातसंमर्दसमित्प्रघाताः ।
आस्कन्दनाजिप्रधनान्यनीकमभ्यागमश्च प्रविदारणं च ॥ ७९७
समुदायः समुदयो राटिः समितिसंगरौ । अभ्यामर्दः संपरायः समीकं सांपरायिकम् ॥ ७९८
आक्रन्दः संयुगश्चाथ नियुद्धं तद्भुजोद्भवम् । पटहाडम्बरौ तुल्यौ तुमुलं रणसंकुलम् ॥ ७९९
नासीरं त्वग्रयानं स्यादवमर्दस्तु पीडनम् । प्रपातस्त्वभ्यवस्कन्दो धाट्यभ्यासादनं च सः ॥ ८००
तद्रात्रौ सौप्तिकं वीराशंसनं त्वाजिभीष्मभूः । नियुद्धभूरक्षवाटो मोहो मूर्छा च कश्मलम् ॥ ८०१
वृत्ते भाविनि वा युद्धे पानं स्याद्वीरपाणकम् । पलायनमपयानं संद्रावद्रवविद्रवाः ॥ ८०२
अपक्रमः [3]समुत्प्रेभ्यो द्रावोऽथ विजयो जयः । पराजयो रणे भङ्गो डमरे डिम्बविप्लवौ ॥ ८०३
वैरनिर्यातनं वैरशुद्धिर्वैरप्रतिक्रिया । बलात्कारस्तु प्रसभं हठोऽथ स्खलितं छलम् ॥ ८०४
परापर्यभितो [4]भूतो जितो भग्नः पराजितः । पलायितस्तु नष्टः स्याद्गृहीतदिक्तिरोहितः ॥ ८०५
जिताहवो जितकाशी प्रस्कन्नः पतितः समौ । चारः कारा गुप्तौ बन्द्यां ग्रहकः प्रापतो [5]ग्रहः ॥ ८०६
चातुर्वर्ण्यं द्विजक्षत्रवैश्यशूद्रा नृणां भिदः । ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ॥ ८०७
चत्वार आश्रमास्तत्र वर्णी स्याद्ब्रह्मचारिणि । ज्येष्ठाश्रमी गृहमेधी गृहस्थः स्नातको गृही ॥ ८०८
वैखानसो वानप्रस्थो भिक्षुः सांन्यासिको यतिः । कर्मन्दी रक्तवसनः परिव्राजकतापसौ ॥ ८०९
पाराशरी पारिकाङ्क्षी मस्करी पारिरक्षकः । स्थाण्डिलः स्थण्डिलशायी यः शेते स्थण्डिले व्रतात् ॥ ८१०
तपःक्लेशसहो दान्तः शान्तः श्रान्तो जितेन्द्रियः । अवदानं कर्म शुद्धं ब्राह्मणस्तु त्रयीमुखः ॥ ८११
भूदेवो वाडवो विप्रो [6]ब्रह्माग्राभ्यां जातिजन्मजाः । वर्णज्येष्ठः सूत्रकण्ठः षट्कर्मा मुखसंभवः ॥ ८१२
वेदगर्भः शर्मीगर्भः सावित्रो मैत्र एव सः । वटुः पुनर्माणवको भिक्षा स्याद्ग्रासमात्रकम् ॥ ८१३
उपनायस्तूपनयो वटूकरणमानयः । अग्नीन्धनं त्वग्निकार्यमग्नीध्रा चाग्निकारिका ॥ ८१४
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः । बैल्वः सारस्वतो रौच्यः पैलवस्त्वौपरोधिकः ॥ ८१५
आश्वत्थस्तु जितनेमिरौदुम्बर उलूखलः । जटा सटा वृषी पीठं कुण्डिका तु कमण्डलुः ॥ ८१६
श्रोत्रियश्छान्दसो यष्टान्वादेष्टा स्यान्मखे व्रती । याजको यजमानश्च सोमयाजी तु दीक्षितः ॥ ८१७
इज्याशीलो यायजूको यज्वा स्यादासुतीवलः । सोमपः सोमपीथी स्यात्स्थपतिर्गीष्पतीष्टिकृत् ॥ ८१८
सर्ववेदास्तु सर्वस्वदक्षिणं यज्ञमिष्टवान् । यजुर्विदध्वर्युर्ऋग्विद्धोतोद्गाता तु सामवित् ॥ ८१९
यज्ञो यागः सवः सत्रं स्तोमो मन्युर्मखः क्रतुः । संस्तरः सप्ततन्तुश्च वितानं बर्हिरध्वरः ॥ ८२०
अध्यपनं ब्रह्मयज्ञः स्याद्देवयज्ञ आहुतिः । होमो होत्रं वषट्कारः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥ ८२१
तच्छ्राद्धं पिण्डदानं च नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । भूतयज्ञो बलिः पञ्च महायज्ञा भवन्त्यमी ॥ ८२२
पौर्णमासश्च दर्शश्च यज्ञौ पक्षान्तयोः पृथक् । सौमिकी दीक्षणीयेष्टिर्दीक्षा तु व्रतसंग्रहः ॥ ८२३
वृत्तिः सुगहना कुम्बा वेदी भूमिः परिष्कृता । स्थण्डिलं चत्वरं चान्या यूपः स्याद्यज्ञकीलकः ॥ ८२४
चषालो यूपकटको यूपकर्णो घृतावनौ । यूपाग्रभागे स्यात्तर्मारणिर्निर्मन्थदारुणि ॥ ८२५

---

१. संस्फेटोऽपि. २. अवस्कन्दोऽपि. ३. द्रावशब्दस्य समादिभिरन्वयः, नशनमपि. ४. भूतशब्दस्य परादिभिरन्वयः. ५. ग्रहशब्दः प्रादिनान्वेति. ५. ब्रह्माग्रशब्दौ प्रत्येकं जात्यादिनान्वेति.

स्युर्दक्षिणाह्वनीयगार्हपत्यास्त्रयोऽग्नयः। इदमग्नित्रयं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः॥ ८२६
ऋक्सामिधेनी धाय्या च समिदाधीयते यया। समिदिन्धनमेधेध्मतर्पणैधांसि भस्म तु॥ ८२७
स्याद्भूतिर्भसितं रक्षा क्षारः पात्रं स्रुवादिकम्। स्रुवस्रुगधरा सोपभृज्जुहूः पुनरुत्तरा॥ ८२८
ध्रुवा तु सर्वसंज्ञार्थं यस्यामाज्यं निधीयते। योऽभिमन्त्र्य निहन्येत स स्यात्पशुरुपाकृतः॥ ८२९
परम्पराकं शंसनं प्रोक्षणं च वधो मखे। हिंसार्थं कर्माभिचारः स्याद्यज्ञार्हं तु यज्ञियम्॥ ८३०
हविः सांनाय्यमामिक्षा शृतोष्णक्षीरगं दधि। क्षीरदारः पयस्या च तन्मस्तुनि तु वाजिनम्॥ ८३१
हव्यं सुरेभ्यो दातव्यं पितृभ्यः कव्यमोदनम्। आज्ये तु दधिसंयुक्ते पृषदाज्यं पृषातकम्॥ ८३२
दध्ना तु मधुसंयुक्तं मधुपर्कं महोदयः। हविर्त्री तु होमकुण्डं हव्यपाकः पुनश्चरुः॥ ८३३
अमृतं यज्ञशेषे स्याद्विघसो भुक्तशेषके। यज्ञान्तोऽवभृथः पूर्तं वाप्यादीष्टं मखक्रिया॥ ८३४
इष्टापूर्तं तदुभयं बर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टरः। अग्निहोत्र्यग्निविधाहिताग्निरथाग्निरक्षणम्॥ ८३५
अग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्वी तु घृतलेखनी। होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्ग्यवत्॥ ८३६
होमधूमस्तु निगणो होमभस्म तु वैष्टुतम्। उपस्पर्शस्त्वाचमनं धारसेकौ तु सेचनम्॥ ८३७
ब्रह्मासनं ध्यानयोगासनेऽथ ब्रह्मवर्चसम्। वृत्ताध्ययनर्द्धिः पाठे स्याद्ब्रह्माञ्जलिरञ्जलिः॥ ८३८
पाठे तु मुखनिःक्रान्ता विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः। साकल्यवचनं पारायणं कल्पे विधिक्रमौ॥ ८३९
मूलेऽङ्गुष्ठस्य स्याद्ब्राह्मं तीर्थं कायं कनिष्ठयोः। पित्र्यं तर्जन्यङ्गुष्ठान्तर्दैवतं त्वङ्गुलीमुखे॥ ८४०
ब्रह्मत्वं तु ब्रह्मभूयं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि। देवभूयादिकं तद्वदथोपाकरणं श्रुतेः॥ ८४१
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यात्स्वाध्यायः पुनर्जपः। औपवस्तं तूपवासः कृच्छ्रं सांतपनादिकम्॥ ८४२
प्रायः संन्यास्यनशने नियमः पुण्यकं व्रतम्। चरित्रं चरिताचारौ चारित्रचरणे अपि॥ ८४३
वृत्तं शीलं च सर्वैनोध्वंसिजप्येऽघमर्षणम्। समास्तु पादग्रहणाभिवादनोपसंग्रहाः॥ ८४४
उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे। प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम्॥ ८४५
प्राचेतसस्तु वाल्मीकिर्वल्मीककुशिनौ कविः। मैत्रावरुणवाल्मीकौ वेदव्यासस्तु माठरः॥ ८४६
द्वैपायनः पाराशर्यः कानीनो बादरायणः। व्यासोऽस्याम्बा सत्यवती वासवी गन्धकालिका॥ ८४७
योजनगन्धा दाशेयी शालङ्कायनजा च सा। जामदग्न्यस्तु रामः स्याद्भार्गवो रैणुकासुतः॥ ८४८
नारदस्तु देवब्रह्मा पिशुनः कलिकारकः। वसिष्ठोऽरुन्धतीजानिरक्षमाला त्वरुन्धती॥ ८४९
त्रिशङ्कुयाजी गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः। कुशारणिस्तु दुर्वासाः शतानन्दस्तु गौतमः॥ ८५०
याज्ञवल्क्यो ब्रह्मरात्रिर्योगेशोऽप्यथ पाणिनौ। सालातुरीयदाक्षेयौ गोनर्दीये पतञ्जलिः॥ ८५१
कात्यायनो वररुचिर्मेधाजिच्च पुनर्वसुः। अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च सः॥ ८५२
स्फोटायनस्तु कक्षीवान्पालकाप्ये करेणुभूः। वात्स्यायने मल्लनागः कौटल्यश्चणकात्मजः॥ ८५३
द्रामिलः पक्षिलस्वामीविष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च सः। क्षतव्रतोऽवकीर्णी स्याद्व्रात्यः संस्कारवर्जितः॥ ८५४
शिश्विदानः कृष्णकर्मा ब्रह्मबन्धुर्द्विजोऽधमः। नष्टाग्निर्वीरहा जातिमात्रजीवी द्विजब्रुवः॥ ८५५
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिर्वेदहीनो निराकृतिः। वार्ताशी भोजनार्थं यो गोत्रादि वदति स्वकम्॥ ८५६
उच्छिष्टभोजनो देवनैवेद्यबलिभोजनः। अजपस्त्वसदध्येता शाखारण्डोऽन्यशाखकः॥ ८५७

१. शमनमित्यन्ये. २. आदिकविरपि. ३. मैत्रावरुणिरपि. ४. रैणुकेयोऽपि. ५. योगीशोऽपि. ६. कात्योऽपि. ७. चाणक्योऽपि.

शस्त्राजीव काण्डपृष्ठो गुरुहा नरकीलक । मलो देवादिपूजानामश्राद्धोऽथ मलिम्लुच ॥ ८५८
पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टा निषिद्धैकरुचि स्तरु । सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥ ८५९
अभ्युदिताभिनिर्मुक्तौ वीरोज्झो न जुहोति य । अग्निहोत्रच्छलाद्याच्ञापरो वीरोपजीविक ॥८६०
वीरविप्लावको जुह्वद्धने शूद्रसमाहिते । स्याद्वादवाद्यार्हत स्याच्छून्यवादी तु सौगत ॥ ८६१
नैयायिकस्त्वक्षपादो योग साङ्ख्यस्तु कापिल । वैशेषिक स्यादौलूक्यो बार्हस्पत्यस्तु नास्तिक ॥८६२
चार्वाको लौकायतिकश्चैते षडपि तार्किका । क्षत्रं तु क्षत्रियो राजा राजन्यो बाहुसम्भव ॥ ८६३
अर्या भूमिस्पृशो वैश्या ऊरव्या ऊरुजा विश । वाणिज्य पाशुपाल्य च कर्षण चेति वृत्तय ॥ ८६४
आजीवो जीवन वार्ता जीविका वृत्तिवेतने । उञ्छो धान्यकणादान कणिशाद्यर्जन शिलम् ॥८६५
ऋत तद्द्वयमनृत कृषिर्मृत तु याचितम् । अयाचित स्यादमृत सेवावृत्ति श्वजीविका ॥ ८६६
सत्यानृत तु वाणिज्य वणिज्या वाणिजो वणिक् । क्रयविक्रयिकपण्याजीवापणिकनैगमा ॥ ८६७
वैदेह सार्थवाहश्च क्रायक क्रयिक क्रयी । क्रेयदे तु त्रिपूर्वोक्ते मूल्ये वस्नार्घवक्रया ॥ ८६८
मूलद्रव्य परिपणो नीवी लाभोऽधिक फलम् । परिदान विनिमयो नैमेय परिवर्तनम् ॥ ८६९
व्यतिहार परावर्तो वैमेयो विमयोऽपि च । निक्षेपोपनिधी न्यासे प्रतिदान तदर्पणम् ॥ ८७०
क्रेतव्यमात्रके क्रेय क्रय्य न्यस्त क्रयाय यत् । पणितव्य तु विक्रेय पण्य सत्यापन पुन ॥ ८७१
सत्यकार सत्याकृतिस्तुल्यौ विपणविक्रयौ । गण्य गणेय सङ्ख्येय सङ्ख्या एकादिका भवेत् ॥८७२
यथोत्तर दशगुण भवेदेको दशामुत । शत सहस्रमयुत लक्षमयुतकोटय ॥ ८७३
अर्बुदमब्ज पद्म च निखर्व च महाम्बुजम् । शङ्कुर्वारिधिरन्त्य मध्य परार्ध चेति नामत ॥ ८७४
असङ्ख्य द्वीपवार्ध्यादि पुद्गलात्माऽनन्तकम् । सायात्रिक पोतवणिग्यानपात्र वहित्रकम् ॥ ८७५
बोहित्थ वहन पोत पोतवाहो नियामक । निर्याम कर्णधारस्तु नाविको नौस्तु मङ्गिनी ॥ ८७६
तरीतरण्यौ वेडी च द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी । नौकादण्ड क्षेपणी स्याद्गुणवृक्षस्तु कूपक ॥ ८७७
पोलिन्दास्त्वन्तरादण्डा स्यान्मङ्गो मङ्गिनीशिर । अभ्रिस्तु काष्ठकुद्दाल सेकपात्र तु सेचनम्॥८७८
सेनिपात कोटिपात्रमरित्रेऽथोडुप प्लव । कोलो भेलस्तरण्डश्च स्यात्तरपण्यमातर ॥ ८७९
वृद्ध्याजीवो द्वैगुणिको वार्धुषिक कुसीदक । वार्धुषिश्च कुसीदार्थप्रयोगो वृद्धिजीवने ॥ ८८०
वृद्धि कलान्तरमृण तूद्धार पर्युदञ्चनम् । याच्ञयाप्त याचितक परिवृत्त्यापमित्यकम् ॥ ८८१
अधमर्णो ग्राहक स्यादुत्तमर्णस्तु दायक । प्रतिभूर्लग्नक साक्षी ज्ञेय आधिस्तु बन्धक ॥ ८८२
तुलामाने पौतव मान द्रवय कुडवादिभि । पाय्य हस्तादिभिस्तत्र स्याद्गुञ्जा पञ्च माषक ॥ ८८३
ते तु षोडश कर्षोऽक्ष पल कर्षचतुष्टयम् । विस्त सुवर्णो हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८८४
तुला पलशत तासा विंशत्या भार आचित । शाकट शाकटीनश शाकटस्ते दशाचित ॥ ८८५
चतुर्भि कुडवै प्रस्थ प्रस्थैश्चतुर्भिराढक । चतुर्भिराढकैर्द्रोण खारी षोडशभिश्च तै ॥ ८८६
चतुर्विंशत्यङ्गुलाना हस्तो दण्डश्चतुष्कर । तत्सहस्र तु गव्यूत क्रोशस्तौ द्वौ तु गोरुतम् ॥ ८८७
गव्या गव्यूतगव्यूती चतुष्क्रोश तु योजनम् । पाशुपाल्य क्षीरवृत्तिर्गोमान्गोमी गवीश्वरे ॥ ८८८
गोपाले गोधुगाभीरगोपगोसङ्ख्यवल्लवा । गोविन्दोऽधिकृतो गोषु जायाजीवस्तु जजीविक ॥ ८८९

---

१ अनेकान्तवाद्यपि २ जैनोऽपि ३ बौद्धोऽपि ४ लौकायतिकोऽपि ५ मापनिकोऽपि ६ गवेषणाऽपि

कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ । कृषीवलोऽपि जित्या तु हलिः सीरस्तु लाङ्गलम् ॥८९०
गोदारणं हलमीषासीते तद्दण्डपद्धती । निरीषे कुटकं फाले कृषकः कुशिकः फलम् ॥ ८९१
दात्रं लवित्रं तन्मुष्टौ वण्टो मत्यं समीकृतौ । गोदारणं तु कुदालः खनित्रं त्ववदारणम् ॥ ८९२
प्रतोदस्तु प्रवयणं प्राजनं तोत्रतोदने । योत्रं तु योक्त्रमाबद्धः कोटिशो लोष्टभेदनः ॥ ८९३
मेधिर्मेथिः खले वाली खले गोबन्धदारु यत् । शूद्रान्त्यवर्णौ वृषलः पद्यः पज्जो जघन्यजः ॥८९४
ते तु मूर्धाभिषिक्ताद्या रथकृन्मिश्रजातयः । क्षत्रियायां द्विजान्मूर्धाभिषिक्तो विट्स्त्रियां पुनः ॥८९५
अम्बष्ठोऽथ पारशवनिषादौ शूद्रयोषिति । क्षत्रान्माहिष्यो वैश्यायामुग्रस्तु वृषलस्त्रियाम् ॥ ८९६
वैश्यात्तु करणः शूद्रात्त्वायोगवो विशः स्त्रियाम् । क्षत्रियायां पुनः क्षत्ता चाण्डालो ब्राह्मणस्त्रियाम् ८९७
वैश्यात्तु मागधः क्षत्र्यां वैदेहिको द्विजस्त्रियाम् । सूतस्तु क्षत्रियाज्जात इति द्वादश तद्भिदः ॥८९८
माहिष्येण तु जातः स्यात्करण्यां रथकारकः । कारुस्तु कारी प्रकृतिः शिल्पी श्रेणिस्तु तद्गणे ॥८९९
शिल्पं कला विज्ञानं च मालाकारस्तु मालिकः । पुष्पाजीवी पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ९००
कल्पपालः सुराजिवी शौण्डिको मण्डहारकः । वारिवासः पानवणिग्ध्वजो ध्वज्यासुतीवलः ॥ ९०१

मद्यं मदिष्ठा मदिरा परिस्रुता कश्यं परिस्रुन्मधु कापिशायनम् ।
गन्धोत्तमा कल्पमिरा परिप्लुता कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ९०२

शुण्डाहाला हारहूरं प्रसन्ना वारुणी सुरा । माध्वीकं मदना देवसृष्टा कापिशमब्धिजा ॥ ९०३
मध्वासवे माधवको मैरेये शीधुरासवः । जगलो मेदको मद्यपङ्कः किण्वं तु नग्नहूः ॥ ९०४
नग्नहूर्मद्यबीजं च मद्यसंधानमासुतिः । आसवोऽभिषवो मद्यमण्डकारोत्तमौ समौ ॥ ९०५
गल्वर्कस्तु चषकः स्यात्सरकश्चानुतर्षणम् । शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ९०६
सपीतिः सहपानं स्यादापानं पानगोष्ठिका । उपदंशस्त्ववदंशश्चक्षणं मद्यपाशनम् ॥ ९०७
नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो मुष्टिकश्च सः । तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ९०८
आस्फोटिनी वेधनिका शाणस्तु निकषः कषः । संदंशः स्यात्कङ्कमुखो भ्रमः कुन्दं च यन्त्रकम् ॥९०९
वैकटिको मणिकारः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः । शाङ्खिकः स्यात्काम्बविकस्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥९१०
कृपाणी कर्तरी कल्पन्यपि सूची तु सेवनी । सूचीसूत्रं पिप्पलिकं तर्कुः कर्तनसाधने ॥ ९११
पिञ्जनं विहननं च तूलस्फोटनकार्मुकम् । सेवनं सीवनं स्यूतिस्तुल्यौ स्यूतप्रसेवकौ ॥ ९१२
तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् । वाणिर्व्यूतिर्वाणदण्डो वेमा सूत्राणि तन्तवः ॥ ९१३
निर्णेजकस्तु रजकः पादुकाकृत्तु चर्मकृत् । उपानत्पादुका पादूः पन्नद्धा पादरक्षणम् ॥ ९१४
प्राणहितानुपदीना त्वावद्धानुपदं हि या । नध्री वध्री वरत्रा स्यादारा चर्मप्रभेदिका ॥ ९१५
कुलालः स्यात्कुम्भकारो दण्डभृच्चक्रजीवकः । शाणाजीवः शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधावकः ॥ ९१६
भूसरश्चाक्रिकस्तैली स्यात्पिण्याकखलौ समौ । रथकृत्स्थपतिस्त्वष्टा काष्ठतट्तक्षवर्धकी ॥ ९१७
ग्रामायत्तो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः । वृक्षभित्तक्षणी वासी क्रकचं करपत्रकम् ॥ ९१८
स उद्घनो यत्र काष्ठे काष्ठं निक्षिप्य तक्ष्यते । वृक्षादनो वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारकः ॥ ९१९
व्योकारः कर्मारो लोहकारः कूटं त्वयोघनः । व्रश्चनः पत्रपरशुरीषीका तूलिकैषिका ॥ ९२०
भक्ष्यकारः कान्दविकः कन्दुस्वेदनिके समे । रङ्गाजीवस्तौलिकिकश्चित्रकृच्चाथ तूलिका ॥ ९२१

१. कृषकोऽपि. २. कोटीशोऽपि. ३. भावकोऽपि. ४. पादत्राणम् अपि. ५. तिलंतुदोऽपि. ६. रथकारोऽपि.

तूलिका चित्रमालेख्य पलगण्डस्तु लेप्यकृत् । पुस्त लेप्यादिकर्म स्यान्नापितश्चण्डिल क्षुरी ॥ ९२२
क्षुरमर्दी दिवाकीर्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि । मुण्डन भद्राकरण वपन परिवापनम् ॥ ९२३
क्षौर नाराची लेपण्या देवाजीवस्तु देवल । मार्दङ्गिको मौरजिको वीणावादस्तु वैणिक ॥ ९२४
वेणुध्म स्याद्वैणविक पाणिघ पाणिवादक । स्यात्प्रातिहारिको मायाजीवी माया तु शाम्बरी॥९२५
इन्द्रजाल तु कुहक जाल कुसृतिरित्यपि । कौतूहल तु कुतुक कौतुक च कुतूहलम् ॥ ९२६
व्याधो मृगवधाजीवी लुब्धको मृगयुश्च स । पापर्द्धिर्मृगयाखेटो मृगव्याच्छोदने अपि ॥ ९२७
जालिकश्च वागुरिको वागुरा मृगजालिका । शुम्ब वराटको रज्जु शुल्व तन्त्री वटी गुण ॥ ९२८
धीवरे दाशकैवर्तौ बडिश मत्स्यवेधनम् । आनायस्तु मत्स्यजाल कुवेणी मत्स्यबन्धनी ॥ ९२९
जीवान्तक शाकुनिको वैतसिकस्तु सौनिक । मासिक कौटिकश्चाथ सूना स्थान वधस्य यत् ॥ ९३०
स्याद्बन्धनोपकरणं वीतसो मृगपक्षिणाम् । पाशस्तु बन्धनग्रन्थिरवपातावटौ समौ ॥ ९३१
उन्माथ कूटयन्त्र स्याद्विवर्णस्तु पृथग्जन । इतर प्राकृतो नीच पामरो बर्बरश्च स ॥ ९३२
चण्डालेऽन्तावसाय्यन्तेवासिश्वपचपुक्कसा । निषादप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमा ॥ ९३३
पुलिन्दा नाहला निष्टया शबरा वरुटा भटा । माला भिल्ला किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातय ॥ ९३४

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालाया मर्त्यकाण्डस्तृतीय ॥ ३ ॥

भूर्भूमि पृथिवी पृथ्वी वसुधोर्वी वसुंधरा । धात्री धरित्री धरणी विश्वा विश्वंभरा धरा ॥ ९३५
क्षिति क्षोणी क्षमानन्ता ज्या कुर्वसुमती मही । गौर्गोत्रा भूतधात्री क्ष्मा गन्धमाताचलावनि ॥ ९३६
सर्वसहा रत्नगर्भा जगती मेदिनी रसा । काश्यपी पर्वताधारा स्थिरेला रत्नबीजसूः ॥ ९३७
विपुला सागराधारे स्युर्नेमीमेखलाम्बरा । द्यावापृथिव्यौ तु द्यावाभूमी द्यावाक्षमे अपि ॥ ९३८
दिवस्पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसी च ते । उर्वरा सर्वसस्या भूरिरिण पुनरूषरम् ॥ ९३९
स्थल स्थली मरुर्धन्वा क्षेत्रायमहत खिलम् । मृन्मृत्तिका सा क्षारोषो मृत्सा मृत्स्ना च सा शुभा॥९४०
रमा लवणखानि स्यात्सामुद्र लवण हि यत् । तदक्षीव वशिरश्च सैन्धव तु नदीभवम् ॥ ९४१
माणिमन्थ शीतशिव रौमक तु रुमाभवम् । वसुक वस्तक तच्च विडपाक्यं तु कृत्रिमे ॥ ९४२
सौवर्चलेऽक्ष रुचक दुर्गन्ध शूलनाशनम् । कृष्णे तु तत्र तिलक यवक्षारो यवाग्रज ॥ ९४३
यवनाजर पाक्यश्च पाचनकस्तु टङ्कण । मालतीतीरजो लोहश्लेषणो रसशोधन ॥ ९४४
समास्तु सर्जिकाक्षारकापोतसुखवर्चिका । सर्जिस्तु सर्जिका स्रुघ्नी योगवाही सुवर्चिका ॥ ९४५
भरतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुरून्विना । वर्षाणि कर्मभूम्य स्यु शेषाणि फलभूमय ॥ ९४६
वर्षं वर्षधराङ्कू विषयस्तूपवर्तनम् । देशो जनपदो नीवृद्राष्ट्रं निर्गश्च मण्डलम् ॥ ९४७
आर्यावर्तो जन्मभूमिर्जिनचक्रयर्धचक्रिणाम् । पुण्यभूराचारवेदी मध्य विन्ध्यहिमागयो ॥ ९४८
गङ्गायमुनयोर्मध्यमन्तर्वेदि समस्थली । ब्रह्मावर्त सरस्वत्या दृषद्वत्याश्च मध्यत ॥ ९४९
ब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदान्तरम् । धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र द्वादशयोजनावधि ॥ ९५०
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश स मध्यम ॥ ९५१

---

१ लेपकोऽपि २ खटिकोऽपि ३ चाण्डालोऽपि ४ एतच्छब्दो रत्नबन्धेनान्वेति ५ सागरान्तरस्य मे रेयादीनामन्वय, यौगिकत्वात्—समुद्रनामा, समुद्रमेखला, समुद्रवसना, इत्यादय. ६ मालिन्य मालिन्य च

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यो नदीं यावच्छरावतीम् ।पश्चिमोत्तरस्तूदीच्यः प्रत्यन्तो म्लेच्छमण्डलम् ९५२
पाण्डूदक्कृष्णतो भूमिः पाण्डूदक्कृष्णमृत्तिके । जङ्गलो निर्जलोऽनूपोऽम्बुमान्कच्छस्तु तद्विधः ॥९५३
कुमुद्वान्कुमुदावासो वेतस्वान्भूरिवेतसः । नडप्रायो नड्कीयो नड्वांश्च नड्वलश्च सः ॥ ९५४
शाद्वलः शादहरिते देशो नद्यम्बुजीवनः । स्यान्नदीमातृको देवमातृको वृष्टिजीवनः ॥ ९५५
प्राग्ज्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः । त्रैपुरास्तु डाहलाः स्युश्चैद्यास्ते चेदयश्च ते ॥ ९५६
वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः । साल्वास्तु कारकुक्षीया मरवस्तु दशेरकाः ॥ ९५७
जालंधरास्त्रिगर्ताः स्युस्तायिकास्तजिकाभिधाः । काश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वता विकर्णिकाः ॥९५८
वाहीकाष्टक्कनामानो वाल्हीका बल्हिकाह्वयाः । तुरुष्कास्तु साखयः स्युः कारूषास्तु बृहद्गृहाः ॥९५९
लम्पाकास्तु मुरण्डाः स्युः सौवीरास्तु कुमालकाः । प्रत्यग्रथास्त्वहिच्छत्राः कीकटा मगधाह्वयाः ॥९६०
ओड्राः केरलपर्यायाः कुन्तला उपहालकाः । ग्रामस्तु वसथः संनिप्रतिपर्युपतः परः ॥ ९६१
घटकस्तु तदर्धे स्यादाघाटस्तु घटोऽवधिः । अन्तोऽवसानं सीमा च मर्यादापि च सीमनि ॥ ९६२
ग्रामसीमा तूपशल्यं मालं ग्रामान्तराटवी । पर्यन्तभूः परिसरः स्यात्कर्मान्तस्तु कर्मभूः ॥ ९६३
गोस्थानं गोष्ठमेतत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् । तदाशितंगवीनं स्याद्गावो यत्राशिताः पुरा ॥ ९६४
क्षेत्रे तु वप्रः केदारः सेतौ पाल्यालिसंवराः । क्षेत्रं तु शाकस्य शाकशाकटं शाकशाकिनम् ॥९६५

त्रैहेयं शालेयं षष्टिक्यं कौद्रवीणमौद्गीने ।
व्रीह्यादीनां क्षेत्रेऽणव्यं स्यादाणवीनमणोः ॥ ९६६

भङ्ग्यं भाङ्गीनमौमीनमुम्यं यव्यं यवक्यवत् । तिल्यं तैलीनं माषीणं माष्यं भङ्गादिसंभवम् ॥ ९६७
सीत्यं हल्यं त्रिहल्यं तु त्रिसीत्यं त्रिगुणाकृतम् । तृतीयाकृतं द्विहल्याद्येवं शम्बाकृतं च तत् ॥९६८
बीजाकृतं तूप्तकृष्टं द्रौणिकाढकिपादिगः । स्युर्द्रौणाढकवापादौ खलधानं पुनः खलम् ॥ ९६९
चूर्णे क्षोदोऽथ रजसि स्युर्धूलीपांसुरेणवः । लोष्टे लोष्टुर्दलिर्लेष्टुर्वल्मीकः कृमिपर्वतः ॥ ९७०
वम्रीकूटं वामलूरो नाकुः शक्रशिरश्च सः । नगरी पूः पुरी द्रङ्गः पत्तनं पुटभेदनम् ॥ ९७१
निवेशनमधिष्ठानं स्थानीयं निगमोऽपि च । शाखापुरं तूपपुरं खेटः पुरार्धविस्तरः ॥ ९७२
स्कन्धावारो राजधानी कोट्टदुर्गे पुनः समे । गया पूर्गयराजर्षेः कान्यकुब्जं महोदयम् ॥ ९७३
कन्याकुब्जं गाधिपुरं कौशं कुशस्थलं च तत् । काशिर्वाराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा ॥९७४
साकेतं कोशलायोध्या विदेहा मिथिला समे । त्रिपुरी चेदिनगरी कौशाम्बी वत्सपत्तनम् ॥ ९७५
उज्जयिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरण्डिनी । पाटलिपुत्रं कुसुमपुरं चम्पा तु मालिनी ॥ ९७६
लोमपादकर्णयोः पूर्देवीकोटं उमावनम् । कोटीवर्षं बाणपुरं स्याच्छोणितपुरं च तत् ॥ ९७७
मथुरा तु मधूपघ्नं मधुरा च गजाह्वयम् । स्याद्धास्तिनपुरं हस्तिनीपुरं हस्तिनापुरम् ॥ ९७८
तामलिप्तं दामलिप्तं तामलिप्ती तमालिनी । स्तम्बपूर्विष्णुगृहं च स्याद्विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥ ९७९
द्वारवती द्वारिका स्यान्निषधा तु नलस्य पूः । प्राकारो वरणः साले चयो वप्रोऽस्य पीठभूः ॥ ९८०

---

१. भूमशब्दः पाण्ड्वादिभिरन्वेति, एवं मृत्तिकाशब्दोऽपि. २. जाङ्गलोऽपि. ३. अत्र प्राग्ज्योतिष-शाल्व-चेदि-वङ्ग-अङ्ग-मगधाः प्राच्याः, मरवः शाल्वाश्च प्रतीच्याः, जालन्धर-त्रायिक-कश्मीर-वाहीक-वाल्हीक-तुरुष्क-कारूष-लम्पाक-सौवीर-प्रत्यग्रथा उदीच्याः, ओड्राः कुन्तलाश्च अपाच्याः इति. ४. 'वसथ'शब्दस्य समादितः परप्रयोगः. ५. पट्टनमपि. ६. 'पुर'शब्दस्य लोमपाद-कर्णाभ्यामन्वयः. ७. गजपुरं नागनगरम्. ८. कुण्डिनपुरम्; कुण्डिनापुरम्.

कुसूलो[1]ऽस्रिस्तु कोणोणिः कोटिः पाल्यस्र इत्यपि । आरोहणं तु सोपानं निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥१०१३
स्थूणा स्तम्भः शालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका । काष्ठादिघटिता लेप्यमयी लञ्जलिकारिका ॥१०१४
नन्द्यावर्तप्रभृतयो विच्छिन्दा आढ्यवेश्मनाम् । समुद्गः संपुटः पेटा स्यान्मञ्जूषाथ शोधनी ॥१०१५
संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी । संकरावकरौ तुल्यावुदूखलमुलूखलम् ॥ १०१६
प्रस्फोटनं तु पवनमवघातस्तु कण्डनम् । कटः किलिञ्जो मुसलोऽ[3]योग्रं कण्डोलकः पिटम् ॥१०१७
चालनी तितउः शूर्पं प्रस्फोटनमथान्तिका । चुल्ल्यश्मन्तकमुद्धानं स्यादधिश्रयणी च सा ॥ १०१८
स्थाल्युखा पिठरं कुण्डं चरुः कुम्भी घटः पुनः । कुटः कुम्भः करीरश्च कलशः कलसो निपः ॥१०१९
हसन्यङ्गाराच्छकटीधानीपात्र्यो हसन्तिका । भ्राष्ट्रोऽम्बरीष ऋचीषमृजीषं पिष्टपाकभृत् ॥ १०२०
कम्बिर्दर्विः खजाकाथ स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः । वार्धान्यां तु गलन्त्यालूः कर्करी करकोऽथ सः ॥१०२१
नालिकेरजः करङ्कस्तुल्यौ कटाहकर्परौ । मणिकोऽलिंजरो गर्गरीकलश्यौ तु मन्थनी ॥ १०२२
वैशाखः खजको मन्था मन्थानो मन्थदण्डकः । मन्थः क्षुब्धोऽस्य विष्कम्भो मञ्जीरः कुटरोऽपि च ॥
शालाजिरो वर्धमानः शरावः कोशिका पुनः । मल्लिका चषकः कंसः पारी स्यात्पानभाजनम् ॥१०२४
कुतूश्चर्मस्नेहपात्रं कुतुपं तु तदल्पकम् । दृतिः खल्लश्चर्ममयी स्यालूः करकपात्रिका ॥ १०२५
सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रे तु भाजनम् । तद्विशालं पुनः स्थालं स्यात्पिधानमुदञ्चनम् ॥ १०२६

शैलोऽद्रिः शिखरी शिलोच्चयगिरी गोत्रोऽचलः सानुमा-
न्ग्रावः पर्वतभूध्रभूधरधराहार्या नगोऽथोदयः ।
पूर्वाद्रिश्चरमाद्रिरस्त उदगद्रिस्त्वद्रिराण्मेनका-
प्राणेशो हिमवान्हिमालयहिमप्रस्थौ भवानीगुरुः ॥ १०२७

हिरण्यनाभो मैनाकः सुनाभश्च तदात्मजः । रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ॥ १०२८
क्रौञ्चः क्रुञ्चोऽथ मलय आषाढो दक्षिणाचलः । स्यान्माल्यवान्प्रस्रवणो विन्ध्यस्तु जलवालकः ॥१०२९
शत्रुंजयो विमलाद्रिरिन्द्रकीलस्तु मन्दरः । सुवेलः स्यात्त्रिमुकुटस्त्रिकूटस्त्रिककुच्च सः ॥ १०३०
उज्जयन्तो रैवतकः सुदारुः पारियात्रिकः । लोकालोकश्चक्रवालोऽथ मेरुः कर्णिकाचलः ॥ १०३१
रत्नसानुः सुमेरुः स्वः स्वर्गिकाश्मनतो गिरिः । शृङ्गं तु शिखरं कूटं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ १०३२
मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्बः कटकश्च सः । दरी स्यात्कन्दरोऽस्त्रातबिले तु गह्वरे गुहा ॥ १०३३
द्रोणी तु शैलयोः संधिः पादाः पर्यन्तपर्वताः । दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ॥ १०३४
अधित्यकोर्ध्वभूमिः स्यादधोभूमिरुपत्यका । स्नुः प्रस्थः सानुरश्मा तु पाषाणः प्रस्तरो दृषत् ॥१०३५
ग्रावा शिलोपलो गण्डशैलाः स्थूलोपलाश्च्युताः । स्यादाकरः खनिः खानिर्गञ्जा धातुस्तु गैरिकम् ॥१०३६
शुक्लधातौ पाकशुक्ला कठिनी खटिनी खटी । लोहं कालायसं शस्त्रं पिण्डं पारशवं घनम् ॥ १०३७
गिरिसारं शिलासारं तीक्ष्णकृष्णामिषे अयः । सिंहानधूर्तमण्डूरसरणान्यस्य किट्टके ॥ १०३८
सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी । ताम्रं म्लेच्छमुखं शुल्वं रक्तं द्व्यष्टमुदुम्बरम् ॥१०३९
म्लेच्छशाबरभेदाख्यं मर्कटास्यं कनीयसम् । ब्रह्मवर्धनं वरिष्ठं सीसं तु सीसपत्रकम् ॥ १०४०
नागं गण्डूपदभवं वप्रं सिन्दूरकारणम् । यवं स्वर्णारियोगेष्टे यवनेष्टं सुवर्णकम् ॥ १०४१

१. कुशूलोऽपि. २. पवन्यपि. ३. अयोनिरपि. ४. अङ्गारशब्दः शकन्ध्वादिनान्वेति. ५ अगोऽपि. ६. 'गिरि'-शब्दः स्वरादिनान्वेति.

वङ्गं त्रपुः स्वर्णजनागजीवने मृद्वङ्गरङ्गे गुरुपत्रपिच्चटे ।
स्याच्चक्रसंज्ञं तमरं च नागजं कस्तीरमालीनकसिंहले अपि ॥ १०४२
स्याद्रूप्यं कलधौततारजतश्वेतानि दुर्वर्णकं
खर्जूरं च हिमांशुहंसकुमुदाभिख्यं सुवर्णं पुनः ।
स्वर्णं हेमहिरण्यहाटकवसून्यष्टापदं काञ्चनं
कल्याणं कनकं महारजतरैगाङ्गेयरुक्माण्यपि ॥ १०४३
कलधौतलोहोत्तमवह्निबीजान्यपि गारुडं गैरिकजातरूपे ।
तपनीयचामीकरचन्द्रभर्मार्जुननिष्ककार्तस्वरकर्बुराणि ॥ १०४४
जाम्बूनदं शातकुम्भं रजतं भूरि भूत्तमम् । हिरण्यकोशाकुप्यानि हेम्नि रूप्ये कृताकृते ॥ १०४५
कुप्यं तु तद्द्वयादन्यद्रूप्यं तद्द्वयमाहतम् । अलंकारसुवर्णं तु शृङ्गी कनकमायुधम् ॥ १०४६
रजतं च सुवर्णं च संश्लिष्टे घनगोलकः । पित्तलारेऽथारकूटः कपिलोहं सुवर्णकम् ॥ १०४७
रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोहं सुलोहकम् । ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥ १०४८
कांस्ये विद्युत्प्रियं घोषं प्रकाशं वङ्गशुल्वजम् । घण्टाशब्दमसुराह्वं रवणं लोहजं मलम् ॥ १०४९
सौराष्ट्रके पञ्चलोहं वर्तलोहं तु वर्तकम् । पारदः पारतः सूतो हरबीजं रसश्चलः ॥ १०५०
अभ्रकं स्वच्छपत्रं खं मेघाख्यं गिरिजामले । स्रोतोञ्जनं तु कापोतं सौवीरं कृष्णयामुने ॥ १०५१
अथ तुत्थं शिखिग्रीवं तुत्थाञ्जनमयूरके । मूषातुत्थं कांस्यनीलं हेमतारं वितुन्नकम् ॥ १०५२
स्यात्तु कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमञ्जनम् । रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ॥ १०५३
पुष्पाञ्जनं रीतिपुष्पं पौष्पकं पुष्पकेतु च । माक्षिकं तु कदम्बः स्याच्चक्रनागार्जनामके ॥ १०५४
ताप्ये नदीजः कामारिस्तारारिर्विटमाक्षिकः । सौराष्ट्री पार्वती काक्षी कालिका पर्पटी सती ॥ १०५५
आढकी तुवरी कंसोद्भवा काक्षी मृदाह्वया । कासीसं धातुकासीसं खेचरं धातुशेखरम् ॥ १०५६
द्वितीयं पुष्पकासीसं कंसकं नयनौषधम् । गन्धाश्मा शुल्वपामाकुष्ठारिर्गन्धिकगन्धकौ ॥ १०५७
सौगन्धिकः शुकपुच्छो हरितालं तु पिञ्जरम् । विडालकं विस्रगन्धि खर्जूरं वंशपत्रकम् ॥ १०५८
आलपीतनतालानि गोदन्तं नटमण्डनम् । वङ्गारिर्लोमहृच्चाथ मनोगुप्ता मनःशिला ॥ १०५९
करवीरा नागमाता रोचनी रसनेत्रिका । नैपाली कुनटी गोला मनोह्वा नागजिह्विका ॥ १०६०
सिन्दूरं नागजं नागं रक्तं शृङ्गारभूषणम् । चीनपिष्टं हंसपादकुरुविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ १०६१
शिलाजतु स्याद्गिरिजमर्थ्यं गैरेयमश्मजम् । क्षारः काचः कुलाली तु स्याच्चक्षुष्या कुलत्थिका ॥ १०६२
बोलो गन्धरसः प्राणः पिण्डो गोपरसः शशः । रत्नं वसु मणिस्तत्र वैदूर्यं वालवायजम् ॥ १०६३
मरकतं त्वश्मगर्भं गारुत्मतं हरिन्मणिः । पद्मरागे लोहितकलक्ष्मीपुष्पारुणोपलाः ॥ १०६४
नीलमणिस्त्विन्द्रनीलः सूचीमुखं तु हीरकः । वराटकं रत्नमुख्यं वज्रपर्यायनाम च ॥ १०६५
विराटजो राजपट्टो राजावर्तोऽथ विद्रुमः । रक्ताङ्को रक्तकन्दश्च प्रवालं हेमकन्दलः ॥ १०६६
सूर्यकान्तः सूर्यमणिः सूर्याश्मा दहनोपलः । चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः ॥ १०६७

---

१. चपलोऽपि. २. वैष्णवोऽपि. ३. अरिशब्दः शुल्वादिभिरन्वेति. ४. गोपित्तमपि. ५. नेपाल्यपि.
६. शृङ्गारमपि. ७. हिङ्गुरपि. ८. गोपो रसोऽपि. ९. शोणरत्नमपि.

क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ। शुक्तिजं मौक्तिकं मुक्ता मुक्ताफलं रसोद्भवम् ॥ १०६८

इति पृथ्वीकायः।

नीरं वारि जलं दकं कमुदकं पानीयमम्भः कुशं
तोयं जीवनजीवनीयसलिलार्णांस्यम्बु वाः शंवरम्।
क्षीरं पुष्करमेघपुष्पकमलान्यापः पयःपाथसी
कीलालं भुवनं वनं घनरसो यादोनिवासोऽमृतम् ॥ १०६९

कुलीनसं कबन्धं च प्राणदं सर्वतोमुखम्। अस्थाघस्थागमस्ताघमगाधं चातलस्पृशि ॥ १०७०
निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विलक्षणम्। अच्छं प्रसन्नेऽनच्छं स्यादाविलं कलुषं च तत् ॥ १०७१
अवश्यायस्तु तुहिनं प्रालेयं मिहिका हिमम्। स्यान्नीहारस्तुषारश्च हिमानी तु महद्धिमम् ॥ १०७२

पारावारः सागरोऽपारपारोऽकूपारोदध्यर्णवा वीचिमाली।
यादः स्रोतोवार्नदीशः सरस्वान्सिन्धूदन्वन्तौ मितद्रुः समुद्रः ॥ १०७३

आकरो मकराद्रत्नाज्जलान्निधिधिराशयः। द्वीपान्तरा असंख्यास्ते सप्तैवेति तु लौकिकाः ॥ १०७४
लवणक्षीरदध्याज्यसुरेक्षुस्वादुवारयः। तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्म्युत्कलिका महति त्विह ॥ १०७५
लहर्युल्लोलकल्लोला आवर्तः पयसां भ्रमः। तालूरो वोलकश्चासौ वेला स्याद्वृद्धिरम्भसः ॥ १०७६
डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनो बुद्बुदस्थासकौ समौ। मर्यादा कूलभूः कूलं प्रपातः कच्छरोधसी ॥ १०७७
तटं तीरं प्रतीरं च पुलिनं तज्जलोज्झितम्। सैकतं चान्तरीपं तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १०७८
तत्परं पारमवारं त्ववाक्पात्रं तदन्तरम्। नदी हिरण्यवर्णा स्याद्रोधोवक्रा तरङ्गिणी ॥ १०७९

सिन्धुः शैवलिनी वहा च ह्रदिनी स्रोतस्विनी निम्नगा
स्रोतो निर्झरिणी सरिच्च तटिनी कूलंकषा वाहिनी।
कर्षूर्द्वीपवती समुद्रदयिताधुन्यौ स्रवन्तीसर-
स्वत्यौ पर्वतजापगा जलधिगा कुल्या च जम्बालिनी ॥ १०८०

गङ्गात्रिपथगा भागीरथी त्रिदशदीर्घिका। त्रिस्रोता जाह्नवी मन्दाकिनी भीष्मकुमारसूः ॥ १०८१
सरिद्वरा विष्णुपदी सिद्धस्वःस्वर्गिखापगा। ऋषिकुल्या हैमवती स्वर्वापी हरशेखरा ॥ १०८२
यमुना यमभगिनी कालिन्दी सूर्यजा यमी। रेवेन्दुजा पूर्वगङ्गा नर्मदा मेकलाद्रिजा ॥ १०८३
गोदा गोदावरी तापी तपनी तपनात्मजा। शुतुद्रिस्तु शतद्रुः स्यात्कावेरी त्वर्धजाह्नवी ॥ १०८४
करतोया सदानीरा चन्द्रभागा तु चन्द्रका। वासिष्ठी गोमती तुल्ये ब्रह्मपुत्री सरस्वती ॥ १०८५
विपाड्विपाशार्जुनी तु बाहुदा सैतवाहिनी। वैतरणी नरकस्था स्रोतोम्भःसरणं स्वतः ॥ १०८६
प्रवाहः पुनरोघः स्याद्वेणी धारा रयश्च सः। घट्टस्तीर्थावतारेऽम्बुवृद्धौ पूरः प्लवश्च सः ॥ १०८७
पुटभेदास्तु वक्राणि भ्रमास्तु जलनिर्गमाः। परीवाहा जलोच्छ्वासाः कूपकास्तु विदारकाः ॥ १०८८

---

१. कं बन्धम् इति द्वे नामनी इत्येके. २. धूममहिषी, धूमिकाधूमयोऽपि. ३. ईशपदं यादःप्रभृतिभिरन्वेति, यौगिकत्वात्—यादःपतिरित्यादयः. ४. आकरशब्दो रत्नान्ताभ्यामन्वेति, यौगिकत्वात्—मकरालयो रत्नराशिरपि. ५. जलशब्दो निध्यादिभिरन्वेति, यौगिकत्वात्—वारिनिधिः वारिराशिरित्यादयः. ६. सूपदं भीष्मेणाप्यन्वेति. ७. आपगापदं सिद्धपदेनाप्यन्वेति. ८. कलिन्दतनयापि. ९. चान्द्रभागा च. १०. चक्राणि च.

प्रणाली जलमार्गोऽथ पानं कुल्या च सारणिः । सिकता वालुका बिन्दौ पृषत्पृषतविप्रुषः ॥१०८९
जम्बालेचिंकिलौ पङ्कः कर्दमश्च निषद्वरः । शादो हिरण्यबाहुस्तु शोणो नदे पुनर्वहः ॥ १०९०
भिद्य उध्यः सरस्वांश्च द्रहोऽगाधजलो ह्रदः । कूपः स्यादुदपानोऽन्धुः प्रहिर्नेमी तु तत्रिका ॥१०९१
नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुखबन्धने । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपेऽथ दीर्घिका ॥ १०९२
वापी स्यात्क्षुद्रकूपे तु चूरी चूण्ढी च चूतकः । उद्घाटकं घटीयन्त्रं पारावर्तोऽरघट्टकः ॥ १०९३
अखातं तु देवखातं पुष्करिण्यां तु खातकम् । पद्माकरस्तडागः स्यात्कासारः सरसी सरः ॥१०९४
वेशन्तः पल्वलोऽल्पं तैत्परिखा खेयखातके । स्यादालवालमावालमावापः स्थानकं च सः ॥ १०९५
आधारस्त्वम्भसां बन्धो निर्झरस्तु झरः सरिः । उत्सः स्रवः प्रस्रवणं जलाधारा जलाशयाः ॥१०९६

इति जलकाय ।

वह्निर्बृहद्भानुहिरण्यरेतसौ धनंजयो हव्यहविर्हुताशनः ।
कृपीटयोनिर्दमुना विरोचनाशुशुक्षणी छागरथस्तनूनपात् ॥ १०९७
कृशानुवैश्वानरवीतिहोत्रा वृषाकपिः पावकचित्रभानू ।
अप्पित्तधूमध्वजकृष्णवर्त्मार्चिष्मच्छमीगर्भतमोघ्नशुक्राः ॥ १०९८
शोचिष्केशः शुचिहुतवहोषर्बुधा. सप्तमन्त्र-
ज्वालाजिह्वो ज्वलनशिखिनौ जागृविर्जातवेदाः ।
बर्हिः शुष्मानिलसखवसू रोहिताश्वाश्रयाशौ
बर्हिर्ज्योतिर्दहनबहुलौ हव्यवाहोऽनलोऽग्निः ॥ १०९९
विभावसुः सप्तोदर्चिः स्वाहाग्नेयी प्रियास्य च । और्वः संवर्तकोऽब्ध्यग्निर्वाडवो वडवामुखः ॥११००
दवो दावो वनवह्निर्मेघवह्निरिरंमदः । छागणस्तु करीषाग्निः कुकूलस्तु तुषानलः ॥ ११०१
संतापः संज्वरो बाष्प ऊष्मा जिह्वाः स्युरर्चिषः । हेतिः कीला शिखा ज्वालार्चिर्झलका महत्यपि ॥
स्फुलिङ्गोऽग्निकणो लातज्वालोल्कालातमुल्मुकम् । धूमः स्याद्वायुवाहोऽग्निवाहो दहनकेतनम् ॥११०३
अम्भःसूः करमालश्च स्तरीर्जीमूतवाह्यपि । तडिदैरावती विद्युच्चलाशम्पाचिरप्रभा ॥ ११०४
आकालिकी शतह्रदा चञ्चला चपलाशनिः । सौदामनीक्षणिका च ह्रादिनी जलबालिका ॥ ११०५

इत्यग्निकाय. ।

वायुः समीरसमिरौ पवनाशुगौ नभःश्वासो नभस्वदनलश्वसनाः समीरणः ।
वातोऽहिकान्तपवमानमरुत्प्रकम्पनाः कम्पाङ्गनिलयगतिर्गन्धवहप्रभञ्जनाः ॥ ११०६
मातरिश्वा जगत्प्राणः पृषदश्वो महाबलः । मारुतः स्पर्शनो दैत्यदेवो झञ्झा स वृष्टियुक् ॥ ११०७
प्राणो नासाग्रहन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचर. । अपानपवनो मन्यापृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः ॥ ११०८
समानः संधिहृन्नाभिषूदानो हृच्छिरोन्तरे । सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान इत्यङ्गे पञ्च वायवः ॥ ११०९

इति वायुकाय ।

---

१. चिरकल्लोऽपि. २. उद्घाटनमपि, उद्घातनमपि. ३. तल्लमपि अदानशब्दो हन्यादैरन्वेति, यौगिकत्वात्–हव्यभुक् इत्यादयः. ४. दमूना अपि. ५. जिह्वशब्दः सप्तादिभिरन्वेति. ६. व्यस्तं समस्तं च. ७. क्षणप्रभा च. ८. सदागतिरपि. ९. गन्धवाहोऽपि.

अरण्यमटवी सत्रं वार्क्षं च गहनं झषः । कान्तारं विपिनं कक्षः स्यात्षण्डं काननं वनम् ॥१११०
दवो दावः प्रस्तारस्तु तृणाटव्यां झपोऽपि च । अपोपाभ्यां वनं वेलमागमः कृत्रिमे वने ॥ ११११
निष्कुटस्तु गृहारामो वाह्यारामस्तु पौरकः । आक्रीडः पुनरुद्यानं राज्ञां त्वन्तःपुरोचितम् ॥१११२
तदेव प्रमदवनममात्यादेस्तु निष्कुटे । वाटी पुष्पाद्वृक्षाद्वासौ क्षुद्रारामः प्रसीदिका ॥ १११३

वृक्षोऽगः शिखरी च शाखिफलदावद्रिर्हरिद्रुद्रुमौ
जीर्णो द्रुर्विटपी कुटः क्षितिरुहः कारस्करो विष्टरः ।
नन्द्यावर्तकरालिकौ तरुवसू पर्णी पुलाक्यङ्घ्रिपः
सालानोकहगच्छपादपनगा रूक्षागमौ पुष्पदः ॥ १११४

कुञ्जनिकुञ्जकुडङ्गाः स्थाने वृक्षैर्वृतान्तरे । पुष्पैस्तु फलवान्वृक्षो वानस्पत्यो विना तु तैः ॥ १११५
फलवान्वनस्पतिः स्यात्फलावन्ध्यः फलेग्रहिः । फलवन्ध्यस्त्ववकेशी फलवान्फलिनः फली ॥१११६
ओषधिः स्यादोषधिस्तु फलपाकावसानिका । क्षुपो ह्रस्वशिफाशाखः प्रततिर्व्रततिर्लता ॥ १११७
वल्ल्यस्यां तु प्रतानिन्यां गुल्मिन्युपलवीरुधः । स्यात्प्ररोहोऽङ्कुरोऽङ्कूरो रोहश्च स तु पर्वणः ॥१११८
समुत्थितः स्याद्वलिशं शिखाशाखालताः समाः । साला शाला स्कन्धशाखा स्कन्धः प्रकाण्डमस्त्रके॥
मूलाच्छाखावधिर्गण्डिः प्रकाण्डोऽथ जटाशिफा । प्रकाण्डरहिते स्तम्बो विटपो गुल्म इत्यपि ११२०
शिरोनामाग्रं शिखरं मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनाम च । सारो मज्जा त्वचि च्छल्ली चोचं वल्कं च वल्कलम् ॥११२१
स्थाणौ तु ध्रुवकः शङ्कुः काष्ठे दलिकदारुणी । निष्कुहः कोटरो मञ्जामञ्जरिर्वल्लरिश्च सा ॥ ११२२
पत्रं पलाशं छदनं बर्हं पर्णं छदं दलम् । नवे तस्मिन्किसलयं किसलं पल्लवोऽस्त्र तु ॥ ११२३
नवे प्रवालोऽस्य कोशी शुङ्गा मार्ढिर्दलस्नसा । विस्तारविटपौ तुल्यौ प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥ ११२४
पुष्पं सूनं सुमनसः प्रसवश्च मणीवकम् । जालकक्षारकौ तुल्यौ कलिकायां तु कोरकः ॥ ११२५
कुड्मले मुकुलं गुच्छे गुच्छस्तबकगुत्सकाः । गुलुञ्छोऽथ रजः पौष्पं परागोऽथ रसो मधु ॥११२६
मकरन्दो मरन्दश्च वृन्तं प्रसवबन्धनम् । प्रबुद्धोज्जृम्भफुल्लानि व्याकोशं विकचं स्मितम् ॥ ११२७
उन्मिषितं विकसितं दलितं स्फुटितं स्फुटम् । प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लोच्छ्वसितानि विजृम्भितम् ॥११२८
स्मेरं विनिद्रमुन्निद्रविमुद्रहसितानि च । संकुचितं तु निद्राणं मीलितं मुद्रितं च तत् ॥ ११२९
फलं तु सस्यं तच्छुष्कं वानमामं शलाटु च । ग्रन्थिः पर्व परुर्बीजकोशी शिम्बा शमी शिमिः ११३०
शिम्बिश्च पिप्पलोऽश्वत्थः श्रीवृक्षः कुञ्जराशनः । कृष्णावासो बोधितरुः प्लक्षस्तु पर्कटी जटी ॥११३१
न्यग्रोधस्तु बहुपात्स्याद्वटो वैश्रवणालयः । उदुम्बरो जन्तुफलो मशकी हेमदुग्धकः ॥ ११३२
काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयुर्जघनेफला । आम्रश्चूतः सहकारः सप्तपर्णस्त्वयुक्छदः ॥ ११३३
शिग्रुः शोभाञ्जनोऽक्षीवतीक्ष्णगन्धकमोचकाः । श्वेतेऽत्र श्वेतमरिचः पुंनागः सुरपर्णिका ॥ ११३४
बकुलः केसरोऽशोकः कंकेल्लिः ककुभोऽर्जुनः । मालूरः श्रीफलो बिल्वः किंकिरातः कुरण्टकः ११३५
त्रिपत्रकः पलाशः स्यात्किंशुको ब्रह्मपादपः । तृणराजस्तलस्तालो रम्भा मोचा कदल्यपि ॥ ११३६
करवीरो हयमारः कुटजो गिरिमल्लिका । बिदुलो वेतसः शीतो वानीरो वञ्जुलो रथः ॥ ११३७
कर्कन्धुः कुवली कोलिर्बदरश्च हलिप्रियः । नीपः कदम्बः सालस्तु सर्जोऽरिष्टस्तु फेनिलः ॥ ११३८

१. वनशब्दः अपोपाभ्यामन्वेति. २. वाटीशब्दः पुष्पवृक्षाभ्यामन्वेति. ३. यौगिकत्वात्—कुजमहीरुहादयः. ४. चरणपोऽपि. ५. त्वचापि. ६. माकन्दोऽपि. ७. कुरुण्टकोऽपि; कुरण्डक इत्यन्ये. ८. कर्कन्धूरपि.

निम्बोऽरिष्टः पिचुमन्दः समौ पिचुलझावुकौ । कर्पासस्तु बादरः स्यात्पिचव्यस्तूलकं पिचुः॥११३९
आरग्वधः कृतमाले वृषो वासाटरूषके । करञ्जस्तु नक्तमालः स्नुहिर्वज्रो महातरुः ॥ ११४०
महाकालस्तु किंपाके मन्दारः पारिभद्रके । मधूकस्तु मधुष्ठीलो गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥ ११४१
पीलुः सिनो गुडफलो गुग्गुलुस्तु पलंकषः । राजादनः पियालः स्यात्तिनिशस्तु रथद्रुमः ॥ ११४२
नागरङ्गस्तु नारङ्ग इङ्गुदी तापसद्रुमः । काश्मीरी भद्रपर्णी श्रीपर्ण्यम्लिका तु तिन्तिडी ॥ ११४३
शेलुः श्लेष्मान्तकः पीतसालस्तु प्रियकोऽसनः । पाटलिः पाटला भूर्जो बहुत्वको मृदुच्छदः॥११४४
द्रुमोत्पलः कर्णिकारे निचुले हिज्जलेऽज्जलौ । धात्री शिवा चामलकी कलिरक्षो विभीतकः॥११४५
हरीतक्यभया पथ्या त्रिफला तत्फलत्रयम् । तापिंछस्तु तमालः स्याच्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ११४६
निर्गुण्डी सिन्दुवारेऽतिमुक्तके माधवीलता । वासन्ती चौड्रपुष्पं तु जपा जातिस्तु मालती ॥११४७
मल्लिका स्याद्विचकिलः सप्तला नवमालिका । मागधी यूथिका सा तु पीता स्याद्धेमपुष्पिका ॥११४८
प्रियङ्गुः फलिनी श्यामा बन्धूको बन्धुजीवकः । करुणे मल्लिकापुष्पो जम्बीरे जम्भजम्भलौ॥११४९
मातुलुङ्गो बीजपूरः करीरक्रकरौ समौ । पञ्चाङ्गुलः स्यादेरण्डे धातक्यां धातुपुष्पिका ॥ ११५०
कपिकच्छूरात्मगुप्ता धत्तूरः कनकाह्वयः । कपित्थस्तु दधिफलो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ ११५१
आम्रातको वर्षपाकी केतकः क्रकचच्छदः । कोविदारे युगपत्रः शल्लकी तु गजप्रिया ॥ ११५२
वंशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वजः । मस्करः शतपर्वा च स्वनवान्स तु कीचकः ॥ ११५३
तुकाक्षीरी वंशक्षीरी त्वक्क्षीरी वंशरोचना । पूगे क्रमुकगूवाकौ तस्योद्वेगं पुनः फलम् ॥ ११५४
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्ल्यपि । तुम्ब्यलाबूः कृष्णला तु गुञ्जा द्राक्षा तु गोस्तनी ॥११५५
मृद्वीका हारहूरा च गोक्षुरस्तु त्रिकण्टकः । श्वदंष्ट्रा स्थलशृङ्गाटो गिरिकर्ण्यपराजिता ॥ ११५६
व्याघ्री निर्दिग्धिका कण्टकारिका स्यादथामृता । वत्सादनी गुडूची च विशाला त्विन्द्रवारुणी ११५७
उशीरं वीरणीमूले ह्रीवेरे वालकं जलम् । प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥ ११५८
लट्वायां महारजनं कुसुम्भं कमलोत्तरम् । लोध्रे तु गालवो रोध्रतिल्वशावरमार्जनाः ॥ ११५९
मृणालिनी पुटकिनी नलिनी पङ्कजिन्यपि । कमलं नलिनं पद्ममरविन्दं कुशेशयम् ॥ ११६०
परं शतसहस्राभ्यां पत्रं राजीवपुष्करे । विसप्रसूनं नालीकं तामरसं महोत्पलम् ॥ ११६१
तज्जलात्सरसः पङ्कात्परे रुड्रुहजन्मजाः । पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ११६२
रक्तोत्पलं कोकनदं कैरविण्यां कुमुद्वती । उत्पलं स्यात्कुवलयं कुवेलं कुवलं कुवम् ॥ ११६३
श्वेते तु तत्र कुमुदं कैरवं गर्दभाह्वयम् । नीले तु स्यादिन्दीवरं हल्लकं रक्तसंध्यके ॥ ११६४
सौगन्धिकं तु कह्लारं बीजकोशो वराटकः । कर्णिका पद्मनालं तु मृणालं तन्तुलं बिसम् ॥ ११६५
किञ्जल्कं केसरं संवर्तिका तु स्यान्नवं दलम् । करहाटः शिफा च स्यात्कन्दे सलिलजन्मनाम्॥११६६
उत्पलानां तु शालूकं नीरयां शैवालशेवले । शेवालं शैवलं शेपालं जलाच्छूकनीलिके ॥ ११६७
धान्यं तु सस्यं सीत्यं च व्रीहिः स्तम्बकरिश्च तत् । आशुः स्यात्पाटलो व्रीहिर्गर्भपाकी तु षष्ठिकः॥
शालयः कलमाद्याः स्युः कलमस्तु कलामकः । लोहितो रक्तशालिः स्यान्महाशालिः सुगन्धिक.११६९

१. वाशा च. २. अटरूषोऽपि. ३. प्रियालोऽपि. ४. नारङ्गोऽपि. ५. विभेदकोऽपि. ६. तापिञ्छोऽपि. ७. जवापि. ८. रुट्प्रभृतयो जलादिभ्योऽनुयन्ति, यौगिकत्वात्—वारिजसरसीरुहादयः. ९. कुमुदिन्यपि. १०. कुमुत् अपि. ११. जलशब्दस्य शूकादिनान्वयः.

यवो हयप्रियस्तीक्ष्णशूकस्तोक्मस्त्वसौ हरित् । मङ्गल्यको मसूरः स्यात्कलायस्तु सतीनकः[1] ॥११७०
हरेणुः खण्डिकश्चाथ चणको हरिमन्थकः । माषस्तु मदनो नन्दी वृष्यो बीजवरो बली ॥ ११७१
मुद्गस्तु प्रथनो लोभ्यो वलाटो हरितो हरित् । पीतेऽस्मिन्वसुखण्डीरप्रवेलजयशारदाः ॥ ११७२
कृष्णे प्रवरवासन्तहरिमन्थजशिम्बिकाः । वनमुद्गे तुवरकनिगूढककुलीनकाः ॥ ११७३
खण्डी च राजमुद्गे तु मकुष्ठकमयुष्टकौ । गोधूमे सुमनो वल्ले निष्पावः सितशिम्बिकः ॥ ११७४
कुलत्थस्तु कालवृन्तस्ताम्रवृन्ता कुलत्थिका । आढकी तुवरी वर्णा स्यात्कुलमाषस्तु यावकः ॥११७५
नीवारस्तु वनव्रीहिः शामाकश्यामकौ समौ । कङ्गुस्तु कङ्गुनी कङ्गुः प्रियङ्गुः पीततण्डुला ॥ ११७६
सा कृष्णा मधुका रक्ता शौधिका मुशटी सिता । पीता माधव्यथोद्दालः कोद्रवः कोरदूषकः ॥११७७
चीनकस्तु काककङ्गुर्यवनालस्तु योऽनलः । जूर्णाह्वयो देवधान्यं जोन्नाला बीजपुष्पिका ॥ ११७८
शणं भङ्गा मातुलानी स्यादुमा तु क्षुमातसी । गवेधुका गवेधुः स्याज्जर्तिलोऽरण्यजस्तिलः ॥११७९
षण्डतिले तिलपिञ्जस्तिलपेजोऽथ सर्षपः । कदम्बकस्तन्तुभोऽथ सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥ ११८०
माषादयः शमीधान्यं शूकधान्यं यवादयः । स्यात्सस्यशूकं किंशारुः कणिशं[2] सस्यशीर्षकम् ॥११८१
स्तम्बस्तु गुच्छो धान्यादेर्नालं काण्डोऽफलस्तु सः । पलः पलालो धान्यत्वक्तुषो बुसे कडंगरः ॥
धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्बुसीकृतम् । मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाविरूढकाः ॥ ११८३
त्वक्पुष्पं कवकं शाकं दशधा शिग्रुकं च तत् । तण्डुलीयस्तण्डुलेरो मेघनादोऽल्पमारिषः ॥ ११८४
बिम्बी रक्तफला पीलुपर्णी स्यात्तुण्डिकेरिका । जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा॥११८५
वास्तुकं तु क्षारपत्रं पालङ्क्यां मधुसूदनी । रसोनो लसुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥११८६
महाकन्दो रसोनोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः । भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवः केशरञ्जनः ॥ ११८७
काकमाची वायसी स्यात्कारवेल्लः कठिल्लकः । कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः कोशातकी पटोलिका ११८८
चिर्भटी कर्कटी वालुक्यैर्वारुस्त्रपुसी च सा । अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः शृङ्गवेरकमार्दकम् ॥ ११८९
कर्कोटकः किलासघ्नस्तिक्तपत्रः सुगन्धकः । मूलकं तु हरिपर्णं सेकिमं हस्तिदन्तकम् ॥ ११९०
तृणं नडादि नीवारादि च शष्पं तु तन्नवम् । सौगन्धिकं देवजग्धं पौरं कत्तृणरोहिषे ॥ ११९१
दर्भः कुशः कुथो बर्हिः पवित्रमथ तेजनः । गुन्द्रो मुञ्जः शरो दूर्वा त्वनन्ता शतपर्विका ॥ ११९२
हरिताली रुहा पोटगलस्तु धमनो नडः । कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥ ११९३
बल्वजा उलपोऽथेक्षुः स्याद्रसालोऽसिपत्रकः । भेदाः कान्तारपुण्ड्राद्यास्तस्य मूलं तु मोरटम् ॥११९४
काशस्त्विषीका घासस्तु यवसं तृणमर्जुनम् । विषः क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्णं गरलोऽथ हैलाहलः[3] ॥११९५
वत्सनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयः काकोलो दारदोऽपि च ॥११९६
अहिच्छत्रो मेषशृङ्गकुष्ठवालूकनन्दनाः । कैराटको हैमवतो मर्कटः करवीरकः ॥ ११९७
सर्षपो मूलको गौरार्द्रकः सक्तुककर्दमौ । अङ्कोल्लसारः कालिङ्गः शृङ्गिको मधुसिक्थकः ॥ ११९८
इन्द्रो लाङ्गलिको विस्फुलिङ्गपिङ्गलगौतमाः । मुस्तको दालवश्चेति स्थावरा विषजातयः ॥ ११९९
कुरण्टाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पलादयः । पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः॥१२००
शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्छजास्तृणादयः । स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः ॥ १२०१

इति वनस्पतिकायः ।

---

१. सातीनोऽपि. २. कनिशमपि. ३. हालाहलः, हालहलः अपि.

नीलङ्गु कृमिरन्तर्ज क्षुद्र कीटो बहिर्भव । पूलकास्तूभयेऽपि स्यु पीकसा कृमयोऽणव ॥ १२०२
काष्ठकीटो घुणो गण्डूपद किंचुलक कुसू । भूलता गण्डूपदी तु शिल्यसपा जलौकस ॥१२०३
जलालोका जलूका च जलौका जलसर्पिणी । मुक्तास्फोटाब्धिमण्डूकी शुक्ति कम्बुस्तु वारिज ॥
त्रिरेख षोडशावर्त शङ्खोऽथ क्षुद्रकम्बव । शङ्खनका क्षुल्लकाश्च शम्बूकास्तम्बुमानजा ॥१२०५
कपर्दस्तु हिरण्य स्यात्पणास्थिकवराटकौ । दुर्नामा तु दीर्घकोशी पिपीलकस्तु पीलक ॥ १२०६
पिपीलिका तु हीनाङ्गी ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका । धृतली पिङ्गकपिशाघोपजिह्वोपदेहिका ॥ १२०७
वज्रुपदीका लिक्षा तु रिक्षा यूका च षट्पदी । गोपालिका महाभीरुर्गोमयोत्था तु गर्दभी ॥१२०८
मत्कुणस्तु कोलकुण उद्दश टिट्टिभोत्कुणौ । इन्द्रगोपस्त्वग्निरजो वैराटस्तितिभोऽग्निक ॥ १२०९
ऊर्णनाभस्तन्तुवायो जालिको जालकारक । कृमिर्मर्कटको लूतालालास्रावोऽष्टपाच्च स ॥ १२१०
कर्णजलौका तु कर्णकीटा शतपदी च सा । वृश्चिको द्रुण आल्यालिरल तत्पुच्छकण्टक ॥१२११
भ्रमरो मधुकृद्भृङ्गश्चञ्चरीक शिलीमुख । इन्दिन्दिरोऽलीं रोलम्बो द्विरेफोऽस्य पैडङ्कय ॥१२१२
भोज्य तु पुष्पमधुनी खद्योतो ज्योतिरिङ्गण । पतङ्ग शलभ क्षुद्रा सरघा मधुमक्षिका ॥ १२१३
माक्षिकादि मधु क्षौद्र मधूच्छिष्ट तु सिक्थकम् । वर्वणा मक्षिका नीला पुत्तिका तु पतङ्गिका१२१४
वनमक्षिका तु दंशो दंशी तज्जातिरल्पिका । तैलाटी वरटा गन्धोली साचीरी तु चीरुका॥१२१५
झिल्लीका झिल्लिका वर्षकरी भृङ्गारिका च सा । पशुस्तिर्यङ्चरिर्हिंस्रेऽस्मिन्व्याल श्वापदोऽपि च१२१६

हस्ती मतङ्गजगजद्विपकर्यनेकपा मातङ्गवारणमहामृगसामयोनय ।

स्तम्बेरमद्विरदसिन्धुरनागदन्तिनो दन्तावल करटिकुञ्जरकुम्भिपीलव ॥ १२१७

इभ करेणुर्गजोऽस्य स्त्री धेनुका वशापि च । भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातय ॥ १२१८
कालेऽप्यजातदन्तश्च खल्पाङ्गश्चापि मत्कुण । पञ्चवर्षो गजो बाल स्यात्पोतो दशवार्षिक ॥१२१९
विक्को विंशतिवर्ष स्यात्कलभस्त्रिंशदब्दक । यूथनाथो यूथपतिर्मत्ते प्रभिन्नगर्जितौ ॥ १२२०
मदोत्कटे मदकल समावुद्वान्तनिर्मदौ । सज्जित कल्पितस्तिर्यग्घाती परिणतो गज ॥ १२२१
व्यालो दुष्टगजो गम्भीरवेदयमताङ्कुश । राजवाह्यस्तूपवाह्य सनाह्य समरोचित ॥ १२२२
उदग्रदन्नीषादन्तो बहुना घटना घटा । मदो दान प्रवृत्तिश्च वमथु करशीकर ॥ १२२३
हस्तिनासा कर शुण्डा हस्तोऽस्याग्र तु पुष्करम् । अङ्गुलि कर्णिका दन्तौ विषाणौ स्कन्ध आसनम्
कर्णमूल चूलिका स्यादीपिका त्वक्षिकूटकम् । अपाङ्गदेशो निर्याण गण्डस्तु करट कट ॥ १२२५
अवग्रहो ललाट स्यादारक्ष कुम्भयोरध । कुम्भौ तु शिरस पिण्डौ कुम्भयोरन्तर विदु ॥१२२६
वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्थ तु ततोऽप्यध । वाहित्थाध प्रतिमान पुच्छमूल तु पेचक ॥१२२७
दन्तभाग पुरोभाग पक्षभागस्तु पार्श्वक । पूर्वस्तु जङ्घादिदेशो गात्र स्यात्पश्चिमोऽपरा ॥ १२२८
बिन्दुजाल पुन पद्म शृङ्खलो निगडोऽन्दुक । हिञ्जीरश्च पादपाशो वारिस्तु गजबन्धभू ॥ १२२९
त्रिपदी गात्रयोर्बन्ध एकस्मिन्नवरेऽपि च । तोत्रं वेणुकमालान बन्धस्तम्भोऽङ्कुश सृणि ॥ १२३०
अपष्ठ त्वङ्कुशस्याग्र यातमङ्कुशवारणम् । निषादिना पादकर्म यत वीत तु तद्द्वयम् ॥ १२३१

---

१ किंचुलुकोऽपि २ क्रिमिरपि ३ द्रुतोऽपि ४ इकारान्तो नकारान्तो वा ५ तेन षट्पद, षडङ्घ्रि, षट्चरण, इत्यादय ६ तेन पुष्पलिट् पुष्पंधय, मधुव्रत, मधुलिट्, मधुप, इति सिद्धम् ७ ऊपवाह्योऽपि ८ अवरापि ९ निगलोऽपि

कक्ष्या दूष्या वरत्रा स्यात्कण्ठबन्धः कलापकः । घोटकस्तुरगस्तार्क्ष्यस्तुरंगोऽश्वस्तुरंगमः ॥ १२३२
गन्धर्वोऽर्वा सप्तिवीती वाहो वाजी हयो हरिः । वडवाश्वा प्रसूर्वामी किशोरोऽल्पवया हयः ॥ १२३३
जवाधिकस्तु जवनो रथ्यो वोढा रथस्य यः । आजानेयः कुलीनः स्यात्तद्देशास्तु सैन्धवाः ॥ १२३४
वनायुजाः पारशीकाः काम्बोजा बाल्हिकादयः । विनीतस्तु साधुवाही दुर्विनीतस्तु शूकलः ॥ १२३५
कश्यः कशार्हो हृद्वक्त्रावर्ती श्रीवृक्षकी हयः । पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥ १२३६
पुच्छोरःखुरकेशास्यैः सितैः स्यादष्टमङ्गलः । श्वेते तु कर्ककोकाहौ खोङ्गाहः श्वेतपिङ्गले ॥ १२३७
पीयूषवर्णे सेराहः पीते तु हरियो हये । कृष्णवर्णे तु खुङ्गाहः कियाहो लोहितो हयः ॥ १२३८
आनीलस्तु नीलकोऽथ त्रियूहः कपिलो हयः । वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात्पाण्डुकेसरवालधिः ॥ १२३९
उराहस्तु मनाक्पाण्डुः कृष्णजङ्घो भवेद्यदि । सुरूहको गर्दभाभो वोरुखानस्तु पाटलः ॥ १२४०
कुलाहस्तु मनाक्पीतः कृष्णः स्याद्यदि जानुनि । उकनाहः पीतरक्तच्छायः स एव तु क्वचित् १२४१
कृष्णरक्तच्छविः प्रोक्तः शोणः कोकनदच्छविः । हरितः पीतहरितच्छायः स एव हालकः ॥ १२४२
पङ्गुलः सितकाचाभो हलाहश्चित्रितो हयः । ययुरश्वोऽश्वमेधीयः प्रोथमश्वस्य नासिका ॥ १२४३
मध्यं कश्यं निगालस्तु गलोद्देशः खुराः शफाः । अथ पुच्छं बालहस्तो लाङ्गूलं लूम वालधिः १२४४
अपावृत्तपरावृत्तलुठितानि तु वेल्लिते । धोरितं वल्गितं प्लुतमुत्तेजितोत्तेरितानि च ॥ १२४५
गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरंगाणां क्रमादिमाः । तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत् ॥ १२४६
बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवद्वल्गितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् ॥ १२४७
प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगगत्यनुहारकम् । उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः ॥ १२४८
उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि । उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः ॥ १२४९
आश्वीनोऽध्वा स योऽश्वेन दिनेनैकेन गम्यते । कवी खलीनं कविका कवियं मुखयन्त्रणम् ॥ १२५०
पश्चाङ्घ्री वक्रपट्टे तु तलिका तलसारकम् । दामाञ्चनं पादपाशः प्रक्षरप्रखरौ समौ ॥ १२५१
चर्मदण्डे कशा रश्मौ वैल्गावक्षेपणी कुशा । पर्याणं तु पल्ययनं वीतं फल्गु हयद्विपम् ॥ १२५२
वेसरोऽश्वतरो वेगसरश्चाथ क्रमेलकः । कुलनाशः शिशुनामा शलो भोलिर्मरुप्रियः ॥ १२५३
मयो महाङ्गो वासन्तो द्विककुद्दुर्गलङ्घनः । भूतघ्न उष्ट्रो दासेरो रवणः कण्टकाशनः ॥ १२५४
दीर्घग्रीवः केलिकीर्णः करभस्तु त्रिहायणः । स तु शृङ्खलको दारुमयैः स्यात्पादबन्धनैः ॥ १२५५
गर्दभस्तु चिरमेही वालेयो रासभः खरः । चक्रीवाञ्शङ्कुकर्णोऽथ ऋषभो वृषभो वृषः[1] ॥ १२५६
बाडवेयः सौरभेयो भद्रः शाकरशाक्वरौ । उक्षानड्वान्ककुद्मान्गौर्बलीवर्दश्च शांकरः ॥ १२५७
उक्षा तु जातो जातोक्षः स्कन्धिकः स्कन्धवाहकः । महोक्षः स्यादुक्षतरो वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः १२५८
षण्डतोचित आर्षभ्यः कूटो भग्नविषाणकः । ईट्वरो गोपतिः षण्डो गोवृषो मदकोहलः ॥ १२५९
वत्सः शकृत्करिस्तर्णो दम्यवत्सतरौ समौ । नस्योतो नस्तितः पष्ठवाट् तु स्याद्युगपार्श्वगः ॥ १२६०
युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः । स तु सर्वधुरीणः स्यात्सर्वां वहति यो धुरम् ॥ १२६१
एकधुरीणैकधुरावुभावेकधुरावहे । धुरीणधुर्यधौरेयधौरेयकधुरंधराः ॥ १२६२
धूर्वहेऽथ गलिर्दुष्टवृषः शक्तोऽप्यधूर्वहः । स्थौरीपृष्ठ्यः पृष्ठवाह्यो द्विदन्पोडन्द्विपड्दौ ॥ १२६३
वहः स्कन्धोंऽसकूटं तु ककुदं नैचिकं शिरः । विषाणं कूणिका शृङ्गं सास्ना तु गलकम्बलः १२६४

१. वल्गनागे अपि. २. मयुरित्येके. ३. इत्वर इत्येके.

गोधा निहाकागौधेरगौधारौ दुष्टतत्सुते । गौधेयोऽन्यत्र मुसली गोधिकागोलिके गृहात् ॥ १२९७
माणिक्या भित्तिका पल्ली कुड्यमत्स्यो गृहोलिका । स्यादञ्जनाधिका हालिन्यञ्जनिका हलाहलः१२९८
स्थूलाञ्जनाधिकायां तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका । कृकलासस्तु सरटः प्रतिसूर्यः शयानकः ॥ १२९९
मूषिको मूषको वज्रदशनः खनकोन्दुरौ । उन्दुरुर्वृष आखुश्च सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ १३००
छुछुन्दरीगन्धमूष्यां गिरिका बालमूषिका । बिडाल ओतुर्मार्जारो ह्रीकुश्च वृषदंशकः ॥ १३०१
जाहको गात्रसंकोची मण्डली नकुलः पुनः । पिङ्गलः सर्पहा बभ्रुः सर्पोऽहिः पवनाशनः ॥१३०२
भोगी भुजंगभुजगावुरगो द्विजिह्वव्यालौ भुजंगममरीसृपदीर्घजिह्वाः ।
काकोदरो विषधरः फणभृत्पृदाकुर्दृक्कर्णकुण्डलिबिलेशयदन्दशूकाः ॥ १३०३
दर्वीकरः कञ्चुकिचक्रिगूढपात्पन्नगा जिह्मगलेलिहानौ ।
कुम्भीनसाशीविषदीर्घपृष्ठाः स्याद्राजसर्पस्तु भुजंगभोजी ॥ १३०४
चक्रमण्डल्यजगरः पारीन्द्रो वाहसः शयुः । अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ १३०५
भवेत्तिलित्सो गोनासो गोनसो घोणसोऽपि च । कुक्कुटाहिः कुक्कुटाभो वर्णेन च रवेण च॥१३०६
नागाः पुनः काद्रवेयास्तेषां भोगावती पुरी। शेषो नागाधिपोऽनन्तो द्विसहस्राक्ष आलुकः ॥१३०७
स च श्यामोऽथवा शुक्लः सितपङ्कजलाञ्छनः । वासुकिस्तु सर्पराजः श्वेतो नीलसरोजवान्॥१३०८
तक्षकस्तु लोहिताङ्गः स्वस्तिकाङ्कितमस्तकः । महापद्मस्त्वतिशुक्लो दशबिन्दुकमस्तकः ॥ १३०९
शङ्खस्तु श्वेतो बिभ्राणो रेखामिन्दुसितां गले । कुलिकोऽर्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः ॥ १३१०
अथ कम्बलाश्वतरधृतराष्ट्रबलाहकाः । इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्भवाः ॥ १३११
निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोकः सविषा निर्विषाश्च ते । नागाः स्युर्दृग्विषा लूनविषास्तु वृश्चिकादयः ॥१३१२
व्याघ्रादयो लोमविषा नखविषा नरादयः । लालाविषास्तु लूताद्याः कालान्तरविषाः पुनः ॥ १३१३
मूषिकाद्या दूषीविषं त्ववीर्यमौषधादिभिः । कृत्रिमं तु विषं चारं गरश्चोपविषं च तत् ॥ १३१४
भोगोऽहिकायो दंष्ट्राशीर्दर्वी भोगः फटः स्फटः । फणोऽहिकोशे तु निर्ल्वयनी निर्मोककञ्चुकाः ॥
विहगो विहंगमखगौ पतगो विहंगः शकुनिः शकुन्तशकुनौ विवयः शकुन्ताः ।
नभसंगमो विकिरपत्त्ररथौ विहायो द्विजपक्षिविष्किरपतत्रिपतत्पतङ्गाः ॥ १३१६
पित्सन्नीडाण्डजोगौकाश्चसुश्च श्रू सूपाटिका । त्रोटिश्च पत्रं पतत्रं पिच्छं वाजस्तनूरुहम् ॥ १३१७
पक्षो गरुच्छदश्चापि पक्षमूलं तु पक्षतिः । प्रडीनोड्डीनसंडीनडयनानि नभोगतौ ॥ १३१८
पेशी कोशोऽण्डे कुलायो नीडे केकी तु सर्पभुक् । मयूरबर्हिणौ नीलकण्ठो मेघसुहृच्छिखी॥१३१९
शुक्लापाङ्गोऽस्य वाकेका पिच्छं बर्हं शिखण्डकः । प्रचलाकः कलापश्च मेचकश्चन्द्रकः समौ॥१३२०
वनप्रियः परभृतस्ताम्राक्षः कोकिलः पिकः । कलकण्ठः काकपुष्टः काकोऽरिष्टः सकृत्प्रजः॥१३२१
आत्मघोषश्चिरजीवी धूकारिः करटो द्रिकः । एकदृग्बलिभुग्ध्वाङ्क्षो मौकुलिर्वायसोऽन्यभृत्॥१३२२
वृद्धद्रोणदग्धकृष्णपर्वतेभ्यस्त्वसौ परः । वनाश्रयश्च काकोलो मद्गुस्तु जलवायसः ॥ १३२३
घूके निशाटः काकारिः कौशिकोलूकपेचकाः । दिवान्धोऽथ निशावेदी कुक्कुटश्चरणायुधः ॥१३२४
कृकवाकुस्ताम्रचूडो विवृताक्षः शिखण्डिकः । हंसाश्चक्राङ्गवक्राङ्गमानसौकःसितच्छदाः ॥ १३२५

१. तेन गृहगोधिका, गृहगोलिका. २. 'प्रतिसूर्यशयानकः' इत्येकं नामापि. ३. एककुण्डलोऽपि. ४. निर्लयनीत्यपि. ५. जशब्दो नीडेनाप्यन्वेति. ६. तेन वृद्धकाक इत्यादयः.

राजहसास्त्वमी चञ्चुचरणैरतिलोहितै । मल्लिकाक्षास्तु मलिनैर्धार्तराष्ट्रा सितेतरै ॥ १३२६
कादम्बास्तु कलहसा पक्षै स्यादतिधूसरै । वारला वरला हसी वारटा वरटा च सा ॥ १३२७
दार्वाघाट शतपत्र खञ्जरीटस्तु खञ्जन । सारसस्तु लक्ष्मण स्यात्पुष्कराख्य कुरकर ॥ १३२८
सारसी [1]लक्ष्मणाथ क्रुङ्क्रौञ्चे चापे [2]किकीदिवि । चातक स्तोकको बप्पीह सारङ्गो नभोम्बुप १३२९
चक्रवाको रथाङ्गाह्व कोको द्वन्द्वचरोऽपि च । [3]टिट्टिभस्तु कटुक्वाण उत्पादशयनश्च स ॥ १३३०
चटको गृहबलिभुक्कलविङ्क कुविङ्कक । तस्य योषित्तु चटका स्त्र्यपत्ये चटका तयो ॥ १३३१
पुमपत्ये चाटकैरो दात्यूहे कालकण्टक । जलरङ्कुर्जलरङ्को बके कङ्को बकोटवत् ॥ १३३२
बलाहक स्याद्बलाको बलाका बिसकण्ठिका । भृङ्ग कलिङ्गो धूम्याट कङ्कस्तु कमनच्छद ॥१३३३
लोहपृष्ठो दीर्घपाद कर्कट स्कन्धमल्लक । चिल्ल शकुनिरातापी श्येन पत्री शशादन ॥ १३३४
दाक्षाय्यो दूरदृग्गृध्रोऽथोत्क्रोशो मत्स्यनाशन । कुरर कीरस्तु शुको रक्तपाद फलादन ॥१३३५
शारिका तु पीतपादा गोराटी गोकिराटिका । स्याच्चर्मचटका या तु जतुका जिनपत्त्रिका ॥ १३३६
वल्गुलिका मुखविष्ठा परोष्णी तैलपायिका । कर्करेटु करेटु स्यात्करटु कर्कराटुक ॥ १३३७
आतिराटि शरारि स्यात्कृकणक्रकरौ समौ । भासे शकुन्त कोयष्टि शिखरी जलकुक्कुभ ॥१३३८
पारावत कलरव कपोतो रक्तलोचन । ज्योत्स्नाप्रिये चलचञ्चुचकोरविषसूचका ॥ १३३९
जीवजारस्तु गुन्द्रालो विषदर्शनमृत्युक । व्याघ्राटस्तु भरद्वाज प्लवस्तु गात्रसम्प्लव ॥ १३४०
तित्तिरिस्तु खरकोणो हारीतस्तु मृदङ्कुर । कारण्डवस्तु मरुल सुगृहश्चञ्चुसूचिक ॥ १३४१
कुम्भकारकुक्कुटस्तु कुक्कुभ कुहकस्वन । पक्षिणा येन गृह्यन्ते पक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ १३४२
छेका गृह्याश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिण । मत्स्यो मीन पृथुरोमा झषो वैसारिणोऽण्डज ॥१३४३
सवचारी स्थिरजिह्व आमाशी स्वकुलक्षय । विसार शकली शल्की शकराऽनिमिषस्तिमि ॥१३४४
सहस्रदंष्ट्र वादाल पाठीने चित्रवल्लिक । शकुल स्यात्कलकोऽथ गडक शकुलार्भक ॥ १३४५
उलूपी शिशुके प्रोष्ठी शफर श्वेतकोलके । नलमीनश्चिलिचिमो मत्स्यराजस्तु रोहित ॥ १३४६
मद्गुरस्तु राजशृङ्ग शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया । क्षुद्राण्डमत्स्यजात तु पोताधान जलाण्डकम् ॥ १३४७
महामत्स्यास्तु चीरल्लितिमिङ्गिलगिलादय । अथ यादांसि नक्राद्या हिंसका जलजन्तव ॥ १३४८
नक्र कुम्भीर आलास्य कुम्भी महामुखोऽपि च । तालुजिह्व शङ्खमुखो गोमुखो जलसूकर १३४९
शिशुमारस्त्वम्बुकूर्म उष्णवीर्यो महावस । उद्रस्तु जलमार्जार पानीयनकुलो वसी ॥ १३५०
ग्राहे तन्तुस्तन्तुनागोऽवहारो नागतन्तुणौ । अन्येऽपि यादोभेदा स्युर्बहवो मकरादय ॥ १३५१
कुलीर कर्कट पिङ्गचक्षु पार्श्वोदरप्रिय । द्विधागति षोडशाङ्घ्रि कुरचिल्लो बहिश्चर ॥ १३५२
कच्छप कमठ कूर्म क्रोडपादश्चतुर्गति । पञ्चाङ्गगुप्तदौलेयौ जीवथ कच्छपी दुली ॥ १३५३
मण्डूके हरिशालूरप्लवभेकप्लवङ्गमा । वर्षाभू प्लवग शालुरजिह्वव्यङ्गदर्दुरा ॥ १३५४
स्थले नराद्यो ये तु ते जल जलपूर्वका । अण्डजा पक्षिसर्पाद्या पोतजा कुञ्जरादय ॥ १३५५
रसजा मद्यकीटाद्या भृगवाद्या जरायुजा । यूकाद्या स्वेदजा मत्स्यादय सम्मूर्च्छनोद्भवा ॥१३५६

---

१ लक्ष्मणीत्यपि २ किकी, दिवि इति द्वे नामनी अपि । किकिदिविरपि ३ टीटिभ इत्येके ४ दात्योहोऽपि ५ ककेरुकापि ६ निशाटयपि ७ चिलीचीमोऽपि ८ शङ्कुमुखोऽपि ९ वरुणपाशोऽपि

उद्भिदः खञ्जनाश्चोपपादुका देवनारकाः । रसयोनय इत्यष्टावुद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ १३५७

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालाया तिर्यक्काण्डश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

स्युर्नारकास्तु परेतप्रेतयात्यातिवाहिकाः । आजूर्विष्टिर्यातना तु कारणा तीव्रवेदना ॥ १३५८

नरकस्तु नारकः स्यान्निरयो दुर्गतिश्च सः । घनोदधिघनवाततनुवातनभःस्थिताः ॥ १३५९

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः । महातमःप्रभा चेत्यधोधो नरकभूमयः ॥ १३६०

क्रमात्पृथुतराः सप्ताथ त्रिंशत्पञ्चविंशतिः । पञ्च पञ्चदश त्रीणि लक्षाण्यूनं च पञ्चभिः ॥ १३६१

लक्षं पञ्चैव नरकावासाः सीमन्तकादयः । एतासु स्युः क्रमेणाथ पातालं वडवामुखम् ॥ १३६२

बलिवेश्माधोभुवनं नागलोको रसातलम् । रन्ध्रं बिलं निर्व्यथनं कुहरं शुषिरं शुषिः ॥ १३६३

छिद्रं रोपं विवरं च निम्नं रोकं वपान्तरम् । गर्तश्वभ्रावटागाधदरास्तु विवरे भुवः ॥ १३६४

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालायां नरककाण्डः पञ्चमः ॥ ५ ॥

स्याल्लोको विष्टपं विश्वं भुवनं जगती जगत् । जीवाजीवाधारक्षेत्रं लोकोऽलोकस्ततोऽन्यथा ॥ १३६५

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतनः स पुनर्भवी । जीवः स्यादसुमान्सत्त्वं देहभृज्जन्युजन्तवः ॥ १३६६

उत्पत्तिर्जन्मजनुषी जननं जनिरुद्भवः । जीवेऽसुर्जीवितप्राणा जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ १३६७

श्वासस्तु श्वसितं सोऽन्तर्मुख उच्छ्वास आहरः । आनो बहिर्मुखस्तु स्यान्निःश्वासः पान एतनः ॥ १३६८

आयुर्जीवितकालोऽन्तःकरणं मानसं मनः । हृच्चेतो हृदयं चित्तं स्वान्तं गूढपथोर्बले ॥ १३६९

मनसः कर्म संकल्पः स्यादथो शर्मनिर्वृतिः । सातं सौख्यं सुखं दुःखं त्वसुखं वेदना व्यथा ॥ १३७०

पीडा बाधार्तिरामीलं कृच्छ्रं कष्टं प्रसूतिजम् । आमनस्यं प्रगाढं स्यादाधिः स्यान्मानसी व्यथा ॥ १३७१

सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने । क्षुज्जाठराग्निजा पीडा व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥ १३७२

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याच्चर्चा संख्या विचारणा । वासना भावना संस्कारोऽनुभूताद्यविस्मृतिः ॥ १३७३

निर्णयो निश्चयोऽन्तः संप्रधारणा समर्थनम् । अविद्याहंमत्यज्ञाने भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ १३७४

संदेहद्वापरारेका विचिकित्सा तु संशयः । परभागो गुणोत्कर्षो दोषे त्वादीनवाश्रवौ ॥ १३७५

स्वरूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः । सहजो रूपतत्त्वं च धर्मः सर्गो निसर्गवत् ॥ १३७६

शीलं सतत्त्वं संसिद्धिरवस्था तु दशा स्थितिः । स्नेहः प्रीतिः प्रेम हार्दं दाक्षिण्यं त्वनुकूलता ॥ १३७७

विप्रतिसारोऽनुशयः पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।
अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः ॥ १३७८

धर्मः पुण्यं वृषः श्रेयः सुकृते नियतौ विधिः । दैवं भाग्यं भागधेयं दिष्टं चायस्तु तच्छुभम् ॥ १३७९

अलक्ष्मीर्निर्ऋतिः कालकर्णिका स्यादथाशुभम् । दुष्कृतं दुरितं पापमेनः पाप्मा च पातकम् ॥ १३८०

किल्बिषं कलुषं किण्वं कल्मषं वृजिनं तमः । अंहः कल्कमघं पङ्क उपाधिर्धर्मचिन्तनम् ॥ १३८१

त्रिवर्गो धर्मकामार्थाश्चतुर्वर्गः समोक्षकाः । बलतूर्याश्चतुर्भद्रं प्रमादोऽनवधानता ॥ १३८२

छन्दोऽभिप्राय आकूतं मतभावाशया अपि । हृषीकमक्षं करणं स्रोतः खं विषयीन्द्रियम् ॥ १३८३

बुद्धीन्द्रियं स्पर्शनादि पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम् । स्पर्शादयस्त्विन्द्रियार्था विषया गोचरा अपि ॥ १३८४

---

१. यौगिकत्वात्—नारकिक-नैरयिक-नारकीयादय . २. प्रभाशब्दः प्रत्येक रत्नादिभिरन्वय.. ३. दन्त्यादिरित्येके. ४. जीवोऽपि. ५. यौगिकत्वात्—देहभाक् शरीरीत्यादयः ६. अदन्तोऽपि. ७. जीवातुरपि. ८. अनिन्द्रियमपि. ९. विकल्पोऽपि. १०. शर्ममपि. ११. स्वशब्दो रूपादिभिरन्वेति. १२. विप्रतीसारोऽपि. १३. अर्था अपि.

शीते तुषार शिशिर सुशीम शीतलो जड । हिमोऽथोष्मे तिग्मस्तीक्ष्णस्तीव्रश्चण्ड खर पटु ॥
कोष्ण कवोष्ण कदुष्णो मन्दोष्णश्चेषदुष्णवत् । निष्ठुर कक्खट क्रूर परुष कर्कश खर ॥१३८६
दृढ कठोर कठिनो जरठ कोमल पुन । मृदुलो मृदुसोमालसुकुमारा अकर्कश ॥ १३८७
मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुल्य स्वादुर्मधूलक । अम्लस्तु पाचनो दन्तशठोऽथ लवण सर ॥ १३८८
सर्वरसोऽथ कटु स्यादोषणो मुखशोधन । वक्त्रभेदी तु तिक्तोऽथ कपायस्तुवरो रसा ॥ १३८९
गन्धो जनमनोहारी सुरभिर्घ्राणतर्पण । समाकर्षी तु निर्हारी स आमोदो विदूरग ॥ १३९०
विमर्दोत्थ परिमलोऽथामोदी मुखवासन । इष्टगन्ध सुगन्धिश्च दुर्गन्ध पूतिगन्धिक ॥ १३९१
आमगन्धि तु विस्र स्याद्वर्णा श्वेतादिका अमी । श्वत श्येत सित शुक्लो हरिणो विशद शुचि ॥
अवदातगौरशुभ्रवलक्षधवलार्जुना । पाण्डुर पाण्डर पाण्डुरीपत्पाण्डुस्तु धूसर ॥ १३९३
कापोतस्तु कपोताभ पीतस्तु सितरञ्जन । हारिद्र पीतलो गौर पीते नील पुनर्हरित् ॥ १३९४
पालाशो हरितस्तालकाभो रक्तस्तु रोहित । माञ्जिष्ठो लोहित शोण श्वेतरक्तस्तु पाटल ॥ १३९५
अरुणो बालसन्ध्याभ पीतरक्तस्तु पिञ्जर । कपिल पिङ्गल श्याव पिशङ्ग कपिशो हरि ॥१३९६
बभ्रु कद्रु कडारश्च पिङ्गे कृष्णस्तु मेचक । स्याद्राम श्यामल श्याम कालो नीलोऽसित शिति ॥
रक्तश्यामे पुनर्धूम्रधूमलावथ कर्बुर । किर्मीर एत शबलश्चित्रकल्माषचित्रला ॥ १३९८
शब्दो निनादो निर्घोष स्वानो ध्वान स्वरो ध्वनि । निर्ह्रादो निनदो ह्रादो निस्वानो निस्वन स्वन ॥
रवो नाद स्वनिर्घोष सम्पाह्वयो राव आरव । क्वणन निक्कण क्वाणो निक्वाणश्च क्वणो रण ॥
षड्ज ऋषभगान्धारा मध्यम पञ्चमस्तथा । धैवतो निषध सप्त तन्त्रीकण्ठोद्भवा स्वरा ॥ १४०१
ते मन्द्रमध्यतारा स्युरुर कण्ठशिरोद्भवा । रुदित क्रन्दित क्रुष्ट तदपुष्ट तु गद्गदम् ॥ १४०२
शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद सीत्कृत नृणाम् । पर्दन गुदजे शब्दे कर्दन कुक्षिसभवे ॥ १४०३
क्ष्वेडा तु सिंहनादोऽथ क्रन्दन सुभटध्वनि । कोलाहल कलकलस्तुमुलो व्याकुलो रव ॥१४०४
मर्मरो वस्त्रपत्रादेर्भूषणाना तु शिञ्जितम् । हेषा ह्रेषा तुरगाणा गजाना गर्जबृंहिते ॥ १४०५
विस्फारो धनुषा हम्भारम्भे गोर्जल्पदस्य च । स्तनित गर्जित गर्जि स्वनित रसितादि च ॥ १४०६
कूजित स्याद्विहगाना तिरश्चा रतवाशिते । वृकस्य रेषण रेषा बुक्कन भषण शुन ॥ १४०७
पीडिताना तु कणित मणित रतकूजितम् । प्रक्वाण प्रक्वणस्तन्त्र्या मर्दलस्य तु गुन्दल ॥ १४०८
गुञ्जित तु कीचकाना भेर्या नादस्तु दर्दुर । तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्द्रो गम्भीरो मधुर कल ॥ १४०९
काकली तु कल सूक्ष्म एकतालो लयानुग । काकुर्ध्वनिविकार स्यात्प्रतिश्रुत्तु प्रतिध्वनि ॥१४१०

सघाते प्रकरौघवारनिकरव्यूहा समूहश्चय
सदोह समुदायराशिविसरव्राता कलापो व्रज ।
कूट मण्डलचक्रवालपटलस्तोमा गण पेटक
वृन्द चक्रवदम्बके समुदय पुञ्जोत्करौ सहति ॥ १४११

समवायो निकुरम्ब जाल निवहसचयौ । जात तिरश्चा तद्यूथ सघसार्थौ तु देहिनाम् ॥ १४१२
कुल तेषा सजातीना निकायस्तु सधर्मिणाम् । वर्गस्तु सदृशा स्कन्धो नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ १४१३

---

१ सुषीमोऽपि २ रावशब्द समादिभिरन्वेति ३ गजापि ४ मद्रोऽपि ५ काकलिरपि ६ आक्रोऽपि

ग्रामो विषयशब्दास्त्रभूतेन्द्रियगुणाद्व्रजे । समजस्तु पशूनां स्यात्समाजस्त्वन्यदेहिनाम् ॥ १४१४
शुकादीनां गणे शौकमायूरतैत्तिरादयः । भिक्षादेर्भैक्षसाहस्रगार्भिणयौवतादयः ॥ १४१५
गोत्रार्थप्रत्ययान्तानां स्युरौपगविकादयः । उक्षादेरौक्षकं मानुष्यकं वार्द्धकमौष्ट्रकम् ॥ १४१६
स्याद्राजपुत्रकं राजन्यकं राजकमाजकम् । वात्सकौरभ्रके कावचिकं कवचिनामपि ॥ १४१७
हास्तिकं तु हस्तिनां स्यादापूपिकाद्यचेतसाम् । धेनूनां धैनुकं धेन्वन्तानां गौधेनुकादयः ॥ १४१८
केदारकं कैदारकं कैदार्यमपि तद्गणे । ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्यं माणव्यं वाडव्यमित्यपि ॥ १४१९
गणिकानां तु गाणिक्यं केशानां कैश्यकैशिके । अश्वानामाश्वमश्वीयं पर्शूनां पार्श्वमप्यथ ॥ १४२०
वातूलवात्ये वातानां गव्यागोत्रे पुनर्गवाम् । पाश्यांखल्यादि पाशादेः खलादेः खलिनीनिभाः॥१४२१
जनता बन्धुता ग्रामता गजता सहायता । जनादीनां रथानां तु स्याद्रथ्या रथकट्यया ॥ १४२२
राजिर्लेखा तती वीथी मालाल्यावलिपङ्क्तयः । धोरणीश्रेण्युभौ तु द्वौ युगलं द्वितयं द्वयम् ॥ १४२३
युगं द्वैतं यमं द्वन्द्वं युग्मं यमलयामले । पशुभ्यो गोयुगं युग्मपरं षट्त्वे तु षड् गवम् ॥ १४२४
परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् । प्राज्यं प्रभूतं प्रचुरं बहुलं बहु पुष्कलं ॥ १४२५
भूयिष्ठं पुरुहं भूयो भूयिदभ्रं पुरु स्फिरम् । स्तोकं क्षुल्लं तुच्छमल्पं दभ्राणुतलिनानि च ॥ १४२६
तनु क्षुद्रं कृशं सूक्ष्मं पुनः श्लक्ष्णं च पेलवम् । त्रुटौ मात्रा लवो लेशः कणो ह्रस्वं पुनर्लघु ॥१४२७
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कणीयोऽणीय इत्यपि । दीर्घायते समे तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धुरम् ॥ १४२८
प्रांशूच्छ्रितमुदग्रं च न्यङ्नीचं ह्रस्वमन्थरे । खर्वं कुब्जं वामनं च विशालं तु विशङ्कटम् ॥ १४२९
पृथूरु पृथुलं व्यूढं विकटं विपुलं बृहत् । स्फारं वरिष्ठं विस्तीर्णं ततं बहु महद्गुरुः ॥ १४३०
दैर्घ्यमायाम आनाह आरोहस्तु समुच्छ्रयः । उत्सेध उदयोच्छ्रायौ परिणाहो विशालता ॥ १४३१
प्रपञ्चाभोगविस्तारव्यामाः शब्दे स विस्तरः । समासस्तु समाहारः संक्षेपः संग्रहोऽपि च ॥ १४३२
सर्वं समस्तमन्यूनं समग्रं सकलं समम् । विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ १४३३
खण्डेऽर्धशकले भित्तं नेमशल्कदलानि च । अंशो भागश्च वण्टरः स्यात्पादस्तु तुरीयकः ॥ १४३४
मलिनं कच्चरं म्लानं कश्मलं च मलीमसम् । पवित्रं पावनं पूतं पुण्यं मेध्यमथोज्ज्वलम् ॥ १४३५
विमलं विशदं वीध्रमवदातमनाविलम् । विशुद्धं शुचि चोक्षं तु निःशोध्यमनवस्करम् ॥ १४३६
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं धौतं क्षालितमित्यपि । संमुखीनसभिमुखं पराचीनं पराङ्मुखम् ॥ १४३७

मुख्यं प्रकृष्टं प्रमुखं प्रवर्हं वर्यं वरेण्यं प्रवरं पुरोगम् ।
अनुत्तरं ग्रामहरं प्रवेकं प्रधानमग्रेसरमुत्तमाग्रे ॥ १४३८
ग्रामण्यग्रण्यमिमजात्याग्र्यानुत्तमान्यनवरार्घ्यवरे ।
प्रेष्ठपरार्ध्यपराणि श्रेयसि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥ १४३९

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥ १४४०
मचर्चिका प्रकाण्डोद्धौ प्रशस्यार्थप्रकाशकाः । गुणोपसर्जनोपाग्र्याण्यप्रधानेऽधमं पुनः ॥ १४४१
निकृष्टमणकं गर्ह्यमवद्यं काण्डकुत्सिते । अपकृष्टं प्रतिकृष्टं याप्यं रेफोऽवमं ब्रुवम् ॥ १४४२
खेटं पापमपशदं कुपूयं चेलमर्वं च । तदासेचनकं यस्य दर्शनादृम तृप्यति ॥ १४४३

१. ग्रामशब्दो गुणान्तैरन्वेति. २. विग्रहोऽपि. ३. निःशोपमपि. ४. खण्डनमपि. ५. कल्मषमपि. ६. याल्यमपि. ७. रेपोऽपि.

चारु हारि रुचिर मनोहर वल्गु कान्तमभिराममबन्धुरे ।
वामरुच्यसुषमाणि शोभन मञ्जुमञ्जुलमनारमाणि च ॥ १४४४

साधु[1]रम्यमनोज्ञानि पेशल हृद्यसुन्दरे । काम्य कम्र कमनीय सौम्य च मधुर प्रि[2]यम् ॥ १४४५

व्युष्टि फलमसार तु फल्गु शून्य तु रिक्तकम् । शून्य तुच्छ वशिक च निबिड तु निरन्तरम् ॥ १४४६

निविरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र बहल दृढम् । गाढमविरल चाथ विरल तनु पेलवम् ॥ १४४७

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूत्ननूतने । नव्य चाभिनवे जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ १४४८

पुराण प्रतन प्रत्न जरन्मूर्त तु मूर्तिमत् । उच्चावच नैकभेदमतिरिक्ताधिके समे ॥ १४४९

पार्श्वे समीप सविध समीपाभ्याशसवेशान्तिकसनिकर्षं ।
सदेशमभ्यग्रसनीडसनिधानान्युपान्त निकटोपकण्ठे ॥ १४५०

सनिकृष्टसमर्यादाभ्यर्णान्यासन्नसनिधी । अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ १४५१

नेदिष्ठमन्तिकतम विप्रकृष्टपरे पुन । दूरेऽतिदूरे दविष्ठ दवीयोऽथ सनातनम् ॥ १४५२

शाश्वतानश्वरे नित्य ध्रुव स्थेयस्त्वतिस्थिरम् । स्थास्नु स्थेष्ठ तत्कूटस्थ कालव्याप्येकरूपत ॥ १४५३

स्थावर तु जङ्गमान्यज्जङ्गम तु त्रस चरम् । चराचर जगदिङ्ग चरिष्णुश्चाथ चञ्चलम् ॥ १४५४

तरल कम्पन कम्प्र परिप्लवचलाचले । चटुल चपल लोल चल पारिप्लवास्थिरे ॥ १४५५

ऋजावजिह्मप्रगुणाववाग्रेऽवनतानते । कुञ्चित नतमाविद्ध कुटिले वक्रवेल्लिते ॥ १४५६

वृजिन भङ्गुर भुग्नमराल जिह्ममूर्मिमत् । अनुगेऽनुपदान्वक्षान्वक्षेकाकयेक ऐकक ॥ १४५७

ऐकाग्रानायनसर्गाग्राण्यैकाग्र च तद्गतम् । अनन्यवृत्त्यैकायतनगत चाथाद्यमादिमम् ॥ १४५८

पौरस्त्य प्रथम पूर्वमादिरममथान्तिमम् । जघन्यमन्त्य चरममन्तपाश्चात्यपश्चिमे ॥ १४५९

मध्यम माध्यम मध्यमीय माध्यदिन च तत् । अभ्यन्तरमन्तराल विचाले मध्यमान्तरे ॥ १४६०

तुल्य समान सदृक्ष सरूप सदृश सम । साधारणसधर्माणौ सवर्ण सनिभ सदृक् ॥ १४६१

स्युरुत्तरपदे प्रख्य प्रकार प्रतिमो निभ । भूतरूपोपमा काश सनीप्रतीत पर ॥ १४६२

औपम्यमनुकारोऽनुहार साम्य तुलोपमा । कक्षोपमानमर्चा तु प्रतिमायातना निधि ॥ १४६३

छाया छन्द कायो रूप बिम्ब मानकृती अपि । सूर्मी स्थूणाय प्रतिमा हरिणी स्याद्धिरण्मयी ॥ १४६४

प्रतिकूल तु विलोममपसव्यमपष्ठुरम् । वाम प्रसव्य प्रतीप प्रतिलोममपष्ठु च ॥ १४६५

वाम शरीरेऽङ्ग सव्यमपसव्य तु दक्षिणम् । अबाधोच्छृङ्खलोद्दामा नियन्त्रितमनर्गलम् ॥ १४६६

निरङ्कुशे स्फुटे स्पष्ट प्रकाश प्रकटोल्बणे । व्यस्त वर्तुल तु वृत्त निस्तल परिमण्डलम् ॥ १४६७

बन्धुर तून्नतानत स्थपुट विषमोन्नतम् । अन्यदन्यतरद्भिन्न त्वमेकमितरच्च तत् ॥ १४६८

करम्ब कबरो मिश्र सपृक्त खचित समा । विविधस्तु बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ १४६९

त्वरित सत्वर तूर्ण शीघ्र क्षिप्र द्रुत लघु । चपलाविलम्बिते च झम्पा सपातपाटवम् ॥ १४७०

अनारत त्वविरत ससक्त सततानिशे । नित्यानवरताजस्रासक्ताश्रान्तानि सततम् ॥ १४७१

साधारण तु सामान्य दृढसधि तु सहतम् । कलिल गहने सकीर्णे तु सकुलमाकुलम् ॥ १४७२

---

१ रमणीयमपि　२ लडहोऽपि　३ शाश्वतिकमपि　४ अवगणोऽपि　५ एकशब्दस्य तानादिभिरन्वय
६ मध्यदिनमपि　७ काशशब्द समादिभ्य परो योज्य　८ प्रते परत्र कृतिपर्यन्ता योज्या　९ निरर्गलमपि
१० बहुरूप पृथग्रूप नानाविधा अपि

कीर्णमाकीर्णं च पूर्णे त्वाचितं छन्नपूरिते । भरितं निचितं व्याप्तं प्रत्याख्याते निराकृतम् ॥ १४७३
प्रत्यादिष्टं प्रतिक्षिप्तमपविद्धं निरस्तवत् । परिक्षिप्ते वलयितं निवृत्तं परिवेष्टितम् ॥ १४७४
परिस्कृतं परीतं च त्यक्तं तूत्सृष्टमुज्झितम् । धूतं हीनं विधूतं च विग्नं वित्तं विचारिते ॥ १४७५
अवकीर्णे त्ववध्वस्तं संवीतं रुद्धमावृतम् । संवृतं पिहितं छन्नं स्थगितं चापवारितम् ॥ १४७६
अन्तर्हितं तिरोहितमन्तर्धिस्त्वपवारणम् । छदनं व्यवधान्तर्धापिधानस्थगनानि च ॥ १४७७
व्यवधानं तिरोधानं दर्शितं तु प्रकाशितम् । आविष्कृतं प्रकटितमुच्चण्डं त्ववलम्बितम् ॥ १४७८
अनादृतमवाज्ज्ञातं मानितं गणितं मतम् । रीढावज्ञावहेलान्यसूक्षणं चाप्यनादरे ॥ १४७९
उन्मूलितमावर्हितं स्यादुत्पाटितमुद्धृतम् । प्रेङ्खोलितं तरलितं लुलितं प्रेङ्खितं धुतम् ॥ १४८०
चलितं कम्पितं धूतं वेल्लितान्दोलिते अपि । दोलाप्रेङ्खोलनं प्रेङ्खा फाण्टं कृतमयत्नतः ॥ १४८१
अधःक्षिप्तं न्यञ्चितं स्यादूर्ध्वक्षिप्तमुदञ्चितम् । नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूतान्याविद्धं क्षिप्तमीरितम् ॥ १४८२
समे दिग्धलिप्ते रुग्णभुग्ने रूषितगुण्डिते । गूढगुप्ते च मुषितमूषिते गुणिताहते ॥ १४८३
स्यान्निशातं शितं शातं निशितं तेजितं क्ष्णुतम् । वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ ह्रीतह्रीणौ तु लज्जिते॥ १४८४
संगूढः स्यात्संकलिते संयोजित उपाहिते । पक्वे परिणतं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ १४८५
निष्पक्वं क्वथिते प्लुष्टप्रुष्टदग्धोषिताः समाः । तनूकृते त्वष्टतष्टौ विद्धे छिद्रितवेधितौ ॥ १४८६
सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ विलीने विद्रुतद्रुतौ । उतं प्रोते स्यूतमूतमुतं च तन्तुसंतते ॥ १४८७
पाटितं दारितं भिन्ने विदरः स्फुटनं भिदा । अङ्गीकृतं प्रतिज्ञातमूरीकृतोररीकृते ॥ १४८८
संश्रुतमभ्युपगतमुररीकृतमाश्रुतम् । संगीर्णं प्रतिश्रुतं च छिन्ने लूनं छितं दितम् ॥ १४८९
छेदितं खण्डितं वृक्णं कृत्तं प्राप्तं तु भावितम् । लब्धमासादितं भूतं पतिते गलितं च्युतम्॥ १४९०
स्रस्तं भ्रष्टं स्कन्नपन्ने संशितं तु सुनिश्चितम् । मृगितं मार्गितान्विष्टान्वेषितानि गवेषिते ॥ १४९१
तिमिते स्तिमितक्लिन्नसार्द्रार्द्रोत्त्ताः समुन्नवत् । प्रस्थापितं प्रतिशिष्टं प्रतिहतप्रेषिते अपि ॥ १४९२
ख्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुताः । तप्ते संतापितो दूनो धूपायितश्च धूपितः ॥ १४९३
शीने स्त्यानमुपनतस्तूपसन्न उपस्थितः । निर्वातस्तु गते वाते निर्वाणः पावकादिषु ॥ १४९४
प्रवृद्धमेधितं प्रौढं विस्मितान्तर्गते समे । उद्वान्तमुद्गते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ १४९५
विदितं बुधितं बुद्धं ज्ञातं सितगते अवात् । मनितं प्रतिपन्नं च स्यन्ने रीणं स्रुतं स्नुतम् ॥ १४९६
गुप्तगोपायितत्राताविंतत्राणानि रक्षिते । कर्म क्रिया विधा हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ १४९७
कार्मणं मूलकर्माथ संवननं वशक्रिया । प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ १४९८
परस्परं स्यादन्योन्यमितरेतरमित्यपि । आवेशाटोपौ संरम्भे निवेशो रचना स्थितौ ॥ १४९९
निर्बन्धोऽभिनिवेशः स्यात्प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् । गतौ वीङ्खा विहारेर्यापरिसर्पपरिक्रमाः ॥ १५००
व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्या पथस्थितिः । व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्यं विपर्ययः ॥ १५०१
व्यत्ययेऽथ स्फातिर्वृद्धौ प्रीणनेऽवनतर्पणे । परित्राणं तु पर्याप्तिर्हस्तवारणमित्यपि ॥ १५०२
प्रणतिः प्रणिपातोऽनुनयेऽथ शयने क्रमात् । विशय उपशायश्च पर्यायोऽनुक्रमः क्रमे ॥ १५०३
परिपाट्यानुपूर्व्यावृदतिपातस्त्वतिक्रमः । उपात्ययः पर्ययश्च समौ संबाधसंकटौ ॥ १५०४

१. अवशब्दस्य ज्ञातादिभिरन्वयः. २. अवमाननावगणने अपि. ३. असूक्षणमपि. ४. आन्दोलनमपि.
५. चोदितमपि. ६. वित्तमपि. ७. अवशब्दात्सितगते बोध्ये. ८. अटाटापि, अट्यापि.

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् । अत्यर्थं गाढमुद्गाढं बाढं तीव्रं भृशं दृढम् ॥ १५०५
अतिमात्रातिमर्यादनितान्तोत्कर्षनिर्भराः । भरैकान्तातिवेलातिशया जृम्भा तु जृम्भणम् ॥ १५०६
आलिङ्गनं परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् । अङ्कपाली परीरम्भः क्रोडीकृतिरथोत्सवे ॥ १५०७
महः क्षणोद्धवोद्धर्षा मेलके सङ्गसङ्गमौ । अनुग्रहोऽभ्युपपत्तिः समौ निरोधनिग्रहौ ॥ १५०८
विघ्नेऽन्तरायप्रत्यूहव्यवायाः समये क्षणः । वेला वारावसरः प्रस्तावः प्रक्रमान्तरम् ॥ १५०९
अभ्यादानमुपोद्धात आरम्भः प्रोपतः क्रमः[1] । प्रत्युत्क्रमः प्रयोगः स्यादारोहणं त्वभिक्रमः ॥ १५१०
आक्रमेऽधिक्रमक्रान्ती व्युत्क्रमस्तूत्क्रमाक्रमौ । विप्रलम्भो विप्रयोगो वियोगो विरहः समाः १५११
आभा राढा विभूषा श्रीरभिख्याकान्तिविभ्रमाः । लक्ष्मीश्छाया च शोभायां सुषमा सातिशायिनी १५१२
संस्तवः स्यात्परिचय आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् । निमित्ते कारणं हेतुर्बीजं योनिर्निबन्धनम् ॥ १५१३
निदानमथ कार्ये स्यादर्थः कृत्यं प्रयोजनम् । निष्ठानिर्वहणे तुल्ये प्रवाहो गमनं वहिः ॥ १५१४
जातिः सामान्यं व्यक्तिस्तु विशेषः पृथगात्मिका । तिर्यक्साचिः संहर्षस्तु स्पर्धाद्रोहस्त्वपक्रिया १५१५
वन्ध्ये मोघाफलमुधा अन्तर्गड्डुर्निरर्थकम् । संस्थानं संनिवेशः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १५१६
संमूर्छनं त्वभिव्याप्तिर्भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् । अभावो नाशे संक्रामसंक्रमौ दुर्गसंचरे ॥ १५१७
नीवाकस्तु प्रयामः स्यादवेक्षा प्रतिजागरः । समौ विस्रम्भविश्वासौ परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५१८
चक्रावर्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने । विप्रलम्भो विसंवादो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५१९
उपलम्भस्त्वनुभवः प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् । नियोगे विधिसंप्रैषौ विनियोगोऽर्पणं फले ॥ १५२०
लवोऽभिलावो लवनं निष्पावः पवनं पवः । निष्ठेवष्ठीवनष्ठ्यूतष्ठेवनानि तु थूत्कृते ॥ १५२१
निवृत्तिः स्यादुपरमो व्यपोपाङ्भ्यः परा रतिः[2] । विधूननं विधुवनं रिङ्खणं स्खलनं समे ॥ १५२२
रक्षणत्राणे ग्रहो ग्राहे व्यधो वेधे क्षये क्षिया । स्फरणं स्फुरणे ज्यानिर्जीर्णावथ वरो वृतौ ॥ १५२३
समुच्चयः समाहारोऽपहारापचयौ समौ । प्रत्याहार उपादानं बुद्धिशक्तिस्तु निष्क्रमः ॥ १५२४
इत्यादयः क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणम् । अथाव्ययानि वक्ष्यन्ते स्वः स्वर्गे भू रसातले ॥ १५२५
भुवो विहायसा व्योम्नि द्यावाभूम्योस्तु रोदसी । उपरिष्टादुपर्यूर्ध्वे स्यादधस्तादधोऽप्यवाक् ॥ १५२६
वर्जने त्वन्तरेणर्ते हिरुङ्नाना पृथग्विना । साकं सत्रा समं सार्धममा सह कृतं त्वलम् ॥ १५२७
भवत्वस्तु च किं तुल्याः प्रेत्यामुत्र भवान्तरे । तूष्णीं तूष्णीकां जोषं च मौनं दिष्ट्या तु संमदे ॥ १५२८
परितः सर्वतो विष्वक्समन्ताच्च समन्ततः । पुरः पुरस्तात्पुरतोऽग्रतः प्रायस्तु भूमनि ॥ १५२९
सांप्रतमधुनेदानीं संप्रत्येतर्ह्यथाञ्जसा । द्राक्स्रागरं झटित्याशु मङ्क्ष्वह्नाय च सत्वरम् ॥ १५३०
सदा सनानिशं शश्वद्भूयोऽभीक्ष्णं पुनः पुनः । असकृन्मुहुः सायं तु दिनान्ते दिवसे दिवा ॥ १५३१
सहसैकपदे सद्योऽकस्मात्सपदि तत्क्षणे । चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराच्चिरम् ॥ १५३२
चिरेण दीर्घकालार्थे कदाचिज्जातु कर्हिचित् । दोषा नक्तमुषा रात्रौ प्रगे प्रातरहर्मुखे ॥ १५३३
तिर्यगर्थे तिरः साचि निष्फले तु वृथा मुधा । मृषा मिथ्यानृतेऽभ्यर्णे समया निकषा हिरुक् ॥ १५३४
शं सुखे बलवत्सुष्ठु किमुतातीव निर्भरे । प्राक्पुरा प्रथमे संवद्वर्षे परस्परं मिथः ॥ १५३५
उषा निशान्तेऽल्पे किंचिन्मनागीषच्च किंचन । आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमूत च ॥ १५३६
इतिह स्यात्संप्रदाये हेतौ यत्तद्यतस्ततः । संबोधनेऽङ्ग भोः पाट्प्याट् हे है हंहोऽरे रेऽपि च ॥ १५३७

१. क्रमशब्दः प्रोपाभ्यां परो योज्यः. २. रतिशब्दः व्यादिभिरन्वेति.

श्रौषड्वौषड्वषट्स्वाहा स्वधा देवहविर्हुतौ । रहस्युपांशु मध्येऽन्तरन्तरेणान्तरेऽन्तरा ॥ १५३८
प्रादुराविः प्रकाशे स्यादभावे त्व न नो नहि । हठे प्रसह्यमा मास्म वरणेऽस्तमदर्शने ॥ १५३९
अकामानुगतौ कामं स्यादोमां परमं मते । कच्चिदिष्टपरिप्रश्नेऽवश्यं नूनं च निश्चये ॥ १५४०
बहिर्वहिर्भवे ह्यः स्यादतीतेऽह्नि श्व एष्यति । नीचैरल्पे महत्युच्चैः सत्त्वेऽस्ति दुष्ठु निन्दने ॥ १५४१
ननुच स्याद्विरोधोक्तौ पक्षान्तरे तु चेद्यदि । शनैर्मन्देऽवरे त्ववाग्रोषोक्तावुं नतौ नमः ॥ १५४२

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालायां सामान्यकाण्डः षष्ठः ॥ ६ ॥

इति श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितोऽभिधानचिन्तामणिः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

अभिधानसंग्रहः ।

(७)

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः

अभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टः ।

निर्वाणे स्याच्छीतिभावः शान्तिर्नैश्चिन्त्यमन्तिकः । शिष्ये छात्रो भद्रे भव्यं काम्यं सुकृतसूनृते ॥ १

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टे देवाधिदेवकाण्डः प्रथमः ॥ १ ॥

फलोदयो मेरुपृष्ठं वासवावाससैरिकौ । दिदिविर्दीदिविर्द्युश्च दिवं च स्वर्गवाचकाः ॥ २
निलिम्पाः कामरूपाश्च साध्याः शोभाश्चिरायुषः । पूंजिता मर्त्यमहिताः सुबाला वेगुभाः सुराः ॥ ३
द्वादशार्का वसवोऽष्टौ विश्वेदेवास्त्रयोदश । षट्त्रिंशत्तुषिताश्चैव षष्टिराभास्वरा अपि ॥ ४
षट्त्रिंशदधिके माहाराजिकाश्च शते उभे । रुद्रा एकादशैकोनपञ्चाशद्वायवोऽपि च ॥ ५
चतुर्दश तु वैकुण्ठाः सुशर्माणः पुनर्दश । साध्याश्च द्वादशेत्याद्या विज्ञेया गणदेवताः ॥ ६
सूर्ये वाजी लोकबन्धुर्भानेमिर्भानुकेसरः । सहस्राङ्को दिवापुष्टः कालभृद्रात्रिनाशनः ॥ ७
पपीः सदागतिः पीतुः सांवत्सररथः कपिः । इशानः पुष्करो ब्रह्मा बहुरूपश्च कर्णसूः ॥ ८
वेदोदयः खतिलकः प्रत्यूषाण्डं सुराधृतः । लोकप्रकाशन. पीशो जगद्दीपोऽम्बुतस्करः ॥ ९
अरुणे विपुलस्कन्धो महासारथिराश्मनः । चन्द्रस्तु मास्तपोराजौ शुभांशुः श्वेतवाहनः ॥ १०
जर्णः सृप्रो राजराजो यजतः कृत्तिकाभवः । यक्षराडौषधीगर्भस्तपसः शयतो बुधः ॥ ११
स्यन्दः खसिन्धुः सिन्धूत्थः श्रविष्ठारमणस्तपा । आकाशचमसः पीतुः क्लेदुः पर्वरिचिक्लिदौ ॥ १२
परिज्वा युवनो नेमिश्चन्दिरः स्वेर्हैरेकभूः । भौमे व्योमोल्मुकैकाङ्गौ गीःपतिस्तु महामतिः ॥ १३
प्रख्याः प्रचक्षाः वाग्वाग्मी गौरो दीदिविगीरथौ । शुक्रे भृगुः शनौ पङ्गुः श्रुतकर्मा महामहः ॥ १४
श्रुतश्रवोऽनुजः कालो ब्रह्मण्यश्च यमः स्थिरः । क्रूरात्मा चाथ राहौ स्यादुपराग उपप्लवः ॥ १५
केतावूर्ध्वकचो ज्योतीरथमहाश्रयौ ध्रुवे । अगस्त्ये विन्ध्यकूटः स्याद्दक्षिणाशारतिर्मुनिः ॥ १६
सत्याग्निर्वारुणिः क्वाथिस्तपनः कलसीसुतः । व्युष्टे निशात्यय(न्त)गोसर्गौ निशा चक्रभेदिनी ॥ १७
निषद्वरी निशीथ्या निट् घोरा वासरकन्यका । शताक्षी राक्षसी याम्या घृतार्चिस्तामसी तमिः ॥ १८
शार्वरीक्षणिनीनक्तापैशाचीवासुरा उषा । दिनात्ययः प्रदोषे स्याद्ध्वान्ते ध्वस्रो रजोबलम् ॥ १९

---

१. 'पूंजिलाः' ख. २. 'वयुनाः' ख. ३. 'भद्राः' ख. ४. 'यक्षराजो' ख. ५. 'स्तपा' ख. ६. 'क्षेदुरेकभूः' ख. ७. 'गीष्पतिः' ख. ८. 'निशि' ख. ९. 'उमा' ख.

रात्रिरागो नीलपङ्को दिनाण्डं दिनकेसरः । खपरागो निशावर्म वियद्भूतिर्दिगम्बरः ॥ २०
पक्षः कृष्णः सितो द्वेधा कृष्णो निशाह्वयोऽपरः । शुक्लो दिनाह्वयः पूर्वो मासे वर्षांशको भवेत् ॥ २१
वर्षकोशो दिनमलः फाल्गुनालस्तु फाल्गुने । चैत्रे मौहनिकः कामसखश्च फाल्गुनानुजः ॥ २२
वैशाखे तूत्सरो ज्येष्ठमासे तु खरकोमलः । ज्येष्ठामूलीय इति च कार्तिके सैरिकौमुदौ ॥ २३
हिमागमस्तु हेमन्ते वसन्ते पिकबान्धवः । पुष्पसाधारणश्चापि ग्रीष्मे तूष्मायणो मतः ॥ २४
आखोरपद्यौ वर्षे तु ऋतुवृत्तिर्युगांशकः । कालग्रन्थिर्मासमलः संवत्सरर्तुशारदौ ॥ २५
वत्स इद्वत्सर इडावत्सरः परवाणिवत् । नक्षत्रवर्त्मनि पुनर्महनेमिर्नभोटवी ॥ २६
छायापथश्च मेघे तु व्योमधूमो नभोध्वजः । गडयित्नुर्गदयित्नुर्वार्मसिर्वारिवाहनः ॥ २७
खतमालोऽप्यथासारे धारासंपात इत्यपि । करकेऽम्बुघनो मेघकफो मेघास्थि मिञ्जिका ॥ २८
बीजोदकं तोयडिम्भो वर्षाबीजमिराम्बरम् । यथोत्तरेतरापाची तथापाचीतरोत्तरा ॥ २९
इन्द्रे तु खिदिरो मेरी त्रयस्त्रिंशपतिर्जयः । गौरावस्कन्दी वन्दीको वराणो देवदुन्दुभिः ॥ ३०
किणालातश्च हरिमान्यामनेमिरसन्महाः । शेपी विर्मिहिरो वज्रदक्षिणो वयुनोऽपि च ॥ ३१
स्यात्पौलोम्यां तु शक्राणी चारुरावा शतावरी । महेन्द्राणी परिपूर्णसहस्रचन्द्रवत्यपि ॥ ३२
जयन्ते यागसंतानो वृषणश्वो हरेर्हये । मातलौ हयंकपः स्यादैरावणे मदाम्बरः ॥ ३३
सदादानो भद्ररेणुः पुरे त्वैन्द्रे सुदर्शनम् । नासिक्ययोस्तु नासत्यदस्रौ प्रवरवाहनौ ॥ ३४
गदान्तकौ यज्ञवाहौ यमे तु यमुनाग्रजः । महासत्यः पुराणान्तः कालकूटोऽथ राक्षसे ॥ ३५
पलप्रियः कैकसापुत्रः कर्वरो नरविष्वणः । आशिरो हनुपः शङ्कुर्विधुरो जललोहितः ॥ ३६
उद्वरः स्तब्धसंभारो रक्तग्रीवः प्रवाहिकः । संध्याबलो रात्रिबलस्त्रिशिराः समितीपदः ॥ ३७
वरुणे तु प्रतीचीशो दुन्दुभ्युद्दामसंवृताः । धनदे निधनाक्षः स्यान्महासत्त्वः प्रमोदितः ॥ ३८
रत्नगर्भ उत्तराशाधिपतिः सत्यसंगरः । धनकेलिः सुप्रसन्नः परिविद्धोऽलका पुनः ॥ ३९
वसुप्रभा वसुसारा शंकरे नन्दिवर्धनः । बहुरूपः सुप्रसादो मिहिराणोऽपराजितः ॥ ४०
कङ्कटीको गुह्यगुरुर्भगनेत्रान्तकः खरुः । परिणाहो दशबाहुः सुभगोऽप्येकलोचनः ॥ ४१
गोपालो वरवृद्धोऽहिपर्यङ्कः पांसुचन्दनः । कूटकृन्मन्दरमणिर्नवशक्तिर्महाम्बिकः ॥ ४२
कोणवादी शैलधन्वा विशालाक्षोऽक्षतस्वनः । उन्मत्तवेषः शबरः सिताङ्गो धर्मवाहनः ॥ ४३
महाकान्तो वह्निनेत्रः स्त्रीदेहार्धो नृवेष्टनः । महानादो नराधारो भूरिरेको दशोत्तमः ॥ ४४
[16]यौटी यौटीङ्गोऽर्धकूटः समिरो धूम्रयोगिनौ । उलन्दो जैयतः कालो जटाभरदशाव्ययौ ॥ ४५
संध्यानाटी रेरिहाणः शङ्कुश्च कपिलाञ्जनः । जगद्द्योणिर्रर्धकालो दिशांप्रियतमोऽतलः ॥ ४६
जगत्स्रष्टा कटाटङ्कः कटमूर्हीरहृत्कराः । गौतमी कौशिकी कृष्णा तामसी बाभ्रवी जया ॥ ४७
कालरात्रिर्महामाया भ्रामरी यादवी वरा । बर्हिध्वजा शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ ४८
अमोघा विन्ध्यनिलया षष्ठी कान्तारवासिनी । जाङ्गुली बदरीवासा वरदा कृष्णपिङ्गला ॥ ४९

१. 'दिवाह्वयः' ख. २. 'सैर' ख. ३. 'नभोवटी' ख. ४. 'नभध्वजः' क. ५. 'गर्दयित्नु' क. ६. 'पुञ्जिका' ख. ७. 'जीवोदकम्' ख. ८. 'त्राय' क-ख. ९. 'शपीवि' ख. १०. 'वियुनो' ख. ११. 'यज्ञवहौ' ख. १२. 'सपापुत्रः' ख. १३. 'विधुरः' ख. १४. 'मेकलोचनः' क. १५. 'महाउकः' ख. १६. 'जोटी जोटिङ्गो' ख. १७. 'यजतः' ख. १८. 'अर्धकलो' ख.

ईषद्दूतीन्द्रभगिनी प्रगल्भा रैवती तथा । महानिशा सिनीवाली रक्तदन्त्येकपाटला ॥ ५०
एकपर्णा बहुभुजा नन्दपुत्री महाजया । भद्रकाली महाकाली योगिनी गणनायिका ॥ ५१
हासा भीमा प्रकूष्माण्डी गदिनी वारुणी हिमा । अनन्ता विजया क्षेमा मानस्तोका कुहावती ॥ ५२
चारणा च पितृगणा स्कन्दमाता धनाञ्जनी । गान्धर्वी कर्वरी गार्गी सावित्री ब्रह्मचारिणी ॥ ५३
कोटिश्रीर्मन्दरावासा केशी मलयवासिनी । कालायनी त्रिशालाक्षी किराती गोकुलोद्भवा ॥ ५४
एकानसी नारायणी शैला शाकम्भरीश्वरी । प्रकीर्णकेशी कुण्डा च नीलवस्त्रप्रचारिणी ॥ ५५
अष्टादशभुजा पौत्री शिवदूती यमस्वसा । सुनन्दा विरजा रम्या जयन्ती नकुलाकुला ॥ ५६
त्रिलङ्का नन्दिनी नन्दा नन्दयन्ती निरञ्जना । कालञ्जरी शतमुखी त्रिकराली करालिका ॥ ५७
विरजा पुरला जारी बहुपुत्री कुलेश्वरी । कैटभी कालदमनी दर्दुरा कुलदेवता ॥ ५८
रौद्री कुन्द्रा महारौद्री कालगमा महानिशा । बलदेवस्वसा पुत्री हीरी क्षेमङ्करी प्रभा ॥ ५९
मारी हैमवती चापि गोला शिखरवासिनी । चामुण्डायां महाचण्डी चण्डमुण्डाप्यथाच्युते ॥ ६०
पृश्निगर्भ पृश्निशृङ्गो द्विशरीरस्त्रिधातुक । हस्तिमल्लो विषाणान्त स्कन्दे तु कैरवीरक ॥ ६१
सिद्धसेनो वैजयन्तो बालचर्यो दिगम्बर । भृङ्गी तु चर्मी ब्रह्मा तु क्षेत्रज्ञ पुरुष सनत् ॥ ६२
नारायणे तीर्थपाद पुण्यश्लोको बलिंदम । उरुक्रमोरगायौ च तमोघ्न श्रवणोऽपि च ॥ ६३
उदारधिर्वैतापर्ण समुद्र पाशुजालिक । चतुर्व्यूहो नवव्यूहो नवशक्ति प्रगण्डजित् ॥ ६४
द्वादशमूल शतको दशावतार एकदृक् । हिरण्यकेश सोमोऽहिस्त्रिधामा त्रिककुत्त्रिपात् ॥ ६५
मानजर पराविद्ध पृश्निगर्भोऽपराजित । हिरण्यनाभ श्रीगर्भो वृषोत्साह सहस्रजित् ॥ ६६
ऊर्ध्वकर्मा यज्ञधरो धर्मनेमिरसयुत । पुरुषो योगनिद्रालु खण्डास शरकाजितौ ॥ ६७
कालकुण्ठो वरारोह श्रीकरो वायुवाहन । वर्धमानश्चतुर्दंष्ट्रो नृसिंहवपुरव्यय ॥ ६८
कपिलो भद्रकपिल सुषेण समितिंजय । केतुधामा वासुभद्रो बहुरूपो महाक्रम ॥ ६९
विधाताधार एकाङ्गो वृषाक्ष सुवृषोऽक्षज । रन्तिदेव सिन्धुवृषो जितमन्युर्वृकोदर ॥ ७०
बहुशृङ्गो रत्नबाहु पुष्पहासो महातपा । लाभनाभ सूक्ष्मनाभो धर्मनाभ पराक्रम ॥ ७१
पद्महासो महाहस पद्मगर्भ सुरोत्तम । शतवीरो महामायो ऋक्षनाभ सरीसृप ॥ ७२
वृन्दाङ्कोऽधोमुखो धन्वी सुधन्वा विश्वभुक्तिस्थर । शतानन्दश्चैरुश्चापि वैचनारिप्रमर्दन ॥ ७३
यज्ञनेमिर्लोहिताक्ष एकपाद्द्विपद कपि । एकशृङ्गो यमकील आसन्द शिवकीर्तन ॥ ७४
शङ्कुर्वंश श्रीवराह सदायोगी सुयामुन । बलभद्रे तु भद्राङ्ग कालो गुप्तचरो बली ॥ ७५
प्रलापी भद्रचलन पौर शेषाहिनामभृत् । लक्ष्म्या तु भर्मरी विष्णुशक्ति क्षीराब्धिमानुषी ॥ ७६
कामे तु यौवनोद्भेद शिखिमूलुर्महोत्सव । शमान्तक सर्वधन्वी रागरज्जुप्रवर्तक ॥ ७७
मनोदाही मथनश्च गरुडस्तु विषापह । पक्षिसिंहो महापक्षो महावेगो विशालक ॥ ७८
उन्नतीश श्वमुखसू शिलानीहोऽहिभुक्च स । बुद्धे तु भगवान्योगी बुधो विज्ञानदेशन ॥ ७९
महासत्त्वो लोकनाथो बोधिरर्हन्सुनिश्चित । गुणाब्धिर्विगतद्वन्द्वो वचने स्यातु जल्पितम् ॥ ८०

---

१ 'गण्डिनी' ख २ 'किरामी' ख ३ 'एकामसा' ख ४ 'सुमन्दा' ख ५ 'मदिनी मदा मदयन्ती' ख ६ 'चिकसला' ख ७ 'करवारक' ख ८ 'षडङ्गजित्' ख ९ 'ऋतधामा' ख १० 'वृषोदर' ख ११ 'बहुश्चापि' ख १२ 'यवनारि' ख १३ 'ऋक्षनेमि' ख १४ 'रागरज्ज प्रकर्षक' ख १५ 'उद्दीश' ख

लपितोदितभणिताभिधानगदितानि च । हूतौ हक्कारकारौ च चण्डालानां तु वल्लकी ॥ ८१
काण्डवीणा कुवीणा च डक्कारी किंनरी तथा । सारिका खुल्लणी चाथ दर्दरे कलसीमुखः ॥ ८२
सूत्रकोणो डमरुकं समौ पणवकिंकणौ । शृङ्गवाद्ये शृङ्गमुखं हुडुकस्तालमर्दलः ॥ ८३
काहला तु कुहाला स्याच्चण्डको लाहला च सा । संवेशप्रतिबोधार्थं द्रगडद्रकटावुभौ ॥ ८४
देवतार्चनतूर्ये तु धूमलो वलिरित्यपि । क्षुल्लकं मृतयात्रायां मङ्गले प्रियवादिका ॥ ८५
रणोद्यमे त्वर्धतूरो वाद्यभेदास्तथापरे । डिण्डिमो झर्झरो मड्डुस्तिमिला किरिकिच्चिका ॥ ८६
लम्बिका टट्टरी वेध्या कलापूरादयोऽपि च । भयंकरे तु डमरमाभीलं भासुरं तथा ॥ ८७
आश्चर्ये फुल्लकं मोहो वीरूयो लोतस्तु दृग्जले । निद्रायां तामसी सुप्ते सुप्वापः सुखसुप्तिका ॥ ८८
आकारगूहने चावकटिकावकुठारिका । गृहजालिकाथ सूत्रधारे स्याद्विवेदर्शकः ॥ ८९
पूज्ये भैरटको भट्टः प्रयोज्यः पूज्यनामतः ॥ ९०

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टे देवकाण्डो द्वितीयः ॥ २ ॥

छेकालच्छेकिलौ छेके काहलोऽस्फुटभाषिणि । मूके जडकडौ मूर्खे लनेडो नामवर्जितः ॥ ९१
परतन्त्रे वशायत्तावधीनोऽप्यथ दुर्गते । क्षुद्रो हीनश्च दीनश्च भाटिस्तु गणिकाभृतौ ॥ ९२
त्रेस्नुत्रस्तौ तु चकितेऽथ क्षुद्रप्रखलौ खले । चोरे तु चोरडो रात्रिचरो याच्ना तु भिक्षणा ॥ ९३
अभिपस्तिर्मार्गणा च बुभुक्षायां क्षुधाक्षुधौ । भक्तमण्डे तु प्रस्नावप्रस्रवाच्छोदनास्रवाः ॥ ९४
अपूपे पारिशालोऽथ करम्बो दधिसक्तुषु । इण्डेरिका तु वटिका शष्कुली त्वर्धमोटिका ॥ ९५
पर्पटास्तु मर्मराला घृताण्डी तु घृतौपणी । समिता खण्डाज्यकृतौ मोदको लड्डुकश्च सः ॥ ९६
एलामरिचादियुतः स पुनः सिंहकेसरः । लाजेषु भरुडोदूपर्वेदिकापरिवारकाः ॥ ९७
दुग्धे योग्यं बालसात्म्यं जीवनीयं रसोत्तमम् । सरं गव्यं मधुज्येष्ठं धारोष्णं तु पयोऽमृतम् ॥ ९८
दध्नि श्रीघनमङ्गल्ये तक्रे कटुङ्गसायणे । अर्शोघ्नं परमरसः कुल्माषाभिषुते पुनः ॥ ९९
गृहाम्बु मधुरा चाथ स्यात्कुस्तुम्बुरुरल्लुका । मरिचे तु द्वारवृत्तं मरीचं वलितं तथा ॥ १००
पिप्पल्यामोषणा शौण्डी चपला तीक्ष्णतण्डुला । ऊपणा तण्डुलफला काला च कृष्णतण्डुला ॥ १०१
जीरे जीरणजरणौ हिङ्गौ तु भूतनाशनम् । अगूढगन्धमत्युग्रं लिप्सौ लालसलम्पटौ ॥ १०२
लोलो लिप्सा तु धनाया रुचिरीप्सा च कामना । पूजा त्वपचितिरथ चिपिटो नम्रनासिके ॥ १०३
पङ्गुलस्तु पीठसर्पी किलासस्त्वल्पवर्ष्मणि । सर्वे ह्रस्वोऽनेडमूकस्त्वन्धे न्युब्जस्त्वधोमुखे ॥ १०४
पित्ते पलाग्निः पललज्वरः स्यादग्निरेचकः । कफे सिंहानकः खेटः स्यात्कुकुन्दे तु कूपदः ॥ १०५
पारमितोऽथ कायस्थः करणोऽक्षरजीविनि । क्षमे समर्थोऽलंभूष्णुः पादानपदगौ समौ ॥ १०६
जाम्बूलमालिकोद्वाहे वरयात्रा तु दौन्दुभी । गोपाली वर्णके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ॥ १०७
स्यादिन्द्राणीमहे हेलिरुलुलुर्मङ्गलध्वनिः । स्यात्तु सल्लपनं पूर्णकलसे मङ्गलाह्निकम् ॥ १०८
शान्तिके मङ्गलस्नानं वारिपञ्चपाणिना । हलसेपे तु करणं हस्तबन्धे तु पीडनम् ॥ १०९

---

१. 'लंबिणी' ग. २. 'चन्द्र' ग. ३. 'क्षुल्लकम्' क. ४. 'लुम्बिका' ग. ५. 'टट्टरी' ग. ६. 'वीलः' ग. ७. 'भरटक' इति प्रतिभाति; 'भट्टारक' इति ग. पुस्तके पाठः. ८. 'दीनश्च नीचश्च' ग. ९. 'अस्तु' क. १०. 'अर्धमोटिका' ग. ११ 'घृतोत्पणी' ग. १२ 'गरिका' क. १३ 'पञ्चगात्म्यम्' क. १४ 'ऊपणा' क. १५ 'उपणा' ग. १६ 'जीरण' क. १७ 'निरातः' क.

तच्छेदे समयभ्रंशो धूलिभक्तेः तु वार्तिकम् । कुलटाया तु दु शृङ्गी बन्धुदा कलधूणिका ॥ ११०
धर्षणी लाञ्छनी खण्डशीला मदननालिका । त्रिलोचना मनोहारी पालि सश्मश्रुयोषिति ॥ १११
श्रमणाया भिक्षुणी स्याद्विश्याया तु खगालिका । वारवाणि कामलेखा क्षुद्रा चेट्या गणेरुका॥ ११२
वडवा कुम्भदासी च पुत्रे तु कुलधारक । सदायादो द्वितीयश्च पुत्र्या धीदा समर्धुका ॥ ११३
देहसचारिणी चाप्यपत्ये सतानसतती । नप्ता तु दुहितु पुत्रे स्यात्कनिष्ठे तु कन्यस ॥ ११४
ज्येष्ठभगिन्या तु वीरभवन्ती स्यात्तु नर्मणि । सुखोत्सवो रागरसो विनोदोऽपि किलोऽपि च॥ ११५
वप्पो जनित्रो रेतोधास्ताते जानी तु मातरि । देहे सिन प्रजनुकश्चतु शाख षडङ्गकम् ॥ ११६
व्याधिस्थान च देहैकदेशे गात्र कन्ने पुन । वृजिनो वेल्लितान्तोऽसौ धम्मिल्ले मौलिजूटकौ ॥ ११७
वर्परी तु कवर्या स्यात्प्रलोभ्यो विशदे कचे । मुखे दन्तालय स्योन घन चैर घनोत्तमम् ॥ ११८
कर्णप्रान्तस्तु धारा स्यात्कर्णमूल तु शैलकम् । अक्ष्णि रूपग्रहो देवदीपो नासा तु गन्धहृत् ॥ ११९
नसा गन्धवहा नस्या नासिक्य गन्धनालिका । ओष्ठे तु दशनोच्छिष्टो रसालेपी च वाग्दलम् १२०
श्मश्रुणि व्यञ्जन कोटो दन्ते मुखखुर खरु । दालुर्जिह्वा तु रसिका रसा च रसमातृका ॥ १२१
रमा काकुर्ललना च वक्त्रदल तु तालुनि । अवटो तु शिर पीठ कफणौ रतिपृष्ठकम् ॥ १२२
बाहूपबाहुसधिश्च हस्ते भुजदल सल । अथ व्यामे वियाम स्याद्बाहुचापस्तनूतल ॥ १२३
हृदयसह मर्मचरं गुणाधिष्ठानक त्रसम् । स्तनौ तु धरणावग्रे तयो पिप्पलमेचकौ ॥ १२४
जठरे मलुको रोमलताधारोऽथ क्लोमनि । स्यात्ताण्ड्य क्लपुप क्लोममथ नाभौ पुतारिका ॥ १२५
शिरामूल घटीकूपौ तूबलिङ्गौ स्तावुके । शिश्ने तु लङ्गुल शङ्कु लाङ्गूल शेफशेफसी ॥ १२६
रक्ते तु शोध्यकीलाले मासे तूद्ध समारटम् । लेपन च रोमणि तु त्वग्मल वालपुत्रक ॥ १२७
कूपजो मासनिर्यास परित्राणमथ स्नसा । तन्त्रीनखारुस्नावान सधिबन्धनमित्यपि ॥ १२८
अगरौ प्रवरं शृङ्ग शीर्षक मृदुल लघु । वरद्रुम परमद प्रैंकर गन्धदारु च ॥ १२९
चन्दने पुनरेनाङ्क भद्रश्री फल्कीत्यपि । जातीफले सौमनस पुटक मदशौण्डकम् ॥ १३०
कोशफल कुङ्कुमे तु करट वासनीयकम् । प्रियङ्गु पीतकावेर घोर पुष्परजो वरम् ॥ १३१
कुसुम्भ च जवापुष्प कुसुमान्त च गौरकम् । वृक्षधूपे तु श्रीनेष्टो दधिक्षीरघृताह्वय ॥ १३२
रचनाया परिस्पन्द प्रतियत्नोऽथ कुण्डले । कर्णादर्शो मेखला तु लालिनी कटिमालिका ॥ १३३
अथ किङ्किण्या घर्घरी विधा विधामणिस्तथा । नूपुरे तु पादशीली मन्दीर पादनालिका ॥ १३४
पैदाङ्गुलीयके पादपालिका पादकीलिका । वस्त्रे निवसन वस्त्र सत्र कर्पटमित्यपि ॥ १३५
दशासु वस्त्रपेश्योऽथ हिमवातापहांशुके । द्विखण्डको वरकश्च चक्रवर्तिन्यधीश्वर ॥ १३६
अर्जुने त्रिजगच्चित्रयोधी चित्राङ्गसूदन । योगी धन्वी कृष्णपक्षो नन्दिघोषस्तु तद्रथ ॥ १३७
ग्रन्थिकस्तु सहदेवो नकुलस्तन्तिपालक । माद्रेयाविमौ कौन्तेया भीमार्जुनयुधिष्ठिरा ॥ १३८
द्वयेऽपि पाण्डवेया स्यु पाण्डवा पाण्डवायना । राजच्छत्रे नृपलक्ष्म चमर स्यात्तु चामरे॥ १३९
साक्ष्यायद्रष्टरि स्थेयो द्वा स्थे द्वौ स्थितिदर्शक । क्षुद्रोपकरणाना स्यादध्यक्ष पारिकर्मिक ॥ १४०

---

१ 'शिन' ख २ 'स्त' ख ३ 'दन्तालयरतेर' ख ४ चर' ख ५ 'शीलक ख ६ 'तनूनल' ख. ७ 'मर्मचरम्' क. ८ 'पुनारिका' ख. ९ 'क्षिरामूल' क १० 'प्रकार' क ११ 'अलकारशेपरश्च' इति पुस्तद्वयेऽप्यधिकमुपलभ्यते १२ 'द्वा स्थितदर्शक' ख

पुराध्यक्षे कोट्टपतिः पौरिको दाण्डपाशिकः । वेध्यं निमित्तं बाणे तु लक्ष्यहा मर्मभेदनः ॥ १४१
वीरश्च वीरशङ्कुश्च कदम्बोऽप्यस्त्रकण्टकः । नाराचो लोहनालोऽस्त्रसायकोऽसिस्तु सायकः ॥ १४२
श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः प्रजाकरः । धर्मप्रचारो धाराङ्गो धाराधरकरालिकौ ॥ १४३
चन्द्रभासश्च शस्त्रोऽथ क्षुर्यस्त्री कोशशायिका । पत्रं च धेनुका पत्त्रपाले तु हुलमातृका ॥ १४४
कुट्टन्ती पत्रफलाथ शक्तिः कासूर्महाफला । अष्टतालायता सा च पट्टिसस्तु खुरोपमः ॥ १४५
लोहदण्डस्तीक्ष्णधारो दुःस्फोटाराफलौ समौ । चक्रं तु वलयप्रायमरसंचितमित्यपि ॥ १४६
शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता । अयःकण्टकसंछन्नाशतघ्ने च महाशिला ॥ १४७
भुशुण्डी स्यादारुमयी वृत्तायःकीलसंचिता । कणयो लोहमात्रोऽथ चिरिका तु हुलाग्रका ॥ १४८
वराहकर्णकोऽन्वर्थः फैलपत्राग्रके हुलम् । मुनयोऽस्त्रशेखरं च शराभ्यास उपासनम् ॥ १४९
जिष्णौ तु विजयी जैत्रः स्याच्छृगाली तु विप्लवे । करमध्ये सौम्यं तीर्थमथ स्यान्नियमे तपः ॥ १५०
सत्यवत्यां गन्धवती मत्स्योदर्यथ वक्रये । भाटकोऽथ साक्षिणि स्यान्मध्यस्थः प्राश्निकोऽप्यथ ॥ १५१
कूटसाक्षी मृषासाक्षी सूची स्याद्दुष्टसाक्षिणि । पादुकायां पादरथी पादजङ्गुः पदत्वरा ॥ १५२
पादवीथी च पेशी च पादपीठी पदायता । नापिते ग्रामणीमण्डिवाहक्षौरिकभाण्डिकाः ॥ १५३

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टे मर्त्यकाण्डस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ पृथ्वी महाकान्ता क्षान्ता मेर्वद्रिकार्णिका । गोत्रकीला घनश्रेणी मध्यलोका जगद्वहा ॥ १५४
देहिनी केलिनी मौलिर्महास्थल्यम्बरस्थली । गिरौ प्रपाती कुट्टार उर्वङ्गः कंदराकरः ॥ १५५
कैलासे धनदावासो हराद्रिर्हिमवद्धसः । मलयश्चन्दनगिरिः स्याल्लोहे धीनधीवरे ॥ १५६
ताम्रे पवित्रं कांस्यं च सीसके तु महाबलम् । चीनपिष्टं समेलूकं कृष्णं च त्रपुचन्धकम् ॥ १५७
त्रपुणि श्वेतरूप्यं स्यात्सठं सलवणं रजः । परासं मधुकं ज्येष्ठं घनं च मुखभूषणम् ॥ १५८
रजते त्रापुषं वङ्गजीवनं वसु भीरुकम् । स्वभ्रं सौम्यं च शौध्यं च रूप्यं भीरु जवीयसम् ॥ १५९
सुवर्णे लोभनं शुक्रं तारजीवनमौजसम् । दाक्षायणं रक्तवर्णं श्रीमत्कुम्भं शिलोद्भवम् ॥ १६०
वैणवं तु कर्णिकारच्छायं वेणुतटीभवम् ॥ १६१

इति पृथ्वीकायः ।

जले दिव्यमिरा सेव्यं कृपीटं घृतमङ्कुरः । विषं पिप्पलपातालमलिलानि च कम्बलम् ॥ १६२
पावनं पङ्कसं चापि पह्लरं तु सितं पयः । किट्टिमं तदतिक्षारं शालूकं पङ्कगन्धिकम् ॥ १६३
अन्धं तु कलुषं तोयमतिस्वच्छं तु काचिमम् । समुद्रे तु महाकच्छो दारदो धरणीप्लवः ॥ १६४
महीप्रावार उर्वङ्गस्तिमिकोशो महाशयः । मुरंदरा तु मुरला सुरवेला तु नन्दिनी ॥ १६५
चर्मण्वती रन्तिनदी संभेदः सिन्धुसंगमः । नौका तु तारणी

इति जलकायः ।

अग्नौ चमिर्दीप्रः समन्तभुक् ॥ १६६
धर्परीकः पविर्घासिः पृथुर्घघरिराशिरः । जहुराणः पृदाकुश्च जुपाकुर्हवनो हविः ॥ १६७

---

१. 'वारश्च' ख. २. 'कलपत्राग्रके' ख. ३. 'समोलूकम्' ख. ४. 'श्वभ्रं' ख. ५. 'साध्यं' ख. ६. 'मलिनानि' क. ७. 'चमिः' ख. ८. 'कर्परीकः' ख. ९. 'घमुरिराशिरः' क. १०. 'कुपाकुः' ख.

ताार्चिर्नाचिकेतश्च प्रैष्ठो वश्वतिरश्वतिः । भुजिर्भेरथपीथौ च स्वनिः पवनवाहनः ॥ १६८

इत्यग्निकायः ।

ायौ सुरालयः प्राणः संभूतो जलभूषणः । शुचिर्विहालो नैघटः पश्चिमोत्तरदिक्पतिः ॥ १६९
भङ्कतिः क्षिपणुर्मर्को ध्वजप्रहरणश्चलः । शीतलो जलकान्तारो मेघारिः सुमरोऽपि च ॥ १७०

इति वायुकायः ।

ृक्षे खारोहकः स्कन्धी सीमिको हरितच्छदः । ऊरुर्जन्तुर्वह्निभूश्च

इति वनस्पतिकायः ।

स्यात्तु श्वेतः कपर्दके ॥ १७१
खद्योते तु कीटमणिर्ज्योतिर्माली तमोमणिः । परार्बुदो निमेषद्युत् ध्वान्तचित्रोऽथ कुञ्जरे ॥ १७२
पेचकी पुष्करी पद्मी पेचिलः सूचिकाधरः । विलोलजिह्वोऽन्तःस्वेदो महाकायो महामदः ॥ १७३
शूर्पकर्णो जलाकाङ्क्षो जटी च षष्टिहायनः । असुरो दीर्घपवनः शुण्डालः कपिरित्यपि ॥ १७४
वशायां वाशिता कर्णधारिणी गणिकापि च । अश्वे तु क्रमणः कुण्डी प्रोथी ह्वेपी प्रकीर्णकः॥१७५
पाकलः पकलः किण्वी कुटरः सिंहविक्रमः । माषाशी केसरी हंसो मुद्गभुग्गूढभोजनः ॥ १७६
वासुदेवः शालिहोत्रो लक्ष्मीपुत्रो मरुद्रथः । चामर्येकशफोऽपि स्यादश्वायां पुनरर्वती ॥ १७७
मल्लिकाक्षः सितैर्नेत्रैः स्याद्वाजीन्द्रायुधोऽसितैः । ककुदी ककुदावर्तो निर्मुष्कस्त्विन्द्रवृद्धिकः ॥१७८
शुनि क्रोधी रसापायी शिवारिः सूचको रुरुः । वनंतपः स्वजातिद्विट्कृतज्ञो भल्लहश्च सः ॥ १७९
दीर्घनादः पुरोगामी स्यादिन्द्रमहकामुकः । मण्डलः कपिलो ग्राममृगश्चेन्द्रमहोऽपि च ॥ १८०
महिषे कलुषः पिङ्गः कटाहो गद्गदस्वरः । हेरम्बः स्कन्धशृङ्गश्च सिंहे तु स्यात्पलंकषः ॥ १८१
शैगाटो वनराजश्च नभःक्रान्तो गणेश्वरः । शृङ्गोष्णीषो रक्तजिह्वो व्यादीर्णास्यः सुगन्धिकः॥१८२
सूकरे कुमुखः कामरूपी च सलिलप्रियः । तलेक्षणो वक्रदंष्ट्रः पङ्कक्रीडनकोऽपि च ॥ १८३
मृगे खजिनयोनिः स्यादथो भुजगभोगिनि । अहीरणी द्विमुखश्च भवेत्पक्षिणि चञ्चुमान् ॥ १८४
कण्ठाग्निः कीकसमुखो लोमकी रसनारदः । वारङ्गिनाडीचरणौ मयूरे चित्रपिङ्गलः ॥ १८५
नृत्यप्रियः स्थिरमदः खिलखिल्लो गरव्रतः । मार्जारकण्ठो मरुको मेघनादानुलासकः ॥ १८६
मेयुको बहुलग्रीवो नगावासश्च चन्द्रकी । कोकिले तु मदोल्लापी काकजातो रतोद्वहः ॥ १८७
मधुघोषो मधुकण्ठः सुधाकण्ठः कुहूमुखः । घोषयित्नुः पोषयित्नुः कामवालः कुनालिकः ॥ १८८
कुक्कुटे तु दीर्घनादश्चर्मचूडो नखायुधः । मयूरचटकः शौण्डो रणेच्छुश्च कलाधिकः ॥ १८९
आरणी विष्किरो बोधिर्नन्दीकः पुष्टिवर्धनः । चित्रवाजो महायोगी स्वस्तिको मणिकण्ठकः ॥१९०
उषाकीलो विशोकश्च व्राजस्तु ग्रामकुक्कुटः । हंसेषु तु मरालाः स्युः सारसे दीर्घजानुकः ॥ १९१
गोनर्दो मैथुनी कामी श्येनाक्षो रक्तमस्तकः । गृध्रे तु पुरुषव्याघ्रः कामायुः कूणितेक्षणः ॥ १९२
सुदर्शनः शकुन्याजौ शुके तु प्रियदर्शनः । श्रीमान्मेधातिथिर्वाग्मी मत्स्ये तु जलपिप्पिकः॥ १९३
मूको जलाशयः शेवः पाठीने मृदुपाठकः ॥ १९४

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टे तिर्यक्काण्डश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

---

१. 'पृष्ठो' क. २. 'लघटः' क; 'लघटः' ख. ३. 'उरुः' ख. ४. 'ग्रहभोजनः' ख. ५. 'मयूको' ख.

अथ रत्नप्रभा धर्मा वंशानुशर्कराप्रभा । स्याद्वालुकाप्रभा शैला भवेत्पङ्कप्रभाञ्जना ॥ १९५

धूमप्रभा पुनारिष्टा माघव्या तु तमःप्रभा । महातमःप्रभा माघव्येवं नरकभूमयः ॥ १९६

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टे नारककाण्डः पञ्चमः ॥ ५ ॥

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमसाकल्ये तु चिच्चन । तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥ १९७

वद् वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये । स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १९८

ऊं पृच्छायामतीते प्राक् निश्चयेऽद्धाञ्जसाद्वयम् । अतो हेतौ महः प्रत्यारम्भेऽथ स्वयमात्मनि ॥ १९९

प्रशंसने तु सुष्ठु स्यात्परश्वः श्वः परेऽहनि । अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वेद्युरादयः ॥ २००

समाने ह्नि सद्यः स्यात्परे त्वह्नि परेद्यवि । उभयद्युस्तूभयेद्युः समे युगपदेकदा ॥ २०१

स्यात्तदानीं तदा तर्हि यदा यर्ह्यन्यदैकदा । परुत्परार्येषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरेऽत्र च ॥ २०२

प्रकारेऽन्यथेतरथा कथमित्थं यथा तथा । द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधा चतुर्धा द्वैधमादि च ॥ २०३

द्विश्त्र्यश्चतुःपञ्चकृत्व इत्याद्यावर्तने कृते । दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २०४

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टे सामान्यकाण्डः षष्ठः ॥ ६ ॥

इति श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितोऽभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

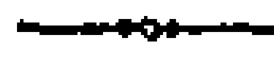
अभिधानसंग्रहः ।

(८)

श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रविरचितः

अनेकार्थसंग्रहः ।

ध्यात्वार्हतः[1] कृतैकार्थशब्दसंदोहसंग्रहः । एकस्वरादिषट्काण्ड्या कुर्वेऽनेकार्थसंग्रहम् ॥ १
अकारादिक्रमेणात्र[2] कादिक्रमोऽन्ततः[3] । उद्देश्यवचनं[4] पूर्वं पश्चादर्थप्रकाशनम् ॥ २
यत्रैक एव रूढोऽर्थो यौगिकस्तत्र दर्शितः[5] । अनेकस्मिंस्तु रूढेऽर्थे यौगिकं प्रोच्यते न वा ॥ ३
पदानां भङ्गतो योऽस्मिन्ननेकार्थः प्रकाशते[6] । प्रदर्शनीयो नैवासौ तस्यानन्त्यप्रसङ्गतः[7] ॥ ४
को ब्रह्मण्यात्मनि रवौ मयूरेऽग्नौ यमेऽनिले । [8]कं शीर्षेऽम्बु सुखे खं स्वः संविदि व्योमनीन्द्रिये ॥ ५
शून्ये बिन्दौ सुखे खस्तु सूर्ये गौरुदके दृशि । स्वर्गे दिशि पशौ रश्मौ वज्रे भूमाविषौ गिरि ॥ ६
त्वग्वल्कले चर्मणि च न्यग्निम्ने नीचकार्त्स्न्ययोः । रुक्[9]शोभाकिरणेच्छासु वाग्भारत्यां वचस्यपि ॥ ७
जूराकाशसरस्वत्यां पिशाच्यां जवनेऽपि च । ज्ञः स्याद्विचक्षणे पद्मासने चान्द्रमसायनौ[10][11] ॥ ८
सद्विद्यमाने सत्ये च प्रशस्तार्चितसाधुषु । भः शुक्रे भमुडौ भांशौ भूस्तु भूमिरिव क्षितौ ॥ ९
स्थाने च मः पुनः शंभौ मा लक्ष्म्यां वारणेऽव्ययम् । किं क्षेपनिन्दयोः प्रश्ने वितर्के ज्या तु मातरि १०
क्ष्मामौर्व्योर्द्युर्दिने वह्नौ द्यौस्तु स्वर्गे विहायसि । रस्तीक्ष्णे दहने रास्तु सुवर्णे जलदे धने ॥ ११
[12]द्रुः कामरूपिणि स्वर्णे धूर्यानमुखभारयोः । पूः शरीरे च[13] नगरे श्रीर्लक्ष्म्यां सरलद्रुमे ॥ १२
वेषोपकरणे वेषरचनायां मतौ गिरि । शोभात्रिवर्गसंपत्त्योः स्रूः[14] स्रवे निर्झरेऽपि च ॥ १३
वः पश्चिमदिगीशे[15] स्यादौपम्ये[16] पुनरव्ययम् । द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने १४
दृग्दृष्टौ[17] दर्शनेऽध्यक्षे विट्प्रवेशे नृवैश्ययोः । तृट् तृष्णावत्तर्षवच्च भवेल्लिप्सापिपासयोः ॥ १५
त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि । भाः प्रभावे मयूखे च मास्तु मासे निशाकरे १६

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽनेकार्थसंग्रह एकस्वरकाण्डः प्रथमः ॥ १ ॥

अर्को द्रुभेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये बिडौजसि । अकं दुःखाघयोरङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु ॥ १७
चित्रा[18]जौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागसोः । एकोऽन्यः केवलः श्रेष्ठः संख्या कल्कोऽघविष्ठयोः

---

१. 'नत्वा हरिम्' ख. २. 'क्रमोऽत्रादौ ककारादि' ख. ३. 'क्रमस्ततः' ग. ४. 'उद्देश' ख. ५. 'दर्श्यते' ख; 'दृश्यते' ग. ६. 'प्रकाश्यते' ख-ग. ७. 'नन्त' ख. ८. 'शीर्षेऽम्बु च' ख. ९. 'ऋक्' ख. १०. 'चान्द्रमसायने' ख-ग. ११. इतः परम् 'ग्रा जटायां च राक्षस्या पतने दुर्भगस्त्रियाम्' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. १२. 'द्रुः' ग. १३. 'नगरे च' क, 'पत्तने च' ग. १४. 'स्रवे' क. १५. 'नेने' ग. १६. 'च वौपम्ये' ख. १७. 'द्रष्टरि दर्शनेऽध्यक्षे' ग. १८. 'चित्रादौ' ख.

दम्भे पापिनि किट्टे च कङ्को ब्राह्मणलिङ्गिनि । लोहपृष्ठे यमे कर्कः श्वेताश्वे दर्पणे घटे ॥ १९
कर्केतनेऽग्नौ राशौ च काकः स्यात्पीठसर्पिणि । द्वीपमानद्रुभेदेषु शिरोवक्षालने द्विके ॥ २०
काकं काकसमूहे स्याद्रतबन्धे च योषिताम् । काका तु काकजङ्घायां काकोलीकाकनासयोः ॥ २१
काकोदुंबरिकाकाकमाचिकारक्तिकास्वपि । किष्कुः प्रकोष्ठे हस्ते च वितस्तौ कुत्सितेऽपि च ॥ २२
कोको वृके चक्रवाके खर्जूरीद्रुमभेदयोः । छेको विदग्धे विश्वस्तमृगनीडजयोरपि ॥ २३
टङ्को नीलकपित्थेऽसिकोशे कोपेऽश्मदारणे । मानान्तरे खनित्रे च जङ्घायां टङ्कणेऽपि च ॥ २४
तर्को वितर्के काङ्क्षायामूहकर्मविशेषयोः । त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये ॥ २५
तोकं संतानसुतयोर्द्विकः स्यात्काककोकयोः । न्यङ्कुर्मृगे मुनौ नाकः स्वः खे नाकुस्तु पर्वते ॥ २६
मुनिवल्मीकयोर्निष्कः कर्षे हेमनि तत्पले । दीनारे साष्टसुवर्णशते वक्षोविभूषणे ॥ २७
पङ्कोऽघे कर्दमे पाकः पचने शिशुदैत्ययोः । बको रक्षोभिदि श्रीदे शिवमल्लीबकोटयोः ॥ २८
भूकश्छिद्रे काले भेको मेघमण्डूकभीरुषु । मुष्को मोक्षद्रुमे सङ्घे तस्करे मांसलाण्डयोः ॥ २९
मूको दैत्यावाग्दीनेषु रङ्कः कृपणमन्दयोः । राका कच्छ्वां दृष्टरजःकन्यायां सरिदन्तरे ॥ ३०
पूर्णेन्दुपूर्णिमायां च रेकः शङ्काविरेकयोः । हीनेऽपि रोकं क्रयणभेदे नावि बिलेचरे ॥ ३१
रोकोऽशौ लङ्का तु शाखा शाकिनी कुलटा पुरी । लोको विश्वे जने वल्कं शकले त्वचि शल्कवत्
शको देशे राजभेदे शङ्का स्यात्संशये भये । शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ॥ ३३
यादोऽस्त्रभेदयोर्मेढ्रे शाको द्वीपे नृपे द्रुमे । शक्तौ हरितके चापि शुको व्यासजकीरयोः ॥ ३४
रक्षोऽमात्ये शुकं ग्रन्थिपर्णेऽरत्नुशिरीषयोः । शुल्कं घट्टादिदातव्ये जामातुश्चापि बन्धके ॥ ३५
शूकोऽनुक्रोशकिंशार्वोः शोकेऽभिषवशुङ्गयोः । शूका हल्लेखे श्लोकस्तु पद्यबन्धे यशस्यपि ॥ ३६
शौकं शुकानां समूहे स्त्रीणां च करणान्तरे । सृका बाणोत्पलवातः स्तोकः स्याच्चातकाल्पयोः ॥ ३७
नखं पुंसि गन्धद्रव्ये नखः करजपण्डयोः । न्युङ्खः सामविशेषस्य षडोंकार्यामतिप्रिये ॥ ३८
पुङ्खः स्यान्मङ्गलाचारे शराङ्गश्येनयोरपि । प्रेङ्खा पर्यटने नृत्ते दोलायां वाजिनां गतौ ॥ ३९
मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः । रेखा स्यादल्पके छद्मन्याभोगोल्लेखयोरपि ॥ ४०
लेखो लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि । वीङ्खा तु शूकशिम्ब्यायां गतिभेदेऽपि नर्तने ॥ ४१
शङ्खः कम्बौ निधिभेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि । शाखा द्रुमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके ॥ ४२
शिखाग्रमात्रे चूडायां केकिचूडाप्रधानयोः । ज्वालायां लाङ्गलिकायां शिफाशाखाघृणिष्वपि ॥ ४३
सखा सहाये मित्रे च सुखं त्रिदिवशर्मणोः । सुखा प्रचेतसः पुर्यामगः स्यान्नगवत्तरौ ॥ ४४
शैले सरीसृपे भानावङ्गमन्तिकगात्रयोः । उपसर्जनभूते स्यादभ्युपायप्रतीकयोः ॥ ४५

---

१ 'दर्पटे' ख. २. 'विश्वस्ते' ग. ३. 'नीडकयो' ग. ४. 'टङ्कने' ग. ५. कर्मविशेषः क्रियाविशेषः । उपहार इति यावत्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. 'वर्मविशे' ख; 'तर्कविशे' ग. ६. 'भूकः काले छिद्रे' ग. ७. 'कोले' ख. ८ 'ऽक्रमाहुए' ख. ९. 'क्रीयते येन तत्क्रयणं दीनारादि' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. 'कृपण' ग. १०. इतः परम् 'वङ्कः पर्याणभागे स्यान्नदीभेदे च भङ्गुरे' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. ११. 'यक्षे यक्षाखलशिरस्त्रयोः' ग. १२. 'शुङ्गा नवोद्भिन्नपल्लवकोशी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. 'मुद्गयोः' ख, 'शुङ्गयोः' ग. १३. 'शृगालवण-निरयेष्वपि । शृकेलायुधभेदेऽपि' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. १४. 'तु गन्धद्रव्ये स्यान्नखः' ख. १५. 'षण्डयोः' ख-ग. १६. 'नृत्ये' ग. १७. 'शेपे' ख. १८. 'च्छाया' ग. १९. 'च' ख-ग. २०. 'निधिभेदे' ख.

अङ्गा नीवृद्विशेषे स्युरिङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि खगोऽर्कग्रहपक्षिषु ॥ ४६
शरे देवेऽपि खङ्गोऽसौ खङ्गिशृङ्गे च गैण्डके । टङ्कः खनित्रे जङ्घासोस्त्यागो वर्जनदानयोः[6] ४७
दुर्गं पुंनदुर्गमे स्याद्दुर्गा तु नीलिकोमयोः । नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे ॥ ४८
क्रूराचारे नागदन्ते मस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थित ॥ ४९
नागं रङ्गे सीसपत्त्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे । पिङ्गी शम्या पिङ्गा हिङ्गुनाल्या गोरोचनोमयोः ॥ ५०
पिङ्ग वालके पिशङ्गे पूगः क्रमुकसंघयोः । फल्गुः काकोदुम्बरिकावृक्षे निरर्थकेऽपि च ॥ ५१
भगोऽर्कज्ञानमाहात्म्ययशोवैराग्यमुक्तिषु । रूपवीर्यप्रयत्नेच्छाश्रीधर्मैश्वर्ययोनिषु ॥ ५२
भङ्गस्तरङ्गे भेदे च रुग्विशेषे पराजये । कौटिल्ये भयविच्छित्त्योर्भङ्गा शणे भङ्गिः पुनः ॥ ५३
भक्तिवीच्योर्भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः । भृङ्ग त्वक्पत्त्र भृङ्गास्तु खिङ्गधूम्याटमार्कवाः ॥ ५४
षट्पदोऽथ भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुक्रे रुद्रे च भोगस्तु राज्ये वेश्याभृतौ सुखे ॥ ५५
धनेऽहिकायफणयोः पालनाभ्यवहारयोः । मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि ॥ ५६
मृगः कुरङ्गे याच्ञायां मृगयायां गजान्तरे । पशौ नक्षत्रभेदे च मृगी तु वनितान्तरे ॥ ५७
युगं हस्तचतुष्के स्याद्रथाद्यङ्गे कृतादिके । वृद्धिनामौषधे युग्मे योगो विस्रम्भघातिनि ॥ ५८
अलब्धलाभे संगत्यां कार्मणध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च संनाहे भेषजे धने ॥ ५९
विष्कम्भादावुपाये च रङ्गः स्यान्नृत्ययुद्धुवोः । रागे रङ्गं तु त्रपुणि रागः स्याल्लोहितादिषु ॥ ६०
गान्धारादौ क्लेशादिकेऽनुरागे मत्सरे नृपे । लङ्गः सङ्गे च पिङ्गे च लिङ्गं मेहनचिह्नयोः ॥ ६१
शिवमूर्तावनुमाने सांख्योक्तविकृतावपि । वङ्गः कर्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे ॥ ६२
वङ्गं त्रपुणि सीसे च वल्गुश्छागमनोज्ञयोः । व्यङ्गो भेके च हीनाङ्गे वेगो रयप्रवाहयोः ॥ ६३
रेतःकिंपाकयोश्चापि शार्ङ्गं विष्णुधनुर्धनुः । शुङ्गश्चाम्राते वटे प्लक्षे शृङ्गं चिह्नविषाणयोः ॥ ६४
क्रीडाम्बुयन्त्रे शिखरे प्रभुत्वोत्कर्षसानुषु । शृङ्गः कूर्चशीर्षे शृङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः ॥ ६५
विषायामृषभौषध्यां सर्गस्त्यागस्वभावयोः । उत्साहे निश्चयेऽध्याये मोहानुमतिसृष्टिषु ॥ ६६
अर्घः पूजाविधौ मूल्येऽघं दुःखे व्यसनैनसोः । उद्धो हस्तपुटे वह्नौ श्लाघायां देहजानिले ॥ ६७
ओघः प्रवाहः संघातो द्रुतनृत्तं परम्परा । उपदेशश्च मेघस्तु मुस्तके जलदेऽपि च ॥ ६८
मोघो दीने निष्फले च मोघा स्यात्पाटलातरौ । लघुः सृक्का लघ्वसारं ह्रस्वं चार्वगुरु द्रुतम् ॥ ६९
श्लाघोपासीन्छयोः स्तोत्रेऽर्चा पूजा प्रतिमापि च । कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीःपते ७०
कचा करेण्वां काचोऽक्षिरोगे शिक्ये मणौ मृदि । काञ्ची गुञ्जामेखलयोः पुर्यां कूर्चो विकत्थने ७१

१ ‘अङ्गो नीवृद्विशेषे स्यादिङ्ग’ ग २ ‘द्विशेषा’ ख. ३ ‘खङ्ग’ क ४ ‘कण्टके’ ग ५ इतः प्राक् ‘गर्गो मुनिविशेषे स्याद्वृषे किंचुलिकेऽपि च’ इत्यधिकः पाठः ख-ग पुस्तकयोः ६ इतः परम् ‘तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽपि च । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते ॥’ इत्यधिकः पाठः ख ग पुस्तकयोः. तत्र ग पुस्तके ‘उन्नतेऽन्यवत्’ इति पाठः ७ ‘कोटे तु’ ख ‘भवेद्दुर्गमे तु’ ग ८ ‘स्यान्नीलिको’ ग ९ ‘बलाके’ ग १० अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु ‘भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्या’ इति भक्तौ, ‘भङ्गीभक्त्या विरचिततनुः स्तम्भितान्तर्जलौघः’ इति वीच्यामुदाहृतम् ११ ‘चतुर्थे’ ग घ १२ सांख्योक्तायां प्रकृते कार्यभूता विकृतिः । तत्र यथा—‘लिङ्गाल्लिङ्गमिवानुरूपचरितं पुनः स लेभे मुनिः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी १३ ‘प्रकृतावपि’ ख ग घ १४ ‘जनपदान्तरे पुंभूम्नि’ इति टीका १५ ‘मलोत्सर्गे प्रभावे शृङ्गारभावेऽपि’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी १६ ‘अपदेश’ ख.

जडो मूर्खे हिमाघ्राते जडा स्याच्छूकशिम्बिका । ताडोऽद्रौ ताडने घोषे मुष्टिमेयतृणादिके ॥ १३३
ताडी तालीदलतरौ दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहभेदेष्वश्वेऽर्कानुचरे मथि ॥ १३४
प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः । नाडी कुहनचर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः ॥ १३५
नाले गुणान्तरे स्नायौ नीडं स्थाने खगालये । पण्डः षण्डे पण्डा बुद्धौ पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते १३६
पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिह्नयोः । कवले पिण्डं तु वेश्मैकदेशे जीवनायसोः ॥ १३७
बले सान्द्रे पिण्ड्यलाबूखर्जूर्योस्तगरेऽपि च । पीडार्तिमर्दनोत्तंसकृपासु सरलद्रुमे ॥ १३८
भाण्डं मूलवणिग्वित्ते तुरङ्गाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयीमध्ये भूषणे भाजनेऽपि च ॥ १३९
मण्डो मस्तुनि भूषायामेरण्डे सारपिच्छयोः । शाके मण्डा त्वामलक्यां मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः ॥
राहौ दैत्यान्तरे रण्डा त्वाखुकर्णी मृतप्रिया । व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे शुण्डा करिकरः सुरा ॥ १४१
जलेभी नलिनी वारस्त्री शुण्डो मदनिर्भरे । शौण्डी चविकपिप्पल्योः शौण्डो विख्यातमत्तयोः १४२
षडः पेयान्तरे भेदे षण्डः कानन इंड्वरे । गूढं रहःसंवृतयोर्दाढा दंष्ट्राभिलापयोः ॥ १४३
दृढः शक्ते भृशे स्थूले वाढं भृशप्रतिज्ञयोः । माढिर्दैन्यं पत्रसिरार्चा मूढस्तन्द्रिते जडे ॥ १४४
राढा शुद्धेषु शोभायां व्यूढा न्यस्तोरुसंहताः । वोढा स्याद्भारिके सूते शण्ढषण्ढौ तु सौविदे १४५
वन्ध्यपुंसीड्वरे क्लीबे सोढा मर्षणशक्तयोः । अणिराणिवदश्रौ स्यात्सीमन्यक्षाग्रकीलके ॥ १४६
अणुर्व्रीह्यल्पयोरुष्णा ग्रीष्मदक्षातपाहिमाः । ऊर्णा भ्रूमध्यगावर्ते मेषादीनां च लोमनि ॥ १४७
ऋणं देये जले दुर्गे कणो धान्यांशलेशयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः कर्णश्चम्पापतौ श्रुतौ ॥ १४८
क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः ॥ १४९
कीर्णः क्षिप्ते हते छन्ने कुणिः कुकरवृक्षयोः । कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ १५०
कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि । कृष्णं तु मरिचे लोहे कोणो वीणादिवादने ॥ १५१
लगुडेऽस्रौ लोहिताङ्गे गणः प्रमथसंख्ययोः । समूहे सैन्यभेदेऽथ गुणो ज्यासूदतन्तुषु ॥ १५२
रज्जौ सत्त्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन्विशेषणे ॥ १५३
गेष्णो नटे गायने च घ्राणं तु घ्रातघोणयोः । घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायां घृणिः पुनः १५४
अंशुज्वालातरङ्गेषु चूर्णानि वासयुक्तिषु । चूर्णं क्षोदे क्षारभेदे जीर्णो जीर्णद्रुमेन्दुषु ॥ १५५
जिष्णुः शक्रेऽर्जुने विष्णौ जित्वरेऽर्के वसुष्वपि । झूणिः क्रमुकभेदे स्यादुष्टदेवश्रुतावपि ॥ १५६
त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि । तीक्ष्णं समुद्रलवणे विषायोऽमरकाजिषु ॥ १५७
आत्मत्यागिनि तिग्मे च तूणी नीलीनिषङ्गयोः । द्रुणः स्याद्वृश्चिके भृङ्गे द्रुणं चापकृपाणयोः ॥ १५८
द्रुणी कूर्म्यां जलद्रोण्यां देष्णो दातरि दुर्गमे । द्रोणः पार्थगुरौ काके माने द्रोणी तु नीवृति ॥ १५९
नौभेदे शैलसंधौ च पणः कार्षापणे ग्लहे । विक्रय्यशाकादिबद्धमुष्टौ मूल्ये भृतौ धने ॥ १६०

१. 'हिमाघाते' ग-घ. २. 'चर्चाया' ग-घ. ३. 'ग्रणान्तरे' ख. ४. 'पर्णी' ख. ५. 'इत्वरे' ख. ६. 'व्यस्तो' ख. ७. 'शौविदे' ग-घ. ८. 'कर्णोऽरित्रे नृपे श्रुतौ' ख. ९. 'प्रथम' ग-घ. १०. 'सूत्र' ख. ११. 'रूपादौ च प्रधाने' ग-घ. १२. 'गादाम्यामेष्णक्' । षाच्यलिङ्गः । द्वयोर्यथा—'गेष्णो विष्णुचरित्रस्य' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. 'गेष्णुर्नटे' ख-ग-घ. १३. 'घ्रातृमेययोः' ग. १४. 'चूर्णो निवासमुक्तकोः' ख. १५. 'चूर्यन्ते स्म चूर्णानि प्रायेण बहुवचनान्तः' इति टीका. १६. 'चूर्णः' ग. १७. 'जीर्णा' ग-घ. १८. 'जिष्णः' ग-घ. १९. 'घृणिः' ख-ग. २०. 'देष्णुर्दातरि दुर्दमे' ख-ग-घ. २१. 'शैलभेदे' ग-घ. २२. 'शाकादिमुष्टौ बद्धे' ग.

व्यवहारे च द्यूताद्युत्सृष्टे गण्डकविंशतौ । पर्णस्त्रिपत्रे पर्णं तु पत्रे प्राणोऽनिले बले ॥ १६१
हृद्वायौ पूरिते गन्धरसे प्राणास्तु जीविते । पार्ष्णिः कुम्भ्यां चमूपृष्ठे पादमूलोन्मदस्त्रियोः ॥ १६२
पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च फाणिर्गुडकरम्भयोः । बाणो वृक्षविशेषे स्याच्छरस्यावयवे शरे ॥ १६३
बलिपुत्रेऽप्यथ भ्रूणो गर्भिण्यां श्रोत्रियद्विजे । अर्भके स्त्रैणगर्भे च मणिरत्नजागलस्तने ॥ १६४
मेढ्रामेऽलिंजरे रत्ने मोणः सर्पकरण्डके । वाने नक्रमक्षिकायां रणः कोणे क्वणे युधि ॥ १६५
रेणुर्धूल्यां पर्पटके वर्णः स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे ॥ १६६
भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं तु कुङ्कुमे वाणिरम्बुदे ॥ १६७
व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्यां वीणा स्याद्वल्लकी तडित् । वृष्णिर्मेषे यादवे च वेणी सेतुप्रवाहयोः॥ १६८
देवताडे केशबन्धे वेणुर्वंशे नृपान्तरे । शाणः कषे मानभेदे श्रेण्यालयां कारुसंहतौ ॥ १६९
शोणो नदे रक्तवर्णे श्योनाकेऽग्नौ हयान्तरे । स्थाणुः कीले हरे स्थूणा सूर्म्यां स्तम्भे रुगन्तरे १७०
अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽप्यथार्हन्स्यात्पूज्ये तीर्थकरेऽपि च ॥ १७१
अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रावर्तिस्त्वटनिपीडयोः । आप्तो लब्धे च सत्ये चाप्याप्तिः संबन्धलाभयोः १७२
ईतिरजन्ये प्रवासे स्यादूतिः स्फूर्तिरक्षयोः । ऋतं शिलोञ्छे पानीये पूजिते दीप्तसत्ययोः ॥ १७३
ऋतिर्जुगुप्साकल्याणगतिस्पर्धास्वथो ऋतुः । स्त्रीणां पुष्पे वसन्तादावेतः कर्बुर आगते ॥ १७४
क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियायां जाते सारथिवेधसोः । नियुक्ते दासेये द्वाःस्थे कन्तुः कामकुसूलयोः ॥ १७५
कान्तो रम्ये प्रिये प्राणि कान्ता प्रियङ्गुयोषितोः । कान्तिः शोभाकामनयोः क्षितिर्गेहे भुवि क्षये ॥
कीर्तिर्यशसि विस्तारे प्रसादे कर्दमेऽपि च । कृतं पर्याप्तयुगयोर्विहिते हिंसिते फले ॥ १७७
कृत्तं छिन्ने वेष्टिते च केतुर्द्युतिपताकयोः । महोत्पातारिचिह्नेषु गर्तोऽवटे ककुन्दरे ॥ १७८
त्रिगर्तांशेऽप्यथ ग्रस्तं जग्धे लुप्तपदोदिते । गतिर्वर्त्मन्यथ व्रणे ज्ञाने यात्रोपायदशाध्वसु ॥ १७९
गीतिश्छन्दसि गाने च गीतं शब्दितगानयोः । गुप्तं गूढे त्राते गुप्तिर्यमे भूगर्तरक्षयोः ॥ १८०
कारायां घृतमाज्याम्बुदीप्तेष्वथ चिताचिती । मृतार्थदारुषु चये जगल्लोकेऽङ्गवायुषु ॥ १८१
जातं जीवोऽघजनिषु जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्यां काम्पिल्यजन्मनोः॥
जातीफले छन्दसि च ज्ञातिः पितृसगोत्रयोः । ततं वीणादिवाद्ये स्यात्ततो व्याप्तेऽनिले पृथौ १८३
तातोऽनुकम्प्ये पितरि तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरोहिण्यां तिक्तं पर्पटकौषधे ॥ १८४
त्रेता युगेऽग्नित्रये च दन्तो दशनसानुनोः । दन्त्यौषध्यामथ दितिर्दैत्यमातरि खण्डने ॥ १८५
दीप्तं निर्भासिते दग्धे द्रुतं शीघ्रविलीनयोः । द्युतिस्तु शोभादीप्त्योर्धाता वेधसि पालके ॥ १८६
धातू रसादौ श्लेष्मादौ भ्वादिमावविकारयोः । महाभूतेषु लोहेषु शब्दादाविन्द्रियेऽश्मनि ॥ १८७

---

१. 'दाताद्युत्सृष्टे' ग-घ. २. 'पर्णं पलाशे' ख; 'पर्णस्त्रिपर्णे' ग-घ. ३. 'करण्डयो.' ग-घ. ४. 'माण:' ख. ५. 'घुणे' ख. ६. 'स्तुतौ' ख. ७. 'सूतौ' ख. ८. 'द्वौ वर्ति' ग-घ. ९. 'प्रवाहे' ख. १०. 'स्यादूतिः' ग-घ. ११ 'दासजे' ख-ग-घ. १२ 'कमनयोः' ख. १३. 'प्रासादे' ख ग-घ. १४. इतः प्राक् 'कुन्ती पाण्डुप्रियाया स्यात्सल्लक्या गुग्गुलुद्रुमे' इत्यधिक ख-पुस्तके. १५. 'वेष्टिते' ग-घ. १६. 'दिचि' ग. 'अरि शत्रु.' इति टीका. १७. 'बृहद्व्रणे' ग-घ. 'बहद्व्रणो नाडीव्रण' इति टीका. १९ इत प्राक् 'गाता पुस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे रोपणेऽपि च' इति ख-ग-घ-पुस्तकेषु. २०. 'गूढ गुप्ते' ख. २१. 'इङ्ग जङ्गमम्' इति टीका. २२. 'जातोऽथ' ग-घ. २३. 'गात्रयोः' ग-घ. २४. 'ज्ञात.' ख. २५. 'निर्भासने' ग-घ. २६. 'सदीप्त्योः' ख. २७. 'लोहेषु' ख-ग घ.

धुतं त्यक्ते कम्पिते च धूतौ कम्पितभर्त्सितौ । धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तो धत्तूरमायिनोः ॥ १८८
धृतिर्योगविशेषे स्याद्धारणाधैर्ययोः सुखे । संतोषाध्वरयोश्चापि नतस्तगरनम्रयोः ॥ १८९
नीतिर्नये प्रापणे च पंक्तिर्गौरवपात्रयोः । पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः पत्तिः सेनाभित्पद्गयोर्गतौ ॥ १९०
प्राप्तिर्महोदये लाभे पित्सन्पिपतिषन्यथा । पतनेच्छौ विहङ्गे च पीतो वर्णनिपीतयोः ॥ १९१
पीता हरिद्रा पीतिः पानेऽश्वे प्रीतिः स्मरस्त्रियाम् । प्रेम्णि योगमुदो पुस्तं शिल्पे लेप्यादिकर्मणि ॥
पुस्तके प्लुतमश्वस्य गतौ प्लुतस्त्रिमात्रके । पूर्तं पूरितखाताद्योः पृषतवत्पृषन्मृगे ॥ १९३
त्रिन्दौ प्रेतो मृते भूतविशेषे च परेतवत् । पोतः शिशौ प्रवहणे प्रोतं गुम्फितवाससोः ॥ १९४
भक्तमन्ने तत्परे च भर्ता पोष्टरि धारके । भक्तिः सेवागौणवृत्त्योर्भङ्ग्यां श्रद्धाविभागयोः ॥ १९५
भास्वान्दीप्रे रवौ भ्रान्तिर्मिथ्याज्ञानेऽनवस्थितौ । भित्तिः कुड्ये प्रदेशे च भूतं सत्योपमानयोः १९६
प्राप्तेऽतीते पिशाचादौ पृथ्व्यादौ जन्तुयुक्तयोः । भूभृन्महीधरे पृथ्वीपतौ भूतिस्तु भस्मनि ॥ १९७
मांसपाकविशेषे च संपदुत्पादयोरपि । भृतिर्मूल्यभरणयोर्मतं तु संमतेऽर्चिते ॥ १९८
महद्बृहति भीतत्वे राज्ये मरुत्सुरेऽनिले । मतिर्बुद्धीच्छयोर्माता गौर्दुर्गा जननी मही ॥ १९९
मातरस्तु ब्रह्माण्याद्या मितिर्मेयत्वमानयोः । मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योर्मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः ॥ २००
मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि । मूतं मूतौ याचिते च यन्ता सूते निषादिनि ॥ २०१
यतिर्निकारे विरतौ भिक्षौ युतोऽन्विते पृथक् । युक्तिर्न्याये योजने च रक्तं नील्यादिरञ्जिते ॥ २०२
कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे । रतिः स्मरस्त्रियां रागे रते रीतिस्तु पित्तले ॥ २०३
वैदर्भ्यादौ लोहकिट्टे सीमनि स्रवणे गतौ । लता ज्योतिष्मतीदूर्वाशाखावल्लीप्रियङ्गुषु ॥ २०४
स्पृक्कामाधव्योः कस्तूर्यां लिप्तं भुक्तविलिप्तयोः । विषाक्ते लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः ॥ २०५
वर्तिर्गात्रानुलेपन्यां दशायां दीपकस्य च । दीपे भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः ॥ २०६
व्यक्तो मनीषिस्फुटयोर्वार्ता वार्ताक्युदन्तयोः । कृष्यादौ वर्तने वार्तं त्वारोग्यारोगफल्गुषु ॥ २०७
वृत्तिशालिन्यथ व्याप्तिर्व्यापने लम्भनेऽपि च । वास्तु स्याद्गृहभूपुर्योर्गृहे सीमसुरङ्गयोः ॥ २०८
वित्तं विचारिते ख्याते धने वित्तिस्तु संभवे । ज्ञाने लाभे विचारे च वीतमङ्कुशकर्मणि ॥ २०९
असाराश्वगजे शान्ते वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौ वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते ॥ २१०
चरित्रे वर्तुले छन्दस्यतीताधीतयोर्वृते । वृन्तं स्तनमुखे पुष्पबन्धे वृत्तिस्तु वर्तने ॥ २११
कैशिक्यादौ विवरणे वृतिर्वरणवाटयोः । शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम् ॥ २१२
शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च शान्तो दान्ते रसान्तरे । शास्ता जिने शासके च शान्तिर्भद्रे शमेऽर्हति ॥
शितः शातौ कृशे तीक्ष्णे शितिर्भूर्जेऽसितेसिते । श्रीमान्मनोज्ञे तिलकपादपे धनवत्यपि ॥ २१४
शीतो हिमे च जिह्मे च वानीरबहुवारयोः । शीतं गुणे शुक्तमम्ले पूतिभूते च कर्कशे ॥ २१५
शुक्तिः शङ्खनके शङ्खे कपालखण्डदृग्रुजोः । नख्यश्वावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि ॥ २१६

१. 'कम्पने' ग-घ. २. 'पङ्क्ति' ग-घ. ३. 'वाद्ययोः' ग-घ. ४. 'दीप्ते' ख; 'दीप्तौ' ग-घ. ५. 'प्रभेदे' ख. ६. 'पृष्वादौ' ग-घ. ७. 'उत्पाद उत्पत्तिः' इति व्याख्या. ८. 'दुत्पातयो' ग-घ. ९. 'स्यात्' ख-ग-घ. १०. 'विरते' ख. ११. 'श्रवणे' ख. १२. 'स्रवणं स्यन्दनम्' इति टीका. १३. 'लेपिन्यां' क. १४. 'असारेऽश्वगतौ' ख. १५. 'वृत्ते' ख. १६. 'मते' ख. १७. 'वर्तिनि' ख. १८. 'तिलके' ख-ग-घ. १९. 'बहुवातयोः' ख. २० 'पूते भूते' ख-ग-घ. 'पूतिभूतं दुर्गन्धम्' इति टीका. २१. 'कपालखण्ड शिरोस्थिशकलम्' इति टीका. 'कपाले खड्गदृग्रुजोः' ख.

श्रुतमाकर्णिते शास्त्रे **श्रुतिराम्नायवार्तयोः** । [1]षङ्ग्राद्यारम्भिकायां च कर्णाकर्णनयोरपि ॥ २१७
श्वेतं रूप्ये **श्वेतो** द्वीपे वर्णे शैले कपर्दके । **श्वेता** तु शङ्खिनीकाष्ठपाटल्योः **स्वस्ती** पुनः॥ २१८
कात्यायन्यां च साध्व्यां च **स्वातिर्दा**नावसानयोः । **सितस्त्ववसिते** बद्धे वर्णे **सिता** तु शर्करा२१९
स्थित ऊर्ध्वे सप्रतिज्ञे **स्थितिः** स्थाने च सीम्नि च । **सीता** जनकजागङ्गाभेदयोर्हलपद्धतौ ॥ २२०
सुतः पुत्रे नृपे **सुप्तिः** स्वापे स्पर्शाज्ञतारुजि । **सूतः** पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु ॥ २२१
ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण **सृतिर्गतौ** पथि । **स्मृतिः** स्मरणधीच्छासु शास्त्रे **सेतुस्तु** [2]संवरे॥२२२
नदीसंक्रमेऽथ **हस्तः** करे [3]मानोडुभेदयोः । केशात्कलापे शुण्डायां **हरिदिशि** तृणान्तरे ॥ २२३
वर्णभेदेऽश्वभेदे च **हितं** पथ्ये गते भृते । **हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्यांशुष्वर्थो** हेतौ प्रयोजने ॥ २२४
निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकार[4]द्रव्यवस्तुषु । **आस्था** यत्नालम्बनयोरास्थानापेक्षयोरपि ॥ २२५
कन्था पुरे प्रावरणे **क्राथो** व्यसनदुःखयोः । द्रवनिष्पाकेऽथ **कुथः** स्यादास्तरणदर्भयोः ॥ २२६
कोथस्तु मथने नेत्ररुग्भेदे [5]शटितेऽपि च । **ग्रन्थो** गुम्फे धने शास्त्रे द्वात्रिंशद्वर्णनिर्मितौ ॥ २२७
ग्रन्थिर्वस्त्रादिबन्धे रुग्भेदे कौटिल्यपर्वणोः । **ग्रन्थि तु** ग्रन्थिपर्णे स्याद्**गाथा** वाग्भेदवृत्तयोः ॥२२८
तीर्थं शास्त्रे गुरौ यज्ञे पुण्यक्षेत्रावतारयोः । ऋषिजुष्टे जले सत्रिण्युपाये स्त्रीरजस्यपि ॥ २२९
योनौ पात्रे दर्शने च **तुत्थोऽग्नौ तुत्थमञ्जने** । **तुत्था** नील्यां सूक्ष्मैलायां **दुःस्थो** दुर्गतमूर्खयोः२३०
प्रस्थः सानौ मानभेदे **पीथोऽर्के पीथमम्बुनि** । **पृथुर्विशाले** भूपाले [6]वापिकाकृष्णजीरयोः ॥ २३१
प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कट्यां **मन्थो** रवौ मथि । सान्नाय्ये नेत्ररोगे च **यूथं** तिर्यग्गणे गणे॥२३२
यूथी तु मागधीपुष्पविशेषयोः कुरण्टके । **रथस्तु** स्यन्दने पादे शरीरे वेतसद्रुमे ॥ २३३
वीथी वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गनाट्यरूपके । [8]**संस्था** स्पशे स्थितौ मृत्यौ **सार्थो** वृन्दे वणिग्गणे२३४
सिक्थं नील्यां मधूच्छिष्टे **सिक्थो** भक्त[9]पुलाकके । **अब्दः** संवत्सरे मेघे मुस्तके गिरिभिद्यपि ॥२३५
अन्दुः स्यान्निगडे भूषाभेदे **ककुद्**वत्ककुत् । श्रेष्ठे [10]वृषाङ्गे राट्चिह्ने **क्रव्यान्**मांसाशिरक्षसोः॥२३६
कन्दोऽब्दे सूरणे सस्यमूले **कुन्दोऽच्युते** निधौ । चक्रभ्रमौ च माघ्ये च **क्षोदः** पेषणचूर्णयोः२३७
गदः कृष्णानुजे रोगे **गदा** प्रहरणान्तरे । **छदः** पत्रे पतत्रे च ग्रन्थिपर्णतमालयोः ॥ २३८
छन्दो वशेऽभिप्राये च **दृषत्**पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि **धीदा** कन्यामनीषयोः ॥ २३९
नदो [11]ह्रदेऽब्धौ निनदे **नन्दा** संपच्चलिंजरे । [12]तिथिभेदेऽपि **नन्दिस्तु** प्रतीहारे पिनाकिनः ॥ २४०
आनन्दने च द्यूते च **निन्दा** कुत्सापवादयोः। **पदं** स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे [13]वाक्येऽङ्कवस्तुनोः २४१
त्राणे पादे पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोः । **पादो** मूलेऽस्तुर्यांशाङ्घ्रिषु प्रत्यन्तपर्वते ॥ २४२
[15]**भन्द्रं** कल्याणे सौख्ये च **भसद्**भास्वरमांसयोः । **भेदो** विदारणे [16]द्वैधे उपजापविशेषयोः ॥ २४३
मदो रेतस्यहंकारे मद्ये हर्षेभदानयोः । कस्तूरिकायां क्षैव्ये च **मदी** [17]कृषकवस्तुनि ॥ २४४
मन्दो मूढे शनौ रोगिण्यलसे भाग्यवर्जिते । गजजातिप्रभेदेऽल्पे स्वैरे **मन्दरते** खले ॥ २४५

---

१. 'षड्जाद्यारम्भिकायां' ख. २. 'सचरे' ग-घ. ३ 'मानोडुमानयोः' ख; 'मानद्रुभेदयोः' ग-घ. ४. 'द्रव्य' ग-घ. ५. 'घटिते' ख. ६. 'पृथ्वी च कृष्णजीरके' ख. ७. 'वापिका हिङ्गुपर्णी' इति टीका. ८. 'संस्था नाशे व्यवस्थायां व्यक्तिसादृश्ययोः स्थितौ। क्रतुभेदे समाप्तौ च चरे च निजराष्ट्रगे॥ सार्थो वणिग्गणे वृन्दे धनेन सहितेऽपि च ॥' ख-ग-घ. ९. 'पिलाकके' ख. १० 'विषाङ्गे' ग-घ. ११. 'ह्रदे' ख-ग-घ. १२. 'भेदे नदी सिन्धुर्नन्दिर्द्वाःस्थे' ख. १३ 'वाक्यैकवस्तुनोः' ग-घ. १४. 'अङ्के लक्ष्मणि' इति टीका. १५. 'भद्र' ग-घ. १६. 'द्वैधे द्विधाकरणे' इति टीका. 'वेधे' ख-ग-घ. १७. 'कृषकः कृषीवलः' इति टीका. 'चषक' ख-ग-घ.

मृदु[1]तीक्ष्णे कोमले च रदो दन्ते विलेखने । विदा ज्ञानधियोर्विन्दुर्विभुट्ज्ञात्रोर्दक्षते ॥ २४६
वेदिरङ्गुलिमुद्रायां बुधेऽलंकृतभूतले । शब्दोऽक्षरे यशोगीर्त्योर्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ ॥ २४७
शरद्वर्षालये वर्षे शादः कर्दमशष्पयोः । संवित्संभाषणे ज्ञाने [2]संग्रामे नाम्नि तोषणे ॥ २४८
क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि । संप[3]द्वृद्धौ गुणोत्कर्षे हारे स्वादुस्तु सुन्दरे ॥ २४९
मृष्टे सूदः सूपकारे व्यञ्जनेऽपि च सूपवत् । स्वेदो घर्मे स्वेदने चान्धोऽन्धकारेऽक्षिवर्जिते ॥ २५०
अर्धः खण्डेऽर्धं समांशेऽथाब्धिः सरसि सागरे । आधिर्मनोर्त्तौ व्यसनेऽधिष्ठाने बन्धकाशयोः ॥
ऋद्धं समृद्धे सिद्धा[4]न्ने[5] गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु स्या[6]द्गाधः [7]स्ताघलिप्सयोः ॥ २५२
गोधा प्राणिविशेषे स्याज्ज्याघातस्य च वारणे । दिग्धो लिप्ते विषाक्ते[8]षौ प्रवृद्धस्नेहयोरपि ॥ २५३
दुग्धं क्षीरे पूरिते च दोग्धा गोपालवत्सयोः । अर्थोपजीव[9]ककवौ बन्ध आधौ च बन्धने ॥ २५४
बन्धुर्भ्रातृबान्धवयोर्बाधा दुःखनिषेधयोः । बुधः सौम्ये कवौ बुद्धः पण्डिते [11]बुधिते जिने ॥ २५५
बोधिर्बौद्धसमाधौ चार्हद्धर्मांशौ च पिप्पले । मधुश्चैत्रर्तुदैत्येषु [12]जीवाशा[13]कमधूकयोः ॥ २५६
मधु क्षीरे जले मद्ये क्षौद्रे पुष्परसेऽपि च । मिद्धं चिन्[14]ता[15]भिसंक्षेपे निद्राल[16]सतयोरपि ॥ २५७
मुग्धो मूढे रम्ये मेधः क्रतौ मेधा तु शेमुषी । राधो वैशाखमासे स्याद्राधा विद्युद्विशाखयोः ॥ २५८
विष्णुक्रान्तामलक्योश्च गोपीवै[17]ध्यविशेषयोः । लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे वधो हिंसकहिंसयोः ॥ २५९
वधूः पत्न्यां स्नुषानार्योः स्पृक्काशारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च व्याधो मृगयुदुष्टयोः ॥ २६०
विद्धं सदृग्वेधितयोः क्षिप्ते विधर्द्धिमूल्ययोः । प्रकारे मानविधिषु विधिर्ब्रह्मविधानयोः ॥ २६१
विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः । विधुश्चन्द्रेऽच्युते वीरुल्लतायां विटपेऽपि च ॥ २६२
वृद्धः प्राज्ञे स्थविरे च वृद्धं शैलेयरूढयोः । वृद्धिः कलान्तरे हर्षे वर्धने भेषजान्तरे ॥ २६३
श्रद्धास्तिक्येऽभिलाषे च श्राद्धं श्रद्धासमन्विते । हव्यकव्यविधाने च शुद्धः केवलपूतयोः ॥ २६४
स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च संधा स्थितिप्रतिज्ञयोः ॥ २६५
संधिर्योनौ सुरङ्गायां नाट्याङ्गे [18]श्लेषभेदयोः । साधुर्जै[19]नमुनौ वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः ॥ २६६
सिद्धो [20]व्याड्यादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः ॥ २६७
सिन्धुर्नद्यां गजमदेऽब्धौ देशनदभेदयोः । सुधा गङ्गेष्टिकास्नुह्योर्मूर्वालेपामृतेषु च ॥ २६८
अन्नं भक्तेऽशितेऽर्वाश्वेऽधमेऽध्वा कालवर्त्मनोः । संस्थाने सालवस्कन्धेऽर्थिनौ याचकसेवकौ ॥ २६९
आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥ २७०
स्वभावेऽथेन ईशेऽर्केऽथोऽन्नं क्लिन्ने दयापरे । ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि ॥ २७१
कर्म कारकभेदे स्यात्क्रियायां च शुभाशुभे । कामी स्यात्कमने चक्रवाके पारावतेऽपि च ॥ २७२

१. 'मृदुतीक्ष्णे' ग-घ. २. 'सयमे' ख-ग-घ. ३. 'वृद्धौ' ख-ग-घ. ४. 'सिद्धान्ते' ख-ग-घ. ५. 'सिद्धं सपक्वमन्न सिद्धान्नम् । तत्र यथा 'सुस्निग्धमृद्ध मधुर गुरुभ्यः' इति टीका. ६. 'गाधः स्यात्स्थानलिप्सयोः' ग-घ. ७. 'स्ताघे लभ्यतलस्पर्शे' इति टीका. ८. इतः प्राक् 'दधि गोरसभेदे स्यात्तथा श्रीवासवाससोः' इत्यधिकं ख-ग-घ-पुस्तकेषु. ९. 'ऽग्नौ' ग-घ. १०. 'जीविनि' ग-घ. ११. 'बोधिते' ख-ग-घ. १२. 'जीवाशाको डोडीशाकः' इति टीका. १३. 'जीवाशोक' ख-ग-घ. १४ 'चिन्ताभिसंक्षेपे' ख-ग-घ. १५. 'चिन्ताभिसंक्षेपश्चित्तव्याक्षेपः' इति टीका. १६. 'लसितयो' ख-ग-घ. १७. 'वेध' ख-ग-घ. १८. "श्लेषे यथा—'स्रस्ताङ्गसंधौ विगताक्षपाटवे रुजा निकाम विकलीकृते रथे ।' सधानसहितागुणविशेषा अपि श्लेषभेदा एव । भेदे विश्लेषे" इति टीका. 'श्लेष्म' ख-ग-घ. १९. 'जिने मुनौ' ग-घ; 'जैने मुनौ' ख. २०. 'व्याघ्रादिके' ख; 'व्यासादिके' ग-घ.

कृती योगे बुधे खड्गी गण्डके खड्गधारिणि । ग्रावाश्मनि गिरौ गोमी फेरौ गोमत्युपासके ॥२७३
घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्यें विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रकारयोः ॥ २७४
चर्म त्वचि स्फुरे चर्मी भूर्जे फलकिभृङ्गिणोः । चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि ॥२७५
चिह्नमङ्के पताकायां चीनो देशैणतन्तुषु । व्रीहौ वस्त्रे छद्म शाठ्येऽपदेशे घातिकर्मणि॥ २७६
छन्नं रहश्छादितयोश्छिन्ना स्यादमृतेश्वरी । छिन्नं भिन्ने जनो लोके जगद्भेदे पृथग्जने ॥ २७७
जनी स्नुषावनितयोर्जिनोऽर्हद्बुद्धविष्णुषु । ज्योत्स्ना स्याज्ज्योतिःसंयुक्तनिशि चन्द्रातपेऽपि च ॥२७८
ज्यौत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निशोस्तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे दण्डी यमे द्वाःस्थसदण्डयोः२७९
दानं मतं गजमदे रक्षणच्छेदशुद्धिषु । विश्राणनेऽप्यथ द्युम्नं द्रविणवद्धनौजसोः ॥ २८०
धनं वित्ते गोधने च स्याद्धन्व स्थलचापयोः । धन्वा मरौ धन्वी पार्थे छेके ककुभधापिनोः॥२८१
धनुः शैल्दः पियालद्रौ राशिभेदे धनुष्यपि । धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः ॥ २८२
धाना भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्णसक्तुषु । धेनः समुद्रे [6]धेनी तु नद्यां नग्नो विवाससि ॥ २८३
मागधे च क्षपणके नन्दी गिरिशवेत्रिणि । गर्दभाण्डे वटे न्यूनं हीनवद्योनगर्ह्ययोः ॥ २८४
पर्व प्रस्तावोत्सवयोर्ग्रन्थौ विषुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्संधौ च तिथिग्रन्थिविशेषयोः ॥ २८५
पक्ष्माक्षिलोम्नि तन्त्वादिसूक्ष्मांशे कुसुमच्छदे । गरुत्किञ्जल्कयोश्चापि पत्री काण्डे खगे द्रुमे॥२८६
रथेऽद्रौ रथिके श्येने प्रेम तु स्नेहनर्मणोः । ब्रह्म तु तपसि ज्ञाने वेदेऽध्यात्मे द्विजे विधौ ॥ २८७
ऋत्विग्योगभिदोश्चाथ बुध्नो गिरिशमूलयोः । भर्म भारे भृतौ हेम्नि भानुरं[10]शौ रवौ दिने ॥ २८८
भिन्नोऽन्यः संगतः फुल्लो दीर्णो भोगी भुजंगमे । वैयावृत्यकरे राज्ञि ग्रामण्यां नापितेऽपि च २८९
मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे ।मीनो मत्स्ये राशिभेदे[12] मृत्स्ना मृत्सा तुवर्यपि २९०
यानं युग्ये गतौ योनिः कारणे भगतो[13]योः । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ राजा तु पार्थिवे २९१
निशाकरे प्रभौ शैं[15]के यक्षक्षत्रिययोरपि ॥ २९२
रास्नैलापर्णीसर्पा[16]ढ्यो रागी कामिनि रञ्जरि । रोही रोहीतकेऽश्वत्थे वटे लग्नं तु लज्जिते॥ २९३
राशीनामुदये सक्ते लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः । वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने ॥ २९४
वस्नं वस्त्रे धने मूल्ये भृतौ[19] वर्ष्म पुनस्तनौ । प्रमाणे सुन्दराकारे वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि॥ २९५
वर्णी पुनश्चित्रकरे लेखके ब्रह्मचारिणि । वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे ॥ २९६
जलसंपुङ्खवातोर्मिसुरङ्गासौरभेषु च । वाग्मी पटुबृहस्पत्योर्वाजी घाणे हये खगे ॥ २९७
विन्नं विचारिते लब्धे स्थिते वृषा तु वासवे । वृषभे तुरगे पुंसि शाखी तु द्रुमवेदयोः॥ २९८
राजभेदे शिखी लग्नौ वृक्षे केतुमहे शरे । चूडावति बलीवर्दे मयूरे कुक्कुटे हये ॥ २९९
शीनो मूर्खाजगरयोः श्येनः शुक्ले[21] पतत्रिणि । स्वप्नः स्वापे सुप्तज्ञाने स्थानं स्थित्यवकाशयोः ३००

१. 'नृत्य' ख-ग-घ. २. 'प्रभेदयोः' ख. ३. 'स्फुटे' ग-घ. ४. 'ज्योत्स्नी' ख-ग-घ. ५. 'शब्दे' ख-ग-घ. ६. 'धेना' ख-ग-घ, ७. 'गौरादित्वाङ्गी' इति टीका. ८. 'स्याद्भारतीभिदि । धेनुर्गोमात्रके दोग्ध्र्यां गवि नमो' ख-ग-घ. ९. 'ध्याये' ख. १० 'रंशे' ख. ११. 'वैयावृत्यकरः परिचारकः । व्यवहारिक इत्यन्ये' इति टीका. १२. इतः पर-मुनिर्वाचयमोऽर्हति । पियालागस्तिपालाशे' इत्यधिक ख-ग-घ-पुस्तकेषु. १३. 'तोययोः' ख-ग-घ. १४. 'ताम्र शुल्वम्' इति टीका. १५. 'शुके' ग-घ. १६. 'सर्पाख्ये' ख. १७. 'रञ्जरि' ख-ग-घ. १८. 'भृतिः कर्मकरादीनां वेतनम्' इति टीका. १९. 'भृतौ' ग-घ. २०. 'सप्लुत' ख-ग-घ. २१. 'शुक्ले गुणे' इति टीका. २२. 'शुके' ग-घ. २३. 'नित्याव' ख.

साद्दश्ये संनिवेशे च स्नानं स्नानीय आप्लवे । स्त्यानं स्यात्स्निग्ध आलस्ये प्रतिध्वानघनत्वयोः ३०१
सादी तुरङ्गमारोहे निषादिरथिनोरपि । स्वामी प्रभौ गुहे सूनं पुष्पे सूना पुनः सुता ॥ ३०२
अधोजिह्वा वधस्थानं सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ । हनुः कपोलावयवे मरणामययोरपि ॥ ३०३
हरिद्रायामायुधे च हली कृषकसीरिणोः । कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे ॥ ३०४
शास्त्रे न्याये विधौ कूपो गर्तेऽन्धौ गुणवृक्षके । मृन्माने कूपके क्षेपो गर्वे लङ्घननिन्दयोः ॥ ३०५
विलम्बेरणहेलासु गोपौ भूपालवल्लवौ । ग्रामौघगोष्ठाधिकृतौ गोपी गोपालसुन्दरी ॥ ३०६
शारिवा रक्तिका तल्पमट्टे शय्याकलत्रयोः । त्रपा लज्जा कुलटयोस्त्रपु सीसकरङ्गयोः ॥ ३०७
तापः संतापे कृच्छ्रे च तापी तु सरिदन्तरे । दर्पो मृगमदे गर्वे पुष्पं विकास आर्तवे ॥ ३०८
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि । बाष्प ऊष्माक्षिजैलयो रूपं तु श्लोकशब्दयोः ॥ ३०९
पशावाकारे सौन्दर्ये नाणके नाटकादिके । ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च रेपः क्रूरे विगर्हिते ॥ ३१०
रोपौ रोपणेषू रोपं रोध्रे लेपस्तु लेपने । अशने च सुधायां च वपा विवरमेदसोः ॥ ३११
शष्पं तु प्रतिभाहीनतायां बालतृणेऽपि च । शापः शपथ आक्रोशे शिष्पं स्रुवे क्रियोचिते ॥ ३१२
स्वापो निद्रायां रुग्भेदे शयनाज्ञानमात्रयोः । गुम्फो दोर्भूषणे दृब्धौ रेफोऽवद्यरवर्णयोः ॥ ३१३
शफं खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपि । शिफा मातरि मांस्यां च जटायां च सरित्यपि ॥ ३१४
कम्बिर्वंशलतादर्व्योः कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायां नलकेऽपि च ॥ ३१५
जम्बूर्मेरुतरङ्गिण्यां द्वीपवृक्षविशेषयोः । डिम्ब एरण्डभययोर्विप्लवे प्लीह्नि पुष्फसे ॥ ३१६
बिम्बं तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले बिम्बिकाफले । शम्बः पवौ लोहकाञ्च्यां स्तम्ब आलानगुल्मयोः ३१७
व्रीह्यादीनां प्रकाण्डे च कुम्भो वेश्यापतौ घटे । द्विपाङ्गे राक्षसे राशौ कुम्भं त्रिवृति गुग्गुलौ ॥ ३१८
कुम्भ्युपायां पाटलायां वारिपर्ण्यां च कट्फले । गर्भः कुक्षौ शिशौ संधौ भ्रूणे पनसकण्टके ॥ ३१९
मध्येऽग्नावपवरके जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरंशे ईनौ जम्बीरतूणयोः ॥ ३२०
जृम्भा जृम्भणे विकासे डिम्भो वैधेयबालयोः । दम्भः कल्के कैतवे च नाभिः क्षत्रप्रधानयोः ॥
चक्रमध्ये मृगमदे प्राण्यङ्गे मुख्यराजि च । निभः स्यात्सदृशे व्याजे रम्भो वैणवदण्डके ॥ ३२२
रम्भा त्रिदशभामिन्यां कदल्यां च विभुः प्रभौ । व्यापके शंकरे नित्ये शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिवे ॥ ३२३
शुभो योगे शुभं भद्रे स्तम्भः स्थूणागजाड्ययोः । सभा सभ्येषु शालायां गोष्ठ्यां द्यूतसमूहयोः ३२४
स्वभूर्विष्णौ विधावामोऽपक्के रुग्भेदरोगयोः । उमा गौर्यां हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीष्वपि ॥ ३२५
ऊर्मिः पीडाजवोत्कण्ठाभङ्गप्रकाशवीचिषु । वस्त्रसंकोचलेखायां क्रमः कल्पाङ्घ्रिशक्तिषु ॥ ३२६
परिपाट्यां क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ क्षितौ कामं वाढेऽनुमतिरेतसोः ३२७
कामः स्मरेच्छाकाम्येषु क्षुमा स्यान्नीलिकातसी । क्रिमिः कृमिवल्लाक्षायां कीटे क्षेमस्तु मङ्गले ३२८

१. 'कल्पाद्री' ग-घ. २. 'विलम्बरण' ख. ३. 'ईरणे प्रेरणे' इति टीका. ४. 'जलयोः स्याद्रूपं श्लोक' ग-घ. ५. इतः प्राक् 'शोफ औषधिभेदे स्याद्धृते त्वग्विवर्धने' इत्यधिक ख-पुस्तके. ६. 'मध्यमे चाप' ख-ग-घ. ७. "अग्नौ यथा—'शशाम न शमीगर्भः'।" इति टीका. ८. 'रानौ' ख. ९. इतः परं 'दर्भो ग्रन्थे कुशेऽपि च । दम्भूः पवौ भास्करे च' इत्यधिकं ख-ग-घ-पुस्तकेषु. १०. 'राशि' ख-ग-घ. ११. इतः परं 'शोभा कान्तीच्छयोर्मता । स्तम्भोऽङ्गजाड्ये स्थूणायां सभा द्यूतसमूहयोः ॥ गोष्ठ्यां सभ्येषु शालायां स्वभूर्विष्णौ विधावपि । स्तोमः स्यात्क्रमविच्छेदे हेलने स्तम्भनेऽपि च ॥ आमोऽपक्के रोगभेदे रोगे चेध्मः समिद्धिदि । कामे वसन्ते काष्ठे स्याद्रुमो नगरपट्टयोः ॥' इत्येवं साधिकः पाठः ख-ग-घ-पुस्तकेषु. १२. 'लेरा' ग. १३. 'श लाक्षाया' ख.

लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमा धनहर्यपि । क्षौमं स्यादतसीवस्त्रे दुकूलेऽट्टालकेऽपि च ॥ ३२९

खर्मं क्षौमे पौरुषे च गमोऽध्वद्यूतभेदयोः । सदृक्पाठेऽप्यथ ग्रामो वृन्दे शब्दादिपूर्वकः ॥ ३३०

पैङ्गादौ संवसथे च गुल्मः सैन्योपरक्षणे । रुक्सैन्यघट्टभेदेषु स्तम्बे गुल्मी पटौकसि ॥ ३३१

आमलक्येलयोर्वन्यामथ घर्मो निदाघवत् । स्वेदाम्भस्यातपे ग्रीष्मोष्मणोर्जाल्मस्तु पामरे ॥ ३३२

असमीक्ष्यकारिणि च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः । जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जिह्मं तगरपादपे ॥ ३३३

तोक्मं कर्णमले तोक्मः स्याद्धरिते हरियवे । दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च ॥ ३३४

दस्मस्तु हव्यवाहे स्याद्यजमाने मलिम्लुचे । धर्मो यमोपमापुण्यस्वभावाचारधन्वसु ॥ ३३५

सत्सङ्गेऽर्हत्यहिंसादौ न्यायोपनिषदोरपि । धर्मं दानादिके नेमस्त्वर्धे प्राकारगर्तयोः ॥ ३३६

अवधौ कैतवे काले नेमिः कूपत्रिकाप्रधिः । तिनिशोऽरिष्टनेमिश्च पद्मो व्यूहे निधावहौ ॥ ३३७

संख्याब्जयोः पद्ममिभबिन्दौ ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी हञ्जिका सोमवल्लरी ॥ ३३८

ब्रह्मशक्तिर्भ्रमस्तु स्याद्भ्रमणे वारिनिर्गमे । भ्रान्तौ कुन्दाख्ययन्त्रे च भीष्मो घोरे वृकोदरे ॥ ३३९

हरेऽम्लवेतसे चापि भीष्मो गाङ्गेयरुद्रयोः । राक्षसे भीषणे भौमोऽङ्गारके नरकासुरे ॥ ३४०

यमः कालयमजयोरहिंसादिषु पञ्चसु । संयमे यमने ध्वाङ्क्षे यामौ प्रहरसंयमौ ॥ ३४१

रमः कान्ते रक्ताशोके मन्मथे च रमा श्रियाम् । रश्मिर्घृणिप्रग्रहयो रामः श्यामे हलायुधे ॥ ३४२

पशुभेदे सिते चारौ राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गुलिनीस्त्रियोः ॥ ३४३

रुक्मं लोहे सुवर्णे च रुमा सौवर्णाकरे । सुग्रीवपत्न्यां लक्ष्मीः श्रीशोभासंपत्प्रियङ्गुषु ॥ ३४४

वमिर्वान्ते नले वामः कामे सव्ये पयोधरे । उमानाथे प्रतिकूले चारौ वामा तु योषिति ॥ ३४५

वामी शृगाल्यां करभीरासभीवडवासु च । शमी द्रुभेदे वल्गुल्यां शिम्ब्यां श्यामोऽम्बुदे शितौ ३४६

हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः ॥ ३४७

शारिवावल्गुलीगुन्द्रात्रिवृत्कृष्णाप्रियङ्गुषु । अप्रसूतस्त्रियां नील्यां श्रामो मण्डपकालयोः ॥ ३४८

शुष्ममोजसि सूर्ये च समं साध्वखिलं सदृक् । सीमा घाटे स्थितौ क्षेत्रे सूक्ष्मोऽणौ सूक्ष्ममल्पके ॥

अध्यात्मे कतके सोमस्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ ३५०

वसुभेदे सलिले वानरे किंनरेश्वरे । हिमं तुषारे शीते च हिमश्चन्दनपादपे ॥ ३५१

होमिः सर्पिषि वह्नौ च स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः । अर्थ्यं शिलाजतुन्यर्थ्यो धनशालिनि न्याय्यविज्ञयोः ३५२

अन्त्योऽसदृशेतरयोरन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे । अर्घ्यमर्घार्थमर्घार्हेमास्यं मुखभवे मुखे ॥ ३५३

मुखान्तरास्या तु स्थित्यामार्या सज्जनसंविदौ । आर्योमाछन्दसोरिज्या दाने सङ्गेऽर्चनेऽध्वरे ३५४

इभ्यो धनवतीभ्या तु करेण्वां सल्लकीतरौ । कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये ॥ ३५५

कल्या कल्याणवाचि स्यात्कश्यं कशार्हमद्ययोः । अश्वमध्ये क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि ३५६

---

१. 'क्षमे' ख. २. 'खङ्गादौ' ख. ३. 'दमन तर्णकादीनाम् । दमश उपशमः' इति टीका. ४. 'मदने' ग-घ. ५. 'दस्मस्तु' ख. ६. इतः प्राक् 'द्रुमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे' इत्यधिकं ख-ग-घ-पुस्तकेषु. ७. 'हर्म्यादिशायां' ख. ८. 'जल' ख. ९. 'भामः क्रोधे रुचौ रवौ । भीमो वृकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे ॥ भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे । भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे भौमो मङ्गलदैत्ययोः ॥' इति साधिकः पाठः ख-ग-घ-पुस्तकेषु. १०. 'काले च यमजे' ख. ११. 'हिङ्गुलिनिस्त्रियोः' ग-घ. १२. 'तु लव' ख. १३. 'वामस्थिते ह्रे वक्रे' ख. १४. 'भासयोः' ख. १५. 'न्यर्थ्यः संप्रार्थ्ये' ख-ग-घ.

कन्या नार्यां कुमार्यां च राश्योषधिविशेषयोः । कक्ष्या गृहप्रकोष्ठे स्यात्सादृश्योद्योगकाञ्चिषु ॥३५७
गृहतिकेभनाड्योश्च कार्यं हेतौ प्रयोजने । कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्ष्यस्वभावयोः ॥ ३५८
कायं मनुष्यतीर्थे च काव्या स्यात्पूतनाधियोः । काव्यं ग्रन्थे काव्यः शुक्रे कांस्यं तैजसवाद्ययोः॥
पानपात्रे मानभेदे क्रिया कारणचेष्टयोः । कर्मोपायचिकित्सासु निष्कृतौ संप्रधारणे ॥ ३६०
अर्चाप्रारम्भशिक्षासु कुल्यं तु कुजलेऽस्थनि । सूर्पामिषाष्टद्रोणीषु कुल्या सरिति सारणौ ॥ ३६१
कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या स्याद्देवता क्रिया । गव्यं क्षीरादिके ज्यायां रागवस्तुनि गोहिते ३६२
गव्या गोवृन्दगव्यूत्योर्गुह्यः कमठदम्भयोः । गुह्यमुपस्थे रहस्ये गृह्यं तु मलवर्त्मनि ॥ ३६३
गृह्योऽस्वैरिणि पक्ष्ये च गृहासक्तमृगाण्डजे । गृह्या तु शाखानगरे गेयौ गातव्यगायनौ ॥ ३६४
गोप्यौ दासेरगोप्तव्यौ चयः प्राकारपीठभूः । समूहोऽप्यथ चव्या स्याच्चविकाशतपर्वयोः ॥ ३६५
चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितावपि । चैत्यं जिनौकस्तद्बिम्बं चैत्यो जिनसभातरुः ॥३६६
उद्देश्यवृक्षे[६] चोद्यं तु प्रेर्ये प्रश्नेऽद्भुतेऽपि च । छाया पङ्क्तौ प्रतिमायामर्कयोषिल्लसनातपे ॥ ३६७
उत्कोचे पालने कान्तौ शोभायां च तमस्यपि । जयो जयन्ते विजये जयोमा तत्सखी तिथिः ३६८
पथ्या जयन्त्यग्निमन्थो जन्यो जामातृवत्सले । जनके जननीये च नवोढानुचरादिषु ॥ ३६९
जन्यं कौलीने युध्यट्टे जन्या मातृसखीमुदोः । त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरन्ध्र्यां सुमतावपि ॥ ३७०
तार्क्ष्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरुडाग्रजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्तार्क्ष्यं तु रसाञ्जने ॥ ३७१
तिष्यः पुष्यकलौ भे तिष्या त्वामलकीतरौ । द्रव्यं भव्ये धने क्ष्मादौ जतुद्रुमविकारयोः॥ ३७२
विनये भेषजे रीर्यां[९ १०] दस्युः प्रत्यर्थिचोरयोः । दायो दाने यौतकादिधने सोल्लुण्ठभाषणे ॥ ३७३
विभक्तव्यपितृद्रव्ये दिव्यं वल्गुलवङ्गयोः । द्युभवे दिव्यामलक्यां दूष्यं वाससि तद्गृहे ॥ ३७४
दूषणीये चाथ दैत्योऽसुरे दैत्यासुरौषधी । धन्यः पुण्ययुते धन्यामलक्यामुपमातरि ॥ ३७५
धान्यं तु व्रीहौ धान्याके धिष्ण्यं स्थानोडुवेश्मसु । बले धिष्ण्योऽग्नौ शुक्रे च नयः स्यान्नैगमादिषु ॥
नीतिर्द्यूतभिदोः पथ्यं हिते पथ्या हरीतकी ॥ ३७७
पद्योऽन्त्यवर्णे स्यात्पद्यं श्लोके पद्या तु वर्त्मनि । प्रायो वयस्यनशने मृतौ बाहुल्यतुल्ययोः॥ ३७८
प्रियो वृद्ध्यौषधे हृद्ये पैत्यौ पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे पूज्यः श्वशुरवन्द्ययोः ॥ ३७९
बैल्यं रेतोबलकृतोर्भैयं भीतौ भयंकरे । कुब्जकपुष्पे भव्यं तु फले योग्ये शुभेऽस्थनि ॥ ३८०
सत्ये भाविनि भव्यस्तु कर्मरङ्गतरौ सति । भव्योमाकरिपिप्पल्योर्भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ ३८१
मध्यं न्याय्येऽवलग्नेऽन्तर्मैया दैत्योष्ट्रवेसराः । मैयुर्मृगाधमुखयोर्मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ ३८२
माल्यं मालाकुसुमयोः स्यान्माया शांबरी कृपा । दम्भो बुद्धिश्च मायस्तु पीताम्बरेऽम्बरेऽपि च ॥३८३

---

१. इतः परं 'ग्राम्यो ग्रामभवे जने । ग्राम्यं रतबन्धेऽश्लीले' इत्यधिकं ख-ग-घ-पुस्तकेषु. २. 'प्राकारपीठभूः प्राकारमूलबन्धः' इति टीका. ३. 'पीठयोः । समूहे' ख-ग-घ. ४. 'पर्वणोः' ख-ग-घ. ५. 'चित्ये जनौक' ख-ग-घ. ६. 'वृक्षश्चोद्यं' ख-ग-घ. ७. 'युद्धेऽट्टे' ख-ग-घ. ८ इतः प्राक् 'जन्युः स्याज्जन्तुमाने च पावके परमेष्ठिनि' इत्यधिकं ख-ग-घ-पुस्तकेषु. ९. 'रीरी पित्तलम्' इति टीका. १०. 'रीत्यां' ख-ग-घ. ११. इतः परं 'नाट्यं लास्ये तौर्यत्रिकेऽपि च । नित्यं ध्रुवे तते' इत्यधिकं ख-ग-घ-पुस्तकेषु. १२. 'घवे' ख-ग-घ. १३. इतः प्राक् 'पेयं पातव्यपयसोः पेया श्राणाच्छमण्डयोः' इत्यधिकं ख-ग-घ-पुस्तकेषु. १४. इतः प्राक् 'मत्स्यो मीनान्तरे मीन विराटेऽपि(पु)स्त्वयादर्शे' इत्यधिकं ख-ग-घ-पुस्तकेषु.

मूल्य यज्ञे वेतने च ययुर्यज्ञहगे हये । याम्यापान्या भरण्या च योग्यो योगार्हशक्तयो ॥ ३८४
उपायिनि प्रवीणे च योग्यमृद्ध्याह्वयौषधौ । योग्यार्कयोषिल्लभ्यामे रम्यश्चम्पकह्रयो[1] ॥ ३८५
रम्या रात्रावथ रथ्यो रथाशे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्या पथि चत्वरे ॥ ३८६
रूप्यमाहतहेमादौ रजते रूपवत्यपि । लयस्तूर्यत्रयीसाम्ये सश्लेषणविलासयो ॥ ३८७
लभ्यं लब्धव्ये युक्ते च विन्ध्यो व्याधाद्रिभेदयो । विन्ध्या त्रुटौ लवल्या च वीर्यं तेज प्रभावयो ॥
शुक्रे शक्तौ च वीक्ष्यं तु द्रष्टव्ये विस्मयेऽपि च । वीक्ष्यस्तु लासके वाहे वेश्यं तु गणिकागृहे ॥ ३८९
वेश्या तु पण्ययोषाया शल्यः स्यान्मदनद्रुमे । नृपभेदेऽश्वाविधि च सीम्नि शक्वशलाकयो ॥ ३९०
शय्या तल्पे शब्दगुम्फे शून्यं विन्दौ च निर्जने । शून्या तु नलिका शौर्यं चारभट्या बलेऽपि च ॥
सह्यमारोग्ये सोढव्ये सह्योऽद्रौ सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च सत्यं तु शपथे कृते ॥ ३९१
तथ्ये तद्वति सत्यस्तु लोकभित्सख्यमाहवे । संख्यैकादौ विचारे च संध्या कालनदीभिदो ॥ ३९२
चिन्ताया सश्रवे सीम्नि संधाने कुसुमान्तरे । साध्यो योगे साधनीये गणे दैवतभिद्यपि ॥ ३९४
सायः शरेऽपराह्णे च स्थेयोऽक्षदर्शकपुरोधसो । सैव्यमुशीरे सेवार्हे सैन्यं सैनिकसैन्ययो ॥ ३९५
सौम्यः सोमात्मजेऽनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्था पञ्चतारका ॥ ३९६
हार्यः कलिद्रौ हर्तव्ये हृद्य धवलजीरके । हृत्प्रिये हृद्गते हृज्जे हृद्या तु वृद्धिभेषजे ॥ ३९७
हृद्यश्च वशाकृन्मन्त्रेऽग्रं पुर प्रथमेऽधिके । उपर्यालम्बने श्रेष्ठे परिमाणे पलस्य च ॥ ३९८
भिक्षाप्रकारे संघाते प्रान्तेऽप्यद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि चाभ्रं तु त्रिदिवे गगनेऽम्बुदे ॥ ३९९
अस्रः शिरसिजे कोणे स्यादस्रं शोणितेऽश्रुणि । अस्त्रं चापे प्रहरणेऽङ्घ्रिः पादद्रुमूलयो ॥ ४००
अरो जिनेऽरं चक्राङ्गे शीघ्रशीघ्रगयोरपि । आरो गैरी शनिर्भौम आरा चर्मप्रभेदिनी ॥ ४०१
इराम्भोवाक्सुराभूमिष्विन्द्रः शक्रेऽन्तरात्मनि । आदित्ये योगभेदे च स्यादिन्द्रा तु फणिज्झके ४०२
उग्रः क्षत्रियतः शूद्रासूनावुत्कटरुद्रयो । उग्रा वचाछिक्किकयोरुस्रा गवोसनिस्रयो ॥ ४०३
उस्रो मयूखे स्यादुष्ट्री मृद्भाण्डे करभस्त्रियाम् । ऐन्द्रिरिन्द्रसुते काकेऽप्योड्रा जनपदान्तरे ॥ ४०४
ओड्रो जने जपावृक्षे करः प्रत्यायशुण्डयो । रश्मौ वर्षोपले पाणौ क्षरो मेघे क्षरं जले ॥ ४०५
कद्रुः कनकपिङ्गे स्यात्कद्रूस्तु नागमातरि । कारो बलौ वधे यत्ने हिमाद्रौ निश्चये यतौ ॥ ४०६
कारा बन्धनशालाया बन्धे दूला प्रसेवके । स्याद्धेमकारिकायां च क्षारः काचे रसे गुडे ॥ ४०७
भस्मनि धूर्ते लवणे कारिः शिल्पी क्रियापि च । कारस्तु कारके शिल्पे निधकर्मणि शिल्पिनि ४०८
कीरः शुके जनपदे क्षीरं पानीयदुग्धयो । क्षुरो गोक्षुरके कोकिलाक्षे छेदनवस्तुनि ॥ ४०९
क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयो । क्षुद्रा व्याघ्रीनटीवन्ध्याकृष्णमीमरघासु च ॥ ४१०
चाङ्गेरिकाया हिंसाया मक्षिकामात्रवेश्ययो । क्रूरः स्यादोदने क्रूरभेदे श्रीकण्ठमाहुते ॥ ४११
क्रूरा नृशंसयोगेष्णकठिना कृच्छ्रमेहसि । कष्टे संतापने क्षेत्रं भरतादौ भगाह्वयो ॥ ४१२
केदारे सिद्धभूकरो क्रोष्टी क्षीरविदारिका । सृगालिका लाङ्गली च क्षौद्रं तु मधुनीरयो ॥ ४१३

---

१. 'येतो' ग घ २ 'पूलिका' ग घ ३ 'नलिका बदन्ति इमर्' इति टीका. ४ 'आरमरौ च योऽम्पदि निर्भयमनस्कता' इति टीका ५ 'दो' ग-घ. ६. 'मेत्र गुल्मे' ख-ग-घ. ७ 'उल्लेखं रु-दृश्यम्' इति टीका. ८. 'पल्लवा परिमाणे इत्यर्थं' इति टीका ९. 'न्द्रि' ख-ग घ. १०. '(?)' ख-ग घ. ११. 'प्रत्य' घ. १२. 'कू रवाणा' ग घ

खरो रक्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च । खरुः स्यादश्वहर्म्योर्दर्पदन्तसितेषु च ॥ ४१४
खुरः शफे कोलदले गरस्तूपविषे विषे । रोगे गरं स्यात्करणे गात्रमङ्गशरीरयोः ॥ ४१५
गजाग्रदेशेऽथ गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके । शैले गिरियके गीर्णावपि गुन्द्रस्तु तेजने ॥ ४१६
गुन्द्रा प्रियङ्गौ कैवर्तीमुस्तके भद्रमुस्तके । गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके ॥ ४१७
अलघौ दुर्जरे चापि गृध्रो गृध्नौ खगान्तरे । गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्यबोधवर्त्मनोः ॥ ४१८
वने नाम्नि च गोत्रोऽद्रौ गोत्रा भुवि गवां गणे । गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि ४१९
विशदे गौरं तु श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे । गौर्युमानग्निकोर्वीषु प्रियङ्गौ वरुणस्त्रियाम् ॥ ४२०
रजन्यां रोचनीनद्योर्घस्रो वासरहिंस्रयोः । घोरो हरे दारुणे च चरः स्याज्जङ्गमे स्पशे ॥ ४२१
चले द्यूतप्रभेदे च चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रे सैन्यरथाङ्गयोः ॥ ४२२
जलावर्ते दम्भे चक्रः कोके चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे सुधांशौ कर्पूरे कम्पिल्ये मेचकेऽपि च ४२३
चरुर्हव्यान्ने भाण्डे च चारो बन्धापसर्पयोः । गतौ पियालवृक्षे च चित्रं खे तिलकेऽद्भुते ॥ ४२४
आलेख्ये कर्बुरे चित्रा त्वाखुपर्णीसुभद्रयोः । गोडुम्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः ॥ ४२५
चीरं वाससि चूडायां गोस्तने सीसपत्रके । चीरी कच्छाटिकाझिल्ल्योश्चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे ४२६
वृक्षाम्ले चुक्री चाङ्गेर्यां चैत्रो मासाद्रिभेदयोः । चैत्रं मृतकचैत्ये च चौरो दस्युसुगन्धयोः ॥ ४२७
छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौषधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च छिद्रं विवररन्ध्रवत् ॥ ४२८
गर्ते दोषे जारस्तूपपतौ जार्योषधीभिदि । जीरस्त्वजाज्यां खड्गे च टारो लिङ्गतुरङ्गयोः ॥ ४२९
तन्त्रं सिद्धान्ते राष्ट्रे च परच्छन्दप्रधानयोः । अगदे कुटुम्बकृत्ये तन्तुवाने परिच्छदे ॥ ४३०
श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे द्व्यर्थसाधके । इतिकर्तव्यतातन्त्वोस्तन्त्री स्याद्वल्लकीगुणे ॥ ४३१
अमृतायां च नद्यां च शिरायां वपुषोऽपि च । तरिर्दशायां वेडायां वस्त्रादीनां च पेटके ॥ ४३२
तन्द्री निद्रा प्रमीला च तारो निर्मलमौक्तिके । मुक्ताशुद्धावुच्चनादे नक्षत्रनेत्रमध्ययोः ॥ ४३३
तारं रूप्ये तारा बुद्धदेव्यां सुरगुरुस्त्रियाम् । सुग्रीवपत्न्यां ताम्रं तु शुल्बे शुल्बनिभेऽपि च ॥ ४३४
तीव्रं कटूष्णात्यर्थेषु तीव्रा तु कटुरोहिणी । गण्डदूर्वासुरी तीरो वङ्गे तीरं पुनस्तटे ॥ ४३५
तोत्रं वेणुके प्रतोदे दरः स्याद्भयगर्तयोः । दरी तु कन्दरे दस्रः खरो दस्रौ रवेः सुतौ ॥ ४३६
द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पासतुलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु ॥ ४३७
धारो जलधरासारवर्षणे स्यादृणेऽपि च । धारोत्कर्षे खड्गाद्यग्रे सैन्याग्रे वाजिनां गतौ ॥ ४३८
जलादिपाते संतत्यां धात्री भुव्युपमातरि । आमलक्यां जनन्यां च धीरो ज्ञे धैर्यसंयुते ॥ ४३९
खैरे धीरं तु घुसृणे नरो मर्त्येऽच्युतेऽर्जुने । नरं तु रामकर्पूरे नक्रं नासाग्रदारुणोः ॥ ४४०
नक्रो यादसि नीध्रं[11] तु वलीकवननेमिषु । चन्द्रे च रेवतीभे च नेत्रं वस्त्रे मथो गुणे ॥ ४४१
मूलाक्षिनेतृषु परो दूरान्यश्रेष्ठशत्रुषु । परं तु केवलं पत्रं यानं पक्षश्छदश्छुरी ॥ ४४२

---

१. 'गैरीयके' ख-ग-घ. 'गिरियको गिरिगुडः काष्ठादिमय क्रीडनकम्' इति टीका. २. 'कैवर्ती' ख-ग-घ. ३. 'दुर्धरे' ख. ४. 'वसर्पयोः' क-ग-घ. ५. 'कच्छाटिका पश्चाल्लम्बमानपरिधानपश्चादञ्चलम्' इति टीका. ६. 'लिङ्गः सङ्गः' इति टीका. ७. 'खङ्ग' ख-ग-घ. ८. 'स्वराष्ट्रचिन्तायां' ख. ९. 'शुल्बनिभो-ऽरुणः' इति टीका. १०. 'कर्पासमूले' ख. ११. 'नीध्रं' ख-ग-घ.

पारं प्रान्ते परतटे पारी पूरपरागयोः। पात्र्यां कर्पूरिकायां च पादबन्धे च हस्तिनः[1] ॥ ४४३
पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि। योग्यभोजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि ॥ ४४४
पुरं शरीरे नगरे गृहपाटलिपुत्रयोः। पुरस्तु गुग्गुलौ पुण्ड्रः कृमौ दैत्येक्षुभेदयोः ॥ ४४५
वासन्त्यां तिलके पुण्डरीके पुण्ड्रास्तु नीवृति। पुरुः परागे प्रचुरे स्वर्लोकनृपभेदयोः ॥ ४४६
पूरः स्यादम्भसां वृद्धौ व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः। पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च ॥ ४४७
पौरं कत्तृणे पुरजे बभ्रुः पिङ्गाग्निशूलिषु। मुनौ विशाले नकुले विष्णौ भद्रं तु मङ्गले ॥ ४४८
मुस्तकश्रेष्ठयोः साधौ काञ्चने करणान्तरे। भद्रो रामचरे हस्तिजातौ मेरुकदम्बके ॥ ४४९
गवि शंभौ भद्रा विष्टौ नभःसरिति कट्फले। कृष्णानन्ता रास्नासु च भरोऽतिशयभारयोः ॥ ४५०
भर्तुर्भर्तृकनकयोर्भारो दशशतीद्वये। पलानां वीवधे चापि भीरुर्योषिति कातरे ॥ ४५१
भूरि स्वर्णे प्रचुरे च मन्त्रो देवादिसाधने। वेदांशे गुप्तवादे च मरुः पर्वतदेशयोः ॥ ४५२
मारोऽनङ्गे मृतौ विघ्ने मारी चण्ड्यां जनक्षये। मात्रं लवधृतौ स्वार्थे कार्त्स्न्ये मात्रा परिच्छदे ४५३
अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे। काले वृत्ते च मित्रं तु सख्यौ मित्रो दिवाकरे ॥ ४५४
यात्रोत्सवे गतौ वृत्तौ राष्ट्रमुत्पातनीवृतोः। रुरुर्दैत्ये मृगे रेत्रं[3] पीयूषपटवासयोः ॥ ४५५
रेतःसूतकयो रोध्रो लोध्रे रोध्रमथागसोः। रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्यां वरो वृतौ ॥ ४५६
विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते। वरं तु घुसृणे किंचिदिष्टे वरी शतावरी ॥ ४५७
वर्क्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः। वक्रमास्ये छन्दसि च वप्रः प्राकाररोधसोः ॥ ४५८
क्षेत्रे ताते चये रेणौ वज्रं कुलिशहीरयोः। बालके वज्रा त्वमृता वर्ध्रः सीसवरत्रयोः ॥ ४५९
व्यग्रो व्यापृताकुलयोर्वारः सूर्यादिवासरे। महेश्वरावसरयोर्वृन्दे कुब्जाख्यपादपे ॥ ४६०
वारं तु मदिरापात्रे वारि ह्रीबेरनीरयोः। वारिर्वैन्द्यां सरस्वत्यां गजबन्धनभुव्यपि ॥ ४६१
व्याघ्रः करञ्जे शार्दूले रक्तैरण्डतरावपि। श्रेष्ठे तूत्तरपदस्थः स्याद्व्याघ्री कण्टकारिका ॥ ४६२
वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्ग्यां न तेऽपि च। वीरा गम्भारिकारम्भातामलक्येलवालुषु ४६३
मदिराक्षीरकाकोलीगोष्ठोदुम्बरिकासु च। पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकास्वपि ॥ ४६४
वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ। वेरं घुसृणवृन्ताकशरीरेषु शरं जले ॥ ४६५
शरः पुनर्दधिसरे[12] काण्डतेजनयोरपि। शक्रोऽर्जुनेतरा[13]विन्द्रे कुटजे शस्त्रमायुधे ॥ ४६६
लोहे शस्त्री छुरिकायां शार्ङ्गी जिष्णौ [14]तडिल्लति। शरुः कोपे शरे वज्रे शारः शबलवातयोः ॥ ४६७
द्यूतस्य चोपकरणे शास्त्रं ग्रन्थनिदेशयोः। शारिः कुञ्जरपर्याणे शकुनौ द्यूतसाधने ॥ ४६८
शिग्रुः शोभाञ्जने शाके शीघ्रं चक्राङ्गतूर्णयोः। उशीरे शुक्रस्तु शुक्रे ज्येष्ठमासेऽग्निकाव्ययोः ॥ ४६९
शुक्लं तु रेतोऽक्षिरुजोः शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते। शूरश्चारभटे सूर्ये सरौ दध्यग्रसायकौ ॥ ४७०
स्वरः शब्देऽर्चि[16] पङ्कजादौ सत्रमाच्छादने क्रतौ। सदादाने वने दम्भे स्वरुः स्याद्यूपखण्डके ४७१

---

१. 'हस्तिनाम्' ख-ग-घ. २. इतः प्राक् 'यन्त्रं दैवाद्यधिष्ठाने पात्रभेदे नियन्त्रणे' इत्यधिकं ख-ग-घ. ३. 'वेत्रं' ग-घ. ४. 'दिष्टौ' ग-घ. ५. 'बालक ह्रीबेरम्' इति टीका. ६. 'नेत्रयोः' ख. ७. 'वैन्द्यां' ख-ग-घ. 'घटी जलोद्धनी' इति टीका ८. 'वारी घटीभरन्धनी' ख. ९. 'नटे' ग-घ. १०. 'जम्भारिका' ख. ११. 'लुका' ग-घ. १२. 'दधि सारे' ख; 'दधिसारे' ग-घ. १३. 'र्जुने' ख. १४. 'तडित्यपि' ख-ग-घ. 'तडित्वान् मेघः' इति टीका. १५. 'शुक्रे' ग-घ. १६. 'पि रङ्गादौ' ख. १७. 'चापि' ख. १८. 'पण्डके' ग-घ.

अध्वरे कुलिशे बाणे सारो मज्जास्थिरांशयोः । बले श्रेष्ठे च सारं तु द्रविणन्याय्यवारिषु ॥ ४७२
स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च । स्थिरो मोक्षे निश्चले च स्थिरा भूःशालपर्ण्यपि ४७३
सिध्रः स्वेदे सिध्रा नद्यां सिरा नाड्यम्बुवाहिनी । सिरस्तु पिप्पलीमूलं सीरः स्यादंशुमालिनि ॥४७४
लाङ्गलेऽथ सुरो देवे सुरा चषकमद्ययोः । सूत्रं तु सूचनाकारग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः ॥ ४७५
स्वैरो मन्दे स्वतन्त्रे च हरो रासभरुद्रयोः । वैश्वानरेऽप्यथ हरिर्दिवाकरसमीरयोः ॥ ४७६
यमवासवसिंहांशुशशाङ्ककपिवाजिषु । पिङ्गवर्णे हरिद्वर्णे भेकोपेन्द्रशुकाहिषु ॥ ४७७
लोकान्तरे च हारस्तु मुक्तादामनि संयुगे । हिंस्रः स्याद्घातुके हिंस्रा मांसी काकादनी वसा ४७८
हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिकाश्रियोः । होरा तु लग्ने राश्यर्धे शास्त्ररेखाप्रभेदयोः ॥ ४७९
अलिः सुरापुष्पलिहोरम्लो रसेऽम्लवेतसे । अम्ली चाङ्गेर्यमालं स्यादनर्थहरितालयोः ॥ ४८०
आलिः सख्यावलीसेत्वनर्थेषु विशदाशये । आलुर्गलन्तिकायां स्यादालु भेलककन्दयोः ॥ ४८१
इलोर्वीवाग्बुधस्त्री गौः कलं त्वजीर्णरेतसोः । अव्यक्तमधुरध्वाने कला स्यात्कालशिल्पयोः ॥ ४८२
कलने मूलरैवृद्धौ षोडशांशे विधोरपि । कलिर्बिभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि ॥ ४८३
कालः पुंनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः । मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः ॥ ४८४
मातृभेदोमयोर्नव्यमेघौघपरिवादयोः । काला कृष्णत्रिवृन्नील्योर्जिग्यां कीलोऽग्नितेजसि ॥ ४८५
कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रताहतावपि । कुलं कुल्यगणे गेहे देहे जनपदेऽन्वये ॥ ४८६
कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूपयोरपि । कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्कपाल्यां चित्रके किरौ ॥ ४८७
कोलं तु बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे । खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे ॥४८८
खल्लो निम्ने वस्त्रभेदे चर्मचातकपक्षिणोः । खल्ली तु हस्तपादावमर्दनाह्वयरुज्यपि ॥ ४८९
गलः कण्ठे सर्जरसे गोलः स्यात्सर्ववर्तुले । गोला पत्राञ्जने गोदावर्यां सख्यामलिञ्जरे ॥ ४९०
मण्डले च कुनद्यां च बालक्रीडनकाष्ठके । चिल्लः खगे सं चुल्लश्च पिल्लवक्लिन्नलोचने ॥ ४९१
क्लिन्नाक्षिण चुल्ली तूद्धाने चेलं गर्हितवस्त्रयोः । छलं छद्मस्खलितयोश्छल्ली संतानवीरुधोः ॥ ४९२
वल्कले पुष्पभेदे च जलं गोकलले जडे । ह्रीवेरेऽम्बुनि जालं तु गवाक्षे क्षारके गणे ॥ ४९३
दम्भानाययोश्च जालो नीपे जाली पटोलिका । झला पुत्र्यामातपोर्मौ झिल्ली तूद्वर्तनांशके ॥ ४९४
वर्णातपरुजोश्चीर्या तलं ज्याघातवारणे । तलश्चपेटे तालद्रौ स्वभावाधारयोः त्सरौ ॥ ४९५
तल्लो जलाधारभेदे तल्ली तु वरुणस्त्रियाम् । तालः कालक्रियामाने हस्तमानद्रुभेदयोः ॥ ४९६
करास्फोटे करतले हरिताले त्सरावपि । तुला माने पलशते सादृश्ये राशिभाण्डयोः ॥ ४९७
गृहाणां दारुबन्धाय पीठ्यां तूलं तु खे पिचौ । ब्रह्मदारुण्यथ दलं शस्त्रीछेदेऽर्धपर्णयोः ॥ ४९८
उत्सेधवद्वस्तुनि च नलो राज्ञि कपौ नडे । पितृदैवेऽथ नलं स्यात्पद्मे नली मनःशिला ॥ ४९९

१. 'शालि' ख. २. 'कारि' ख-ग-घ. ३. 'नाशक' ख-ग-घ. द्वितीयटीकापुस्तके तु 'रुद्रेभसोः' इति दृश्यते. ४. 'पिप्पलिकास्त्रियोः' ख. ५. 'दनल्प' ख-ग-घ. ६. 'देशशिल्पयोः' ख. ७. 'पापे' ख. ८. 'महाकाले रुद्रे' इति टीका. ९. 'हतौ' ख; 'रत' ग-घ. 'रताहतिः सुरतप्रहरणम्' इति टीका. १०. 'कुल्ये' ख. 'कुल्याः सजातीयाः तेषां गणे' इति टीका. ११. 'गिरौ' ख. १२. 'स इति चिल्लशब्दः' इति टीका. १३. इतः प्राक् 'चोलः कूर्पासके देशे चौलं कर्मणि मुण्डने' इत्यधिकं ख-ग-घ. १४. 'छली' ख. १५. 'कलने' ख. १६. 'दम्भानामययो' ग-घ. १७. 'तालुद्रौ' ख. १८. 'शस्त्रीच्छदे शस्त्रीमत्स्याकारे' इति टीका. १९. 'छेदे' २०. 'नाली' ख.

नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककदम्बके । नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः ॥ ५००
नील्यौषध्यां लाञ्छने च पलमुन्मानमांसयोः । पल्लिस्तु ग्रामके कुड्यां पालिर्यूकास्रिपङ्क्तिषु ॥ ५०१
जातश्मश्रुस्त्रियां प्रान्ते सेतौ कल्पितभोजने । प्रशंसाकर्णलतयोरुत्सङ्गे प्रस्थचिह्नयोः ॥ ५०२
पीलुः पुष्पे द्रुमे काण्डे परमाणौ मतङ्गजे । तालास्थिखण्डेऽथ पुलः पुलके विपुलेऽपि च ॥ ५०३
फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः ॥ ५०४
फली फैलन्यां फालं तु कैर्पासे फाल उत्प्लुतौ । कुशिके च वलं रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः ॥
बोल्के बलस्तु बलिनि काके दैत्ये हलायुधे । बला त्वौषधिभेदे स्याद्बलिर्दैत्योपहारयोः ॥ ५०६
करे चामरदण्डे च गृहदारूदरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च वालोऽश्वेऽश्वेभपुच्छयोः ॥ ५०७
शिशौ ह्रीबेरकचयोर्वाला तु त्रुटियोषितोः । वाली भूषान्तरे मेधौ बिल उच्चैःश्रवोहये ॥ ५०८
बिलं रन्ध्रे गुहायां च भल्लो भल्लूकबाणयोः । भल्ली भल्लातके भालं स्याल्ललाटे महस्यपि ॥ ५०९
भेलः प्लवे मुनिभेदे भीरौ बुद्धिविवर्जिते । मल्लः कपाले बलिनि मत्स्ये पात्रे मलस्त्वघे ॥ ५१०
किट्टे कदर्ये विष्ठायां मालं तु कपटे वने । मालो जने स्यान्माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि ॥ ५११
मालुः स्त्रियां पत्रवल्ल्यां मूलं पार्श्वाद्ययोरुडौ । निकुञ्जशिफयोर्मेला त्वञ्जने मेलकेऽपि च ॥ ५१२
मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूलाकङ्केलिमूर्धसु । लीला केलिर्विलासश्च शृङ्गारभावजक्रिया ॥ ५१३
लोलश्चले सतृष्णे च लोला तु रसनाश्रियोः । वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे ॥ ५१४
व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः । वेला बुधस्त्रियां काले सीमनीश्वरभोजने ॥ ५१५
अक्लिष्टमरणेऽम्भोधेस्तीरनीरविकारयोः । शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्त्वप्रदेशयोः ॥ ५१६
स्कन्धशाखायां शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु । शालुः कषायद्रव्ये स्याच्चौरकाख्यौषधेऽपि च ॥ ५१७
शिलमुञ्छः शिला द्वाराधोदारु कुनटी दृषत् । शिली गण्डूपदी शीलं साधुवृत्तस्वभावयोः ५१८
शुल्कं रूप्ये शुक्लो योगे श्वेते शूलं रुगस्त्रयोः । योगे शूला तु पण्यस्त्री वधहेतुश्च कीलकः ॥ ५१९
शैलो भूभृति शैलं तु शैलेये तार्क्ष्यशैलके । सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि ॥ ५२०
स्थालं भाजनभेदे स्यात्स्थाली तु पाटलोखयोः । स्थूलः पीने जडे हालः सातवाहनपार्थिवे ॥ ५२१
हाला सुरायां हेला तु स्यादवज्ञाविलासयोः । हेलिरालिङ्गने सूर्येऽप्यविमूषिककम्बले ॥ ५२२
मेषे रवौ पर्वते च स्यादूर्ध्वं तु समुत्थिते । उपर्युन्नतयोः कण्वो मुनौ कण्वं तु कल्मषे ॥ ५२३
क्षवः क्षुते राजिकायां कविः काव्यस्य कर्तरि । विचक्षणे दैत्यगुरौ स्यात्कवी तु खलीनके ॥ ५२४
किण्वं पापे सुराबीजे क्लीबोऽपौरुषषण्ढयोः । खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ ग्रीवे शिरोधितच्छिरे ॥ ५२५
छविस्तु रुचि शोभायां जवः स्याद्वेगवेगिनोः । जवोड्रपुष्पे जिह्वा तु वाचि ज्वालारसज्ञयोः ५२६
जीवः स्यात्त्रिदशाचार्ये द्रुमभेदे शरीरिणि । जीवितेऽपि च जीवा तु वचायां धनुषो गुणे ॥ ५२७
शिञ्जिते क्षितिजीवन्त्योर्वृत्तौ तत्त्वं परात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च द्रवो विद्रवनर्मणोः ॥ ५२८
प्रद्रावे रसगत्योश्च द्वन्द्वः से द्वन्द्वमाहवे । रहस्ये मिथुने युग्मे दवदावौ वनानले ॥ ५२९

१. 'जाति' ख. २. 'हेतुफले' ग घ. ३. 'फलिन्या' ख-ग घ ४. 'वसने' ख, 'वाससि' ग-घ. ५. 'वचयोः' ख. ६. 'मध्ये' ग घ. ७. 'कपोले' ख-ग घ. 'कपाल शिरोस्थि' इति टीका. ८. 'शिफयोः स्वीये श्लिष्यायां च वशीकृतौ । प्रतिष्ठायामथो मेला' ख. ९. 'चूडा' ख ग-घ. १०. 'भावजा' ग-घ. ११. 'शील' ख. १२. 'शात' ख, 'सीत' ग घ. १३. 'विद्रवे पलायने' इति टीका. १४. 'आसवे' ख. 'प्रद्रावे प्रस्रवणे' इति टीका. १५. 'स इति समासस्य संज्ञा' इति टीका.

वने दर्वी फणातर्व्योर्दार्वी स्याद्देवदारुणि । हरिद्राह्वितगे चापि दिवं खे त्रिदिवे दिने ॥ ५३०
देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि ॥ ५३१
धवो धूर्ते नरे पत्यौ द्रुमेदेऽथ ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोरीतौ शङ्कावुत्तानपादजे ॥ ५३२
स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्योः स्रुग्भेदे गीतभिद्यपि ॥ ५३३
नवो नव्ये स्तुतौ नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ ॥ ५३४
शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे ॥ ५३५
जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि । पक्वं परिणते नाशाभिमुखे पार्श्वमन्तिके ॥ ५३६
कक्षाधोवयवे वक्रोपायपर्शुसमूहयोः । प्राध्वं दूरपथे प्रह्वे बन्धे पूर्वं तु पूर्वजे ॥ ५३७
प्रागमे श्रुतभेदे च भवः सत्ताप्तिजन्मसु । रुद्रे श्रेयसि संसारे भावोऽभिप्रायवस्तुनोः ॥ ५३८
स्वभावजन्मसत्तात्मक्रियालीलाविभूतिषु । चेष्टायोन्योर्बुधे जन्तौ शृङ्गारादेश्च कारणे ॥ ५३९
शब्दप्रवृत्तिहेतौ च रेवा मन्मथयोषिति । नील्यां मेकलकन्यायां लवः कालभिदि छिदि ॥ ५४०
विलासे रामजे लेशे लट्वा पक्षिकुसुम्भयोः । लघ्वी ह्रस्वविवक्षायां प्रभेदे स्यन्दनस्य च ॥ ५४१
विश्वाः सुरेषु विश्वं तु शुण्ठ्यां भुवनकृत्स्नयोः । विश्वा विषायां शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले ॥
शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ वालुके हरे । पुण्डरीके द्रुमे काले शिवा झाटामलोमयोः ॥ ५४३
फेरौ शम्यां पथ्याधात्र्योः शिविर्भूर्जे नृपान्तरे । शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ ॥ ५४४
सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु ॥ ५४५
सान्त्व सामनिदाक्षिण्ये स्रुवा मूर्वा स्रुवः स्रुचि । हवस्तु सप्ततन्तौ स्यान्निदेशाह्वानयोरपि ॥ ५४६
अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चन्द्रदीधितौ । आशा ककुभि तृष्णायामाशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः ५४७
ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके । कीशस्तृणे रोगभेदे कीशः कपौ दिगम्बरे ॥ ५४८
कुशो रामसुते दर्भे पापिष्ठे योक्त्रमत्तयोः । कुशी लोहविकारे स्यात्कुशा वला कुशं जले ॥ ५४९
केशः शिरसिजे पाशपाणौ ह्रीबेरदैत्ययोः । क्लेशो रागादौ दुःखे च कोशः कोष इवाण्डके ५५०
कुड्मले चषके दिव्येऽर्थचये योनिशिम्बयोः । जातिकोषेऽसिपिधाने दर्शः सूर्येन्दुसंगमे ॥ ५५१
पक्षान्तेऽष्टौ दर्शने च दंशो वर्मणि मर्मणि । दोषे वनमक्षिकायां खण्डने भुजगक्षते ॥ ५५२
दशा वर्तावस्थायां दशास्तु वसनाञ्चले । नाशः पलायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने ॥ ५५३
निशा हरिद्रायां रात्रौ पशुश्छागे मृगादिषु । प्रमथेऽपि च पाशस्तु मृगपक्ष्यादिबन्धने ॥ ५५४
कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छत्राद्यन्ते च निन्दार्थः पेशी मांससिकोशयोः ॥

१. 'तर्वो' ग-घ. 'तर्दूर्दारुहस्तः' इति टीका. २. 'भिदोः शंभौ' ख-ग-घ. ३. 'आतिः शरारिः' इति टीका. ४. 'चक्रोपान्त' ग-घ. 'वक्रोऽनृजुरुपायः' इति टीका. ५. 'पशुसमूहयोः' ख. ६. 'प्रागिति दिग् देशः कालो वा । अग्रे प्रथमतोऽर्थे । श्रुतभेदे आगमविशेषे' इति टीका. ७. 'श्रुतिभेदे' ख-ग-घ. ८. 'च यवो धान्ये पृथक्कृतौ । यावोऽलक्ते पाकभेदे रेवा' ख-ग-घ. ९. 'तथा किंजल्कपक्ष्मणोः । गोपुच्छलोमस्वपि च लट्वा' ख. १०. 'वालके' ख-ग-घ. 'वालुकमौषधिः' इति टीका. ११. 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः । अंशु' ख-ग-घ. १२. 'कशा स्यादश्वताडन्यां रज्जौ मुखगुणेऽपि च' इत्यधीतः प्राक् ख-ग-घ. १३. 'रोगादौ' ग-घ. 'रागादयोऽविद्यास्मिताद्वेषाभिनिवेशाः' इति टीका. १४. 'पक्षान्तेष्टिः पक्षान्तयागः' इति टीका. १५. 'ऽर्घौ' ख-ग-घ. १६. 'छत्राद्यन्ते' ख-ग-घ.

मण्डभेदे पलपिण्डे सुपक्वकणिकेऽपि च । भूस्पृग्वैश्ये मानवे च राशिर्मेषादिपुञ्जयोः ॥ ५५६
वशो जनस्पृहायत्तेष्वायत्तत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्यां वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि ॥ ५५७
वंशः संघेऽन्वये वेणौ पृष्ठावयवकेऽपि च । वेशो वेश्यागृहे गेहे नेपथ्ये च शशः पशौ ॥ ५५८
बोले लोध्रे नृभेदे च स्पशो [२]हेरिकयुद्धयोः । स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि ॥ ५५९
अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ ॥ ५६०
अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके स्यादुषा निशि । बाणपुष्प्यां च ऋक्षस्तु स्यान्नक्षत्राच्छभल्लयोः ॥ ५६१
महीधरविशेषे च शोणके कृतवेधने । ऋषिभेदे मुनौ कर्षः कर्षणे मानभिद्यपि ॥ ५६२
कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे । पापे कक्षा त्विभरज्जौ काञ्च्यां गेहप्रकोष्ठके ॥ ५६३
भित्तौ साम्ये रथभागेऽन्तरीयपश्चिमाञ्चले । उद्ग्राहण्यां च कर्षूस्तु तुषाग्नौ कृषिकुल्ययोः ॥ ५६४
घोषः कांस्ये स्वने गोपघोषकाभीरपल्लिषु । घोषा तु शतपुष्पायां चोक्षः सुन्दरगीतयोः ॥ ५६५
शुचौ झषस्तु मकरे वने मीने झषा पुनः । नागबलायां तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके ॥ ५६६
दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे पटौ । द्रुमे दक्षा तु मेदिन्यां ध्वाङ्क्षः काके बकेऽर्थिनि ॥ ५६७
गृहे ध्वाङ्क्षी तु काकोल्यां न्यक्षः कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः । जामदग्न्येऽपि पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः ॥
चुल्लीरन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे ॥ ५६९
प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जटिनि पक्षके । प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्तं प्रैषो प्रेषणपीडने ॥ ५७०
पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु महयुद्धयोः । भिक्षा सेवाप्रार्थनयोर्भृतौ भिक्षितवस्तुनि ॥ ५७१
माषो माने धान्यभेदे मूर्खे त्वग्दोषभिद्यपि । मिषं व्याजे स्पर्धने च मेषो राश्यन्तरे हुडौ ॥ ५७२
मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ । यक्षः श्रीदे गुह्यके च रक्षा रक्षणभस्मनोः ॥ ५७३
रूक्षोऽस्निग्धपरुषयोर्लक्षं व्याजशरव्ययोः । संख्यायामपि वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु ॥ ५७४
वर्षवरेऽपि वर्षास्तु प्रावृष्यथ विषं जले । क्ष्वेडे विषा त्वतिविषा वृषो गव्याखुधर्मयोः ॥ ५७५
पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां वासके शुक्रलेऽपि च । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वृषी तु व्रतिविष्टरे ॥ ५७६
वृषा पुनः कपिकच्छ्वां शुषिः शुषिरशोषयोः । शेषोऽनन्ते वधे सीरिण्युपयुक्तेतरेऽपि च ॥ ५७७
शेषा निर्माल्यदाने स्याच्छोषः शोषणयक्ष्मणोः । अर्चिर्मयूखशिखयोर्दोऽस्त्र च पश्च च ॥ ५७८
आगः स्यादेनोवधे मन्त्राद्याशीर्हितैषिणि । उरगस्य च दंष्ट्रायामुषः संध्याप्रभातयोः ॥ ५७९
उरो वक्षसि मुख्ये स्यादोजो दीप्तिप्रकाशयोः । अवष्टम्भे बले धातुतेजस्योकस्तु सद्मनि ॥ ५८०
ओकास्त्वाश्रयमात्रे स्यात्कंसस्तैजसमानयोः । पानपात्रे दैत्यभेदे कासूः शक्त्यायुधे रुजि ॥ ५८१
पुंसो विकलवाचि स्याद्गुत्सः स्तम्बगुच्छयोः । हारभेदे ग्रन्थिपर्णे गोमो वोऽम्बिभागयोः ॥ ५८२
वास इक्षुपक्षिभिदोश्छन्दः पद्येच्छयोः श्रुतौ । ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च ज्योतिर्भादिनेशयोः ५८३

प्रकाशे दृशि नक्षत्रे तपः कृच्छ्रादिकर्मणि । धर्मे लोकप्रभेदे च तपाः शिशिरमाघयोः ॥ ५८४
तमो राहौ गुणे पापे ध्वान्ते तरो जवे बले । त्रासो भये मणिदोषे तेजस्विद्रेतसोर्नले ॥ ५८५
नवनीते प्रभावेऽग्नौ दासो धीवरभृत्ययोः । वृषले दानपात्रे च दासी झिण्ट्यपि चेट्यपि ॥ ५८६
धनुः शरासने राशौ पियालद्रौ धनुर्धरे । नभो व्योम्नि नभा घ्राणे विसतन्तौ पतद्ग्रहे ॥ ५८७
प्रावृषि श्रावणे नासा घोणाद्वारोर्ध्वदारुणोः । पयः क्षीरे च नीरे च प्रसूरश्वा जनन्यपि ॥ ५८८
वर्हिः कुशेऽग्नौ भासस्तु भासि गृध्रशकुन्तयोः । महस्तेजस्युत्सवे च मिसिर्मांस्यजमोदयोः ॥५८९
शतपुष्पामधुर्योश्च मृत्स्ना वासी सुमृत्तिका । रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे ॥ ५९०
बोले रागे देहधातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठामह्लकीक्षितिकङ्गुषु ॥ ५९१
रहो गुह्ये रते तत्त्वे रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च रासः क्रीडासु गोदुहाम् ॥ ५९२
भाषाशृङ्खलके वत्सा उरस्तुर्ग्वर्षतर्णकाः । वयस्तारुण्ये बाल्यादौ खगे वर्चस्तु तेजसि ॥ ५९३
गूथे रूपे वसुस्त्वग्नौ देवभेदे नृपे रुचि । योक्त्रे शुल्के वसु स्वादौ रत्ने वृद्ध्यौषधे धने ॥ ५९४
वपुः शस्ताकृतौ देहे व्यासो मुनिप्रपञ्चयोः । वासो वेश्मन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके ॥ ५९५
विद्वान् ज्ञात्मविदोः प्राज्ञे वेधा धातृज्ञविष्णुषु । शंसा वचसि वाञ्छायां शिरो मूर्धप्रधानयोः ॥
सेनाग्रभागे श्रेयस्तु मङ्गले धर्मशस्तयोः । सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमासयोः ॥ ५९७
स्रोतः प्रवाहेन्द्रिययोर्हंसोऽर्के मत्सरेऽच्युते । खगाश्वयो[13]गिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मनि ॥ ५९८
निर्लोभनृपतौ प्राणवाते श्रेष्ठेऽमतः स्थिते । हविः सर्पिषि होतव्ये हिंसा चौर्यादिके वधे ॥ ५९९
अंहिः सर्पे वृत्रे वप्रे स्यादीहोद्यमवाञ्छयोः । कुहूर्नष्टेन्दुदर्शे स्यात्कणिते कोकिलस्य च ॥ ६००
ग्रहो ग्रहणनिर्बन्धभानुग्रहेषु रणोद्यमे । उपरागे पूतनादावादित्यादौ विधुंतुदे ॥ ६०१
ग्राहो ग्रहे जलचरे गुहः स्कन्दे गुहा पुनः । गह्वरे सिंहपुच्छ्यां च गृहा दारेषु सद्मनि ॥ ६०२
ग्लौहो निपुणतर्के स्याद्गजाङ्घ्रिपर्वणोरपि । बर्हं पर्णे परीवारे कलापे बहु भूयसि ॥ ६०३
त्र्यादिकासु च संख्यासु महावुत्सवतेजसी । मही भुवि नदीभेदे मोहौ मूर्च्छाविपर्ययौ ॥ ६०४
लोहं कालायसे सर्वतेजसे जोङ्गकेऽपि च । वहो वृषस्कन्धदेशे वायौ वाहोऽश्वमानयोः ॥ ६०५
वृषे वाहा तु बाहौ स्याद्व्यूहो निर्माणतर्कयोः । समूहे बलविन्यासे सहः क्षमे बलेऽपि च ॥ ६०६
सहोर्व्यां सहदेवायां कुमार्यां नखभेषजे । मुद्गपर्ण्यां च सिंहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे ॥ ६०७
श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही स्वर्भाणुमातरि । वासाबृहत्योः क्षुद्रायां स्नेहः प्रेम्णि घृतादिके ॥ ६०८

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽनेकार्थसंग्रहे द्विस्वरकाण्डो द्वितीयः ।

त्रिस्वरकाण्डः ।

अणुको निपुणेऽल्पे चाशोकौ कङ्केलिवञ्जुलौ । निःशोकपारदौ चाप्यशोका तु कटुरोहिणी ॥६०९
अभीको निर्भये कम्रेऽप्यनीकं रणसैन्ययोः । अलीकमप्रिये भाले वितथेऽनूकमन्वये ॥ ६१०

---

१. 'दिशि' ग-घ. 'दृगत्र कनीनिकामध्यं: यन्महः' इति टीका. २. 'स्यात्' ख. ३. 'वापे' ग-घ. ४. 'दासपात्रे' ग-घ. ५. 'धनुरिष्वासने' ख. ६. 'प्रियालद्रौ' ख-ग-घ. ७ 'अश्वेति सगर्भा वडवा' इति टीका. ८. 'रोगे ख-ग-घ. 'रागोऽनुरागः' इति टीका. ९. 'तुरू अपत्यम्' इति टीका. १०. 'शुक्रे' ख. ११. 'स्वर्णे' ख. १२. 'मासयोः' ग-घ. १३. 'योग' ख. १४. 'स्वर्भानु' ख-ग-घ. 'पूर्वपदात् इति णत्वम्' इत्यभिधानचिन्तामणिः.

शैलेऽनूको [1]गतजन्मन्यंशुकं सूक्ष्मवाससि । उत्तरीये वस्त्रमात्रेऽप्यलकाश्चूर्णकुन्तलाः ॥ ६११
[2]अलका तु कुबेरस्य नगर्यामन्तिकं पुनः । पार्श्वेऽन्तिका तु चुल्ल्यां स्यात्सातलाख्यौषधेऽपि च ६१२
अलर्को [3]धवलार्के स्याद्योगोन्मादितशुन्यपि । अम्बिकोमापाण्डुमात्रोर्देवताभिदि मातरि ॥ ६१३
अन्धिका तु कैतवे स्यात्[4]सर्षपीमि[5]द्धयोरपि । अम्लिका तिन्तिडीकाम्लोद्गारचाङ्गेरिकासु च ॥६१४
आलोको दर्शने [6]बन्दिघोषणोद्द्योतयोरपि । आनकः पटहे भेर्यां [7]ध्वनन्मेघमृदङ्गयोः ॥ ६१५
आतङ्को रुजि शङ्कायां संतापे मुरजध्वनौ । आह्निकं स्यात्पुनरहर्निर्वृत्ते नित्यकर्मणि ॥ ६१६
भोजने मन्थभागे चाढकः प्रस्थचतुष्टयम् । आढकी तुवरीक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां नृपान्तरे ॥ ६१७
[8]उदर्कस्तूत्तरकालफले मदनकण्टके । उष्णको घर्मे उद्युक्तातुरयोरूर्मिका पुनः ॥ ६१८
उत्कण्ठायां भृङ्गनादे [9]वस्त्रभङ्गेऽङ्गुलीयके । वीच्यां च कनकं हेम्नि कनको नागकेसरे ॥ ६१९
धत्तूरे चम्पके काञ्चनारकिंशुकयोरपि । करको दाडिमे पक्षिभेदे करे कमण्डलौ ॥ ६२०
लट्वाकरञ्जयोर्वर्षोपले च कटुकं कटु । कटुरोहिणी [10]व्योषं च कञ्चुकश्चोल[11]चर्मणोः ॥ ६२१
वर्धापकगृहीताङ्गवसने [12]वीरवाणके । निर्मोके कटकस्त्वद्रिनितम्बे बाहुभूषणे ॥ ६२२
सेनायां राजधान्यां च क्रमुको भद्रमुस्तके । गूवाके पट्टिकालोध्रे कण्टकः क्षुद्रवैरिणि ॥ ६२३
वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे कलङ्कोऽङ्कापवादयोः । कालायसमले चापि कर्णिका कर्णभूषणे ॥ ६२४
बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्यां हस्तिहस्ताग्रे कणिका सूक्ष्मवस्तुनि ॥ ६२५
अग्निमन्थे कामुकास्तु काम्यशोकातिमुक्तकाः । कारकं कर्तृकर्मादौ कारिका यातना नटी ॥६२६
[13]कृतिविवरणश्लोको नापितादिककर्म च । कावृकः कुक्कुटे कोके पीतमुण्डेऽथ कार्मुकः ॥ ६२७
वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादिपाशे कालिका योगिनीभिदि ॥६२८
स्वर्णादिदोषे मेघाल्यां सुरागौर्योर्नवाम्बुदे । क्रमदेयवस्तुमूल्ये कार्ष्ण्यवृश्चिकपत्त्रयोः ॥ ६२९
रोमाल्यां धूमरीमा[14]र्ष्योः काकीपटोलशाखयोः । किंपाको वृक्षभिद्य[15]ज्ञे कीटको निष्ठुरे [16]कृमौ ॥६३०
कीचको ध्वनिमद्वंशे दैत्यभेदे द्रुमान्तरे । कुलकं पद्यादिश्लोकसमन्वये पटोलके ॥ ६३१
कुलकः कुलप्रधाने वल्मीके काकतिन्दुके । कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठे द्रुमनागविशेषयोः ॥ ६३२
कुशिको मुनिभेदे स्यात्[17]फाले सर्जे बिभीतके । क्षुल्लकः पामरे स्वल्पे कनिष्ठे [18]दुःस्थिते खले ॥६३३
[19]कूर्चिका क्षीरविकृतौ कुञ्चिकायां च कुड्मले । आलेख्यकूर्चिकासूच्योः कृषकौ फालकर्षकौ ॥६३४
कोरकं तु कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः । कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि ॥ ६३५
पारम्पर्यागतख्याते मङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च कौशिकः शक्रघूकयोः ॥ ६३६
कोशज्ञे गुग्गुलावाहितुण्डिके नकुले मुनौ । कौशिकी चण्डिकानद्योः खनकः संधितस्करे ॥६३७

---

१. 'गतजन्मा परिणतवयाः' इति टीका. २. 'नाट्योक्तौ ज्येष्ठभगिनी अन्तिका प्रोच्यतेऽपि सा' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. ३. 'नृपे श्वेतार्के योगो' ख-ग-घ. ४. 'सर्षप्यां रात्रियोषितोः' ख; 'सर्षपीसिद्धयोः' ग-घ. ५. 'मिद्धं निद्राकैतवम्' इति टीका. ६. 'वन्दिमाषणो' ख-ग-घ. ७. 'नदन्मे' ख. ८. 'उलूकः स्यात्काकशत्राविन्द्रे भारतयोधिनि । उष्ट्रिका मृद्भाण्डभेदे करभस्य च योषिति ॥' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. ९. 'हस्ते' ख. १०. 'व्योषयोश्च' ग-घ. ११. 'कर्मणोः' ख; 'वस्त्रयोः' ग-घ. 'चर्म कवचम्' इति टीका. १२. 'वारबाणके तनिचोले' इति टीका. १३. 'कृतौ विवरणश्लोके नापितादिककर्मणि' ख. १४. 'कास्योः' ग-घ. १५. 'अज्ञो मूर्खः' इति टीका. १६. 'कृशे' ख. १७. 'फले' ख. १८. 'दुःखिते' ख-ग-घ. १९. 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे ककुन्दरे' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ.

मूषिके भूमिवित्तज्ञे खट्टिको मांसविक्रयी । महिषीक्षीरफेनश्च खलकः[1] स्वल्पनीचयोः ॥ ६३८
खोलकः पूगकोशे स्याच्छिरस्त्रे नाकुपाकयोः । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले ग्रन्थिपर्णकभेषजे ॥ ६३९
ग्रन्थिको[2] गुग्गुलौ दैवज्ञे माद्रेयकरीरयोः । गण्डको विघ्ने विद्यायां संख्यावच्छेदखड्गिषु ॥ ६४०
गण्डकी तु सरिद्भेदे गणको ग्रहवेदिनि । गणिकेभ्यां यूथिकायां तर्कार्यां पण्ययोषिति ॥ ६४१
ग्राहको ग्रहीतरि स्याद्व्याधानो घातिपक्षिणि । गान्धिको लेखके गन्धवाणिजे गुण्डकः पुनः ॥ ६४२
कलोक्तौ मैलने[3] धूलौ स्नेहपात्रेऽथ गैरिकम् । स्वर्णे धातौ गोलकस्तु जारतो विधवासुते ॥ ६४३
अलिञ्जरे गुडे[4] वापि गोरङ्कुर्नग्नवन्दिनोः । खगे च चपको मद्ये सरके मद्यभाजने ॥ ६४४
चलुकः प्रसृतौ भाण्डप्रभेदे चुलुको[5] यथा । [6]चारकोऽश्वादिपाले स्याद्बन्धे संचारकेऽपि च ॥ ६४५
चित्रकस्तु चित्रकाये[7] द्रुमौषधविशेषयोः । चुम्बकः कामुके धूर्ते बहुगुर्वेश्मभेदयोः ॥ ६४६
चुलुकी[8] कुण्डिकाभेदे शिशुमारे कुलान्तरे । चूतकः कूप आम्रे च चूलिका नाटिकाङ्गके ॥ ६४७
करिणः कर्णमूले च जनकः पितृभूपयोः[9] । जम्बुको वरुणे फेरौ जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः ॥ ६४८
जतुका चर्मचटका जीवको वृद्धिजीविनि । क्षपणे[10] प्राणके पीतसालसेवकयोर्द्रुमे ॥ ६४९
व्यालग्राहे जीविका तु जीवन्त्यां वर्तनेऽपि च । झिल्लीका झिल्लिकावत्स्याच्चीर्यां रुच्यातपस्य च ॥ ६५०
विलेपनस्य च मले तक्षकस्तक्ष्णि पन्नगे । द्रुमभेदे तण्डकस्तु समस्तपदजातके[11] ॥ ६५१
तरुस्कन्धे वेश्मदारुमायाबहुलयोरपि । फेनखञ्जनयोश्चापि तारकः कर्णधारके ॥ ६५२
दैत्ये च तारकमुडौ नेत्रतन्मध्ययोरपि । तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः[12] पुण्ड्रके तिलकालके ॥ ६५३
तिलकं रुचके [13]क्लोम्नि त्रिशङ्कुः शलभे नृपे । मार्जारे च तुरुष्कस्तु देशे श्रीवाससिल्हयोः ॥ ६५४
तूलिका तूलशय्या स्यादालेख्यस्य च लेखनी । दर्शको दर्शयितरि प्रतीहारप्रवीणयोः ॥ ६५५
द्रावकस्तु शिलाभेदे [14]स्याद्घोषकविदग्धयोः । दारको भेदके पुत्रे दीपकं स्यादलंकृतिः ॥ ६५६
दीपकौ दीप्तिकृद्दीपौ दीप्यकं त्वजमोदके । मयूरशिखायवान्योर्धनिको[15] धान्यके धवे ॥ ६५७
धनाढ्ये धनिका वध्वां धेनुका धेनुरिभ्यपि[16] । धैनुकं धेनुसंहत्यां करणेऽपि च योषिताम् ॥ ६५८
नरकौ[17] दैत्यनिरयौ नन्दकः कुलपालके । हर्षके विष्णुखड्गे च नर्तकः केलके नटे ॥ ६५९
द्विपे पोटगले चापि नर्तकी लासिका द्विपी । नालीकोऽब्जे शरे शल्ये नालीकं पद्मवर्तने[18] ॥ ६६०
नायको मणिभिन्नेतृप्रधानेष्वथ नालिका । नाले काले चुल्लिरन्ध्रे विवरे वेणुभाजने ॥ ६६१
निपाकः[19] पचने स्वेदासत्कर्मफलयोरपि । [20]निर्मोको व्योम्नि संनाहे मोक्षके सर्पकञ्चुके ॥ ६६२

---

१. 'खुलकः' ख-ग-घ. २. 'ग्रन्थिलो' ख. ३. 'मलिने' ग-घ. 'मलनं धारणम्' इति टीका. ४. 'पिण्डे' ख-ग-घ. ५. 'चुलको' ख. ६. 'चतुष्की मशकहर्यां पुष्करिण्यन्तरेऽपि च' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. ७. 'चित्रकारे' ख-ग-घ. 'चित्रकायः श्वापदविशेषः' इति टीका. ८. 'चुलकी' ग-घ. ९. 'भूपयोः' ग-घ. १०. 'क्षेपणे' ख. 'क्षपणः श्रमणः' इति टीका. ११. 'समस्तपदपुस्तके' ग-घ. 'समस्तपदजातके कृतसमासपदसमूहे' इति टीका. १२. 'सालाङ्कः करपत्रे स्याच्छाकभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपूर्णपुरुषे कच्छपे हरे ॥' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. १३. 'लोम्नि' ग-घ. 'क्लोम हृदयस्य दक्षिणे उदयो जलाधारः' इति टीका. १४. 'स्याद्धीपक' ग-घ. १५. 'दूषिका तूलिका स्मृता । नयनस्य मलेऽपि स्याद्धनिको' ख-ग-घ. १६. 'रित्यपि' ख-ग-घ. १७. 'नग्निकानृतुकन्यायां नग्नको जिनवन्दिनोः' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. १८. 'बन्धने' ख. 'वर्धने' ग-घ. १९. 'निराकः' ग-घ. २०. 'नीलिका नीलिनीक्षुद्ररोगभेफालिकास्वपि' इत्यधिकमितः प्राक् ख.

पर्यङ्को मञ्चपर्यस्त्योः प्रतीकोऽङ्गप्रतीपयोः । पताकाङ्के ध्वजे केतौ सौभाग्ये नाटकांशके ॥ ६६३
पातुको जलमातङ्गे पतयालुप्रपातयोः । प्राणको जीवकतरौ सत्त्वजातीयबोलयोः ॥ ६६४
ाटको रोधसि ग्रामैकदेशेऽक्षादिपातके । वाद्यभेदे महाकिष्कौ मूल्यस्यापचयेऽपि च ॥ ६६५
ालङ्कः शाकभेदे स्यात्सल्लक्यां वाजिपक्षिणि । पिनाकः शिवकोदण्डे पांशुवृष्टित्रिशूलयोः॥ ६६६
भेयकस्तु चञ्चरीके नीपे कश्मीरजन्मनि । प्रियंगौ चित्रहरणे पीतसालतरावपि ॥ ६६७
पेंटको नेत्ररोगे स्याद्धान्यादिचमसेऽपि च । पिण्याकः कुङ्कुमे हिङ्गौ सिल्हके तिलचूर्णके॥ ६६८
पुलको गजान्नपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे । असुराज्यां मणिदोषे गल्वर्के तालके कृमौ ॥ ६६९
पुलाको भक्तसिक्थे स्यात्संक्षेपासारधान्ययोः । पुष्पकं मृतिकाङ्गारशकट्यां रत्नकङ्कणे ॥ ६७०
कासीसे श्रीदविमाने नेत्ररोगे रसाञ्जने । लोहकांस्ये रीरिकायां पुत्रकः शरभे शठे ॥ ६७१
शैले वृक्षप्रभेदे च पुत्रिका पावतूलिके । पाञ्चालिकादुहित्रोश्च पूर्णकः स्वर्णचूडके ॥ ६७२
पूर्णिका नासिकाच्छिद्र्यां पृथुकश्चिपिटेऽर्भके । पृदाकुश्चित्रकव्याघ्रवृश्चिकेषु सरीसृपे ॥ ६७३
पेचकः करिलाङ्गूलमूले घूकेऽथ पेटकम् । मञ्जूषायां समूहे च बहुको जलखादके ॥ ६७४
दात्यूहे कर्कटेऽर्के च बन्धूकः पीतसालके । बन्धुजीवे बन्धकस्तु सत्यंकारेऽथ बन्धकी ॥ ६७५
स्वैरिण्यां च करिण्यां च बालिका कर्णभूषणे । पिच्छोलायां बालुकायां बालायां भेसकं रुजि ६७६
विडङ्गे कलधौते च भ्रामकः फेरुधूर्तयोः । सूर्यावर्तेऽश्मभेदे च भालाङ्कः कच्छपे हरे ॥ ६७७
महालक्षणसंपूर्णपुरुषे करपत्रके । रोहिते शाकभेदे च भूतीकं कट्फलौषधे ॥ ६७८
यवान्यां घनसारे च भूनिम्बे भूस्तृणेऽपि च । भूमिका तु रचनायां रूपान्तरपरिग्रहे ॥ ६७९
मशकः क्षुद्ररुग्जन्तुभेदयोर्मधुकं त्रपु । मधुयष्टिश्च मधुको वन्दिश्रीवदपक्षिणोः ॥ ६८०
मण्डूकी मण्डूकपर्ण्यो मण्डूकौ भेकशोणकौ । मल्लिको हंसभेदे स्यान्मल्लिका कुसुमान्तरे ६८१
मीने मृत्पात्रभेदे च मातृका करणेश्वरे । मातृवर्णसमाम्नायोपमातृष्वथ मालिका ॥ ६८२
पक्षिमद्ये सरिद्भेदे ग्रैवेये पुष्पदामनि । मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रिके ॥ ६८३
मोचको मोक्षकदलीशिग्रुद्रुमविरागिषु । मोदको हृंपुले खाद्ये यमको यमजे व्रते ॥ ६८४
यमकं वागलंकारे याजको राजकुञ्जरे । याज्ञिके च युतकं तु यौतके युग्मयुक्तयोः ॥ ६८५
संशये चैलनाग्रे स्त्रीवस्त्रभेदे पटाञ्चले । रजकौ धावकशुको रसिका कटिसूत्रके ॥ ६८६
रसनायां रसालायां रौत्रकं पञ्चरात्रके । रात्रकस्तु पणवधू गृहान्तर्वर्षवासिनि ॥ ६८७
राजिका पङ्क्तौ रेखायां केदारे राजसर्षपे । रुचकं तु मातुलुङ्गे निष्के सौवर्चलेऽपि च ॥ ६८८

---

१. 'पद्मकः स्यात्पद्मकाष्ठे बिन्दुजालकयोरपि । पक्षकस्तु पार्श्वद्वारे पार्श्वमात्रेऽपि कथ्यते ॥' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. २. 'बाल्योः' ख. ३. 'पावकोऽग्नौ सदाचारे वह्निमन्थे च चित्रके । भल्लातके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च ॥' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. ४. 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. ५. 'यशाङ्गखण्डे' ख. ६. 'असुराज्यां' ग-घ. ७. 'रीतिकायां' ख-ग-घ. ८. 'छित्या' ग-घ. ९. 'बालकः पुनः । शिशौ मूर्खेऽश्वगजयोर्बालधौ' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. १०. 'श्रीवद' ख. ११. 'मण्डूको भेकशोणयोः' ग-घ. १२. 'मामकं तु मदीये स्यान्मामको मातुले स्मृतः' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. १३. 'ह्र्यूके' ग-घ. १४. 'राजकुञ्जरो भूपश्रेष्ठः' इति टीका. १५. 'चलनाग्रे चण्डातकाग्रे' इति टीका. १६. 'रल्लकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ.

रूपकं नाटकाद्येषु काव्यालंकारधूर्तयोः । रेणुका तु हरेण्वां स्याज्जमदग्नेश्च योषिति ॥ ६८९
लम्पाको लम्पटे देशे लासकौ केकिनर्तकौ । लूनकस्तु पशौ भिन्ने लोचको नीलवाससि ॥ ६९०
कज्जले मांसपिण्डेऽक्षितारे स्त्रीभालभूषणे । निर्बुद्धौ कर्णिकामोचाज्यौसु भ्रूरुथचर्मणि ॥ ६९१
वराकः शोच्यरणयोर्वर्तकोऽश्वखुरे खगे । वञ्चको जम्बुके गेहनकुले खलधूर्तयोः ॥ ६९२
वल्मीको नाकुवाल्मीक्यो रोगभेदेऽथ वर्णकः । विलेपने मलयजे चारणे वसुकं पुनः ॥ ६९३
रोमके वसुकस्तु स्याच्छिवमल्ह्यर्कपर्णयोः । व्यलीकं व्यङ्गवैलक्ष्याप्रियाकार्येषु पीडने ॥ ६९४
वार्षिकं त्रायमाणायां वर्षाभवेऽथ वाल्हिकः । देशभेदेऽश्वभेदे च वाल्हिकं हिङ्गु कुङ्कुमम् ॥ ६९५
वाल्हीकवद्वार्धकं तु वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि । वृद्धानां समवाये च वालुकं हरिवालुके ॥ ६९६
वालुका तु सिकतासु वितर्कः संशयोहयोः । विपाकः परिणामे स्याद्दुर्गतिस्वादुनोरपि ॥ ६९७
विवेकः पुनरेकान्ते जलद्रोणीविचारयोः । वृषाङ्कः साधुभल्लातशंकरेषु मेहल्लके ॥ ६९८
वृश्चिकस्तु द्रुणे राशावौषधे शूककीटके । वैजिकं कारणे शिग्रुतैले च वैजिकोऽङ्कुरे ॥ ६९९
शङ्खकं वलये कम्बौ शङ्खकस्तु शिरोरुजि । शम्पाकस्तु विपाके स्याद्यावके चतुरङ्गुले ॥ ७००
शम्बूको दैत्यविशेषे करिकुम्भान्तशङ्खयोः । शलाका शारिका शल्यं श्वाविदालेख्यकूर्चिका ॥ ७०१
छत्रपञ्जरकाष्ठीषु शल्की श्वाविधि द्रुमे । शार्ककः स्याद्दुग्धफेने शर्करायाश्च पिण्डके ॥ ७०२
शिशुकः पादपे बाले शिशुमारेऽथ शीतकः । शीतकालेऽलसे स्वस्थे शूककः प्रावटे रसे ॥ ७०३
स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये गृहभेदचतुष्कयोः । स्यमीकः पादपे नाकौ स्यात्स्यमीका तु नीलिका ॥ ७०४
सरको मदिरापात्रे मदिरापानमद्ययोः । सस्यको नालिकेरान्तः सस्याभमणिखङ्गयोः ॥ ७०५
संपर्कः सुरते पृक्तौ सायको बाणखड्गयोः । स्थासको हस्तबिम्बे स्यात्स्फुरकादेश्च बुद्बुदे ॥ ७०६
सूतकं जन्मनि रसे सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च ॥ ७०७
सूदाकुर्वंश्ये दावाग्नौ प्रतिसूर्ये समीरणे । सेवकोऽनुगे प्रसेवे सेचकः सेक्तृमेघयोः ॥ ७०८
हैरको गद्यविज्ञानभिदोः कितवचौरयोः । हुडुको मदमत्ते स्याद्दात्यूहे वाद्यभिद्यपि ॥ ७०९
हेतुकस्तु महाकालगणबुद्धविशेषयोः । गोमुखं वाद्यभाण्डे स्याल्लेपने कुटिलौकसि ॥ ७१०
त्रिशिखो रक्षस्त्रिशिखं स्यात्किरीटत्रिशूलयोः । दुर्मुखो मुखरे नागराजे वाजिनि वानरे ॥ ७११
प्रमुखं प्रथमे मुख्ये मयूखा ज्वालरुक्त्विषः । विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे ७१२
विशाखो याचके स्कन्दे विशाखा भे कठिल्लके । वैशाखः खजके रौंधे सुमुखो गरुडात्मजे ७१३
पण्डिते फणिभेदे स्यादयोगः कठिनोद्यमे । विश्लेषे विधुरे कूटेऽपाङ्गो नेत्रान्तपुण्ड्रयोः ॥ ७१४
अङ्गहीनेऽप्यनङ्गं खे चित्तेऽनङ्गस्तु मन्मथे । आभोगः परिपूर्णत्वे वरुणच्छत्रयत्नयोः ॥ ७१५
आयोगो गन्धमाल्योपहारे व्यापृतिरोधयोः । आशुगोऽर्के शरे वायावुत्सर्गस्त्यागदानयोः ॥ ७१६
वर्जने सामान्यविधावुद्वेगं पूगिकाफले । उद्वेगस्तूद्विजने स्यात्कलिङ्गो नीवृदन्तरे ॥ ७१७
पूतीकरञ्जे धूम्याटे स्यात्कलिङ्गा नितम्बिनी । कलिङ्गं कोटजफले कालिङ्गस्तु भुजङ्गमे ॥ ७१८
द्विरदे भूमिककारौ कालिङ्गी राजकर्कटी । चक्राङ्गः श्वेतगरुति चक्राङ्गी कटुरोहिणी ॥ ७१९

१. 'नाटके प्रोक्तं' ख-ग-घ. २. 'ज्याभ्रूप्रलय' ख-ग-घ. ३. 'व्यलीकं व्यङ्गवैलक्ष्याप्रियाकार्येषु पीडने' इतीतः प्राक् ख-ग-घ. ४. 'वारणे' ख. ५. 'महल्लकः सौविदल्लः' इति टीका. ६. 'प्रवृद्धोऽवटः कूपः' इति टीका. ७. 'समीहा तु' ख. ८. 'मद्ययोः' ख. ९. 'हाटको' ख. १०. 'मासे' ख. ११. 'स्तिमिते स्त्री-प्रगामिनी । उद्वाहो च भयेऽपि स्यात्' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ.

जिह्मगो मन्दगे सर्पे तुरगो वाजिचित्तयोः । तुरगी त्वश्वगन्धायां धाराङ्गस्तीर्थखङ्गयोः ॥ ७२०
नेरङ्गं शफे वरण्डे नारङ्गं विटजन्मिनोः । कणारसे नागरङ्गे निषङ्गस्तूणसङ्गयोः ॥ ७२१
निसर्गः सृष्टौ स्वभावे प्लवगः कपिभेकयोः । अर्कसूते पन्नगस्तु पैद्मकाष्ठे भुजङ्गमे ॥ ७२२
परागश्चन्दने रेणौ गिरौ स्यात्युपरागयोः । स्नानीयपुष्परजसोः पतङ्गः सूर्यपक्षिणोः ॥ ७२३
पारते शलभे शालौ पत्राङ्गं रक्तचन्दने । भूर्जपद्मकयोश्चापि प्रयागो वाजियज्ञयोः ॥ ७२४
गज्ञे तीर्थविशेषे च प्रयोगस्तु निदर्शने । कार्मणे च प्रयुक्तौ च प्रियङ्गू राजसर्षपे ॥ ७२५
पिप्पल्यां फलिनीकङ्ग्वोः पुन्नागः पादपान्तरे । जातीफले नरश्रेष्ठे भुजङ्गः सर्पषिङ्गयोः ॥ ७२६
मातङ्गः श्वपचो हस्ती मृदङ्गो घोषवाद्ययोः । रक्ताङ्गो भौमे रक्ताङ्गं कम्पल्ये विद्रुमेऽपि च ७२७
रक्ताङ्गा जीवन्तिकायां रथाङ्गः कोकपक्षिणि । रथाङ्गं चक्रे वराङ्गं योनौ शीर्षे गुडत्वचि ७२८
कुञ्जरे च विडङ्गस्तु स्यादभिज्ञकृमिघ्नयोः । विसर्गो विसर्जनीये वर्चसि त्यागदानयोः ॥ ७२९
संभोगो भोगरतयोः शुण्डायां सर्वगं जले । सर्वगस्तु विभौ रुद्रे सारङ्गो विहगान्तरे ॥ ७३०
चातके चञ्चरीके च द्विपैणशबलेषु च । अमोघः सफलेऽमोघा पुनः पथ्याविडङ्गयोः ॥ ७३१
अनघः स्याद्गतपापे मनोज्ञे निर्मलेऽपि च । उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि ॥ ७३२
काचिघस्तु मूषके स्याच्छान्तकुम्भे छेमण्डके । परिघोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च ॥ ७३३
पलिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे । प्रतिघौ रुट्प्रतीघातौ महार्घो लावकाण्डजे ॥ ७३४
महामूल्येऽप्यथ वीचिस्त्वतरङ्गे नरकान्तरे । कवचस्तु तनुत्राणे पटहे नन्दिपादपे ॥ ७३५
क्रकचः करपत्रे स्याद्ग्रन्थिलाख्यतरावपि । कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटेऽपि च ॥ ७३६
नमुचिर्दितिजे कामे नाराचो लोहसायके । जलेभे नाराच्येषण्यां प्रपञ्चो विप्रलम्भने ॥ ७३६
विस्तारे संचये चापि मरीचिः कृपणे घृणौ । ऋषिभेदे च मारीचः कक्कोले यौजकद्विपे ॥ ७३७
रक्षोभेदेऽर्थाण्डजः स्यात्कृकिण्डेऽहौ खगे झषे । अण्डजा तु मृगनाभावब्जजो मन्मथे सुते ७३८
मदे केशेऽब्जं रक्ते कम्बोजो नीवृदन्तरे । शङ्खहस्तिभेदयोश्च करजो नखवृक्षयोः ॥ ७३९
काम्बोजः पुनरश्वानां भेदे पुंनागपादपे । वलक्षखदिरे चापि काम्बोजी माषपर्णिका ॥ ७४०
कारुजः कलभे फेने वल्मीके नागकेसरे । गैरिके शिल्पिनां चित्रे स्वयंजाततिलेऽपि च ॥ ७४१
कुटजोऽगस्त्ये द्रुभेदे द्रोणे गिरिजमभ्रके । शिलाजतुनि लोहे च गिरिजा मातुलुङ्ग्युमा ॥ ७४२
जलजं कमले शङ्खे नीरजं पद्मकुष्ठयोः । परञ्जोऽसौ तैलयन्त्रे क्षुरिकाफलफेनयोः ॥ ७४३
बाहुजस्तु स्वयंजाततिले क्षत्रियकीरयोः । भूमिजौ नरकाङ्गारौ भूमिजा जनकात्मजा ॥ ७४४
बलजं गोपुरे सस्ये क्षेत्रसंगरयोरपि । सदाकारे बलजा तु पृथिव्यां वरयोषिति ॥ ७४५

---

१. 'मदने' ग-घ. २. 'नराङ्गः' ग-घ. ३. 'सर्गे' ग-घ. ४. 'नीलाङ्गुः कृमिजातिके । भ्रमराल्यां प्रसूने च' इत्यधिकमितः प्राक् ख-ग-घ. ५. 'पद्मकोष्ठे' ख-ग-घ. ६. 'कर्मणि' ग घ. ७. 'रिङ्गयोः' ख. ८. 'दुष्टे' ग-घ. ९. 'छेमण्डके' ग-घ. 'छमण्डक: प्रदेशविशेष' इति टीका. १०. 'वीचिस्तु तरङ्गे' ख; 'वीचिस्तर' ग-घ. ११. 'जलहस्ती' इति टीका. १२. 'याशिकद्विजे' ख. 'याजकस्य द्विप·' इति टीका. १३. 'प्यण्डजः' ख. १४. 'छ्रटे' ग-घ. 'कृकिण्डः कृकलास.' इति टीका. १५. 'मृगनाभ्यां स्याद' ख; 'तु मृगीनाभ्यो' ग-घ. १६. 'सुन्दरे च कम्बोजो' ख. १७. 'संगमयोर' ख.

---

१. मेदिन्यामपि 'काचिघः काञ्चनेऽपि स्याच्छेमण्डे मूषकेऽपि च' इत्येकारप्रथम एव दृश्यते.

वनजो मुस्तके स्तम्बेरमे वनजमम्बुजे । वनजा तु मुद्गपर्ण्यां सहजः सहसंभवे ॥ ७४६
निसर्गे च सामजस्तु सामोत्थे कुञ्जरेऽपि च । हिमजो मेनकापुत्रे हिमजा पार्वती शची ॥ ७४७
क्षेत्रज्ञावात्मनिपुणौ दोषज्ञः प्राज्ञवैद्ययोः । सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि च ॥ ७४८
अवटः कूपखिलयोर्गर्ते कुहकजीविनि । अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले कङ्ककाकयोः ॥ ७४९
अरिष्टं सूतिकागारेऽन्तचिह्ने तक्रे शुभेऽशुभे । अवटुर्गर्तान्धुघाटासूत्कटस्तीव्रमत्तयोः ॥ ७५०
उच्चटा दम्भचर्यायां प्रभेदे लशुनस्य च । करटः करिगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने ॥ ७५१
काके वाद्ये दुर्दुरूढे नवश्राद्धेऽथ कर्कटः । कुलीरे करणे स्त्रीणां राशौ खगेऽथ कर्कटी ॥ ७५२
शाल्मलीफलवालुङ्क्योः कार्पटो जतुकार्थिणोः । कीटकः कृपणे निःस्वे देशभेदे तुरङ्गमे ॥ ७५३
कुरण्टो झिण्टिकाभेदे कुरण्टी दारुपुत्रिका । कुक्कुटः कुक्कुभे ताम्रचूडे वह्निकणेऽपि च ॥ ७५४
निषादशूद्रयोः पुत्रे कूपीटस्तूदरे जले । चक्राटो धूर्ते दीनारे विषवैद्येऽथ चर्पटः ॥ ७५५
चपेटे स्फारविपुले पर्पटे चिपुटः पुनः । पृथुके पिचटेऽपि स्याच्चिरण्टी तु सुवासिनी ॥ ७५६
तरुणी च जकूटस्तु वार्ताककुसुमे शुनि । यमले त्र्यङ्गटो धौताञ्जन्यां शिक्यभिदीश्वरे ॥ ७५७
त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटस्तु सुवेलके । त्रिपुटौ तीरखालीनौ त्रिपुटा त्रिवृदौषधी ॥ ७५८
सूक्ष्मैलायां मल्लिकायां द्रोहाटो मृगलुब्धके । चतुष्पदीप्रभेदे च विडालव्रतिकेऽपि च ॥ ६५९
धाराटश्चातकेऽश्वे च निर्दटो निष्प्रयोजने । निर्दयेऽन्यदोषरते निष्कुटो गृहवाटिका ॥ ७६०
केदारकः कपाटश्च पर्पटो भेषजान्तरे । पिष्टविकृतौ परीष्टिः परीक्षापरिचर्ययोः ॥ ७६१
स्यात्पर्कटी प्लक्षतरौ पूगादेर्नूतने फले । पिच्चटस्तु नेत्ररोगे पिच्चटं त्रपुसीसयोः ॥ ७६२
बर्बटी व्रीहिभिद्वेश्या भाकूटः शैलमीनयोः । भावाटो भावके साधुनिवेशे कामुकेऽपि च ॥ ७६३
मर्कटस्तु कपावूर्णनाभे स्त्रीकरणान्तरे । मर्कटी करञ्जभेदे शूकशिम्ब्यथ मोरटम् ॥ ७६४
सप्तरात्रात्परे क्षीरेऽङ्कोटपुष्पेक्षुमूलयोः । मोरटा तु मूर्विकायां मोचाटः कृष्णजीरके ॥ ७६५
चन्दने कदलीगर्भे वर्णाटश्चित्रकारिणि । गायने स्त्रीकृताजीवे वरटा हंसयोषिति ॥ ७६६
गन्धोल्यां चाथ विकटः कराले पृथुरम्ययोः । वैकटो जाततारुण्ये मणिकारेऽथ वेरटः ॥ ७६७
मिश्रीकृते च नीचे च वेरटं बदरीफले । शैलाटो देवले शुक्लकाचे सिंहकिरातयोः ॥ ७६८
संसृष्टं तु संगते स्याच्छुद्धे च वमनादिना । अम्बष्ठो विप्रतो वैश्यातनये नीवृदन्तरे ॥ ७६९

---

१. 'शची' ग-घ. २. 'न्तश्चिह्ने' ख-ग-घ. 'अन्तचिह्ने मरणचिह्ने' इति टीका. ३. 'धूर्तदीनार-विष' ग घ. ४. 'पिचटे खाद्यभेदे स्याद्विस्तृतावपि । चिरण्टी तु सुवासिन्या स्याद्द्वितीयवयःस्त्रियाम् । जकुटं वार्ताकपुष्पे जकुटो मलये शुनि । त्र्यङ्गट शिक्यभेदे स्याद्धौताञ्जन्यामपि स्मृतम् ।' ख. ५. 'यमल युग्मम्' इति टीका. ६. 'स्याच्चैव पिष्टविकृतौ परीक्षा' ग-घ. ७. 'स्यात्पर्पटी' ख; 'स्यात्कर्कटी' ग-घ. 'पृच्यते पर्कटी' इति टीका. ८. 'कार्वटः कान्तिपुञ्जके । वारण्डे मकरे पोते भाकूटः' ख. ९. 'भार्याटः पटहाजीवे लोभात्स्वस्त्रीसमर्पके । भावाटः' ख. १०. 'नटे' ख. ११. 'चीवा वानरी । बीज च राजकर्कट्या प्राचीनामलकस्य च । गवेधुकाफल चापि चकाङ्गी करजान्तरम् । मोरटं त्विक्षुमूले स्यादङ्कोटकुसुमेऽपि च । सप्तरात्रात्परक्षीरे मोरटा मूर्विका मता । मोचाटः कदलीगर्भे चन्दने कृष्णजीरके । रवटो दक्षिणावर्तशङ्खे जाङ्गलिकेऽपि च । रेवटो मोरटे वेणौ स्याद्वातूलवराटयोः । वर्णाटो गायने चित्रकारे स्त्रीकृतजीवने । वरटा हंसयोषायां गन्धोल्यां विकटः पृथौ । कराले सुन्दरे चोरे वैकटो जातयौवने । वैकटिके मणिकारे वेरटो मिश्रनीचयोः । वेरटं बदरीफले शैलाटो मृगवैरिणि । शुक्लकाचे किराते च देवले गिरिवारिणि । संसृष्टं' ख. 'म्म्यां च मोरटम्' ग-घ. १२. 'मूले' ग-घ. १३. 'पृथुले' ग-घ. १४. 'वरटी' ग-घ. १५. 'हर्मटः कच्छपे मोक्तः सहस्रकिरणेऽपि च । अम्बष्ठो' ख.

अम्बष्ठा स्यादम्ललोण्यां पाठायूथिकयोरपि । कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वन्तिमाङ्गुलौ॥ ७७०
कमठः कच्छपे दैत्यविशेषे मुनिभाजने । जरठः कर्कशे जीर्णे नर्मठौ पिङ्गचूचुकौ ॥ ७७१
प्रकोष्ठः कूर्पराधस्ताद्रूपकक्षान्तरेऽपि च । हस्ते च विस्तृतकरे प्रतिष्ठा गौरवे स्थितौ ॥ ७७२
छन्दोजातौ योगसिद्धौ मकुष्ठौ धान्यमन्थरौ । लघिष्ठो भेलकेऽत्यल्पे स्याद्वरिष्ठस्तु तित्तिरौ ७७३
वरिष्ठं मरिचे ताम्रे वरोरुतमयोरपि । वैकुण्ठो वासवे विष्णौ श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले ॥ ७७४
शंकरे चाथ साधिष्ठोऽत्यार्थे दृढतमेऽपि च । कारण्डो मधुकोशेऽसौ कारण्डवे दलाट्के ॥ ७७५
कूष्माण्डो गणकर्कार्वोः कूष्माण्ड्यावम्बिकौषधी । कोदण्डः कार्मुके देशभेदे भ्रूलतयोरपि ॥ ७७६
गारुडं तु मरकते विषशास्त्रेऽथ तित्तिडः । दैत्यभेदे तिन्तिडी तु कालदासे महीरुहे ॥ ७७७
तिन्तिडी चुक्रे चिञ्चायां निर्गुण्डी सिन्दुवारके । नीलशेफाल्यब्जकन्दः प्रचण्डः स्यात्प्रतापिनि॥
वलक्षकरवीरेऽपि प्रकाण्डः स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे च द्रो. पिचण्डोऽवयवे पशोः॥ ७७९
उदरे चाथ पूत्यण्डो गन्धैणे गन्धकीटके । भेरुण्डौ भीषणखगौ भेरुण्डा देवताभिदि ॥ ७८०
मारण्डोऽण्डे भुजङ्गानां मार्गे गोमयमण्डले । मार्तण्डस्तरणौ क्रोडे वरण्डो वदनामये ॥ ७८१
अन्तरावेदौ संघे च वैतण्डा शारिका क्षुरी । वर्तिर्वारुण्डस्तु कर्णदृग्मले सेकभाजने ॥ ७८२
गणिरथराजे वितण्डा कच्छीशाके शिलाह्वये । करवीर्यां वादभेदे शिखण्डो बर्हचूडयोः ॥ ७८३
सैरण्डः स्यात्कृकलासे भूषणान्तरधूर्तयोः । अध्यूढ ईश्वरेऽध्यूढा कृतसापत्न्ययोषिति ॥ ७८४
आषाढो मलयगिरौ व्रतिदण्डे च मासि च । उपोढ ऊढे निकटेऽप्युद्गूढः पीवरोढयोः ॥ ७८५
प्ररूढो जरठे वृद्धे प्रगाढो दृढकृच्छ्रयोः । वारूढः शबले वक्राश्वलेऽमी पञ्जरेऽररौ ॥ ७८६
विरूढोऽङ्कुरिते जाते विगूढो गर्ह्यगुप्तयोः । समूढः पुञ्जिते सद्योजाते भुग्नेऽनुपप्लुते ॥ ७८७
संरूढोऽङ्कुरिते प्रौढेऽरुणोऽर्केऽनूरुपिङ्गयोः । संध्यारागे बुधे कुष्ठे निःशब्दाव्यक्तरागयोः ॥ ७८८
अरुणा त्रिवृति श्यामामञ्जिष्ठातिविषासु च । अभीक्ष्णं तु भृशं नित्यमीरिणं शून्य ऊषरे ॥ ७८९

---

१. 'अम्बठा' ग-घ. २. 'योग' ग-घ. ३. 'कूष्माण्डी त्वम्बिकौषधी' ख. ४. 'विषोद्भवे । तरण्डो बिसिनीसूत्रबद्धवस्तुनि भेलके । तित्तिडो दैत्यभेदे स्यादामदासेऽथ तित्तिडी । कालदोषे पादपे च तिन्तिडी चुक्रचिञ्चयोः । द्रविडो वेधमुख्ये स्याद्गीतृदन्तरद्वयोः । निर्गुण्डी नीलशेफाली सिन्दुवारोऽब्जकन्दुकः । प्रचण्डो दुर्वहे श्वेतकरवीरे प्रतापिनि । प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः । पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च । पूत्यण्डः स्याद्गन्धमृगे सर्पभिद्गन्धकीटयोः । भेरुण्डौ' ख. ५. 'तिन्तिडीके' ग-घ. ६. 'सिन्धुवारकः' ग-घ. ७. 'तरोः' ग-घ. ८. 'भेरुण्डा' ग घ. ९. 'मारण्डस्तु भुजङ्गाण्डे' ख. १०. 'वदनव्यथा' ख. ११. 'वेदिसंधौ' ख. १२. 'अवतनोतीति वतण्डा' इति टीका. वरण्डा' ख-ग-घ. १३. 'गणिराजद्वारपिण्ड्योर्वार्तण्डः खग उद्भिणि । वितण्डा वादभेदे स्यात्कच्छीशाके शिलाह्वये । करवीर्यामपि प्रोक्तः शिखण्डो' ख. १४. 'सरति सरण्डः' इति टीका. 'शरण्डः' ग-घ. १५. 'व्रतिनां दण्डे मासे च मलयाचले' ख. १६. 'जठरे' ग घ. १७. 'अररे' ख. 'अररिः कपाटम्' इति टीका. १८. 'संमूढो मुग्धिते घने । अभीक्ष्णं तु भृशे नित्येऽप्यरुणोऽनूरुपिङ्गयोः । संध्या-' ख. १९. 'कुष्ठभेदे' ग-घ. २०. 'व्याकुले कपिले वर्णे रक्तवर्णेऽपि वाच्यवत् । अरुणा' ख. २१. 'त्रिवृता' ख. २२. 'अरणिस्तु मथेदग्निमन्थे निर्मन्थदारुणि । इन्द्राणी तु शचीसिन्दुवारयोः वरणे स्त्रिया । ईरिणं शून्ये ध्वन्येऽपीक्षणं दर्शने दृशि । उल्वणा तु पणाया स्याद्दूषणं मरिचे मतम् । एषणी व्रणमार्गानुसारिण्यां च तुलाभिदि । कङ्कणं करभूषायां हस्तसूत्रे च शेखरे । कल्कुणं शौरिय वज्रा कल्याणं हेम्नि मङ्गले । करणः शूद्रा विट्सुते करणं क्षेत्रगात्रयोः । गी-

इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्ड्यां स्त्रीकरणेऽप्यथोपणा । कर्णोपर्णं तु मरिचे करुणो रसवृक्षयोः ॥ ७९०
करुणा तु कृपायां स्यात्करणं क्षेत्रगात्रयोः । गीताङ्गहारसंवेशभित्सु कायस्थसंहतौ ॥ ७९१
वर्णानां स्पष्टतादौ च योगिनामासनादिषु । हृषीके साधकतमे ववादौ च कृतावपि ॥ ७९२
करणः शूद्राविट्पुत्रे कङ्कणं करभूषणे । मण्डने हस्तसूत्रे च कल्याणं हेम्नि मङ्गले ॥ ७९३
कत्तृणं रौहिषं फङ्गा करेणुस्तु मतङ्गजे । द्विरदस्य च योपायां कर्णिकारतरावपि ॥ ७९४
कारणं घातने हेतौ करणे कारणा पुनः । यातना कार्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके ॥ ७९५
काकणी मानदण्डस्य तुरीयांशे पणस्य च । कृष्णलायां वराटे च कृपाणी कर्तरी छुरी ॥ ७९६
कृपाणोऽसौ क्षेपणी तु नौदण्डजालभेदयोः । कोङ्कणः स्याज्जनपदे कोङ्कणं त्वायुधान्तरे ॥ ७९७
ग्रहणं स्वीकृतौ वन्द्यां धीगुणे शब्द आदरे । ग्रहोपरागे प्रत्याये ग्रामणीः क्षुरमर्दिनि ॥ ७९८
प्रधाने भौगिके पत्यौ ग्रामिणी पण्ययोषिति । ग्रामेय्यां नीलिकायां च गोकर्णः प्रमथान्तरे ॥ ७९९
अङ्गुष्ठा नामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः । गोकर्णी तु मूर्विकायां चरणो मूलगोत्रयोः ॥ ८००
बह्वृचादौ च पादे च चरणं भ्रमणेऽदने । जरणो रुचके हिङ्गौ जीरके कृष्णजीरके ॥ ८०१
तरुणः कुब्जपुष्पे स्यादेरण्डे यूनि नूतने । तरणिस्तरणेऽर्केऽशौ कुमार्योषधिनौकयोः ॥ ८०२
यष्टावब्धौ दक्षिणस्तु परच्छन्दानुवर्तिनि । दक्षेऽपसव्ये सरलेऽपाचीनेऽप्यथ दक्षिणा ॥ ८०३
दिक्प्रतिष्ठा यज्ञदाने द्रुघणः पर्शुवेधसोः । मुद्गरेऽप्यथ दुर्वर्णं कलधौतसुवर्णयोः ॥ ८०४
दौर्वीणं भृष्टपर्णे स्याद्धरितालीरसेऽपि च । धरणोऽहिपतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे ॥ ८०५
धरणं धारणे मानविशेषे धरणी भुवि । धर्षणं रतेऽभिभवे धर्षणी त्वभिसारिका ॥ ८०६
धिषणस्त्रिदशाचार्यो धिषणा तु मनीषिका । निर्याणं निर्गमे मोक्षगजापाङ्गप्रदेशयोः ॥ ८०७
निर्वाणं मोक्षनिर्वृत्योर्विध्याते करिमज्जने । निर्माणं सारनिर्मित्योः कर्मभेदे समञ्जसे ॥ ८०८
निःश्रेणिरधिरोहिण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च । प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुद्गरे ॥ ८०९
प्रवणस्तु क्षणे प्रह्वे क्रमनिम्ने चतुष्पथे । आयत्ते च प्रमाणं तु मर्यादासत्यवादिनोः ॥ ८१०
प्रमातर्येकतेयत्तानित्येषु हेतुशास्त्रयोः । पत्तोर्णं धौतकौशेये स्यात्पत्तोर्णस्तु शोणके ॥ ८११
पक्षिणी पूर्णिमाख्ग्योः शाकिनीरात्रिभेदयोः । प्रवेणिर्वेणिकुथयोः पुराणं प्रत्नशास्त्रयोः ॥ ८१२

ताङ्गहारसंवेशभित्तुकायस्थसंहतौ । वर्णानां स्पष्टतादौ च योगिनामासनादिषु । हृषीके साधकतमे ववादौ च कृतावपि । करुणा तु कृपायां स्यात्करुणो रसवृक्षयोः । करेणुर्गजहस्तिन्योः कर्णिकारतरावपि । कारणं' ख.

१. "कक्यते काकणिः । 'ककेणित्' इत्यणिः" इति टीका. 'काकिणी' ख-ग-घ. २. 'मानदण्डे स्यात्' ख. ३. 'हस्त' ग-घ. ४. 'ग्रहणी तु रुगन्तरे । ग्रामणीर्भौगिके पत्यौ प्रधाने क्षुरमर्दिनि । ग्रामणीः पण्ययोषा स्या-द्ग्रामेयी नीलिकापि च । गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे मृगभेदे गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकापयोः । चरणो बह्वृचादौ स्यात्पादे च मूलगोत्रयोः । चरणं भ्रमणे अद्ये रासभस्य ध्वनावपि । जरणो' ख. ५. 'ग्रामः पेटकं संवसथो वास्त्यस्या ग्रामिणी' इति टीका. 'ग्रामणीः' ख-ग-घ. ६. 'ग्रामेयायां' ग-घ. ७. 'द्रविण काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्याद्रुघणः' ख. ८. 'पशु' ग-घ. ९. 'पृष्ठ' ख. १०. 'द्विपत्नी' ग-घ. ११. 'धरुणः सलिले स्वर्गे परमेष्ठिनि धर्मणः । सर्पभेदे वृक्षभेदे धर्षणी त्वभिसारिका । धर्षणं स्यात्पराभवे धारणी नाडिकाभिदि । धारणा स्यात्तु योगाङ्गे धारणं ग्रहणे मतम् । धिषण' ख. 'धरणं' ग-घ. १२. 'विघाते' ख. 'विभ्रान्ते' ग-घ. १३. 'आवर्ते' ग-घ. १४. 'पत्तोर्णः शोणकद्रुमे' ख.

पुराणः षोडशपणे पूरणं वानतन्तुषु । पूरके पिष्टभेदे च ([1]पूरणी शाल्मलिद्रुमे ॥ ८१३
प्रोक्षणं सेकवधयोर्भरणं वेतने भृतौ । भरणी शोणके भे च) भ्रमणी स्यादधीश्वितुः ॥ ८१४
क्रीडादौ कारुण्डिकायां भीषणं सल्लकीरसे । भीषणो दारुणे[2]ऽर्गाटे मत्कुणोऽश्मश्रुपूरुषे ॥ ८१५
[3]उद्दंशे नारिकेरे च निर्विषाणगजेऽपि च । मसृणोऽकठिने स्निग्धे मसृणा स्यादतस्यपि ॥ ८१६
मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि । यन्त्रणं बन्धने त्राणे नियमे रमणं पुनः ॥ ८१७
पटोलमूले जघने रमणो रासभे प्रिये । रो[4]पाणो रोपणे हेमघर्षे पारद ऊषरे ॥ ८१८
रोहिणी सोमवल्के भे कण्ठरो[5]गोमयोर्गवि । लोहिताकटुरोहिण्योर्लवणो राक्षसे [6]रसे ॥ ८१९
[7]अस्थिभेदे लवणा लिट् लक्षणं नामचिह्नयोः । लक्ष्मणं च लक्षणस्तु सौमित्रौ लक्ष्मणो यथा ॥८२०
लक्ष्मणः श्रीयुते लक्ष्मणौषधौ सारसस्त्रियाम् । वरुणोऽर्केऽप्पतौ वृक्षे वरणो वरुणद्रुमे ॥ ८२१
प्राकारे वरणं वृत्यां वारणः स्यान्मतङ्गजे । वारणं तु प्रतिषेधे ब्राह्मणं विप्रसंहतौ ॥ ८२२
वेदे च ब्राह्मणो विप्रे [8]वारुणी पश्चिमा सुरा । गण्डदूर्वा विषाणं तु शृङ्गे कोलेभदन्तयोः ॥ ८२३
विषाणी मेषशृङ्ग्यां स्याद्विपणिः पण्यहट्टयोः । पण्यवीथ्यां श्रमणस्तु निर्ग्रन्थे निन्द्यजीविनि ॥८२४
[9]श्रवणो नक्षत्रभेदे श्रवणं श्रवसि श्रुतौ । शरणं रक्षणे गेहे वधरक्षकयोरपि ॥ ८२५
श्रीपर्णमग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शाल्मली हठे । संकीर्णौ [10]निचिताशुद्धौ सरणिः श्रेणिमार्गयोः ॥८२६
[11]सारणः स्यादतीसारे दशकन्धरमन्त्रिणि । सिङ्घाणं तु घ्राणमलेऽयःकिट्टे काचभाजने ॥ ८२७
सुषेणो विष्णुसुग्रीववैद्ययोः करमर्दके । सुवर्णं काञ्चने कर्षे सुवर्णालौ मखान्तरे ॥ ८२८
कृष्णागुरुणि वि[12]रते च [13]सुपर्णः कृतमालके । गरुडे स्वर्णचूडे च सुपर्णा विनताब्जिनी ॥ ८२९
हरणं [14]तु हृतौ दोष्णि यौतकादिधनेऽपि च । हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चारुयोषिति ॥ ८३०
सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः । हर्षणस्तु श्राद्धदेवे हर्षके योगरुग्भिदोः ॥ ८३१
हरेणुः कुलयोषायां रेणुकायां सतीनके । हिरणं हिरण्यमिव वराटे हेम्नि रेतसि ॥ ८३२
अमृतं यज्ञ[15]शेषेऽम्बुसुधामोक्षेष्वयाचिते । अभ्रकाञ्चनयोर्जग्धौ [16]खे स्वादुनि रसायने ॥ ८३३
घृते हृद्ये गोरसे चामृतो धन्वन्तरौ सुरे । अमृतामलकी पथ्यागडूचीमा[17]गधीषु च ॥ ८३४
अनृतं कर्षणेऽलीके चाक्षतं स्यादहिंसिते । षण्ढे लाजेष्वर्दितं तु वातव्याधौ हतेऽ[18]र्थिते ॥ ८३५
अजितस्तीर्थकृद्भेदे बुद्धे विष्णावनिर्जिते । अच्युतो द्वादश[19]र्वेगे केशवाभ्रष्टयोरपि ॥ ८३६
अव्यक्तं प्रकृतावात्मन्यव्यक्तोऽस्फुटमूर्खयोः । अनन्तं खे निरवधावनन्तस्तीर्थकृद्भिदि ॥ ८३७
विष्णौ शेषेऽप्यनन्ता तु गडूची भूर्दुरालभा । विशल्या लाङ्गली दूर्वा सारिवा हैमवत्यपि ॥ ८३८

---

१. धनुश्चिह्नद्वयान्तःपाठो ग-घ-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'अर्गाटोऽपामार्गः' इति टीका. 'गाढे' ग-घ. ३. 'उद्दंशे क्षुद्रजन्तौ' इति टीका. 'उद्देशे' ख. ४. 'रुप्यति रोपाणः कल्याणपर्याणादयः इति साधुः' इति टीका. 'रोपणः क्रोधने' ख; 'रोषणोऽमर्षणे' ग-घ. ५. 'रोमोमयो' ख; 'रोगान्तरे' ग-घ. ६. 'बले' ग-घ. ७. 'अङ्घ्रि' ख. ८. 'ब्राह्मणी वाडवस्त्रियाम् । स्पृक्कायां पञ्जिकाया च वारुणी' ख. ९. 'श्रमणा मुस्ता मांसी मुण्डिनी च सुदर्शना । श्रवणो' ख. १०. 'निविडा' ख. ११. 'सारणी स्वल्पसरिति प्रसारण्यौषधावपि । सिङ्घाणं' ख. १२. 'विरतः षष्टिः पलशतानि' इति टीका. 'विते' ख-ग-घ. १३. 'सुवर्णः' ग-घ. १४. 'यौतकद्रव्येऽप्यङ्गहारे भुजे हृतौ' ख; 'च हृतौ' ग-घ. १५. 'शेषाम्बु' ख; 'शेषे तु सुधामोक्षाप्स्वयाचिते' ग-घ. १६. 'स्वे' ग-घ. १७. 'माधवीषु' ख. १८. 'र्थिनि' ख. १९. 'सर्गे' ग-घ.

[1]अस्वन्तमशुभे क्षेत्रे चुल्ल्यामनवधौ मृतौ । अमतिः काले चण्डे चाप्यङ्कति[2]र्वह्निवेधसोः ॥ ८३९
[3]अग्निहोत्रिण्यगस्तिर्द्रुमुन्योः स्याददितिर्भुवि । देवमातरि पार्वत्यामंहतिस्त्यागरोगयोः ॥ ८४०
आपातः पाते तत्कालेऽप्याहृतः सादरेऽर्चिते । आख्यातं भाषितेऽप्यादावाघ्राते ग्रस्तशिङ्घिते ८४१
आप्लुतः स्नातके [5]ज्ञातेऽप्यावर्तः पयसां भ्रमे । आवर्तने चिन्तने चानर्तो जनपदे जने ॥ ८४२
समरे नृत्यशालायामाहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते चाप्याध्मातः शब्दितदग्धयोः ॥ ८४३
वातरोगेऽप्यथास्फोतः कोविदारार्कपर्णयोः । आस्फोता गिरिकर्ण्यां च वनमल्ल्यामथाचितः ८४४
छादिते शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये । संगृहीतेऽप्यथायस्तः क्लेशिते तेजिते हते ॥ ८४५
क्रुद्धे क्षिप्तेऽथायतिः स्यात्प्रभावोत्तरकालयोः । दैर्घ्ये सङ्गेऽप्याकृतिस्तु जातौ रूपे वपुष्यपि ॥ ८४६
आयत्तिर्वासरे स्नेहे वशित्वे स्थाम्नि सीम्नि च । आसत्तिः संगमे लाभेऽप्यापत्तिः प्राप्तिदोषयोः ॥
आपद्यपीङ्गितं तु स्याच्चेष्टायां गमनेऽपि च । उत्तप्तं चथले शुष्कमांससंतप्तयोरपि ॥ ८४८
उचितं विदितेऽभ्यस्ते मिते युक्तेऽप्यथोत्थितम् । वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नेषूदितं तूद्गतोक्तयोः ॥ ८४९
[6]उद्धृतं स्या[7]दुत्तुलिते परिभुक्तोज्झितेऽपि च । उषितं व्युषिते पुष्टेऽप्युच्छ्रितं तूच्चजातयोः ॥ ८५०
प्रवृद्धे स्यादथोद्भ्रान्त उद्गीर्णे निर्मदद्विपे । उदात्तो दातृमहतो[8]र्दृश्ये च स्वरभिद्यपि ॥ ८५१
उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्धत्तूरोन्मादयुक्तयोः । उदन्तः साधौ वार्तायामुद्धातः समुपक्रमे ॥ ८५२
मुद्गरेऽभ्यासयोगाय कुम्भकादित्रयेऽपि च । पादस्खलन [8]उद्ग्रन्थेऽप्युन्नतिस्तार्क्ष्ययोषिति ॥ ८५३
[9]उदये च समृद्धावप्येधतुर्नरि पावके । क्रन्दितं रुदिते हूतौ कलितं विदितात्तयोः ॥ ८५४
[10]किरातः स्यादल्पतनौ भूनिम्बम्लेच्छयोरपि । किराती कुट्टिनी गङ्गा कृतान्तोऽक्षेमकर्मणि ॥ ८५५
सिद्धान्तयमदैवेषु गर्जितो मत्तकुञ्जरे । गर्जितं जलदध्वाने [11]ग्रन्थितं हतदृब्धयोः ॥ ८५६
आक्रान्ते च गरुत्मांस्तु विहगे पन्नगाशने । गभस्तिः स्याद्दिनकरे स्वाहाकिरणयोरपि ॥ ८५७
गोदन्तो हरिताले स्यात्संनद्धे दंशितेऽपि च । गोपतिः शंकरे षण्ढे नृपतौ त्रिदशाधिपे ॥ ८५८
सहस्रकिरणे चापि ज्वलितौ दग्धभास्वरौ । जयन्तावैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः ॥ ८५९
[12]जीवन्त्यौमिन्द्रपुत्र्यां च जगती छन्दसि क्षितौ । जम्बूद्वीपे जने लोके जामाता दुहितुः पतौ ८६०
सूर्यावर्ते वल्लभे च जीमूतो वासवेऽम्बुदे । घोषकेऽद्रौ भृतिकरे जीवन्ती [13]शमिवन्दयोः ॥ ८६१
जीवन्त्यां च गडूच्यां च जीवातुर्जीवनौषधे । जीविते च जृम्भितं तु [14]विचेष्टितप्रवृद्धयोः ॥ ८६२
जृम्भायां [15]स्फुटिते चापि त्वरितो वेगतद्वतोः । [16]त्रिगर्तो गणिते देशे त्रिगर्ता कामुकस्त्रियाम् ८६३
[17]घुर्घुर्यामथ तृणता तृणत्वे कार्मुकेऽपि च । दंशितो वर्मिते दष्टे स्रवन्तीर्वं [18]द्रवन्त्यपि ॥ ८६४
नद्यामौषधिभेदे च द्विजातिर्ब्राह्मणेऽण्डजे । दुर्जातं व्यसनासम्यग्जातयोरथ दुर्गतिः ॥ ८६५
[19]नरके निःस्वतायां च दृष्टान्तः स्यादुदाहृतौ । शास्त्रेऽथ निकृतं विप्रलब्धे विप्रकृतेऽधमे ॥ ८६६
निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्ठ्यूते प्रतिहते च निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ८६७

---

१. 'अस्मन्त' ख; 'अश्वन्त' ग-घ. २. 'स्यादन्तिकविहवेधसोः' ख. ३. 'अग्निहोत्रेऽप्यगस्ति' ख. ४. 'संधिनि' ग-घ. ५. 'ज्ञाने' ख-ग-घ. ६. 'उद्वृत्त' ग-घ. ७. 'दत्तुलिते' ख. ८. 'उद्गन्धे' ग-घ. ९. 'उदतौ' ख. १०. 'कपोतः पारावते स्यात्कपकारव्यविहगे । कापोतं मज्जने स्पर्शे कपोतानां च संहतौ । किरातः' ख. ११. 'ग्रथित' ग-घ. १२. 'न्त्यां जिह्नपुष्पा' ग-घ. १३. 'शाकभेदे' ख. १४. 'प्रवृद्धे च विचेष्टिते' ख. १५. 'स्फुरिते' ख. १६. 'तानितं स्वनिते घर्मे पाचनाण्डे गुणे स्मृतौ । त्रिगर्ता' ख. १७. 'स्त्रियोः' ग-घ. १८ 'वहयन्त्यपि' ख; 'चन्द्रयत्यपि' ग-घ. १९. 'दारिद्र्ये नरके चापि' ख.

निवातो वातरहिते दृढसंनाह आश्रये । निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोकभुजङ्गे निष्परिग्रहे ॥ ८६८
निशान्तं सदने शान्ते प्रभातेऽप्यथ निर्वृतिः । मोक्षे मृत्यौ सुखे सौख्ये निकृतिः शठशाठ्ययोः ॥
भर्त्सनेऽभिभवे क्षेपे निर्वृतिर्निरुपद्रवे । अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि नियती दैवसंयमौ ॥ ८७०
प्रभूतमुद्गते प्राज्ये प्रसूतं जातपुष्पयोः । प्रतीतः सादरे प्राज्ञे प्रथिते ज्ञातहृष्टयोः ॥ ८७१
प्रहतं विस्तृतौ क्षुण्णे पलितं पङ्कतापयोः । पक्वकेशे केशपाके पण्डितः सिल्हधीमतोः ॥ ८७२
प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ पर्याप्तं तु शक्ते पूर्णे निवारणे ॥ ८७३
यथेष्टे प्रसृतस्त्वर्धाञ्जलौ वेगिविनीतयोः । तते च प्रसृता जङ्घा प्रमीतं प्रोक्षितेऽमृते ॥ ८७४
पर्यस्तं तु हते स्रस्ते प्रपातः सौप्तिके भृगौ । पर्वतो गिरिदेवर्ष्योः पक्षतिः प्रतिपत्तिथौ ॥ ८७५
पक्षमूले प्रसूतिः स्यादपत्ये प्रसवेऽपि च । पद्धतिः पथि पङ्क्तौ च प्रकृतिर्योनिशिल्पिनोः ॥ ८७६
पौरामात्यादिलिङ्गेषु गुणसाम्यस्वभावयोः । प्रत्ययात्पूर्विकायां च प्रततिर्विस्तृतिर्लता ॥ ८७७
प्रवृत्तिर्वृत्तौ वार्तायां प्रवाहे प्रार्थितं हते । याचिते शत्रुसंरुद्धे पार्वती द्रुपदात्मजा ॥ ८७८
सल्लकी जीवनी गौरी पिण्डितं गुणिते घने । पिशितं मांसं पिशिता मांसिका पीडितं पुनः ८७९
बाधिते करणे स्त्रीणां यन्त्रान्तर्मर्दितेऽपि च । प्रोक्षितं सिक्तहतयोर्भरतः शबरे नटे ॥ ८८०
क्षेत्रे रामानुजे शास्त्रे दौष्यन्तावृषभात्मजे । तन्तुवाये भारतं तु शास्त्रे द्वीपांशभित्यपि ॥ ८८१
भारती पक्षिणीवृत्तिभिदोर्वाच्यथ भावितम् । वासिते प्राप्ते भासन्तो भे सूर्ये रम्यभासयोः ८८२
मथितं निर्जलघोले व्यालोडितनिघृष्टयोः । मालती युवतौ काचमाच्यां जातिविशल्ययोः ॥ ८८३
ज्योत्स्नायां निशि नद्यां च मुषितं खण्डिते हृते । मूर्छितं सोच्छ्रये मूढे रजतं दन्तिदन्तयोः ८८४
धवले शोणिते हारे दुर्वर्णे हृदशैलयोः । रसितं स्वर्णादिलिप्ते कृतस्तनितयोरपि ॥ ८८५
रेवती बलभार्यायां नक्षत्रभिदि मातृषु । रैवतः स्यादुज्जयन्ते सुवर्णालौ पिनाकिनि ॥ ८८६
रोहितो लोहिते मीने मृगे रोहीतकद्रुमे । रोहितमृजुशक्राख्ये धीरे ललितमीप्सिते ॥ ८८७
लडिते हारभेदे च लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ ८८८
गोशीर्षे रुधिरे युद्धे वर्धितं छिन्नपूर्णयोः । प्रसूते वनितं तु स्यात्प्रार्थिते सेवितेऽपि च ॥ ८८९
वनितोत्पादितात्यर्थरोगनार्यैपि नार्यपि । वसतिः स्यादवस्थाने निशायां सदनेऽपि च ॥ ८९०

---

१. 'पुष्पे' ख. २. 'सौस्थ्ये' ख. ३. 'केशस्य पाक. शौक्ल्यम्' इति टीका. 'शैलजाते' ख. ४. 'वृतौ' ख; 'वृते' ग-घ. ५. 'कृच्छ्रे दोषे च पर्याप्ति. परिरक्षणे । प्राप्तौ कामे प्रसृतोर्धा' ख. ६. 'प्रयातः' ग-घ. ७. 'सौप्तिको रात्रिधारी' इति टीका. 'निर्झरे' ख. ८. 'अवटे पतने कृच्छ्रे. पक्षतिः प्रतिपत्तिथौ । पक्षमूले पर्वतस्तु देवर्षौ धरणीधरे । प्रसूतिः प्रसवोत्पत्तिः पुत्रेषु दुहितर्यपि । पद्धतिः' ख. ९. 'प्रवृत्तिर्वृत्तिवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तते। प्रचितः शक्टोन्मेये पलानामयुतद्वये । प्रकृतं तु प्रस्तुतेऽपि प्रकृतः प्रकृतिस्थिते । प्रार्थितं शत्रुसंरुद्धे याचिते निरतेष्टयोः । पार्वती सल्लकी गौरी जीवनी द्रुपदात्मजा । पिण्डितं गुणिते सान्द्रे पिशितं मांसवाचकम् । पिशिता मांसिकायां स्यात्पीडितं करणे स्त्रियाः । बाधिते यन्त्रसमर्दे पुटित. स्यूतपाटिते । हस्तिपुटे पृषतस्तु मृगे बिन्दौ स्वरोहिते । श्वेतबिन्दुयुतेऽपि स्यात्प्रेषितं प्रेरिते गते । प्रोक्षितं' ख. १०. 'पार्वती' ग-घ. ११. 'धने' ग-घ. १२. 'यन्त्रित मर्दिते' ग-घ. १३. 'दौष्मन्ती भरतात्मजे' ग-घ. १४. 'र्वाच्यथ' ख. १५. 'महती तु मृदला स्याद्वीणाया नारदस्य च । मालती' ख. १६. 'मुहूर्तमल्पकाले स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि च । मूर्छितं' ख. १७. 'स्तनित' ग-घ. १८. 'हरेऽसुरे' ख. १९. 'बलभेदे' ग-घ. २०. 'वृद्धयोः' ख.

प्रततिस्तु प्रतानिन्यां वि[1]स्तारेऽप्यथ वापितम् । बीजाकृते मुण्डिते च व्याघातो योगविघ्नयोः ८९१
घातेऽथ व्यायतं दीर्घे व्यापृतेऽतिशये दृढे । वासन्तः [2]परपुष्टे स्यात्करभेऽवहिते विटे ॥ ८९२
वासन्ती माधवीयूथी पाटलास्वथ वासितम् । वस्त्रछन्ने [3]ज्ञानमात्रे [4]भावितेऽप्यथ वासिता ॥ ८९३
स्त्रीकरिण्योर्विवस्वांस्तु देवे सूर्येऽथ विश्रुतम् । जाते हृष्टे प्रतीते च विदितं बुधिते श्रुते ॥ ८९४
विगतो निष्प्रभे वीते विविक्तो [5]वसुनन्दके । विविक्तं स्यादसंपृक्ते रहः पूतविवेकिषु ॥ ८९५
[6]विधुतं कम्पिते त्यक्ते विकृतो रोग्यसंस्कृतः । बीभत्सश्च विनीतस्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये ॥ ८९६
वाणिजे साधु[7]वाह्याश्वे विनयग्राहिते हृते । विनतः प्रणते भुग्ने विनता पिटकाभिदि ॥ ८९७
सुपर्णायां विहस्तस्तु विह्वले [8]पण्डकेऽपि च । विश्वस्तः कृतविश्वासे विश्वस्ता विधवा स्त्रियाम् ८९८
विजातो विकृते जाते विजाता तु प्रसूतिका । विवर्तो नर्तने संघेऽपावृतौ विकृती रुजि ॥ ८९९
डिम्बे विकारे [9]मद्यादौ विपत्तिर्यातनापदोः । विच्छित्तिः स्यादङ्गरागे [10]हावविच्छेदयोरपि ॥ ९००
विधाता द्रुहिणे कामे विनेता दे[11]शिके नृपे । वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कार्त्स्न्ये वार्ताप्रकारयोः ॥ ९०१
बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां छन्दोवसनभेदयोः । महत्यां वाचि वार्धान्यां वेल्लितं कुटिले धुते ॥ ९०२
प्लुते वेष्टितं लसके रुद्धे स्त्रीकरणान्तरे । शकुन्तो विहगे भासे श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः ॥ ९०३
शुद्धान्तः स्याद्रहः कक्षान्तरे राज्ञोऽवरोधने । संख्यावान्[12]मितसुधियोः सरस्वानुदधौ नदे ॥ ९०४
संवर्तः प्रलयेऽक्षे[13]द्रौ संहतं मिलिते दृढे । स्खलितं छलिते भ्रंशे संस्कृतं लक्षणान्विते ॥ ९०५
भूषिते कृत्रिमे शस्ते संघातो घातसंघयोः । [14]संहिता वर्णसंयोगे शास्त्रवेदैकदेशयोः ॥ ९०६
स्थपतिः सौविदेऽधीशे बृहस्पतीष्टियज्वनि । कारुके च संततिस्तु तनये दुहितर्यपि ॥ ९०७
परम्पराभवे पङ्क्तौ गोत्रविस्तारयोरपि । संनतिः प्रणतिध्वन्योः संगतिर्ज्ञानसङ्गयोः ॥ ९०८
संमतिर्वाञ्छानुमत्योः समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायामीर्यादौ संवित्तिर्ध्यविवादयोः ॥ ९०९
स्थापितं निश्चिते न्यस्ते स्तिमितौ क्लिन्ननिश्चलौ । सिकताः स्युर्वालुकायां सिकता सैकते रुजि ॥
सुकृतं तु शुभे पुण्ये सुविधानेऽथ सुव्रता । सुखदोह्यसौरभेय्यां सुव्रतोऽर्हति सद्व्रते ॥ ९११
सुनीतिर्ध्रुवमाता स्यात्[17]सुनयोऽप्यथ सूनृतम् । मङ्गले प्रियसत्योक्तौ हसन्ती शाकिनीभिदि ॥ ९१२
मल्लिकाङ्गारधान्योश्च हारीतो विहगान्तरे । मुनौ छद्मन्यथाश्वत्थः पिप्पले गर्दभाण्डके ॥ ९१३

---

१. 'विस्तारे वहतुः पथि । वृषभे वहतिर्धन्वा सचिवेऽप्यथ वापितम्' ख. २. 'कोकिले मुद्रे' ख. ३. 'ज्ञानमात्रे यथा—'वासितं पादपेष्वपि' इति' इति टीका. 'शातमात्रे' ख. ४. 'भाविते विहगारवे । वासिता करिणीनार्यो विहितं तु कृते श्रुते । विदितं स्वीकृते ज्ञाते विवस्वान्देवसूर्ययोः । विश्रुतं तु प्रतीते स्याज्ज्ञातहर्षितयोरपि । विगतो' ख. ५. 'वसुनन्दकः स्फुरकः' इति टीका. 'वस्तु निन्दके' ख; 'वसुनन्दने' ग-घ. ६. 'विधूतं' ग-घ. ७. 'वाह्यरथे' ख. ८. 'पण्डकेऽकरे' ख. ९. 'मद्यादयो मद्यमांसनवनीतमधुदुग्धदधितैलपक्वान्नगुडरूपा दश' इति टीका । 'मद्यादौ' ग-घ. १०. 'हावविच्छेदयो' ग-घ. ११. 'देशिके' ग-घ. १२. 'बुधमितयोः' ख. १३. 'क्षुद्रौ' ग-घ. १४. 'नरके च समाप्तिः स्यादवसाने समर्थने । संहिता' ख. १५. 'वाक्यानु' ख. १६. 'ईर्या आदिर्यस्याः सा ईर्यादिः । यदाह—'ईर्या भाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गसंज्ञकाः । पञ्चात्र समितिः' इति' इति टीका. 'सभायां संवित्तिः प्रतिपत्त्यविवादयोः' ख-ग-घ. १७. 'सुनयः सुरतं पुनः । मैथुने सुव्रता देवभावे च सुहितः पुनः । तृप्तानुके सुखहिते सूनृतं प्रियसत्यवाक् । मङ्गलं च हसन्ती तु मल्लिकाङ्गारधानिका । स्मिताद्याशाकिनीभेदो हसितं स्मितदग्धयोः । हारीतो मुनिभेदे स्यात्कैतवे विहगान्तरे । हर्षितं विस्मिते प्रीते प्रणते हृष्टरोमणि । अश्वत्थो गर्दभाण्डे स्यात्पिप्पले पर्वणा जले । अश्वत्थेन' ख.

अश्वत्थेयपौर्णमास्यामतिथिः कुशनन्दने । कुप्या[1]गन्तावथोपस्थः पायुमेढ्राङ्कयोनिषु ॥ ९१४
उन्माथो मारणे कूटयन्त्रघातकयोरपि । [2]क्षवथुः कासे छिकायां कायस्थोऽक्षरजीवकः ॥ ९१५
परमात्मा च कायस्था हरीतक्यामलक्यपि । [3]दमथो [4]दमने दण्डे निर्ग्रन्थो निःस्वमूर्ख[5]योः ९१६
([6]श्रमेण च निशीथस्तु रात्रिमात्रार्धरात्रयोः । प्रमथः शंकरगणे प्रमथा तु हरीतकी ॥ ९१७
मन्मथः कामचिन्तायां पुष्पचापकपित्थयोः) । रुदथः कुक्कुटशुनोर्वे[7]ञ्चथः पिककालयोः ॥ ९१८
वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः । वयःस्थो मध्यमवया वयःस्था शाल्मलीद्रुमे ॥ ९१९
ब्राह्मी गडूची काकोलीसूक्ष्मैलामलकीषु च । वमथुर्वमने कासे [8]गजस्य कर[9]सीकरे ॥ ९२०
विदथो योगिनि प्राज्ञे शमथः सचिवे शमे । शपथः कार आक्रोशे शपने च [10]सुतादिभिः॥ ९२१
[11]शयथः स्यादजगरे नि[12]द्रालौ मरणेऽपि च । पड्ग्रन्थः करञ्जभेदे पड्ग्रन्था तु वचा सठी ९२२
समर्थः शक्तिसंपन्ने संबद्धार्थे हितेऽपि च । सिद्धार्थः सर्षपे शाक्यसिंहेऽ[13]न्त्यजिनवप्तरि ॥ ९२३
अर्बुदः पर्वते मांसकीलके दशकोटिषु । अर्धेन्दुः स्यादतिप्रौढस्त्रीगुह्याङ्गुलियोजने ॥ ९२४
गलहस्ते नखाङ्केऽर्धचन्द्रेऽङ्गदस्तु वालिजे । अङ्गदं तु केयूरे स्याद[14]ङ्गदा याम्यदिग्गजी ॥ ९२५
आस्पदं कृत्यपदयोरामोदो गन्धहर्षयोः । आक्रन्दो दारुण[15]रणे सारावरुदिते नृपे ॥ ९२६
क्षणदं तोये क्षणदो गणके क्षणदा निशि । कपर्दी पार्वतीभर्तुर्जटाजूटे वराटके ॥ ९२७
कर्णान्दुः स्यात्कर्णपाश्युक्तिसिका कुमुदः कपौ । दिग्नागनागयोर्दैत्यविशेषे च सितोत्पले ॥ ९२८
कुमुदा कुम्भीगम्भार्योः कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्याजीवे कौमुदस्तु कार्तिके कौमुदी[16]न्दुभा ॥ ९२९
गोविन्दस्तु गवाध्यक्षे वासुदेवे बृहस्पतौ । गोष्पदं गो[17]खुरश्वभ्रे गवां च गतिगोचरे ॥ ९३०
जलदो मुस्तके मेघे [20]जीवदो रिपुवैद्ययोः । ग्रन्थिपर्णे [18]तमोनुत्तु शशिमा[19]र्तण्डवह्निषु ॥ ९३१
[21]दारदो विषभेदे स्यात्पारदे हिङ्गुलेऽपि च । दायादौ सुतसपिण्डौ [22]धनदौ दातृगुह्यकौ ॥ ९३२
नलदा मांस्यां नलदमुशीरमकरन्दयोः । नर्मदा रेवानिर्माल्योर्निपादः श्वपचे स्वरे ॥ ९३३
निर्वादस्[23]त्वत्वादेऽपवादे च प्रमुदो मुदि । प्रमदा स्त्री प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्यप्र[24]सत्तिषु ॥ ९३४
काव्यगुणे प्रल्हादस्तु निनादे दानवान्तरे । प्रतिपत्संविदि तिथौ प्रासादो राजमन्दिरे ॥ ९३५
देवतायतने चापि मर्यादा स्थितिसीमयोः । माकन्दः स्यात्सहकारे माकन्द्यामलकी फले ॥ ९३६
मुकुन्दः पारदे रत्नविशेषे गरुडध्वजे । मेनादः केकिनि च्छागे मार्जारे वरदः पुनः ॥ ९३७
प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका । विशदः पाण्डुरे व्यक्ते शारदो वत्सरे नवे ॥ ९३८
शरद्भवे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यथ शारदी । [25]सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः [26]सुनन्दा रोचनाङ्गना ॥ ९३९

---

१. 'गन्तावव्यथस्तु व्यथाहीने च पन्नगे । अव्यथा तु हरीतक्यामुपस्थो योनिलिङ्गयोः । उत्सङ्गगुदयोश्चापि समीपस्थितवत्यपि । उन्माथो' ख. २. 'उदधस्ताम्रचूडे स्यान्महेन्द्रमदकामुके । क्षवथुः' ख. ३. गोमन्थिस्तु करीषे स्याद्गोष्ठे गोजिह्विकौषधौ । दमथो' ख. ४. 'दमके' ग-घ. ५. भिक्षुमूर्खयोः' ख. ६. धनुश्चिन्हान्तर्गतपाठो ग-घ-पुस्तकयोस्त्रुटितः. ७. 'वञ्चतीति वञ्चथः' इति टीका. 'वर्चथ' ख; 'वरूथ.' ग. ८. 'मातङ्ग च' ख. ९. 'शीकरे' ग, १०. 'श्रुतादि' ख; 'शपन सुतादिशरीरस्पर्शः' इति टीका. ११. 'शयथु' ग. १२. 'निद्रादौ' ख. १३. 'अन्त्यजिनो महावीरस्तस्य वप्ता जनकः' इति टीका. 'व्यञ्जनय' ख; 'अपि जिनवप्तरि' ग. १४. 'अङ्गजा' ग. १५. 'रसे' ग. १६. 'तु भा' ख. १७. 'धुर' ख. १८. 'तमोमित्तु' ख. १९. 'मार्तङ्ग' ख. २०. इतः परमित्यधिकः पाठः—'तोयदो मुस्तके मेघे तोयदं नवनीतजे' ख. २१. 'दरदो वि' ख. २२. 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' ख. २३. 'लोकवादे' ग. २४. 'प्रसक्तिषु' ग. २५. 'छतपर्ण्यम्बु' ग. २६. 'संभेदः सिन्धुसंगमे । पुष्पादीनां विकासेऽपि स्यात्सुनन्दा तु रोचने' ख.

[1]जैनी बाहुबलिनोऽप्यगाधो[2]ऽस्ताघरन्ध्रयोः । अवधिः स्यादवधाने कालसीमबिलेष्वपि ॥ ९४०
आनद्धं बद्धमुरजाद्याविद्धः क्षिप्र[3]चक्रयोः । आबन्धो भूषणे प्रेम्णि बन्धेऽथोत्सेध उच्छ्रये ९४१
संहननेऽप्युपाधिस्तु [4]कर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मन्युपधिर्व्याधि[5]चक्रयोः ॥ ९४२
कबन्धं [6]तुन्दे रुण्डेऽस्तु कबन्धो राहुरक्षसोः । दुर्विधो दुर्जने निःस्वे न्यग्रोधो वटपादपे ॥ ९४३
शम्यां व्यामे न्यग्रोधी तु मो[7]हनाख्यौषधीभिदि । वृषपर्ण्यां नि[8]षधस्तु पर्वते कठिने [9]स्वरे ॥ ९४४
देशतद्राजयोश्चापि निरोधो नाशरोधयोः । प्रसिद्धो भूषिते ख्याते प्रणिधिर्याचने चरे ॥ ९४५
परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके । मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः ॥ ९४६
वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषाविशेषश्च विबुधः पण्डिते सुरे ॥ ९४७
वि[10]स्रब्धोऽनुद्भटे शान्ते विश्वस्तात्यर्थयोरपि । विवधो वीवधो भारे पर्याहाराध्वनोरपि ॥ ९४८
संबाधः संकटे योनौ संरोधः क्षेपरोधयोः । संनद्धो वर्मिते व्यूढे समाधिः स्यात्समर्थने ॥ ९४९
चित्तैकाग्र्यनियमयोर्मौने संनिधिरन्तिके । प्रत्यक्षे चाथ संसिद्धिः सम्यक्सिद्धिस्वभावयोः ॥ ९५०
अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतोगतौ । अम्लानस्त्वमले झिण्टीभेदेऽर्जुनं तृणे सिते ॥ ९५१
नेत्ररोगेऽर्जुनः पार्थे [11]हैहये [12]केकिनि द्रुमे । मातुरेकसुते चार्जुन्युषा गौः [13]कुट्टनी सरित् ॥ ९५२
अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी । स्यादपानं गुदेऽपानस्तु तद्वायावञ्जनं [14]मशौ ॥ ९५३
रसाञ्जनेऽक्तौ सौवीरेऽथाञ्जनो दिग्गजतद्गजे । अञ्जना हनुमन्मातर्यञ्जनी लेप्ययोषिति ॥ ९५४
अवनं रक्षणप्रीत्योरर्यमा पितृदैवते । तरणौ सूर्यभक्तायामशनिर्वज्रविद्युतोः ॥ ९५५
अरत्निः कूर्परे पाणौ [15]सप्रकोष्ठतताङ्गुलौ । आसनं विष्टरे [16]हस्तिस्कन्धे यात्रानिवर्तने ॥ ९५६
आसनो जीवकतरा [17]आसनी पण्यवीथिका । [18]आपन्नं सापदि प्राप्तेऽप्यादानं वाजिभूषणे ॥ ९५७
ग्रहणेऽथोत्थानं सैन्यपौरुषे युधि पुस्तके । उद्यमोद्गमहर्षेषु वास्त्वन्तेऽङ्गनचै[19]त्ययोः ॥ ९५८
[20]मलोत्सर्गेऽप्यथोत्तानः सुप्तोन्[21]मुखागभीरयोः । उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ९५९
उद्धानमुद्गमे चुल्ल्यामुदानः पवनान्तरे । सर्पभिद्युदरावर्ते कमनोऽशोकपादपे ॥ ९६०
कामिकामाभिरूपेषु कठिनं निष्ठुरो[22]खयोः । कठिनी तु [23]खटिका स्यात्कठिना गुड[24]शर्करा ॥ ९६१
कर्तनं योषितां तूलसेवने छेदनेऽपि च । क्रन्दनं रोदने ह्वाने [25]कल्पनं क्लृप्तिकर्तने ॥ ९६२
[26]कल्पनेभसज्जनायां कलापी प्लक्षकेकिनोः । कञ्चुकी जोङ्गकतरौ [27]महल्ले पन्नगे विटे ॥ ९६३
काञ्चनं हेम्नि किञ्जल्के काञ्चनो नागकेसरे । उदुम्बरे काञ्चनारे पुन्नागे चम्पकेऽपि च ॥ ९६४
काञ्चनी तु हरिद्रायां कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे काननं तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे ॥ ९६५
कुहनो [28]मूषिके सर्पे कुहना दम्भकर्मणि । कुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते ॥ ९६६
केतनं सदने चिह्ने कृत्ये चोपनिमन्त्रणे । केसर्यर्वणि पुन्नागे नागकेसरसिंहयोः ॥ ९६७

१. 'बाहुबलिन आदिनाथपुत्रस्य' इति टीका. 'मर्यादया स्थितौ नार्याम्' ख. २. 'अस्थाघरन्ध्रयो.' ख. ३. 'वक्र' ख-ग. ४. 'धर्म' ख-ग. ५. 'वक्र' ख. ६. 'सलिले तुण्डे' ख; 'उदके' ग. ७. 'सोहनाख्यौषधीभिदि' ग. ८. 'निषेध' ख. ९. 'श्वरे' ख. १०. 'विश्रब्धोऽनु' ख-ग. ११. 'हैहये' ख-ग. १२. 'ककुभद्रु' ग. १३. 'कुट्टिनी' ख. १४. 'पशौ' ख; 'मस्तै' ग. १५. 'सकोष्ठवितताङ्ग' ग. १६. 'हस्तस्क' ग. १७. 'आसीनी' ख. १८. 'आपन्नः' ख-ग. १९. 'चित्य' ख; २०. 'मलोत्स' ख-ग. २१. 'उन्मुखग' ख ग. २२. 'रोपयोः' ख-ग. २३. 'खट्टिका' ग. २४. 'शर्करी' ग. २५. 'कल्पने' ख-ग. २६. इभसज्जनायां हस्तिसज्जनायाम्. 'कल्पने भस्वज्ज' ख. २७. 'सौविदल्ले नटेऽप्यहौ' ख. २८. 'मूपके' ख.

कौपीनं गुह्यदेशे स्यादकार्ये चीवरान्तरे। **कौलीनं** जनवादे हि पशुपाक्षिशुनां युधि॥ ९६८
अकार्ये गुह्यकौलीन्ये **गहनं** वनदुःखयोः। गह्वरे कलिले चापि **गन्धनं** तु प्रकाशने॥ ९६९
सूचनोत्साहहिंसासु **गर्जनं** स्तनिते क्षुधि। **गृञ्जनं** विषदिग्धस्य पशोर्मांसे रसोनके॥ ९७०
गोस्तनो हारभेदे स्याद्गोस्तनी हारहूरिका। **घट्टना** चलनावृत्त्योश्चलनः पादकम्पयोः॥ ९७१
चलनं कम्पे **चलनी** चारीभिद्धस्वघर्घरी। **चन्दनो** वानरभिदि श्रीखण्डे **चन्दनी** नदी॥ ९७२
चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः। **चौलकी** तु नागरङ्गे किष्कुपर्वकरीरयोः॥ ९७३
छर्दनोऽलम्बुषे निम्बे **छर्दनं** वमनेऽपि च। **छदनं** पर्णगरुतोश्छेदनं कर्तने भिदि॥ ९७४
जयनं विजयेऽश्वादिसंनाहे **जघनं** कटौ। स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे **जवनो** वेगिवेगयोः॥ ९७५
वेग्यश्वे नीवृति **जवन्य**पथ्यामौषधीभिदि। **जीवनस्तु** पुत्रंजीवे **जीवनं** वृत्तिवारिणोः॥ ९७६
स्याज्जीवना तु मेदायां **जीवनी** तु मधुस्रवा। **तलिनं** विरले स्वच्छे स्तोकेऽथ **तपनो** रवौ॥ ९७७
भल्लाते नरके ग्रीष्मे **तलुनो** यूनि मारुते। **तमोघ्नो** वह्निसूर्येन्दुबुद्धकेशवशंभुषु॥ ९७८
तपस्वी तापसे दीने **तरस्वी** वेगिशूरयोः। **तेमनं** व्यञ्जने क्लेदे **तेमनी** चुल्लिभिद्यपि॥ ९७९
तोदनं व्यथने तोत्रे **दहनो** दुष्टचेष्टिते। भल्लाते चित्रकेऽग्नौ च **दमनो** वीरपुष्पयोः॥ ९८०
दर्शनं दर्पणे धर्मोपलब्ध्योर्बुद्धिशास्त्रयोः। स्वप्नलोचनयोश्चापि **दंशनं** वर्मदंशयोः॥ ९८१
द्विजन्मा वौ रदे विप्रे **दुर्नामा** पुनरर्शसि। **दुर्नामा** दीर्घकोश्यां स्याद्देवनोऽक्षेऽथ **देवनम्**॥ ९८२
व्यवहारे जिगीषायां क्रीडायां **धमनो**ऽनले। क्रूरे भस्त्राधमापके च **धमनी** कंधरा सिरा॥ ९८३
दरिद्रा च **धावनं** तु गते शौचेऽथ **नन्दनम्**। इन्द्रोद्याने **नन्दनस्तु** तनये हर्षकारिणि॥ ९८४
नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु **नलिनी** पुनः। पद्माकरे गङ्गाब्जिन्यो **निधनं** कुलनाशयोः॥ ९८५
निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने। वत्सदाम्न्यवसाने च **प्रधनं** युधि दारणे॥ ९८६
प्रधानं प्रकृतौ बुद्धावुत्तमे परमात्मनि। महामात्रे **प्रसूनं** तु प्रसूते फलपुष्पयोः॥ ९८७
प्रज्ञानं बुद्धौ चिह्ने च स्यात्प्रसन्नं प्रसादवत्। **प्रसन्ना** तु मदिरायां **पवनो** वायुवल्लयोः॥ ९८८
पवनं पुनरापाके **पद्मिनी** योषिदन्तरे। अब्जेऽब्जिन्यां सरस्यां च **पावनं** जलकृच्छ्रयोः॥ ९८९
पावनः पावके सिद्धेऽध्यासे पावयितर्यपि। **पावनी** तु हरीतक्यां **पाठीनो** गुग्गुलद्रुमे॥ ९९०
पाठके मीनभेदे च **पिशुनः** सूचके खले। कप्यास्ये **पिशुना** स्पृक्का स्यात्पिशुनं तु कुङ्कुमम्॥ ९९१
पीतनं तु हरिताले पीतदारुणि कुङ्कुमे। **पीतनः** पुनराम्राते **पूतना** तु हरीतकी॥ ९९२
वंध्या च वासुदेवस्य **पृतनानीकिनी** चमूः। सेना सैन्यविशेषश्च **फाल्गुनो** मासपार्थयोः॥ ९९३
नदीजेऽर्जुनवृक्षे च **फाल्गुनी** पूर्णिमाभिदि। **भवनं** सदने भावे **भण्डनं** कवचे युधि॥ ९९४

---

१. 'चाम्बरान्तरे' ग. २. 'कायगुह्ये च कौ' ख. ३. 'स्वनिते' ग. ४. 'दग्धस्य' ख. ५. 'तूरिका' ख. ६. 'कम्प्रयोः' ख. ७. 'वारीभिः' ग. ८. 'चोलना तु' ख; 'चोलन तु नागरङ्गम्' ग. ९. 'पर्णे गरुते' ग. १०. 'स्त्रियः श्रेणि' ग. ११. 'भवेत्पुत्रे' ग-घ. १२. 'अथा' ख. १३ 'तलनं' ख. १४. 'वेगिद्रू' ग-घ. १५. 'दहनो दु' ख; 'दहने दु' ग-घ. १६. 'द्विजन्मानौ रदविप्रौ' ग-घ. १७. 'दुर्नाम' ग-घ. १८. 'कोशी' ग-घ. १९. 'अनले' ग-घ. २०. 'शिरा' ग-घ. २१. 'प्रधान' ग-घ. २२ 'दारुणे' ख. २३. 'सिद्धे व्यासे' ग. २४. 'प्रार्थना याचने स्मृता। अभियाने रोधने च' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. २५. 'कप्यास्य व पिशुनम्' इति टीका. 'कार्पासे' ग-घ. २६. 'दुग्धदा वा' ग-घ. २७. 'फल्गुनीपू' ख.

खलीकारे भट्टिनी तु ब्रह्मण्यां नृपयोषिति । भावना वासना ध्यानं भुवनं लोकखाम्बुषु ॥ ९९५
भूतात्मा द्रुहिणे देहे मदनः सिक्थके स्मरे । राढे वसन्ते धत्तूरे मलिनं कृष्णदोषयोः ॥ ९९६
मलिनी रजस्वलायां मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिष्णौ स्यान्मार्जनो लोध्रशाखिनि ॥ ९९७
मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ । मालिन्युमायां गङ्गायां चम्पावृक्षप्रभेदयोः ॥ ९९८
मालक्यां मिथुनो राशौ मिथुनं पुंस्त्रियोर्युगे । मुण्डनं रक्षणे क्षौरे मेहनं मूत्रशिश्नयोः ॥ ९९९
मैथुनं रतसंगत्योर्यमनं यमबन्धयोः । यापनं कालविक्षेपे निरासे वर्तनेऽपि च ॥ १०००
योजनं तु चतुःक्रोश्यां स्याद्योगपरमात्मनोः । रसनं ध्वनिते स्वादे रसज्ञारास्नयोरपि ॥ १००१
रञ्जनं रञ्जके रक्तचन्दनेऽप्यथ रञ्जनी । मञ्जिष्ठारोचनानीलीगुडासु रजनी निशि ॥ १००२
लाक्षानीलीहरिद्रासु राधनं प्राप्तितोषयोः । साधने रेचनी गुण्डादन्ती रोचनिका त्रिवृत् ॥ १००३
रोदनं त्वश्रुणि क्रन्दे रोचनः कूटशाल्मलौ । रोचना रक्तकह्लारे गोपित्ते वरयोषिति ॥ १००४
लङ्घनं भोजनत्यागे प्लवने क्रमणेऽपि च । ललामवल्ललामाश्वे शृङ्गे चिह्नपताकयोः ॥ १००५
रम्ये प्रधाने भूषायां पुण्ड्रे पुच्छप्रभावयोः । ललना स्त्रीनाडिजिह्वा लाञ्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः ॥ १००६
लाङ्गली स्याद्बलभद्रे नालिकेरेऽथ लेखनम् । भूर्जे छेदे लिपिन्यासे व्यसनं निष्फलोद्यमे ॥ १००७
दैवानिष्टफले सक्तौ स्त्रीपानमृगयादिषु । पापे विपत्तावशुभे व्यञ्जनं श्मश्रुचिह्नयोः ॥ १००८
तेमनेऽवयवे कादौ वमनं छर्दनेऽर्दने । वसनं छादने वस्त्रे वर्जनं त्यागहिंसयोः ॥ १००९
वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका । वपनं मुण्डने बीजाधानेऽथ वर्तनी पथि ॥ १०१०
वर्तने तर्कुपिण्डे च वनश्वा विप्रतारके । शार्दूले गन्धमार्जारे वामनो दिग्गजेऽच्युते ॥ १०११
खर्वेऽङ्कोठे वाहिनी तु सेनातत्भेदसिन्धुषु । स्याद्वाणिनी तु नर्तक्यां छेकमत्तस्त्रियोरपि ॥ १०१२
वितानं कैदके यज्ञे विस्तारे क्रतुकर्मणि । तुच्छे मन्दे वृत्तभेदे शून्यावसरयोरपि ॥ १०१३
विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने विलग्नं मध्यलग्नयोः । विक्लिन्ना जीर्णशीर्णार्द्रा विलीनो लीनविद्रुतौ ॥ १०१४
विपन्नः शिरीषतरौ विपन्ना त्रिवृतामृता । विच्छिन्नं तु कुटिले स्यात्समालब्धविभक्तयोः ॥ १०१५
विमानं देवतायाने सप्तभूमिगृहेऽपि च । विधानं हस्तिकवले प्रेरणेऽभ्यर्चने धने ॥ १०१६
वेतनोपायविधिषु प्रकारे वैरकर्मणि । विपन्नो भुजगे नष्टे विश्वप्सा वह्निचन्द्रयोः ॥ १०१७
समीरणे कृतान्ते च विलासी भोगिसर्पयोः । विषयी विषयासक्ते वैषयिकजने नृपे ॥ १०१८
कामे विषयि हृषीके व्युत्थानं प्रतिरोधने । विरोधाचरणे स्वैरवृत्तौ समधिपारणे ॥ १०१९
वृजिनः केशे वृजिनं भुग्नेऽघे रक्तचर्मणि । वेष्टनं मुकुटे कर्णशष्कुल्युष्णीषयोर्वृतौ ॥ १०२०
वेदना ज्ञाने पीडायां शयनं स्वापशय्ययोः । रते शमनस्तु यमे शमनं शान्तिहिंसयोः ॥ १०२१
श्वसनं श्वासे श्वसनः पवने मदनद्रुमे । शकुनं स्याद्दैवशंसिनिमित्ते शकुनः खगे ॥ १०२२
शकुनिः खगे करणभेदे कौरवमातुले । शतघ्नी तु वृश्चिकाल्यां शस्त्रभेदकरञ्जयोः ॥ १०२३

---

१. 'खलिकारे' ख. २. 'ब्राह्मण्यां' ख-ग-घ. ३. 'लोकनाकाशखाम्बुषु' ग-घ. ४. 'अस्मरे' ग-घ. ५. 'वृक्ष प्र' ख-ग. ६. 'निराशे' ख. ७. 'राजिनी' ग-घ. ८. 'स्नुहीषु' ख; 'गण्डासु' ग-घ. ९. 'गुन्द्रादं' ग-घ. १०. 'रोचनका' ग-घ. ११. 'कलामा' ग-घ. १२. 'नारी' ग-घ. १३. 'लाञ्छनं' ख. १४. 'लक्ष्यचिह्न' ग-घ. १५. 'पीठे' ग-घ. १६. 'अपि प्रता' ख. १७. 'कोठे' ख; काण्डे' ग-घ. १८. 'कदक उल्लोचः' इति टीका. 'कल्लोले' ख. १९. 'वक्षयोः' ख. २० 'सप्तभूमए' ख; 'सार्वभौमग' ग-घ. २१. 'भोगिस' ख-ग-घ. २२. 'आचरणे' ख-ग-घ. २२ 'शान्तर्हिं' ग-घ.

शासनं नृपदत्तोर्व्यां शास्त्राज्ञालेखशास्तिपु । **शिखरी** कोट्टकोयष्टयोर्द्रुमेऽपामार्गशैलयोः ॥ १०२४
शिखण्डी कुक्कुटे चित्रमेखले बर्हिबर्हयोः । भीष्मारौ बाणे **शृङ्गारी** सुवेषे क्रमुके द्विपे ॥ १०२५
श्लेष्मघ्ना स्यान्मल्लिकायां काम्पिल्यकफणिज्जयोः । **शोभनः** सुन्दरे योगे **सवनं** स्नानयागयोः १०२६
सोमनिर्दलने चापि **सदनं** जलसद्मनोः । **स्तननं** कुन्थने मेघगर्जितध्वनिमात्रयोः ॥ १०२७
स्पर्शनं हृषीके दाने स्पर्शे च **स्पर्शनो**ऽनिले । **स्यन्दनं** स्रवणे तोये **स्यन्दन**स्तिनिशे रथे ॥ १०२८
संव्यानं छादने वस्त्रे **समानो** देहमारुते । वर्णभित्सत्समैकेपु **संतानो**ऽपत्यगोत्रयोः ॥ १०२९
संततौ देववृक्षे च **संस्थानं** त्वाकृतौ मृतौ । चतुष्पथं संनिवेशे **सज्जनं** घट्टगुल्मके ॥ १०३०
सज्जनस्तु कुलीने स्यात्सज्जनापि च कल्पना । **संधानं** तु संवट्टनेऽभिपवे **संधिनी** तु गौः १०३१
वृषाक्रान्ता कालदुग्धा [**स्थापनं** तु निवेशने । पुंसवने समाधौ च] **साधनं** सिद्धिसैन्ययोः १०३२
उपायेऽनुगमे मेण्ढ्रे निवृत्तौ कारके वधे । दापने मृतसंस्कारे प्रमाणे गमने धने ॥ १०३३
सुकर्मा योगभेदे स्यात्सत्क्रिये देवशिल्पिनि । **सुदामा** पर्वते मेघे **सुधन्वा** त्वष्टृधन्विनोः ॥ १०३४
सुपर्वा पर्वणि शरे त्रिदशे वंशधूमयोः । **सूचना** स्यादभिनये गन्धने व्यधने दृशि ॥ १०३५
सेवनं सीवनोपास्त्योः **सेनानीः** सैन्यपे गुहे । **ह्लायनो**ऽर्चिर्व्रीहिर्वर्षे **ह्लादिनी** वज्रविद्युतोः १०३६
हिण्डनं क्रीडारतयोर्यानेऽनूपस्तु सैरिभे । जलप्रायेऽप्यथा**वापः** पानभेदालवालयोः ॥ १०३७
प्रक्षेपे भाण्डपचनेऽप्या**क्षेपः** परिभर्त्सने । काव्यालंकरणाकृष्टयोः स्यादा**कल्प**स्तु मण्डने ॥ १०३८
कल्पने चाप्यु**लप**स्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः । **उडुपः** प्लवशशिनोः **कलापो** बर्हतूणयोः ॥ १०३९
संहतौ भूषणे काञ्च्यां **कच्छपो** मल्लबन्धके । कमठे **कच्छपी** वीणा **कशिपु**र्भोज्यवस्त्रयोः ॥ १०४०
एकैकस्मिन्द्वयोश्चापि **कश्यपो** मुनिमीनयोः । **काश्यपी** त्युर्व्यां **कुतप**स्तु छागकम्बलदर्भयोः ॥ १०४१
वैश्वानरे दिनकरे द्विजन्मन्यतिथौ गवि । भागिनेयेऽष्टमांशेऽह्नो वाद्येऽथ **कुटपो** मुनौ ॥ १०४२
निष्कुटे मानभेदे च **कुणपः** पूतिगन्धिनि । शवे **जिह्वप**स्तु शुनि व्याघ्रे द्वीपिविडालयोः ॥ १०४३
पादपो द्वौ पादपीठे **पादपा** पादरक्षणे । **रक्तपः** स्याद्यातुधाने **रक्तपा** तु जलौकसि ॥ १०४४
विटपः पल्लवे लम्बे विस्तारे पिङ्गशाखयोः । **सुरूप**स्तु बुधे रम्ये प्राप्तरूपाभिरूपवत् ॥ १०४५
कदम्बः सर्षपे नीपे **कदम्बं** निकुरम्बके । **कलम्बो** नालिकाशाके धृपत्के नीपपादपे ॥ १०४६
कादम्बः कलहंसेष्वोर्**नितम्बः** कटिरोधसोः । स्त्रिया. पश्चात्कटौ सानौ **प्रलम्ब**स्तु प्रलम्बनम् १०४७
दैत्यस्तालाङ्कुरः शाखा **प्रालम्ब**स्तु पयोधरे । त्रपुसे हारभेदे च **भूजम्बू**स्तु विकङ्कते ॥ १०४८
गोधूमाह्वयधान्ये च **हेरम्बः** शौर्यगर्विते । महिषे विघ्नराजे **चारम्भ**स्तु वधदर्पयोः ॥ १०४९
त्वरायामुद्यमे चाप्या**त्मभू**र्ब्रह्मणि मन्मथे । **ऋषभः** स्यादादिजिने वृषभे भेषजे स्वरे ॥ १०५०
कर्णरन्ध्रे कोलपुच्छे श्रेष्ठे चाप्युत्तरे स्थितः । **ऋषभी** तु शूकशिम्ब्यां पुरुषाकारयोषिति ॥ १०५१

---

१. 'शान्तर्हि' ग-घ. २. 'चित्रामलेखे वर्षिवर्हयो' ग-घ. ३. 'श्लेष्माघ्मा' ग-घ. ४. 'शोचनः' ग घ. ५. 'जनस' ग-घ. ६. 'नन्दिते' ख. ७. 'श्रवणे' ख. ८. 'वृक्षेषु' ग-घ. ९. 'उपहिते' ग घ. १०. 'अभिषेके' ख. ११. धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः ख-पुस्तके त्रुटितः. १२. 'उपगमे' ख. १३. 'मेढ्रे' ख-ग-घ. १४. 'ह्लापनोऽर्चिव्रीहि' ग-घ. १५. 'पवने' ग-घ. १६. 'प्रवह्नीतांश्वोः' ख. १७. 'कशिपु' ग-घ. १८. 'काश्यपो मु' ग घ. १९. 'प्रतापस्तेजसि स्वेदे पादपो वृक्षपीठयोः' इति ख पुस्तकेऽधिकः पाठः. २०. 'रक्तपो रक्षो रक्तपा तु जलौका विटप पुनः' इति ख-पुस्तक एवं पाठः. २१. 'पल्लवेऽपि च वृक्षे च विस्तारे पिङ्गशाखिनो.' ख-पुस्तक एवम्. २२. 'कदम्बे' ख. २३. 'निकुरम्बके' ग घ. २४. 'कलहंसेध्वोर्नि' ख. २५. 'त्रपुषे' ग-घ.

विधवायां सिरालायां करभो मय[1] उष्ट्रके । अङ्गुलेश्च कनिष्ठाया मणिबन्धस्य चान्तरे ॥ १०५२
ककुभो वीणाप्रसेवे रागभेदेऽर्जुनद्रुमे[2] । कुसुम्भं तु शातकुम्भे स्याल्लङ्घायां कमण्डलौ ॥ १०५३
गर्दभो रासभे गन्धे गर्दभी जन्तुरुग्भिदोः । गर्दभं कुमुदभेदे[4] दुर्लभः कच्छुरे[5] प्रिये ॥ १०५४
दुष्प्रापेऽपि दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिसुते विषे[6] । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे[7] निकुम्भः कुम्भकर्णजे ॥ १०५५
दन्त्यां च वल्लभोऽध्यक्षे कुलीनाश्वे प्रियेऽपि च । वर्षाभूः पुनर्नवायां स्याद्दण्डूपदभेकयोः ॥ १०५६
विष्कम्भो विस्तृतौ योगविशेषप्रतिबन्धयोः । योगिनां च बन्धभेदे रूपकावयवेऽपि च ॥ १०५७
विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे । वृषभः स्यादादिजिने वृषपुंगवयोरपि ॥ १०५८
सनाभिर्ज्ञातिसदृशोः सुरभिर्हेम्नि चम्पके । जातिफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ १०५९
सुगन्धौ गवि संल्लक्यामधमो[8] न्यूनगर्ह्ययोः । आगमस्त्वागतौ शास्त्रेऽप्याश्रमो व्रतिनां मठे १०६०
ब्रह्मचर्यादिचतुष्केऽप्युत्तमा दुग्धिकौषधौ । उत्तमं तु प्रधाने स्यात्कलमः शालिचौरयोः ॥ १०६१
कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः । कृत्रिमं लवणभेदे कृत्रिमः कृतसिल्हयोः ॥ १०६२
गोधूमो भेपजे नागरङ्गव्रीहिप्रभेदयोः । गोलोमी वारयोपायां पद्मग्रन्थासितदूर्वयोः ॥ १०६३
गौतमो गणभृद्भेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः । गौतम्युमायां रोचन्यां तलिमं तल्पखङ्गयोः ॥ १०६४
विनाते कुट्टिमे चापि दाडिमः करकैलयोः । निष्क्रमो निर्गमे बुद्धिसंपत्तौ दुष्कुलेऽपि च १०६५
नियमः स्यात्प्रतिज्ञायां निश्चये यन्त्रणे व्रते । निगमाः पूर्वणिग्वेदनिश्चयार्ध्ववणिक्पथाः[10] ॥ १०६६
नैगमो नयपौरोपनिषद्वृतिषु[11] वाणिजे । प्रथमः स्यात्प्रधानाद्योः प्रक्रमोऽवसरे क्रमे ॥ १०६७
पञ्चमो रुचिरे दक्षे पञ्चानामपि पूरणे । रागभेदे पञ्चमी तु द्रौपद्यां परमः परे ॥ १०६८
अग्रेसरप्रथमयोरोङ्कारे[12] परमं पुनः । स्यादव्ययमनुज्ञायां [प्रतिमा[13] प्रतिरूपके ॥ १०६९
गजस्य दन्तबन्धे च] मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः ॥ १०७०
रोका[14] रजस्वला चापि व्यायामः पौरुषे श्रमे । वियामे दुर्गसंचारे विलोममरघट्टके ॥ १०७१
विलोमो वरुणे सर्पे प्रतीपे कुकुरे[15]ऽपि च । विलोमी स्यादामलक्यां विक्रमः शक्तिसंपदि १०७२
क्रान्तौ[16] च विद्रुमो वृक्षे प्रवालेऽप्यथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे[17] सत्तमः श्रेष्ठपूज्ययोः १०७३
साधिष्ठे संभ्रमो भीतौ संवेगादरयोरपि । सुपीमः शिशिरे रम्ये सुपुमं[18] रुचिरे समे ॥ १०७४
सुपमा तु स्यात्परमशोभायां कालभिद्यपि । अत्ययोऽतिक्रमे[19] दोषे विनाशे दण्डकृच्छ्रयोः ॥ १०७५
अवध्यमवधार्हे स्यादनर्थकवचस्यपि । अभयमुशीराभीत्योरभया तु हरीतकी ॥ १०७६
अनयोऽशुभदैवे स्याद्विपद्व्यसनयोरपि । अश्वीयमश्वसङ्घेऽश्वहिते[20]ऽधृष्यः प्रगल्भके ॥ १०७७
अधृष्या निम्नगाभेदेऽहल्या गौतमयोपिति । सरोभेदेऽप्यभिख्या तु शोभायां कीर्तिसंज्ञयोः १०७८
अहार्यो हर्तुमशक्ये शैलेऽथाशय[21] आश्रये । अभिप्रायपनसयोरादित्यस्त्रिदशार्कयोः ॥ १०७९

१. 'भय उ' ख. २. 'रोगभे' ग घ. ३. 'मञ्जिष्ठाया क' ख. ४. 'कुमुदे श्वेते' ख; 'सितकुमुदे' ग-घ. ५. 'कच्छपे' ख. ६. 'विशे' घ. ७. 'अर्धवि' ग-घ. ८. 'शल्लक्याम्' ख-ग-घ. ९. 'राजन्याम्' ग-घ. १०. 'द्वणि' ख. ११. 'द्वतिपु' ख-ग-घ. १२. 'आकारे' ख; 'अकारे' ग-घ. १३. 'प्रतिमः प्रतिरूपके' ख; धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठो ग-घ-पुस्तकयोस्त्रुटितः. १४. 'कन्यार' ग घ. १५. 'कुकुरे' ग-घ. १६. 'क्रतौ' ख. १७. 'भावे' ख. १८. 'सुपमम्' ख. १९. 'विक्रमे' ख. २०. 'अश्वीयमश्वनिवहे तथाश्वस्य हितेऽपि च । अव्यय शब्दभेदेऽपि निर्व्ययै परमेश्वरे । अगस्त्यो मुनौ द्रुभेदे स्यात्' इति ग-घ पुस्तकयोरधिकः पाठः. २१. 'अप्याश' ख-ग-घ.

आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्भिदि । आतिथ्योऽतिथौ तद्योगेऽप्याम्नायः कुल आगमे १०८०
उपदेशे चेन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि । उदयः पर्वतोन्नत्योरूर्णायुरविकम्बले ॥ १०८१
ऊर्णनाभे च मेषे चैणेयमेणीत्वगादिके । रेतवन्धभिदि स्त्रीणां कषायः सुरभौ रसे ॥ १०८२
रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने । वर्णे कालेयस्तु दैत्ये कालेयं कुङ्कुमं यकृत् ॥ १०८३
कुलायः पक्षिणां स्थानगेहयोः क्षेत्रिया स्त्रियः । अन्यदेहचिकित्साहा साध्यरुक्पारदारिका १०८४
क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे गाङ्गेयं स्वर्णमुस्तयोः । कसेरुण्यथ गाङ्गेयो गाङ्गवत्सकन्दभीष्मयोः ॥ १०८५
चक्षुष्यः सुभगे पुण्डरीकवृक्षे रसाञ्जने । कनकेऽक्षिहिते चापि चक्षुष्या तु कुलत्थिका ॥ १०८६
चाम्पेयो हेम्नि किञ्जल्के चम्पके नागकेसरे । जघन्यं शिश्ने गर्ह्येऽन्त्ये जटायुर्गुग्गुलौ खगे १०८७
तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ । द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः १०८८
नादेयी जलवानीरे भूजम्बूनागरङ्गयोः । कैकुष्टे च जपायां च निकायः सद्मसङ्घयोः ॥ १०८९
परमात्मनि लक्ष्ये च प्रणयः प्रेमयाच्ञयोः । विश्रम्भे प्रसरे चापि प्रत्ययो ज्ञानरन्ध्रयोः ॥ १०९०
विश्वासे शपथे हेतावाचारप्रेथितत्वयोः । अधीने निश्चये स्वादौ प्रणाय्यः कामवर्जिते ॥ १०९१
असंमते प्रसव्यस्तु प्रतिकूलानुकूलयोः । प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च प्रलयो मृतौ ॥ १०९२
संहारे नष्टचेष्टत्वे पर्यायोऽवसरे क्रमे । निर्माणे द्रव्यधर्मे च पर्जन्यो गर्जदम्बुदे ॥ १०९३
वासवे मेघशब्दे च पयस्यं तु पयोभवे । पयोहिते पयस्या तु काकोलीदुग्धिकापि च ॥ १०९४
प्रक्रिया तूत्पादने स्यादधिकारप्रकारयोः । पानीयं पेयजलयोः पारुष्यस्तु बृहस्पतौ ॥ १०९५
पारुष्यं पुरुषभावे संक्रन्दनवनेऽपि च । पौलस्त्यो रावणे श्रीदे भ्रातृव्यो भ्रातृजे रिपौ ॥ १०९६
भुजिष्यः स्यादनधीने किङ्करे हस्तसूत्रके । भुजिष्या गणिकादास्योर्मलयः पर्वतान्तरे ॥ १०९७
शैलांशे देश आरामे मलया त्रिवृतौषधौ । मङ्गल्यो रुचिरेऽश्वत्थे त्रायमाणे मसूरके ॥ १०९८
बिल्वे मङ्गल्यं तु दध्नि मङ्गल्या रोचना शमी । शतपुष्पा शुक्लवचा प्रियङ्गुः शङ्खपुष्प्यपि ॥ १०९९
अन्धपुष्पी मृगयुस्तु फेरौ ब्रह्मणि लुब्धके । रहस्यं गोपनीये स्याद्रहस्या सरिदन्तरे ॥ ११००
लौहित्योऽब्धौ नदे व्रीहौ ब्रह्मण्यो ब्रह्मणे हिते । शनैश्चरे व्यवायस्तु मैथुनव्यवधानयोः ॥ ११०१
वदान्यः प्रियवाग्दानशीलयोरुभयोरपि । वक्तव्यो वाच्यवद्गर्ह्ये वचोहेहीनयोरपि ॥ ११०२
वलयः कङ्कणं कण्ठरुग्वालेयस्तु गर्दभे । वल्यर्थे कोमलेऽङ्गारवल्यां विजयो जये ॥ ११०३
पार्थे विमाने विजयो मातृसख्योस्तिथावपि । विषयो यस्य योऽज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः ॥ ११०४
शब्दादौ जनपदे च विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः । विनयः शिक्षाप्रणत्योर्विनया तु बलौषधौ ॥ ११०५
विशल्या लाङ्गलीदन्तीगडूचीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्मणस्य च ॥ ११०६

१. 'पर्वतोत्सवयोः' ग-घ. २. 'रतबन्धादिषु स्त्री' ख. ३. 'त्रयः' ख-ग-घ. ४. 'स्त्रीरु' ख. ५. 'गर्हिते शिश्ने' ख. ६. 'अल्पे' ग-घ. ७. 'मासि' ख; 'पार्थे' ग-घ. ८. 'द्वये' ग-घ. ९. 'काङ्गुष्या च' ख; 'स्वङ्कुष्ठे च' ग-घ. १०. 'निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. ११. 'विलम्भे' ग-घ. १२. 'प्रेषित' ख. १३. 'स्वादौ' ग घ. १४. 'प्रसव्यस्तु' ख. १५. 'निर्वाणे' ख. १६. 'गर्जदम्बुजे' ख. १७. 'पयस्यस्तु' ख. १८. 'अनधीने' ग-घ. १९. 'हस्तसूत्रके' ख. २०. 'भुवन्युर्वह्निसूर्ययोः । मलयो देश आरामे शैलांशे पर्वतान्तरे । मलया त्रिवृन्मङ्गल्यस्त्रायमाणे मसूरके ।' इति ख-पुस्तकस्थः पाठः. २१. 'विश्वे' ग-घ. २२. 'पुष्पा' ग-घ. २३. 'ब्रह्मणो हि' ग-घ. २४. 'वाग्दारयो' ग-घ. २५. 'गृह्ये' ग-घ.

श्वशुर्यो देवरे श्याले शाण्डिल्यः पावकान्तरे । बिल्वे मुनौ च शालेयं शतपुष्पाह्वयौषधौ ॥ ११०७
क्षेत्रे च शालिधान्यस्य शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे । शीर्षण्यो विशदे केशे शैलेयं शैलसंभवे ॥ ११०८
सिन्धूत्थे तालपर्ण्यां च शैलेयस्तु मधुव्रते । समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः ॥ ११०९
सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च । क्रियाकारे च निर्देशे संस्त्यायो विस्तृतौ गृहे ॥ १११०
संनिवेशे संनयस्तु समवायानुसैन्ययोः । [सामर्थ्यं योग्यताशक्त्योः सौरभ्यं गुणगौरवे ॥ ११११
सौगन्ध्ये चारुतायां च हिरण्यं पुनरक्षये । प्रधानधातौ कनके मानभेदे कपर्दके ॥ १११२
द्रविणाकुप्ययोश्चापि हृच्छयो मन्मथात्मनोः ।] हृदयं वक्षसि स्वान्ते वृक्कायाममरः सुरे ॥ १११३
स्नुहीवृक्षेऽस्थिसंहारेऽप्यमरा त्वमरावती । स्थूणा दूर्वा गडूची चान्तरं रन्ध्रावकाशयोः ॥ १११४
मध्ये विनार्थे तादर्थ्ये विशेषेऽवसरेऽवधौ । आत्मीयात्मपरीधानान्तर्धिबाह्येष्वथावरम् ॥ १११५
चरमेऽवरा तु गौरीगजजङ्घान्त्यदेशयोः । अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः ॥ १११६
गगने धर्मतपसोरध्वरे मूलकारणे । अधरोऽनूर्ध्वहीनोष्ठेष्वम्बरं व्योमवस्त्रयोः ॥ १११७
कार्पासे सुरभिद्रव्येऽररं छदकपाटयोः । अङ्कुरो रोम्णि सलिले रुधिरेऽभिनवोद्गमे ॥ १११८
अजिरं दर्दुरे काये विषये प्राङ्गणेऽनिले । अशिरोऽर्के राक्षसेऽग्नावङ्गारो लातभौमयोः ॥ १११९
अपडीरः शक्तनरयोरसुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीवेश्योरगुरुस्त्वगरौ लघौ ॥ ११२०
शिंशपायामथाहारो हार आहरणेऽशने । आसारो वेगवद्वर्षे सुहृद्बलप्रसारयोः ॥ ११२१
आकार इङ्गिताकृत्योराधारो जलधारणे । आलवालेधिकरणेऽप्याकरो निकरे खनौ ॥ ११२२
इतरः पामरेऽन्यस्मिन्नित्वरः क्रूरकर्मणि । पथिके दुर्विधे नीचे स्यादित्वर्यभिसारिका ॥ ११२३
ईश्वरः स्वामिनि शिवे मन्मथेऽपीश्वराद्रिजा । उदरं तुन्दरणयोरुत्तरं प्रवरोर्ध्वयोः ॥ ११२४
उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराटजे । उद्धारः स्यादृणोद्धृत्योरुदारो दक्षिणो महान् ॥ ११२५
दातोर्वरा तु भूमात्रे सर्वसस्याढ्यभुव्यपि । ऋक्षरं वारिधारायामृक्षरः पुनर्ऋत्विजि ॥ ११२६
एकाग्रौ तद्गताव्यग्रावौशीरं शयनासने । उशीरजे चामरे च दण्डे च कररः खगे ॥ ११२७
करीरे क्रकचे दीने कर्बुरं काञ्चने जले । कर्बुरो राक्षसे पापे शबले कन्दरोऽङ्कुशे ॥ ११२८
विवरे च गुहायां च कर्करो मुकुरे दृढे । कदरः श्वेतखदिरे क्रकचक्षुद्ररोगयोः ॥ ११२९
कर्परस्तु कटाहे स्याच्छस्त्रभेदकपालयोः । कङ्करं कुत्सिते तक्रे कडारो दासपिङ्गयोः ॥ ११३०
[कञ्जारः कुञ्जरे सूर्ये जरठे द्रुहिणे मुनौ । करीरः कलशे वंशाङ्कुरवृक्षविशेषयोः ॥ ११३१
कलत्रं श्रोणौ भार्यायां दुर्गस्थाने च भूभुजाम् । कटित्रं तु कटीवस्त्रे रसनाचर्मभेदयोः ॥] ११३२
कच्छुरः पुंश्चले पामासहिते कच्छुरा सटी । दुःस्पर्शा शूकशिम्बी च कवरं लवणाम्लयोः ॥ ११३३
कवरी केशविन्यासशाकयोः कन्धरोऽम्बुदे । कन्धरा तु शिरोधौ स्यात्कशेरु पृष्ठकीकसे ॥ ११३४

१. 'विटे' ख. २. 'औषधे' ख-ग घ. ३. 'शालिधैन्यस्य' ख. ४. धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठो ग घ-पुस्तकयोस्त्रुटितः. ५. 'मानभे' ख. ६. 'आत्मात्मीयप' ख; 'आत्मीयान्तःप' ग-घ. ७. 'अपामार्गे' ग-घ. ८. 'अम्बरे' ख. ९. 'अन्तर्द्धि' ख. १०. 'कार्पासे सुरभिद्रव्ये रदच्छदकपाटयोः' ग-घ. ११. 'रोम्नि' ग-घ. १२. 'रास्योः' ग-घ. १३. 'अथाधीरा नारीपतिसुतोज्झिता । रजसासंयुताप्युक्ता' ख. १४. 'वेल' ख. १५. 'प्रवणोर्ध्व' ग-घ. १६. 'ऋकरः' ग-घ. १७. 'कन्दुरेऽङ्कुरे' ग-घ. १८. 'ककरं' ख. १९. धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः ख-पुस्तके त्रुटितः. २०. 'शढी' ख; 'शटी' ग-घ. २१. 'सूक' ख-ग-घ.

तृणजातौ स्कन्दभेदे कणेरुस्तु गणेरुवत् । वेश्येभीकर्णिकारेषु कटपूरक्षदेवने ॥ ११३५
विद्याधरेऽल्पे रुद्रे कान्तारं दुर्गवर्त्मनि । महारण्योपसर्गाद्यो काननेक्षुविशेषयो ॥ ११३६
काश्मीरं पुष्करमूले टङ्ककुङ्कुमयोरपि । कावेरी तु हरिद्रायां वेश्यायां सरिदन्तरे ॥ ११३७
किर्मीरः शबले दैत्ये किशोरो हयशावके । सूर्ये यून्यथ किशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च ॥ ११३८
कुहरं गह्वरे छिद्रे कुक्कुरं ग्रन्थिपर्णके । कुक्कुरः श्वा कुबेरस्तु धनदे नन्दिपादपे ॥ ११३९
कूर्परो जानुकफणी कुमारोऽश्वानुचारके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ ११४०
कुमारं जात्यकनके कुमारी त्वपराजिता । नदीभिद्रामतरणी कन्यकानवमाल्युमा ॥ ११४१
जम्बूद्वीपविभागश्च कुटार केवले रते । कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा धातकीद्रुमे ॥ ११४२
पाटलायां कुठारुर्द्रुकीशयो कूबरः पुन । कुब्जे युगधरे रम्ये केसरो नागकेसरे ॥ ११४३
तुरङ्गसिंहयो स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुन्नागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्केसर तु हिङ्गुनि ॥ ११४४
केदारः क्षेत्रभिद्यालवाले शङ्करशैलयो । केनारः कुम्भिनरके शिर कपालसन्धिषु ॥ ११४५
केटिरः शक्रगोपे स्यान्नकुले पाकशासने । कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके ॥ ११४६
खर्परस्तस्करे भिक्षापात्रे धूर्तकपालयो । खपुरो मस्तके पूगे लसके खपुर घटे ॥ ११४७
खर्जूर रूप्यफलयो खर्जूरः कीटवृक्षयो । खण्डाभ्रमभ्रावयवे खीणा दन्तक्षतान्तरे ॥ ११४८
खदिरी शाके खदिरो दन्तधावनचन्द्रयो । खिङ्खिरस्तु शिवाभेदे खट्वाङ्गे वारिवालके ॥ ११४९
खिङ्खीरावद्बहुरवे च गह्वरो बिलदम्भयो । कुञ्जेऽथ गर्गरो मीने स्याद्गर्गरी तु मन्थनी ॥ ११५०
गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे । गायत्री खदिरे छन्दोविशेषे गोपुरं पुन ॥ ११५१
मुस्तके द्वारि पूर्द्वारे घर्घरस्तु नदान्तरे । चलद्वारिध्वनौ घूके चन्दिरश्चन्द्रहस्तिनो ॥ ११५२
चत्वर स्यात्पथा श्लेषे स्थण्डिलेऽङ्गणयोरपि । चक्कुरः स्यन्दने वृक्षे चतुरो नेत्रगोचरे ॥ ११५३
चाटुकारे चक्रगण्डावपि चातुरको यथा । चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे ॥ ११५४
चिकुरोऽहौ गृहे बभ्रौ केशे चञ्चलशैलयो । पक्षिवृक्षभिदोश्चापि छिदिरोऽसौ परश्वधे ॥ ११५५
करवाले च रज्जौ च छित्वरो वैरिधूर्तयो । छित्वरं छेदनद्रव्ये जठरः कुक्षिवृद्धयो ॥ ११५६
कठिने च जर्जरं तु वासवध्वजजीर्णयो । जम्बीरः प्रस्थपुष्पाख्यशाके दन्तशठद्रुमे ॥ ११५७
जलेन्द्रो जम्भकेऽम्भोधौ वरुणेऽप्यथ झर्झरः । वाद्ये नदे कलियुगे झलरीवत्तु झलरी ॥ ११५८
वाद्यभेदे केशचक्रे टङ्कारो ज्योरवेऽद्भुते । प्रसिद्धौ चाथ टगरष्टङ्कणेकेकराक्षयो ॥ ११५९
टट्टरी त्वनृताख्याने लम्पापटहवाद्ययो । तमिस्रं तिमिरे कोपे तमिस्रा दर्शयामिनी ॥ ११६०

१. 'शणजा' ग-घ. २ 'कर्चूर श‥ ताल्यो । कठोरौ पूर्णकठिनौ' ख ३ 'अब्ज' ग घ ४ 'पुष्करे मूले' ख; 'पौष्करे मूले' ग-घ ५ 'जानुकर्णी' ग घ ६ 'रामतरण्योषधि ' इति टीका 'तरुणी' ख ग घ ७ 'कुटीर कम्बले' ख 'कुटीर' ग घ ८. 'कोशे' ख. ९ 'कीटयो ख १० 'केदति केटिरु क्षिपुग रुनमेर्वादय ' इति टीका ११ 'कैटिर श' ख; 'कोटिर श' मेदिन्याम् 'पुष्करिण्या नगर्या पाटके एकदेशे' इति टीका. १२ 'खर्पर' ख १३ 'घटे' ग १४. 'वास्तुके' ख १५ 'खिङ्खिरा' ख; 'खिङ्खिरी' ग घ १६ 'अङ्गनयो' ग घ. १७ 'चाटुकारे बुधे चक्रगण्डे चा' ख; 'चटुकारे' ग घ १८ 'छित्वरो दैत्य' ख; 'छिदुरो वै' ग घ १९. 'वृद्ध' ख २०. 'वाद्ये नदे कलियुगे झझरीवत्तु झर्झरी' ख; 'वाद्यभाण्डे कलियुगे झझरीवत्तु झिलरी' ग घ. २१ 'केशवक्रे' ग घ २२ 'भवेऽद्भु' ख. २३. 'टङ्कने केकराक्षके' ख, 'टङ्कणेकेकराक्षके' ग घ

तमस्ततिस्तिमिरं तु दृष्टिरोगान्धकारयोः । तित्तिरिः पक्षिणी मुनौ तुषारो हिमदेशयोः ॥ ११६१
शीकरे हिमभेदे च तुम्बरी धान्यकं शुनी । तूबरो श्मश्रुपुरुषे प्रौढा शृङ्गानडुह्यपि ॥ ११६२
दहरो मूषिकास्वल्पभ्रात्रोर्डिम्भेऽथ दन्तुरः । उन्नतदन्ते विषमे दर्दुरो भेकमेघयोः ॥ ११६३
वाद्यभाण्डे शैलभेदे दर्दुरं ग्रामजालके । दर्दुरोऽमा दर्दरः स्यादीषद्भग्ने गिरावपि ॥ ११६४
दण्डारो वहने मत्तवारणे शरयन्त्रके । कुम्भकारस्य चक्रे च द्वापरं संशये युगे ॥ ११६५
दासेर उष्ट्रे चेटे च दुर्द्धरस्त्वृषभौषधौ । दुःखधार्ये धूसरस्तु रासभे स्तोकपाण्डुरे ॥ ११६६
नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्येऽथ नागरम् । शुण्ठीमुस्तकपौरेषु निर्जरस्त्वजरे सुरे ॥ ११६७
निर्जरा तु तालपत्र्यां गुडूच्यां तत्त्वभिद्यपि । निर्झरोऽर्काश्वे[9] तुषाग्नौ निर्झरः[10] सारसद्वयोः ॥ ११६८
न्यायदातव्यवित्ते च निर्वरं तु गतत्रपे । कठिने निर्भये सारे निकारस्तु पराभवे ॥ ११६९
धान्योत्क्षेपे [12]नीवरस्तु वास्तव्येऽपि वणिज्यपि । प्रवरं संततौ गोत्रे श्रेष्ठे च प्रखरः पुनः ॥ ११७०
वेसरे हयसन्नाहे कुक्कुरेऽतिभृशं खरे । प्रकरः [13]कीर्णे पुष्पादौ संहतौ प्रकरं पुनः ॥ ११७१
जोङ्गके प्रकरी त्वर्थप्रकृतौ चत्वरावनौ । प्रस्तरः प्रस्तारे ग्राव्णि मणौ च प्रदरः शरे ॥ ११७२
भङ्गे रोगे प्रसरस्तु संगरे प्रणये जवे । प्रकारः सदृशे भेदे पङ्कारो जलकुब्जके ॥ ११७३
सोपाने सेवले सेतौ पदारः पादधूलिषु । पादालिन्दे पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले ॥ ११७४
अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि । प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्यपथेऽपि च ॥ ११७५
पार्परो भस्मनि यमे जराटे नीपकेसरे । क्षयरोगे भक्तसिक्थे पामरो मूर्खनीचयोः ॥ ११७६
पाटीरो मूलके वङ्गे तितऊ वार्तिकेऽम्बुदे । केदारे वेणुसारे च पाण्डुरो वर्णतद्वतोः ॥ ११७७
पाण्डुरं तु मरुवके पिण्डारो भिक्षुके द्रुमे । महिषीपालके क्षेपे पिठरं मथि मुस्तके ॥ ११७८
उखायां च पिञ्जरस्तु पीतरक्तेऽश्वभिद्यपि । पिञ्जरं शातकुम्भे स्यात्पीवरः स्थूलकूर्मयोः ॥ ११७९
पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे ॥ ११८०
बठरो वैद्यशठयोर्बन्धूरो रम्यनम्रयोः । बन्धुरस्तु तयोर्हंसे बन्धुजीवविडङ्गयोः ॥ ११८१
बन्धुरा पण्ययोषायां बर्बरा नीवृदन्तरे । बर्बरस्तु हञ्जिकायां पामरे केशचक्रले ॥ ११८२
पुष्ये च बर्बरा शाके बर्करः पशुनर्मणोः । बदरा स्यादेलापर्ण्यां विष्णुक्रान्तौषधावपि ॥ ११८३
बदरी कोलिकर्पास्योर्भङ्गुरो वक्रनश्वरौ । भ्रामरं मधुदृषदोर्भास्करो वह्निसूर्ययोः ॥ ११८४
भार्यारुरन्यस्त्रीपुत्रोत्पादके मृगशैलयोः । भृङ्गारी तु चीरिकायां भृङ्गारः कनकालुका ॥ ११८५
मत्सरः परसंपत्त्यक्षमायां तद्वति क्षुधि । कृपणे मत्सरा तु स्यान्मक्षिका मकरो निधौ ॥ ११८६
नक्रे राशिविशेषे च मन्दरो मन्थपर्वते । स्वर्गमन्दारयोर्मन्दे बहले मधुरं विषे ॥ ११८७
मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मथुरा पुर्यां यष्टीमेदामधूलिषु ॥ ११८८

१. 'तुम्बरी धा' ख-ग-घ. २. 'भ्रान्तडिम्भे' ख. ३. 'भेदे' ग-घ. ४. 'भेदे' ख. ५. 'दण्डरो वाहने' घ. ६. 'यन्त्रे' ख. ७. 'चेटे' ख. ८. 'धैर्ये' ग-घ. ९. 'असुरे' ख; 'निर्जरे' ग-घ. १०. 'निर्झरः' ग-घ. ११. 'निसारः' ग-घ. १२. 'नीवारस्तु वास्तव्ये विपणिन्यपि' ख. १३. 'कीर्णपुष्पादौ' ख-ग-घ. १४. 'ग्रावणिम' ग-घ. १५. 'भीत' ख. १६. 'राजीव' ख. १७. 'मूर्खयो' ख; 'अम्रठयो' ग-घ. १८. 'बन्धुरो र' ग-घ. १९. 'बन्धुरं तु' ग-घ. २०. 'बर्बरो नी' ग-घ. २१. 'बर्बरस्तु दण्डिकायां' ख; 'बर्बरा तु पञ्जिकायां' ग-घ. २२. 'चक्रले' ख. २३. 'बन्दरः' ख. २४. 'बादरं तु तयोः फले । बादरस्तु कर्पासा-स्थि' ख; 'बदरं तु' ग-घ. २५. 'स्याच्छालिकायाम्' ग-घ.

मधुकुक्कुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः । मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे ॥ ११८९
मन्थरः सूचके कोशे वक्रे मन्दे पृथौ मथि । मन्थरं तु कुसुम्भ्यां स्यान्मन्दारस्त्रिदशद्रुमे ११९०
पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मसूरो मसुरोऽपि च । मसुरा च मसूरा च चत्वारः पण्ययोषिति ॥ ११९१
तथा व्रीहिविशेषेऽपि मर्मरो वसनान्तरे । शुष्कपत्रध्वनौ चापि मर्मरी पीतदारुणि ॥ ११९२
मयूरः केकिचूडाख्यौषधेऽपामार्गकेकिनोः । महेन्द्रो वासवे शैले मञ्जरी तिलकद्रुमे ॥ ११९३
वल्लर्यां स्थूलमुक्तायां माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्यानुगेऽथ मार्जारः स्यात्खट्वाशविडालयोः॥११९४
मिहिरोऽर्केऽम्बुदे बुद्धे मुद्गरः कोरकास्त्रयोः । लोष्ठादिभेदने चापि मुहिरो मूर्खकामयोः॥११९५
मुदिरः कामुके मेघे मुकुरो मकुरो यथा । कुलालदण्डे वकुले कोरकादर्शयोरपि ॥ ११९६
मुर्मुरो मन्मथे सूर्यतुरगे तुषपावके । रुधिरं घुसृणे रक्ते रुधिरो धरणीसुते ॥ ११९७
वल्लरं[3] कुञ्जमञ्जर्योः क्षेत्रेऽनम्भसि शाद्वले । वल्लूरं तु वनक्षेत्रे वाहनोपरयोषिति ॥ ११९८
शुष्कमांसे कोलमांसे वरत्रा वर्तिकक्षयोः । वागरो वारके शाणे निर्भरे वाडवे वृके ॥ ११९९
मुमुक्षौ पण्डिते चापि परित्यक्तभयेऽपि च । वासरो रागभेदेऽह्नि वार्दरं कृमिजे जले ॥ १२००
काकचिञ्च्याश्ववीजे वामदक्षिणावर्तशङ्खयोः । वासुरा वासितारात्र्योर्भुवि विष्टर आसने ॥ १२०१
पादपे कुशमुष्टौ च विस्तारो स्तम्बविस्तृती । विदुरो नागरे धीरे धृतराष्ट्रानुजेऽपि च ॥ १२०२
विकारो विकृतौ रोगे विहारस्तु जिनालये । लीलायां भ्रमणे स्कन्धे विदारो युधि दारणे १२०३
विदारी रोगभेदे स्याच्छालपर्ण्यक्षुगन्धयोः । विधुरं स्यात्प्रविश्लेषे विकले विधुरा पुनः ॥१२०४
रसालायां विसरस्तु समूहे प्रसरेऽपि च । शबरो म्लेच्छभेदेऽप्सु हरेऽथ शम्बरं जले ॥ १२०५
चित्रे बौद्धव्रतभेदे शम्बरो दानवान्तरे । मत्स्यैणगिरिभेदेषु शम्बरी पुनरौषधौ ॥ १२०६
शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुग्देशे च शकलेऽपि च ॥ १२०७
शर्वरी निशि नार्यां च शक्वरी सरिदन्तरे । छन्दोजातौ मेखलायां शारीरं देहजे वृषे ॥ १२०८
शार्वरं घातुके ध्वान्ते शावरो रोध्रपापयोः । अपराधे शार्वरी तु शूकशिम्ब्यथ शाक्वरम् १२०९
छन्दोभिर्द्वशाक्वरस्तूक्षा शालारं पक्षिपञ्जरे । सोपानहस्तिनखयोः शिखरं पुलकाग्रयोः ॥ १२१०
पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च । वृक्षाग्रे पर्वताग्रे च शिशिरः शीतले हिमे ॥ १२११
ऋतुभेदे शिलिन्ध्रस्तु[12] तरुमीनप्रभेदयोः । शिलिन्ध्रं[13] कदलीपुष्पे कवकत्रिपुटाख्ययोः ॥ १२१२
शिलिन्ध्री[14] विहगी गण्डूपदीमृदथ शीकरः । वातास्तजलेऽम्बुकणे शुषिरं वाद्यगर्तयोः ॥१२१३
शुषिरोऽग्नौ सरन्ध्रे च शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे ॥ १२१४
चूर्णे लवङ्गपुष्पे च संस्तरः स्रस्तरे मखे । संगरोऽङ्गीकृतौ युद्धे क्रियाकारे विपापदोः ॥ १२१५
संगरं तु फले शम्याः संभारः संभृतौ गणे । संस्कारः प्रतियत्नेऽनुभवे मानसकर्मणि ॥ १२१६
गुणभेदेऽथ संकारोऽवकरेऽग्निचटत्कृतौ । संकारी भुक्तकन्यायां सामुद्रं लवणान्तरे ॥ १२१७

१. 'खट्वाङ्गवि' ख; 'खट्वाशवि' ग घ. २. 'च कुले' ग घ. ३. 'वल्लूरं कु' ग-घ. ४. 'निर्भरो रवितुरगः' इति टीका. 'नगरे वाडवेऽर्भके' ख; 'निर्भये वाड' ग-घ. ५. 'स्याद्' ग घ. ६. 'वासरा' ग-घ. ७. 'रागभेदे' ख. ८. 'विस्तरौ' ख. ९. 'शिम्ब्या च' ग-घ. १०. 'शार्करस्तूक्षा' ग-घ. ११. 'गिरिशृङ्गाग्रभागयु' ख. १२. 'शिलीन्ध्रस्तु' ग-घ. १३. 'शिलीन्ध्रं' ग-घ. १४. 'शिलीन्ध्री' ग घ. १५. 'वातास्तेऽम्बुकणे शारे' ख. १६. 'राज' ग-घ. १७. इतः परम् 'संस्कारः प्रतियत्ने स्यात्स्वकल्पेऽनुभवेऽपि च । सामुद्रं देहलक्षणे समुद्रलवणेऽपि च' ख. १८. 'प्रस्तरेऽध्वरे' ग-घ. १९. 'कृते' ग-घ. २०. 'शम्या' ग-घ. २१. 'तु' ग-घ.

लक्षणे च शरीरस्य सावित्रस्तु महेश्वरे । सावित्री देवताभेदे सिन्दूरं नागसंभवे ॥ १२१८
सिन्दूरस्तु वृक्षभेदे सिन्दूरी रक्तचेलिका । रोचनीधातकी सुन्दर्यङ्गनायां द्रुमान्तरे ॥ १२१९
सुनारस्तु शुनीस्तन्ये सर्पाण्डे चटकेऽपि च । सैरन्ध्री परवेश्मस्थशिल्पकृत्स्ववशस्त्रियाम् ॥ १२२०
वर्णसंकरसंभूतस्त्रीमहल्लिकयोरपि । सौवीरं काञ्जिकास्रोतोऽञ्जनयोर्बदरीफले ॥ १२२१
स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽप्यनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वल्लावरालः समदद्विपे ॥ १२२२
वक्रे सर्जरसे चाप्यवेलस्तु स्यादपह्नवे । अवेला तु पूगचूर्णेऽचलस्तु गिरिकीलयोः ॥ १२२३
अचला भुव्यञ्जलिस्तु कुडवे करसंपुटे । अङ्कुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च ॥ १२२४
आभीलं भीषणे कृच्छ्रेऽपील्वलो मत्स्यदैत्ययोः । इल्वलास्तारकभेदेऽप्युपलो ग्रावरत्नयोः १२२५
उपला तु शर्करायामुत्पलं कुष्ठभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्येऽप्युज्ज्वलस्तु विकासिनि ॥ १२२६
शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽप्युत्तालस्त्वरिते कपौ । श्रेष्ठोत्कटकरालेषूत्फुलः स्त्रीकरणान्तरे ॥ १२२७
विकस्वरोत्तानयोश्च कमलं क्लोम्नि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे ॥ १२२८
कमला श्रीवरनार्योः कपिलो वह्निपिङ्गयोः । कुकुरे मुनिभेदे च कपिला शिंशिपातरौ ॥ १२२९
पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः । कपालं कुष्ठरुग्भेदे घटादिशकले गणे ॥ १२३०
शिरोस्थनि कन्दलं तु नवाङ्कुरे कलध्वनौ । उपरागे मृगभेदे कलापे कदली द्रुमे ॥ १२३१
करालो रौद्रतुङ्गोरुवर्णतैलेषु दन्तुरे । करालं तु कुठेरे स्यात्कम्बलः कृमिसास्नयोः ॥ १२३२
नागप्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले । कल्लोलोऽरौ हर्षवीच्योः कदली हरिणान्तरे ॥ १२३३
रम्भायां वैजयन्त्यां च कामलः कामिरागयोः । मरुदेशेऽवतंसे च काकोलो मौकलौ विषे १२३४
कुलाले काहलं तु स्यात्भृशे चाव्यक्तवाचि च । शुष्के च वाद्यभेदे च काहली तरुणस्त्रियाम् १२३५
किट्टालस्तु लोहगूथे ताम्रस्य कलशेऽपि च । कीलालं रुधिरे [16]नीरे कुशलं क्षेमपुण्ययोः ॥ १२३६
पर्याप्तौ कुशलोऽभिज्ञे[17] कुवलं बदरीफले । मुक्ताफलोत्पलयोश्च कुम्भिलो श्लेषचौरयोः ॥ १२३७
श्लोकच्छायाहरे श्याले कुद्दालो भूमिदारणे । युगपत्रेऽथ कुटिलं भङ्गुरे कुटिला नदी ॥ १२३८
कुण्डलं वलये पाशे ताडङ्के कुण्डली पुनः । काञ्चनद्रौ गुडूच्यां च कुन्तलो हलकेशयोः ॥ १२३९
कुन्तलाः स्युर्जनपदे कुकूलं तु तुषानले । शङ्कुसंयुक्तगर्ते च कुलालो घूकपक्षिणि ॥ १२४०
कुकुभे कुम्भकारे च कुचेलः स्यात्कुवाससि । कुचेला चित्रवद्धकर्ण्यां केवलं त्वेककृत्स्नयोः ॥ १२४१
[25]निर्णीते कुहने ज्ञाने केवली ग्रन्थभिद्यपि । कोमलं मृदुले तोये कोहलो मुनिमद्ययोः ॥ १२४२
ग्रन्थिलो ग्रन्थिसहिते विकङ्कतकरीरयोः । गरलं पन्नगविषे तृणपूलकमानयोः ॥ १२४३
गन्धोली वरटाशुण्ठ्योर्भद्रायामथ गोकिलः । मुसले लाङ्गले चापि गोपालो गोपभूपयोः ॥ १२४४

१. 'रोचना' ग-घ. २. 'महलक' ख; 'महल्लीक' ग. ३. 'वर्वरी' ख. ४. 'दण्डोर्मि' ख. ५. 'था' ग-घ. ६. इतः परम् 'अमला कमलायां स्यादमलं विशदेऽभ्रके' ख. ७. 'व्योम्नि' ख. ८. 'कुकुरे' ख; 'कुक्कुरे' ग-घ. ९. 'नवाङ्कुरे कल' ख; 'नवाङ्कुरे कर' ग-घ. १०. 'कपाले कदली' ख. ११. 'व्रण' ख; 'घूण' ग-घ. १२. 'कुठारे' ग-घ. १३. 'भृशे खले' ग-घ. १४. 'असंव्यक्तवा' ख. १५. 'वरुण' ख. १६. 'तोये' ग-घ. १७. 'विज्ञे' ग-घ. १८. 'कदलीफले' ग-घ. १९. 'चौरशालयोः' ग-घ. २०. 'युगपात्रे' ग-घ. २१. 'ताटङ्के' ख-ग-घ. २२. 'काञ्चनाद्रौ' ख. २३. 'कुकुभे' ग-घ. २४. 'स्यात्' ख; 'त्वविकर्ण्यां च' ग-घ. २५. 'निष्णाते' ख. २६. 'शच्यो' ख; 'शुण्ठ्यो' ग-घ. २७. 'नृपगोपयोः' ख.

स्याद्गौरिलस्तु सिद्धार्थे लोहचूर्णेऽथ चन्द्रिलः । नापिते वास्तुके रुद्रे चञ्चलोऽनिलकामिनोः ॥ १२४५
चञ्चला तु तडिल्लक्ष्म्योश्चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारते प्रस्तरान्तरे ॥ १२४६
मीने च चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामथ चात्वालो यज्ञकुण्डकगर्भयोः ॥ १२४७
चूडालश्चूडया युक्ते चूडालापि च चक्रला । छगलश्छागे छगली वृद्धदारकभेषजे ॥ १२४८
छगलं तु नीलवस्त्रे जगलो मदनद्रुमे । मेदके कितवे पिष्टमद्येऽथ जटिलो जटी ॥ १२४९
जटिला तु मांसिकायां जम्बूलः क्रकचच्छदे । जम्बूद्रुमेऽथ जम्बालं कर्दमे शैवलेऽपि च ॥ १२५०
जङ्गलो निर्जले देशे पिशितेऽप्यथ जम्भलः । जम्बीरे देवताभेदे जाङ्गलः स्यात्कपिञ्जले ॥ १२५१
जाङ्गली तु शूकशिम्ब्यां जाङ्गलं जालिनीफले । जाङ्गुली विषविद्यायां तरलो भास्वरे चले ॥ १२५२
हारमध्यमणौ पिङ्गे तरला मधुमुष्टिका । तमालो वरुणे पुण्ड्रेऽसौ तापिच्छेऽथ तण्डुलः ॥ १२५३
विडङ्गे धान्यसारे च ताम्बूलं क्रमुकीफले । ताम्बूली नागवल्ल्यां स्यात्तुमुलं रणसंकुले ॥ १२५४
तुमुलो बिभीतकद्रौ तैतिलं करणान्तरे । तैतिलो गण्डकपशौ दुकूलं सूक्ष्मवाससि ॥ १२५५
क्षौमवस्त्रेऽथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौर्नकुलस्तु पाण्डवप्राणिभेदयोः ॥ १२५६
नकुली कुक्कुटीमांस्योर्नाभीलं तूत्तमस्त्रियोः । वंक्षणे नाभिगर्भाण्डे नाकुली चव्यरास्नयोः ॥ १२५७
कुक्कुटीकन्दे निचूलस्त्विज्जलद्रौ निचोलके । निस्तलं तु चले वृत्ते निर्मलं विमलेऽभ्रके ॥ १२५८
निर्माल्ये च निष्कलस्तु नष्टबीजे कलोज्झिते । नेपाली मनःशिला स्यात्सुवहा नवमाल्यपि ॥ १२५९
प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे । प्रतलः पातालभेदे तताङ्गुलिकरेऽपि च ॥ १२६०
पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके परिवारे च पञ्चाला नीवृदन्तरे ॥ १२६१
पञ्चाली पुत्रिकागीत्योः पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पललस्तु राक्षसे पाचलोऽनले ॥ १२६२
अनिले राधनद्रव्ये पाकलो द्विरदज्वरे । पाकलं कुष्ठभैषज्ये पातालं वडवानले ॥ १२६३
रसातले पाटलं तु कुसुमश्वेतरक्तयोः । पाटलः स्यादाशुव्रीहौ पाटला पाटलीद्रुमे ॥ १२६४
पांशुलो हरखट्वाङ्गे पुंश्चले पांसुला भुवि । पातली मृत्तिकापात्रे नारीवागुरयोरपि ॥ १२६५
पिप्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदेऽथ पिप्पलः । निरंशुके वृक्षपक्षिभेदयोः पिप्पली कणा ॥ १२६६
पिङ्गलः कपिले वह्नौ रुद्रेऽर्के पारिपार्श्विके । कपौ मुनौ निधिभेदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम् ॥ १२६७
करायिकायां वेश्यायां नाडीभेदेऽथ पित्तलम् । पित्तवलारकूटे च पित्तला तोयपिप्पली ॥ १२६८
पिचुलो निचुले तोयवायसे झावुकद्रुमे । पिञ्जलं स्यात्कुशपत्रे हरिद्राभेऽथ पिच्छिलः ॥ १२६९

---

१. 'गौरिलस्तु' ख. २. 'चन्दति चन्द्रिलः' इति टीका. 'चण्डिलः' ख-ग-घ. ३. 'अचले' ग-घ. ४. 'चपला' ख-ग-घ. ५. 'चाण्डालः' ख; 'चत्वालः' ग-घ. ६. 'कुण्डल' ग-घ. ७. 'चूडाल्यपि' ग-घ. ८. 'वक्रला' ख. ९. 'दारक' ख. १०. 'निर्जले देशे' ख; 'निर्जने देशे' ग-घ. ११. 'जालिनी लताभेदः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी; 'जीलिनीफले' ख; 'जलिनीफले' ग-घ. १२. 'अचले' ग-घ. १३. 'मधुमक्षिका' ग-घ. १४. 'गाम्भीर्ये' ग-घ. १५. 'इज्जलद्रौ जलवेतसविशेषे' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. १६. 'वालवृत्ते' ख; 'तले वृत्ते' ग-घ. १७. 'मुद्वा' ख; 'मुद्राया' ग-घ. १८. इतः पूर्वम् 'पटोलस्तु समाख्यातः पलवस्त्रविशेषयोः' ख. १९. 'पटिके' ख. २०. 'पाचयतीति पाचलः' इति टीका. 'पाकलः' ग. २१. 'अनिले' ग-घ. २२. 'अनले' ग-घ. २३. 'कुङ्कुमश्वेत' ग-घ. २४. 'पातयति पातली' इति टीका. 'पाटली' ख; 'पातिली' ग-घ. २५. 'कणा' ख. २६. 'पारिपार्श्वके' ख; 'परिपार्श्वके' ग-घ. २७. 'करायिका पक्षिणीभेदः' इति टीका. 'कणिकाया' ग-घ. २८. 'कामुक' ख.

विज्जले[1] पिच्छिला पोतकिकायां सरिदन्तरे । शाल्मली शिंशिपायां च पिण्डिलो गणनापटौ[2] १२७०
स्थूलजङ्घे पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठेऽथ[3] पुद्गलः । काये रूपादिमद्द्रव्ये सुन्दराकार आत्मनि ॥ १२७१
पेशलः कुशले रम्ये फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले बदरे फेनवत्यपि ॥ १२७२
बहुलं भूरिवियतोर्बहुलः पावके शितौ[4] । कृष्णपक्षे बहुला तु सुरभ्यां नीलिकैलयोः[5] ॥ १२७३
बहुला सुक्तिकासु बिडालो वृषदंशके । पक्षिभेदेऽक्षिगोले च मण्डलो विम्बदेशयोः ॥ १२७४
भुजङ्गभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठभेदे च मञ्जुलं च[6] जलाश्रले ॥ १२७५
रम्ये कुञ्जे मञ्जुलस्तु दात्यूहे मङ्गलं पुनः । कल्याणे मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका ॥ १२७६
महिला नार्यां[7] गुन्द्रायां मातुलो मदनद्रुमे । धत्तूरेऽहिन्नीहिभिदोः पितुः श्याले[8]ऽथ माचलः ॥ १२७७
बन्दिचौरे रुजिग्राहे मुसलं स्यादयोग्रके[9] । मुसली तालमूल्याखुकर्णिकागृहगोधिका ॥ १२७८
मेखलाद्रिनितम्बे स्याद्रशनाखड्गबन्धयोः । रसाल इक्षौ चूते च रसालं बोलसिल्हयोः ॥ १२७९
रसाला दूर्वाविदार्योर्जिह्वामार्जितयोरपि[10] । रामिलो रमणे कामे लाङ्गूलं शिश्नपुच्छयोः ॥ १२८०
लाङ्गलं तालहलयोः पुष्पभिद्गृहदारुणोः । लाङ्गली जलपिप्पल्यां लोहलोऽस्फुटवादिनि ॥ १२८१
शृङ्खला धार्ये वञ्जुलस्त्वशोके तिनिशद्रुमे[11] । वानीरे चाथ[12] वंवालः शूरयुग्मोत्सनित्रयोः ॥ १२८२
वातूलो वातले वातसमूहे मारुतासहे[13] । वामिलो दाम्भिके वामे विपुलः पृथ्व्गाधयोः[14] ॥ १२८३
विपुलार्योभिदि क्षोण्यां विमलोऽर्हेति निर्मले । वृषलस्तुरगे शूद्रे शकलं रागवस्तुनि ॥ १२८४
वल्कले त्वचि खण्डे च शम्बलं मत्सरे तटे । पाथेये च शयालुस्तु निद्रालौ वाहसे शुनि ॥ १२८५
श्यामलः पिप्पले श्यामे शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे[15] त्तरस्थितः[16] ॥ १२८६
शाल्मलिः पादपे द्वीपे शीतलः शिशिरेऽर्हेति । श्रीखण्डे पुष्पकासीसासनपर्ण्योः[17] शिलोद्भवे १२८७
शृगालो दानवे फेरौ शृगाली स्यादुपप्लवे । शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जौ च बन्धने ॥ १२८८
शौष्कलः शुष्कमांसस्य पणिके पिशिताशिनि । षण्डाली सरसीतैलमानयोः कामुकस्त्रियाम् १२८९
सङ्कुलोऽस्पष्टवचने व्याप्ते च सरलस्त्वृजौ । उदारे पूतिकाष्ठे च सप्तला नवमालिका ॥ १२९०
सातला[18] पाटला गुञ्जासन्धिलौकः सुरङ्गयोः । नद्यां सिध्मलः किलासी सिध्मला मत्स्यचूर्णके १२९१
सुतलोऽट्टालिकाबन्धे[19][20] पातालभुवनान्तरे[21] । सुवेलः प्रणते शान्ते गिरिभेदेऽथ हेमलः ॥ १२९२
कलादे सरटे भावभिद्यभावः पुनर्मृतौ । असत्तायामथाक्षीवं वशिरे मदवर्जिते ॥ १२९३
आहवः संगरे[22] यज्ञेऽप्याश्रवो वचनस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्लेशे च स्यादार्तवमृतूद्भवे ॥ १२९४
नारीरजसि पुष्पे चोद्भवः केशवमातुले । उत्सवे क्रतुवह्नौ चोत्सवोऽमर्षे महेऽपि च ॥ १२९५
इच्छाप्रसर उत्सेके कारवी कृष्णजीरके । दीप्ये मधुरालक्ष्पत्न्योः कितवः कनकाह्वये ॥ १२९६

---

१. 'विज्जुले' ख. २. 'पदे' ख. ३. 'पूर्णश्रेष्ठे' ग-घ. ४. 'सितौ' ग-घ. ५. इतः परम् 'वारला वरला चापि गन्धोलीहंसयोषितोः । वार्दलं दुर्दिने मस्यां मण्डलं देशबिम्बयोः ॥' ग-घ. ६. 'जलाश्रलं सेवालं' इति टीका. 'च जलान्तरे' ख; 'सुन्दरेऽपि च' ग-घ. ७. 'अङ्गनायाम्' ख. ८. 'शाले' ख. ९. 'अयोग्रमायुधविशेषः' इति टीका. 'अयोग्रहे' ख. १०. 'मूर्विकाजिह्वयोरपि' ग-घ. ११. 'तिनिशे द्रुमे' ख. १२. 'वंशयोरात्मन वंवे-रत्यते वा वंवालः' इति टीका. 'वण्टालः' ग-घ. १३. 'सूरणे' ख. १४. 'हते' ग-घ. १५. 'पृथुगाधयोः' ख. १६. 'वृत्तमः' ख. १७. 'काशीशतालपर्ण्योः' ग-घ. १८. 'चलीका' ख. १९. 'सारला' ख. २०.'दूर्विकाबन्धे' ख. २१. 'पाताले भुवनान्तरे' ख. २२. 'संगरे' ख.

मत्ते च बधके चापि केशवः केशसंयुते । पुंनागे वासुदेवे च कैतवं द्यूतदम्भयोः ॥ १२९७
कैतवः कितवे शठे कैरवं शीतपङ्कजे । कैरवी तु चन्द्रिकायां गन्धर्वस्तु नभश्चरे ॥ १२९८
पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरङ्गमे । अन्तराभवदेहे च गालवो मुनिलोध्रयोः ॥ १२९९
गाण्डीवगाण्डिवौ चापमात्रे पार्थधनुष्यपि । ताण्डवं तृणभिन्नाढ्यभेदयोस्त्रिदिवं तु खे ॥ १३००
स्वर्गे च त्रिदिवा नद्यां द्विजिह्वः खलसर्पयोः । निह्नवः स्यादविश्वासेऽपलापे निकृतावपि ॥ १३०१
निष्पावः पवने शूर्पपवने निर्विकल्पके । वल्ले कटङ्करे शिम्ब्यां प्रभवो जन्मकारणे ॥ १३०२
आद्योपलब्धये स्थानेऽपांमूले मुनिभिद्यपि । प्रसवः पुष्पफलयोरपत्ये गर्भमोचने ॥ १३०३
उत्पादे च प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दृतौ । प्रभावस्तेजसि शक्तौ पल्लवः किसले चले ॥ १३०४
विटपे विस्तरेऽलक्तरागे शृङ्गारपिङ्गयोः । पञ्चत्वं भावे पञ्चानां प्राणानामत्ययेऽपि च ॥ १३०५
पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवी तु का । पुंगवो गवि भैषज्ये प्रधाने चोत्तरस्थितः ॥ १३०६
फेरवो राक्षसे फेरौ बान्धवो बन्धुमित्रयोः । भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे ॥ १३०७
दैत्यगुरौ भार्गवी तु कृष्णदूर्वोमयोः श्रियाम् । भैरवो भीषणे रुद्रे रागभेदेऽथ माधवः ॥ १३०८
विष्णौ वसन्ते वैशाखे माधवी मधुशर्करा । वासन्ती कुट्टिनी हाला राघवोऽब्धिझषान्तरे ॥ १३०९
रघुजेऽप्यथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीवमब्जे रौरवो भीषणे नरकान्तरे ॥ १३१०
वल्लवः स्यात्सूपकारे गोदोग्धरि वृकोदरे । वडवाश्वायां स्त्रीभेदे कुम्भदास्यां द्विजस्त्रियाम् ॥ १३११
वाडवं करणे स्त्रीणां वडवौघे रसातले । वाडवो विप्र और्वे च विद्रवो धीः पलायनम् ॥ १३१२
विभावः स्यात्परिचये रत्यादीनां च कारणे । विभवो धननिर्वृत्योः शात्रवं शत्रुसंचये ॥ १३१३
शत्रुत्वे शात्रवः शत्रौ [17]संभवः कारणे जनौ । आधेयस्याधारानतिरिक्तत्वे जिनेऽपि च ॥ १३१४
सचिवः सहायेऽमात्ये सुषवी कृष्णजीरके । जीरके कारवेल्ले च सैन्धवः सिन्धुदेशजे ॥ १३१५
सिन्धूत्थे स्यादादर्शस्तु टीकायां प्रतिपुस्तके । दर्पणे चाप्यथोड्डीशश्चण्डीशे शास्त्रभिद्यपि ॥ १३१६
उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम् । कर्कशो निर्दये क्रूरे कम्पिल्लककृपाणयोः ॥ १३१७
इक्षौ साहसिके कासमर्दके परुषे दृढे । कपिशौ सिल्हकश्यावौ कपिशा माधवी सुरा ॥ १३१८
कीनाशः क्षुद्रयमयोः कर्षकोपांशुघातिनोः । कुलिशो मत्स्यभिद्वज्रयोर्गिरीशो वाक्पतौ हरे ॥ १३१९
अद्रिराजेऽथ तुङ्गीशः शशाङ्के शशिशेखरे । निस्त्रिंशो निर्घृणे खड्गे निर्देशः कथनाज्ञयोः ॥ १३२०

१. 'कोटवी चण्डिका मता । वस्त्रहीना च वनिता' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. २. 'सितपङ्कजे' ख-ग-घ. ३. 'गाण्डीव' ख. ४. 'खे' इति टीका. 'सुखे' ग. ५. 'पावने पूर्वे पवने' ख. ६. 'वल्लो धान्यभेदः कटङ्करो बुसं शिम्बी बीजकोशी' इति टीका, 'वल्ले कटङ्करे शिम्ब्यां' ग-घ. ७. 'आद्या प्रथमा उपलब्धि दर्शनं गङ्गादीनां यद्यत्र स्थान यत्र' इति टीका. 'आद्योपलम्भजस्थाने' ख; 'आद्योपलम्भमुख्याने' ग-घ. ८. 'दृतिश्चर्ममयी' इति टीका. 'दृतौ' ख. ९. 'किसले चले' ग-घ. १०. 'पिङ्गयोः' ख. ११. 'तुगा वंशरोचना' इति टीका. 'तुगा' ख; 'तुगा' ग-घ. १२. 'चोत्तरः स्थित.' ग-घ. १३. 'दैत्याचार्ये' ख. १४. 'मधुके' ग-घ. १५. 'मत्स्ये' ग-घ. १६. 'परिचये रसादीनां च' ख. १७. 'संभवे' ख. १८. 'शत्रौ' ग-घ. १९. 'पादपो दानमानयोः । संभवो जनने हेतौ मेलके चाप्यजन्मनि' ख. २०. 'समवे' ख. २१. 'मरुके' ग. २२. 'कारवेल्ले च जीरे च सुषवी धान्यविधे । चार्वाकी सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये ॥ मणिमन्थेऽप्यथादर्शष्टीकायां' ख. २३. 'कम्पिल्लक' ख-ग-घ. २४. 'वक्री' ग-घ. २५. 'माधुरी' ग-घ. २६. 'भवयोः' ख. २७. इतःपरम् 'दुःस्पर्शस्तु तारस्पर्शे कण्टकार्यां यवासके' ख.

निर्वेशः स्यादुपभोगे मूर्च्छने वेतनेऽपि च । **निवेशः** सैन्यविन्यासे न्यासे द्रङ्गविवाहयोः ॥ १३२१
निर्देशः स्यादुपकण्ठे शासने परिभाषणे । **नीकाशो** निश्चये तुल्ये **प्रकाशः** स्फुटहासयोः ॥ १३२२
उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च **प्रदेशो** देशमात्रके । भित्तौ मानविशेषे च **पलाशः** किंशुकेऽसुरे ॥ १३२३
हरिते **पलाशं** पत्रे **पिङ्गाशं** जात्यकाञ्चने । **पिङ्गाशो** मत्स्यपल्लीशौ **पिङ्गाशी** स्यात्तु नीलिका १३२४
बालिशस्तु शिशौ मूर्खे **भूकेशः** शैवले वटे । **लोमशो** लोमयुक्तेऽवौ **लोमशा** शाकिनीभिदि ॥ १३२५
महामेदाकाकजङ्घाशृगालीजटिलासु च । कासीसेऽतिवलाशूकशिम्बीमर्कटिकासु च ॥ १३२६
विवशः स्यादवश्यात्मानिष्टदुष्टमतिश्च यः । **विकाशो** रहसि व्यक्ते **विपाशः** पाशवर्जिते ॥ १३२७
विपाशा तु सरिद्भेदे **सदेशोऽ**न्तिकदेशयोः । **सदृशं** तूचिते तुल्ये **संकाशः** सदृशेऽन्तिके ॥ १३२८
संवेशः शयने पीठे **सुखाशस्तु** प्रचेतसि । शुभाशे राजतिनिशे **हुताशो** निष्कृपे खले ॥ १३२९
अध्यक्षोऽधिकृते लक्षे**ऽभीषुः** प्रग्रहरोचिषोः । **आरक्षो** रक्षके हस्तिकुम्भाधश्चा**मिषं** पले ॥ १३३०
सुन्दराकाररूपादौ संभोगे लोभलेशयोः । **आकर्षः** पाशके धन्वाभ्यासाङ्गे द्यूतइन्द्रिये ॥ १३३१
आकृष्टौ शारिफलके**ऽप्युष्णीषं** लक्षणान्तरे । शिरोवेष्टे किरीटे च **कलुषं** त्वाविलांहसोः ॥ १३३२
कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽप्यथ **किल्बिषम्** । पापे रोगेऽपराधे च **कुल्माषं** स्यात्तु काञ्जिके १३३३
कुल्माषोऽर्धस्विन्नधान्ये **गवाक्षो** जालके कपौ । **गवाक्षी** त्विन्द्रवारुण्यां **गण्डूषो** मुखपूरणे ॥ १३३४
गजास्ये च कराङ्गुल्यां प्रसृत्यां प्रमितेऽपि च । **गोरक्षौ** गोपनारङ्गौ **जिगीषा** तु जयस्पृहा ॥ १३३५
व्यवसाये प्रकर्षश्च **तरीषः** शोभनाकृतौ । भेलेऽब्धौ व्यवसाये च **ताविषोऽ**ब्धिसुवर्णयोः ॥ १३३६
स्वर्गे च **नहुषो** राजविशेषे नागभिद्यपि । **निकषः** शाणफलके **निकषा** यातुमातरि ॥ १३३७
निमेषनिमिषौ नेत्रमीलने कालभिद्यपि । **प्रत्यूषः** स्याद्वसौ प्रातः **प्रदोषः** कालदोषयोः ॥ १३३८
परुषं कर्बुरे रूक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि । **पियूषममृते** नव्यसूतधेनोः पयस्यपि ॥ १३३९
पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुन्नागे चाथ **पौरुषम्** । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिपुरुषोन्मानतेजसोः ॥ १३४०
पुंसः कर्मणि भावे च **महिषी** नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे **मारिषस्त्वार्य**शाकयोः ॥ १३४१
मारिषा दक्षजननी **मृगाक्षी** मृगलोचना । त्रियामेन्द्रवारुणी च **रक्ताक्षो** रक्तलोचने ॥ १३४२
चकोरे महिषे क्रूरे पारावतेऽथ **रोहिषः** । मृगकत्तृणमत्स्येषु **विश्लेषस्तु** वियोजने ॥ १३४३
विधुरे चाथ **शुश्रूषो**पासनाश्रवणेच्छयोः । **शैलूषः** स्यान्नटे बिल्वे **संहर्षः** पवने मुदि ॥ १३४४
स्पर्धायां च **समीक्षा** तु ग्रन्थभेदे समीक्षणे । **अलसः** स्याद्द्रुमे भेदे पादरोगे क्रियाजडे ॥ १३४५
अलसा तु हंसपाद्यां न्गौकोवदगोकसः । विहङ्गसिंहशरभा **आश्वासः** स्यात्तु निर्वृतौ ॥ १३४६
आख्यायिकापरिच्छेदेऽपी**ष्वासो** धन्वधन्विनोः । **उच्छ्वासः** प्राणने श्वासे गन्धवन्धान्तरेऽपि च १३४७
उत्तंसः शेखरे कर्णपूरे चापि वतंसवत् । **उदर्चिरु**ग्रभेऽग्नौ च **कनीयाननुजे**ऽल्पके ॥ १३४८

१. 'द्रङ्गो नगरम्' इति टीका. 'शिनिरोद्वाहयोः' ग-घ. २. 'किंशुकः शठी' ख. ३. 'हरिद्वर्णो रावणश्च पलाशं छदने स्मृतम् । पक्षीशो गरुडे विष्णौ' ख. ४. 'नालिका' ग-घ. ५. इतःपरम् 'भूकेशी वल्वजेषु स्याल्लोमशो लोमसयुते । मुनिभेदे च मेषे च' ख. ६. 'कासीस धातुभेद.' इति टीका. 'काशीशे' ख-ग-घ. ७. 'अरिष्ट' ग-घ. ८. इतःपरम् 'नष्टवान्छे हुताशस्तु पावके हुतभोजिनि' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. ९. 'सचये'ग घ. १०. 'स्यादुत्प्रेक्षा व्यवधानके । काव्यालंकरणे चापि' ख. ११. 'यवके चणकेऽपि च' ख. १२. 'राग' ख. १३. 'कठिने' ख. १४. 'स्वात्मनि' ग-घ. १५. 'सौरिभ्या' ग-घ. १६. 'विशेषस्तु व्यक्तावयवेऽपि च । आधिक्ये चाथ' ख. १७. 'विदस' ख. १८. 'पीष्टासो' ग-घ. १९. 'पद्यान्त' ग-घ. २०. 'वह्नौ' ख.

अतियूनि कीकसस्तु कृमौ कीकसमस्थनि । तामसः सर्पखलयोस्तामसी स्यान्निशोमयोः ॥१३४९
त्रिस्रोता जाह्नवीसिन्धुभिदोरथ दिवौकसौ । चातकस्त्रिदशश्चापि दीर्घायुर्जीवके द्विके ॥ १३५०
मार्कण्डे शाल्मलितरौ नभसस्तु नदीपतौ । गगने ऋतुभेदे च पनसः कपिरुग्भिदोः ॥ १३५१
कण्टके कण्टकिफले प्रचेता वरुणे मुनौ । हृष्टे पायसः श्रीवासे पायसं परमान्नके ॥ १३५२
वीभत्सो विकृते क्रूरे रसे पार्थे घृणात्मनि । बुक्कसी कालिकानील्योर्बुक्कसः श्वपचेऽधमे ॥१३५३
मानसं स्वान्तसरसो रभसो वेगहर्षयोः । राक्षसी कौणपी दंष्ट्रा रोद इव तु रोदसी ॥ १३५४
दिवि भुव्युभयोश्चापि लालसो लोलयाच्ञयोः । तृष्णातिरेक औत्सुक्ये वरीयान्श्रेष्ठयोगयोः १३५५
अतियून्यतिविस्तीर्णे वायसस्त्वगुरौ द्विके । श्रीवासे वायसी काकोदुम्बरी काचमाच्यपि ॥ १३५६
वाहसोऽजगरे वारिनिर्याणे सुनिषण्णयोः । विलासो हावे लीलायां विहायो व्योमपक्षिणोः १३५७
श्रीवासः स्याद्वृकधूपे कमले मधुसूदने । श्रेयसी गजपिप्पल्यामभयाराम्नयोरपि ॥ १३५८
समासः समर्थनायां स्यात्संक्षेपैकपद्ययोः । समार्चिः क्रूरनेत्रेऽग्नौ साधीयानतिशोभने ॥ १३५९
अतिवाढे साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धाष्टर्ये सारसं सरसीरुहे ॥ १३६०
सारसः पुष्कराख्येन्द्वोः सुमनाः प्राज्ञदेवयोः । जात्यां पुष्पे सुमेधास्तु ज्योतिष्मत्यां विदुष्यपि १३६१
सुरसः स्वादौ पर्णासेऽप्यत्यूहश्चित्रमेखले । अत्यूहा तु नीलिकायामाग्रहोऽनुमहे ग्रहे ॥ १३६२
आसङ्गाक्रमणयोश्चाप्यारोहो दैर्घ्य उच्छ्रये । आरोहणे गजारोहे स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि ॥ १३६३
कलहो भण्डने खड्गकोशे समरराढयोः । कटाहः स्यात्कूर्मपृष्ठे कर्परे महिषीशिशौ ॥ १३६४
तैलादिपाकपात्रे च दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि नवाहस्त्वाद्यतिथौ नववासरे ॥ १३६५
निर्यूहो[13] द्वारि निर्यासे शेखरे नागदन्तके । निरूढो निश्चिते तर्के वस्तिभेदेऽथ निग्रहः ॥१३६६
बन्धके भर्त्सने सीम्नि प्रग्रहः किरणे भुजे । तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ सुवर्णहलिपादपे ॥ १३६७
बन्धने बन्द्यां प्रवाहो व्यवहाराम्बुवेगयोः । प्रवहो वायुभेदे स्याद्वायुमात्रे बहिर्गतौ ॥ १३६८
प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने । पटहो वाद्य आरम्भे वराहो मानके किरौ ॥ १३६९
मेघे मुस्तं गिरौ विष्णौ वाराही गृष्टिभेषजे । मातर्यपि विदेहस्तु निर्देहे मैथिलेऽपि च ॥ १३७०
विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः[17] । संग्रहो वृहदुद्धारे ग्राहसंक्षेपयोरपि ॥ १३७१
सुवहस्तु सम्यग्वहे सुवहा सल्लकीद्रुमे । रास्नाशेफालिकागोधापदेलापर्णिकासु च ॥ १३७२

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽनेकार्थसंग्रहे त्रिस्वरकाण्डस्तृतीयः ।

---

१. 'कीकसाकास्थिनि' घ-पुस्तक एव पाठ उपलभ्यते. २. 'तामसते स्यात्' ग. ३. 'मार्कण्डेये' ग घ. ४. 'हृष्टे पायसः पायस श्रीवासपरमान्नयो.' ग-घ पुस्तक एवादृश पाठ उपलब्ध. ५. 'विस्तारे' ग. ६. 'काकमाची औषधीभेदे' इति टीका. 'काकमाची' ख-ग घ. ७ 'दुष्कृत' ग घ. ८. 'द्वेषे' ग घ. ९. 'पथिशीतांशो.' ग घ. १०. 'स्यात्सुमधुरे सुरसा त्वौषधीभिदि । अत्यूहस्तु मयूरे स्यादत्यूहा निर्गुण्डीकापो ॥ आग्रहोऽनुग्रहावष्टम्भग्रहेष्वाक्रमणेऽपि च। आरोहो दैर्घ्यं उच्छ्राये स्त्रीकट्या मानभिद्यपि ॥ आरोहणे गजारोहेऽप्युत्साह. एव उद्यमे।' ख-पुस्तकयोऽयं पाठ . ११. 'युद्धवराटयो.' ख. १२. 'राढो देशविशेष.' इत्यनेकार्थैकरत्नाकरकौमुदी. १३. 'निर्व्यूहो द्वारि' ग-घ. १४. 'रत्नमाल्ययो' इति टीका. 'सुवर्णे हरिपादपे' ग. १५. 'शूकरोऽपीति वराहः इति टीका. 'वाराह ' ग-घ. १६. 'नाणकं रूपकादि' इति टीका. 'नाणके' ग घ. १७. इतःपरम् 'वैदेही पिप्पलीरोचनासु वणिस्त्रियाम्' क-ख. १८. 'शल्लकीद्रुमे' ग-घ. १९. 'पटोली' ख.

चतुःस्वरकाण्डः ।

अङ्गारक उल्मुकांशे महीपुत्रे कुरण्टके । अङ्गारिका त्विक्षुकाण्डे किंशुकस्य च कोरके ॥१३७३
अलिपकः पिके भृङ्गेऽलमकः पद्मकेसरे । मधुके कोकिले भेकेऽश्मन्तकं मालुकाछदे ॥ १३७४
चुल्ल्यां चाक्षेपको व्याधिनिन्दके वातरुज्यपि । आकल्पकस्तमोमोहमन्थावुत्कलिकामुदोः ॥१३७५
आखनिकस्त्वाखुरिव किरावुन्दरचौरयोः । उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि ॥ १३७६
एडमूकोऽनेडमूक ईवावाक्श्रुतिके शठे । कटिल्लकस्तु वर्षाभ्वां पर्णासे कारवेल्लके ॥ १३७७
कर्कोटकोऽहौ विल्वे च कनीनिकाक्षितारके । स्यात्कनिष्ठाङ्गुलिरपि काकरूको दिगम्बरे॥१३७८
उलूके स्त्रीजिते दम्भे भीरुके निर्धनेऽपि च । कुरुवकः शोणाम्लानेऽरुणा पीता च झिण्टिका ॥१३७९
कृकवाकुस्ताम्रचूडे मयूरकृकलासयोः । कोशातकः कचे कोशातकी ज्योत्स्नीपटोलिका ॥१३८०
घोषकेऽथ कौलेयकः सारमेयकुलीनयोः । कौकुटीको दाम्भिके स्याद्दूरेरितलोचने ॥ १३८१
गुणानिका तु शून्याङ्के नर्तने पाठनिश्चये । गोमेदकं पीतरत्ने काकोले पत्रकेऽपि च ॥ १३८२
गोकण्टको गोक्षुरके गोखुरैः स्थपुटीकृते । गोकुणिकः फेकरे स्यात्पङ्गस्थगव्युपेक्षके ॥ १३८३
घर्घरिका भृष्टधान्ये किङ्कण्यां सरिदन्तरे । वादित्रस्य च दण्डेऽपि चण्डालिकौषधीभिदि॥१३८४
किन्दरायामुमायां च जर्जरीकं जरत्तरे । बहुच्छिद्रेऽथ जैवातृकः स्याद्रजनीकरे ॥ १३८५
कृशायुष्मद्भेषजेषु तर्तरीकं वहित्रके । पारगे त्रिवर्णकस्तु गोक्षुरेऽथ त्रिवर्णकम् ॥ १३८६
त्र्यूषणं त्रिफला तिक्तशाकस्तु पत्रसुन्दरे । वरुणे खदिरे दन्दशूकस्तु फणिरक्षसोः ॥ १३८७
दलाढकोऽरण्यतिले गैरिके नागकेसरे । कुन्दे महत्तरे फेने करिकर्णशिरीषयोः ॥ १३८८
वालायां खातके प्रश्न्यां[14] नियामको नियन्तरि । पोतवाहे कर्णधारे निश्वारकः समीरणे ॥१३८९
पुरीषस्य क्षये स्वैरे प्रचलाको भुजङ्गमे । शराघाते शिखण्डे च प्रकीर्णकं तुरङ्गमे ॥ १३९०
चामरे विस्तरे ग्रन्थभेदे पिप्पलकं पुनः । चूचुके सीवनसूत्रे पिण्डीतकः फणिज्जके ॥ १३९१
तगरे मदनद्रौ च पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे भेषजे च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥१३९२
सहकारे गणधरे राजिलाहौ गजज्वरे । कोशकारान्तरे व्याघ्रे पुष्कलकस्तु कीलके ॥ १३९३
कृपणे गन्धमृगे च स्यात्पूर्णानकमानके । पात्रे च पूर्णपात्रे च फर्करीकं तु मार्दवे ॥ १३९४
फर्करीकश्चपेटायां बलाहकोऽम्बुदे गिरौ । दैत्ये नागे बर्बरीकः केशविन्यासकर्मणि ॥ १३९५
शाकभेदे महाकाले बकेरुका बलाकिका । वातावर्जितशाखा च भ्रमरको मधुव्रते ॥ १३९६
गिरिके चूर्णके केशे भयानकस्तु भीषणे । व्याघ्रे राहौ रसे भट्टारको राज्ञि मुनौ सुरे ॥ १३९७

---

१. 'कुरुण्टके' ग- घ. २. 'न लिम्पतीति अलिपकः' इति टीका. 'अलिपिकः' ख. ३. 'अलमत्यर्थमकति अलमकः' इति टीका. 'अलिमकः' ख; 'अलिम्पकः' ग-घ. ४. 'मालुका छदो वृक्षः' इति टीका. 'मालिकाछदि' ग-घ. ५. 'तु निर्वाणी श्रुतिके' ग-घ. ६. 'कटतीति कटिल्लस्ततः कः' इति टीका. 'कचिल्लकः' ख; कठिल्लकः' ग-घ. ७. 'कठे' ग-घ. ८. 'गोमेदकः' ग-घ. ९. 'किन्दरा चण्डालवादित्रम्' इति टीका. 'कन्दरायाम्' ख-ग-घ. १०. 'जरातुरे' ख. ११. 'तरति तर्तरीकः 'कृपृवृञ्' इति बहुवचनादीके साधुः' इति टीका. 'कर्तरीकम्' इति ख. १२. 'पत्रसुन्दरे' ख. १३. 'दलाढकः' ख. १४. इतः परम् 'दासेरकस्तु धीवरे । दासीपुत्रे च करभे' इत्यप्युपलभ्यते पाठः ख-पुस्तके. १५. 'फणिज्झके' ग-घ. १६. 'गन्धहरिणे' ख. १७. 'बलाधिका' ग-घ.

कङ्कशृङ्गाटयोश्चापि मलिम्लुचस्तु तस्करे। वाते काश्मीरजं कुष्टे कुङ्कुमे पौष्करेऽपि च॥ १४२४
काश्मीरजातिविषयां क्षीराब्धिजं मौक्तिके। वशिरे क्षीराब्धिजस्तु चन्द्रे क्षीराब्धिजा श्रियाम्॥
ग्रहराजः शशिन्यर्के जघन्यजोऽनुजन्मनि। शूद्रे च द्विजराजस्तु [1]शेषे तार्क्ष्ये निशाकरे॥ १४२६
धर्मराजस्तु सुगते श्राद्धदेवे युधिष्ठिरे। भरद्वाजः पक्षिभेदे [2]बृहस्पतिसुतेऽपि च॥ १४२७
[[3]भारद्वाजो मुनौ भारद्वाजी वनपिचुद्रुमे।][4] भृङ्गराजो मधुकरे मार्कवे विहगान्तरे॥ १४२८
राजराजो नृपेशेन्द्रोः कुबेरेऽथ सकृत्प्रजः। [5]काके सिंहेऽथोच्चिङ्गटः कोपने मीनभिद्यपि॥ १४२९
करहाटः पद्मकन्दे दे[6]शद्रुमविशेषयोः। कार्यपुटोऽनर्थकारे क्षपणोन्मत्तयोरपि॥ १४३०
कामकूटो [7]वेश्याविभ्रमेष्टावथ कुटन्नटः। शोणके कैवर्तीमुस्ते कुण्डकीटस्तु जारतः॥ १४३१
विप्रीपुत्रे [8]दासीपतौ चार्वाकोक्तिविशारदे। खञ्जरीटस्तु खञ्जनेऽसिधाराव्रतचारिणोः[9]॥ १४३२
गाढमुष्टिस्तु कृपणे कृपाणप्रभृतावपि। चक्रवाटस्तु पर्यन्ते क्रियारोहे शिखातरौ[10]॥ १४३३
तुलाकोटिर्मानभेदेऽर्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च। नारकीटः स्वदत्ताशाविहन्तर्यश्मकीटके॥ १४३४
[11]प्रतिशिष्टः पुनः प्रत्याख्याते च प्रेषितेऽपि च। प्रतिकृष्टं तु गुह्ये स्याद्द्विरावृत्त्या च कर्षिते॥ १४३५
परपुष्टः कलकण्ठे परपुष्टा पणाङ्गना। चर्करीटस्तु तरुणादिस्तरोचिःकटाक्षयोः॥ १४३६
स्त्रीणां पयोधरोत्सङ्गकान्तदत्तनखेऽपि च। शिपिविष्टस्तु खल्वाटे दुश्चर्मणि पिनाकिनि॥ १४३७
[12]श्रुतिकटः प्राश्वलोहे प्रायश्चित्तभुजङ्गयोः। कलकण्ठः पिके पारावते हंसे कलध्वनौ॥ १४३८
कालकण्ठनीलकण्ठौ पीतसारे महेश्वरे। दात्यूहे ग्रामचटके खञ्जरीटे शिखावले॥ १४३९
कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि। कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के दन्तशठः पुनः॥ १४४०
जम्बीरे नागरङ्गे च कर्मरङ्गकपित्थयोः। पूतिकाष्ठं तु सरले देवदारुद्रुमेऽपि च॥ १४४१
सूत्रकण्ठः खञ्जरीटे द्विजन्मनि कपोतके। [13]हारिकण्ठः हारयुक्तकण्ठे परभृतेऽपि च॥ १४४२
अपोगण्डोऽतिभीरौ स्याच्छिशुके विकलाङ्गके। चक्रवाडं गणे चक्रवाडोऽद्रौ चक्रवालवत्॥ १४४३
[14]जलरुण्डः पयोरेणौ जलावर्ते भुजङ्गमे। देवताडो घोषकेऽग्नौ राहौ वातखुडा पुनः॥ १४४४
वात्यायां पिच्छिलस्फोटे वामायां वातशोणिते। अध्यारूढः समारूढेऽभ्य[15]धिकेऽङ्गारिणी पुनः १४४५
भास्करे त्यक्तदिक्षुह्योराथर्वणः पुरोधसि। अथर्वज्ञब्राह्मणे चाप्यारोहणं प्ररोहणे॥ १४४६
समारोहे सोपाने च स्यादुद्धरणमुन्नये। भुक्तोज्झितोन्मूलनयोरुत्क्षेपणमुदश्चनम्॥ १४४७

१. इत्यत्र 'शेषे तार्क्ष्ये निशाकरे। अमृतादिसमूहे च भवेत्' ग-पुस्तकेऽधिकः पाठः. २. 'शशाङ्के गरुडेऽपि च' ख. ३. 'मुनौ जीवसुतेऽपि च' ग-घ. ४. 'भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः' इति टीका. 'भरद्वाजः' ख. कोष्ठान्तर्गतपाठो ग-घ-पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'द्विके' ख. ६. 'पुष्प' ख. ७. 'धवे दास्याः' ख. ८. 'फलके' ख. ९. इतःपरम् 'गन्धकुटी मदिराया बुद्धाद्यायतनेऽपि च' ख. १०. इतःपरम् 'चतुःषष्टिश्चतुःषष्टिकलासु बहृचेऽपि च' ख. ११. 'प्रतिशिष्यते प्रतिशिष्टः' इति टीका. 'प्रतिसृष्ट.' ग-घ. १२. 'श्रुतिं शास्त्रं कटति श्रुतिकटः' इति टीका. 'श्रुतिकण्ठः' ग-घ. १३. 'हारी हारवान् मनोहरो वा कण्ठो गलः स्वरो वा यस्य हारिकण्ठः' इति टीका. 'हारकण्ठः' ख. १४. 'जलं रुणद्धि जलरुण्डः' इति टीका. 'जलरण्डः' ग-घ. १५. 'अत्र अप्यधिकेऽप्यभिधेयवत्। अङ्गारिणीह संध्या स्याद्भास्करत्यक्तदिश्यपि। आथर्वणोऽथर्वविदि ब्राह्मणे च पुरोधसि। आरोहणं समारोहे सोपाने च प्ररोहणे। आतर्पणं तु सौहित्ये विन्द्यादालिङ्गनेऽपि च। उत्क्षेपणं तु व्यजने धान्यमर्दनवस्तुनि। उदञ्चने चोद्धरणं स्यादुन्मूलन उन्नये। वाताद्यै च कामगुणो विषयाभोगयो रतौ। कार्षापणः कार्षिके स्यात्पणषोडशकेऽपि च। जीर्णपर्णस्तु निम्बे स्यात्खर्जूरी भूरुहेऽपि च॥' ख-पुस्तके एवं पाठः.

व्यञ्जनं धान्यमलनवस्तु कामगुणो रतौ । विषयाभोगयोश्चापि कार्षापणस्तु कार्षिके ॥ १४४८
पणं षोडशके चीर्णपर्णः खर्जूरनिम्बयोः । चूडामणिः काकचिञ्चाफले मूर्द्धमणावपि ॥ १४४९
जुहुराणोऽध्वर्युवह्न्योस्तण्डुरीणस्तु बर्बरे । तण्डुलाम्बुनि कीटे च तैलपर्णी तु सिल्हके ॥ १४५०
श्रीवासे चन्दने दाक्षायण्युमायां च भेषु च । रोहिण्यां च देवमणिर्विष्णुवक्षोमणौ हरे ॥ १४५१
अश्वस्य कण्ठावर्ते च नारायणस्तु केशवे । नारायणी शतावर्युमा श्रीर्निःसरणं मृतौ ॥ १४५२
उपाये गेहादिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च । निरूपणं विचारावलोकनयोर्निदर्शने ॥ १४५३
निस्तरणं तु निस्तारे तरणोपाययोरपि । निगरणं भोजने स्यान्निगरणः पुनर्गले ॥ १४५४
प्रकरणं स्यात्प्रस्तावे रूपकेऽथ प्रवारणम् । काम्यदाने निषेधे च पैररीणं तु पर्वणि ॥ १४५५
पर्णवृन्तरसे पर्णसिरायां घृतकम्बले । पैरायणं स्यादभीष्टे तत्पराश्रययोरपि ॥ १४५६
परवाणिर्धर्माध्यक्षे वर्षे पारायणं पुनः । कार्त्स्न्ये पारगतौ सङ्घे पीलुपर्ण्योषधीभिदि ॥ १४५७
मूर्वायां बिम्बिकायां च पुष्करिणी जलाशये । हस्तिन्यां कमलिन्यां च मीनाम्रीणस्तु खञ्जने ॥ १४५८
दर्दराम्रे रक्तरेणुः पलाशकलिकोद्गमे । सिन्दूरे रागचूर्णस्तु खदिरे मकरध्वजे ॥ १४५९
रेरिहाणो वरे रुद्रे लम्बकर्णः पुनश्छगे । अङ्कोठे वारवाणस्तु कूर्पासे कवचेऽपि च ॥ १४६०
विदारणं भेदने स्यात्संपराये विडम्बने । वैतरणी प्रेतनद्यां जनन्यामपि रक्षसाम् ॥ १४६१
शरवाणिः शरमुखे पदातौ शरजीविनि । शिखरिणी वृत्तभेदे रोमालीपेयभेदयोः ॥ १४६२
खीरले मल्लिकायां च समीरणः फणिज्झके । पान्थे वायौ संसरणं त्वसंबाधचमूगतौ ॥ १४६३
संसारे च समारम्भे नगरस्योपनिर्गमे । हस्तिकर्णः स्यादेरण्डे पलाशगणभेदयोः ॥ १४६४
अवदातस्तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः । अपावृतोऽपरायत्तेऽपिहितेऽवसितं गतौ ॥ १४६५
ऋद्धे ज्ञानेऽवसाने चाप्यवगीतं विगर्हिते । मुहुर्दृष्टेऽपवादे चात्याहितं तु महाभये ॥ १४६६
जीवनिरपेक्षकर्मण्यभिजातः कुलोद्भवे । न्याय्ये प्राज्ञेऽभिनीतस्तु न्याय्येऽमर्षिणि संस्कृते ॥ १४६७
अभियुक्तः पररुद्धे तत्परेऽन्तर्गतं पुनः । मध्यप्राप्तविस्मृतयोरङ्गारितं तु भस्मिते ॥ १४६८
पलाशकलिकोद्भेदे चातिमुक्तस्तु निष्कले । वासन्तिकायां तिनिशेऽप्यवध्वस्तोऽवचूर्णिते ॥ १४६९
सक्तनिन्दितयोश्चाधिक्षिप्तौ निहितभर्त्सितौ । अपचितिर्व्यये हानौ पूजायां निष्कृतावपि ॥ १४७०
अनुमितिः स्यादनुज्ञापौर्णमासीविशेषयोः । अनुशस्तिः पुनर्लोकापवादे प्रार्थनेऽपि च ॥ १४७१
उदास्थितश्चरे द्वाःस्थेऽध्यक्षे चोपाहितः पुनः । आरोपितेऽनलोत्पातेऽप्युपाकृत उपद्रवे ॥ १४७२
मन्त्रेण प्रोक्षितपशावुल्लिखितं तनूकृते । उत्कीर्णे चोपरक्तस्तु स्वर्भानौ व्यसनातुरे ॥ १४७३
राहुग्रस्तार्कशशिनोरुपचितः समाहिते । रुद्धे दग्धेऽथोज्जृम्भितस्तु स्फुटे चेष्टितेऽपि च ॥ १४७४
उद्ग्राहितमुपन्यस्ते बद्धमाहितयोरपि । उपसत्तिः सङ्गमात्रे प्रतिपादनसेवयोः ॥ १४७५
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्ब्यां शतावर्यां बलाभिदि । ऐरावतोऽहौ नागरङ्गे लकुचे त्रिदशद्विपे ॥ १४७६
ऐरावतं तु शक्रस्य ऋजुदीर्घशरासने । ऐरावती विद्युद्विद्युद्भिदोः शतह्रदा यथा ॥ १४७७

१. 'तैल पर्णेऽस्यास्तैलपर्णी' इति टीका. 'तिलपर्णी' ग-घ. २. 'द्विभामे' ग-घ. ३. 'पर्षिपणः' ख. ४. इतः परम् 'दण्डे कूर्मे पादपादे पर्वरीणं तु पर्वणि' इति ख. ५. 'परीरणम्' ग-घ. ६. 'मीनानामग्रवि मीनाग्र्यीणः' इति टीका. 'मीनाग्रीणः' ख; 'मीनाक्षीणः' ग-घ. ७. 'दर्दराम्रो वृक्षभेदः' इति टीका. 'दर्दुराम्रे' ख; 'दर्दराम्रे' ग-घ. ८. 'अपराश्रये' ग-घ. ९. 'वृद्धे' ख. १०. 'उरस्त्रे' ख. ११. 'ऋद्धे' ग-घ. १२. 'अद्रौ' ख. १३. 'खरित्' ख.

कलधौतं रूप्यहेम्नोः कलधौतः कलध्वनौ । कुहरितं तु रटिते पिकालापे रतस्वने ॥ १४७८
कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च । कृष्णवृन्ता माषपर्ण्यां पाटलाख्यद्रुमेऽपि च ॥ १४७९
गन्धवती सुरापुर्योः पृथ्वीयोजनगन्धयोः । गृहपतिर्गृही सत्री चन्द्रकान्तं तु कैरवे ॥ १४८०
चन्द्रकान्तो रत्नभेदे चर्मण्वती नदीभिदि । कदल्यां चित्रगुप्तस्तु कृतान्ते तस्य लेखके ॥ १४८१
दिवाभीतः काकरिपौ कुम्भिले कुमुदाकरे । दिवाकीर्तिर्नापिते स्यादुलूकेऽन्तावसायिनि ॥ १४८२
धूमकेतू वह्न्युत्पातौ नन्द्यावर्तो गृहान्तरे । तगरेऽथ नदीकान्तो निर्गुण्डीनिचुलाब्धिषु ॥ १४८३
नदीकान्ता लताजम्ब्वोः काकजङ्घौषधेऽपि च । नागदन्तो हस्तिदन्ते गेहान्निःसृतदारुणि ॥ १४८४
नागदन्ती श्रीहस्तिन्यां कुम्भाख्यभेषजेऽपि च । निस्तुषितं वर्जिते स्याद्वतत्वचि लघूकृते ॥ १४८५
निराकृतिरस्वाध्याये निराकारनिषेधयोः । प्रतिहतस्तु विद्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः ॥ १४८६
प्रणिहितं तु संप्राप्तनिहितयोः समाहिते । प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते निषिद्धे प्रेषितेऽपि च ॥ १४८७
प्रधूपिता क्लेशितायां रविगन्तव्यदिश्यपि । प्रव्रजिता तु मुण्डीर्यां तापस्यां मांसिकौषधौ ॥ १४८८
प्रजापतिर्ब्रह्मराजोर्जामातरि दिवाकरे । वह्नौ त्वष्टरि दक्षादौ प्रतिकृतिस्तु पूजने ॥ १४८९
प्रतिमायां प्रतीकारे प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये बोधे परिगतं गते ॥ १४९०
प्राप्तचेष्टितयोर्ज्ञाते पल्लवितं सपल्लवे । लाक्षारक्ते तते पञ्चगुप्तश्चार्वाकदर्शने ॥ १४९१
कमठे परिवर्तस्तु कूर्मराजे पलायने । युगान्ते विनिमये च परिघातस्तु घातने ॥ १४९२
अस्त्रे चाथ पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने । पाशुपतः शिवमर्त्ये पशुपत्यधिदैवते ॥ १४९३
पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्रुमे । पारापतः कलरवे गिरौ मर्कटतिन्दुके ॥ १४९४
पारापती तुलथलीफलगोपालगीतयोः । पुष्पदन्तस्तु दिग्नागे जिनभेदे गणान्तरे ॥ १४९५
पुष्पदन्तौ च चन्द्रार्कावेकोक्त्याथ पुरस्कृतम् । पूजिते स्वीकृते सिक्तेऽभिशस्तेऽग्रकृतेऽपि च ॥ १४९६
भोगवती तु सर्पाणां नगरे च सरित्यपि । रङ्गमाता जतुचुन्योर्लक्ष्मीपतिर्जनार्दने ॥ १४९७
पूगे लवङ्गवृक्षे च व्यतीपात उपद्रवे । योगभेदेऽपयाने च वनस्पतिर्द्रुमात्रके ॥ १४९८
विना पुष्पं फलेऽद्रौ च विनिपातस्तु दैवतः । व्यसने चावपाने च वैजयन्तो गुहे ध्वजे ॥ १४९९
इन्द्रालये वैजयन्ती त्वग्निमन्थपताकयोः । जयन्त्यां चं समाघातस्त्वाहवे घातनेऽपि च ॥ १५००
समाहितः समाधिस्थे संश्रुतेऽथ समुद्धतः । अविनीते समुत्कीर्णे समुद्रान्ता दुरालभा ॥ १५०१
कार्पासिका च स्पृक्का च सदागतिः सदीश्वरे । निर्वाणे पवमाने च सरस्वती सरिद्भिदि ॥ १५०२
वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि । सूर्यभक्तो बन्धुजीवे भास्करस्य च पूजके ॥ १५०३
हैमवत्यद्रिजा स्वर्णक्षीरी शुक्लवचाभया । अनीकस्थो रक्षिवर्जे युत्खले वीरमर्दने ॥ १५०४
चिह्ने गजशिक्षके चेतिकथा व्यर्थभाषणे । अश्रद्धेये नष्टधर्मेऽप्युदरार्थिविपन्मणौ ॥ १५०५

१. 'सुरा औषधिः' इति टीका. 'सुरा' ख-ग-घ. २. 'स्वाधिष्ठे' ग-घ. ३. 'भेषजे' ग-घ. ४. 'लाभे चेष्टितयोः' ख-ग-घ. ५. 'अङ्गान्तरे' ख. ६. 'पारमापतति पारापतः' इति टीका. 'पारावतः' ग-घ. ७. 'पारावती' ग. ८. 'चुन्दी कुट्टिनी' इति टीका. 'चेट्योः' ख. 'तुत्थ्योः ग-घ. ९. अतः परम् 'शुभ्रदन्ती पुष्पदन्तगजस्त्रियाम् । सुदन्त्या च' ख. १०. इतः परम् 'सेनापतिर्गुहेऽध्यक्षे हिमारातिः खगेऽनिले' इत्यधिकः पाठः ख-पुस्तके. ११. 'युधः खलं रणभूमिः' इति टीका. 'युत्खले वीरमर्दले' ख; 'अभ्यश्चये वीरमर्दले' ग-घ.

अब्धौ चित्ररथो विद्याधरे गन्धर्वसूर्ययोः । चतुष्पथश्चतुर्मार्गसंगमे ब्राह्मणेऽपि च ॥ १५०६
दशमीस्थः स्थविरे स्यात्क्षीणरोगे मृताशने । वानप्रस्थो मधूकद्रौ किंशुकाश्रमभेदयोः ॥ १५०७
अष्टापदश्चन्द्रमल्लयां लूतायां शरभे [3]गिरौ । कनके शारिफलकेऽभिमर्दो मन्थयुद्धयोः ॥ १५०८
स्यादभिस्यन्द आश्रावनेत्ररोगातिवृद्धिषु । अपवादस्तु निर्देशे निन्दाविश्रम्भयोरपि ॥ १५०९
उपनिषत्तु वेदान्ते रहस्यधर्मयोरपि । एकपदं तदाले स्यादेकपदी तु वर्त्मनि ॥ १५१०
कटुकन्दः शृङ्गवेरे शोभाञ्जनरसोनयोः । कुरुविन्दः पद्मरागे मुकुरव्रीहिभेदयोः ॥ १५११
कुल्माषे हिङ्गुले मुस्ते कोकनदं तु रक्तके । अम्भोजन्मकुमुदयोश्चतुष्पदो गवादिषु ॥ १५१२
स्त्रीणां करणभेदे च रक्तपादो मतङ्गजे । स्पन्दने च जनपदः स्यात्पुनर्जनदेशयोः ॥ १५१३
परिवादस्तु निन्दायां वीणावादनवस्तुनि । प्रियंवदः प्रियवादिनभश्चरविशेषयोः ॥ १५१४
पीठमर्दोऽतिविधाति नाट्योक्त्या नायकप्रिये । पुटभेदस्तु नगरातोद्ययोस्तटिनीमुखे ॥ १५१५
महानादो वर्षुकाब्दे महाध्वाने शयानके । गजे च मुचुकुन्दस्तु द्रुभेदे मुनिदैत्ययोः ॥ १५१६
मेघनादो मेघशब्दे वरुणे रावणात्मजे । विशारदो बुधे धृष्टे विष्णुपदं नभोऽब्जयोः ॥ १५१७
विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिद्वारिका चापि समर्यादं तु संनिधौ ॥ १५१८
मर्यादया च सहितेऽप्यनुबन्धोऽप्रयोगिणि । मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥ १५१९
दोषोत्पादेऽनुबन्धी तु हिक्कायां तृष्यति क्वचित् । अवरोधस्तु शुद्धान्ते तिरोधाने नृपौकसि ॥ १५२०
अवष्टब्धमविदूरे समाक्रान्तेऽवलम्बिते । अनिरुद्धश्चरे पुष्पचापसूनावनर्गले ॥ १५२१
आशाबन्धः समाश्वासे मर्कटस्य च वीतके । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धं तु वालुके ॥ १५२२
इक्षुगन्धा काशक्रोष्ट्री कोकिलाक्षेषु गोक्षुरे । उग्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्योश्छिक्किकौषधौ ॥ १५२३
उपलब्धिर्मतौ प्राप्तौ कालस्कन्धस्तु तिन्दुके । तमाले जीवकद्रौ च तीक्ष्णगन्धा वचौषधौ ॥ १५२४
शोभाञ्जने राजिकायां परिव्याधो द्रुमोत्पले । वेतसे महौषधं तु विषौशुण्ठ्यो रसोनके ॥ १५२५
ब्रह्मबन्धुर्निन्द्यविप्रे बान्धवे ब्राह्मणस्य च । समुन्नद्धस्तूर्ध्वबद्धे पण्डितंमन्यदृप्तयोः ॥ १५२६
अपाचीनं विपर्यस्तेऽपागर्थेऽभिजनः कुले । कुलध्वजे जन्मभूम्यामभिमानस्त्वहंकृतौ ॥ १५२७
हिंसायां प्रणये ज्ञानेऽवलग्नो मध्यलग्नयोः । अवदानमितिवृत्ते खण्डने शुद्धकर्मणि ॥ १५२८
अधिष्ठानं प्रभावेऽध्यासने नगरचक्रयोः । अनूचानः साङ्गवेदकोविदे विनयान्विते ॥ १५२९
अन्वासनं स्नेहबस्तौ सेवायामनुशोचने । अग्रजन्माग्रजे विप्रेऽन्तेवासी पुनरन्त्यजे ॥ १५३०
शिष्यप्रान्तगयोश्चाप्यायोधनं समरे वधे । आराधनं पाकप्राप्त्योः साधने तोषणेऽपि च ॥ १५३१
आच्छादनं तु वसने संविधानेऽपवारणे । आकलनं परिसंख्यालाह्ययोर्बन्धनेऽपि च ॥ १५३२
आतञ्चनं स्याज्जवने प्रीणनप्रतिवापयोः । आवेशनं भूतावेशे प्रवेशे शिल्पिवेश्मनि ॥ १५३३
आस्कन्दनं तिरस्कारे संशोषणसमीकयोः । आत्माधीनः सुते प्राणाधारे श्याले विदूषके ॥ १५३४

---

१. 'अतिवृद्धे' ख. २. 'प्रभेदयोः' ख. ३. 'कूर्मौ' ग-घ. ४. 'चतुष्पदं' ख. ५. 'रक्ताः पादा अस्य' इति टीका, 'चक्रपादः' ख. ६. 'प्रतिधृष्टे' ख-ग-घ. ७. 'अम्बुदध्वाने' ख. ८. 'शतह्रदा तु विद्युति ॥ वक्रेऽपि च समर्यादं मर्यादासहितेऽन्तिके । अनुबन्धोऽप्रयोगे स्याच्छिशौ मुख्यानुयायिनि ॥ प्रकृतस्यानुवर्ते च दोषस्योत्पादनेऽपि च । अनुबन्धी तृषा हिक्कावरोधस्तु नृपौकसि ॥ शुद्धान्ते च तिरोधाने गर्तादौ रोधनेऽपि च ।' ख-पुस्तकयोऽयं पाठः. ९. 'तृषिते' ग-घ. १०. 'अवलम्बिनि' ग-घ. ११. 'मर्कटवासको लूतापुटम्' इति टीका, 'वासकि' ग-घ. १२. 'शुण्ठ्या विषरसोनयोः' ग-घ. १३. 'परिवेषे' ग-घ.

आत्मयोनिः स्मरे वेधस्युद्वर्तनं विलेपने । अपावृत्तावुत्पतने स्यादुपासनमासने ॥ १५३५
शुश्रूषायां शराभ्यासेऽप्युपधानं तु गण्डके[1] । व्रते विशेषे[2] प्रणये स्यादुत्पतनमुत्प्लुतौ[3] ॥ १५३६
उत्पत्तावुदयनस्तु वत्सराजे घटोद्भवे । उत्सादनं समुद्वेल्लेद्वर्तनोद्वाहनेऽप्यथ[4] ॥ १५३७
उद्वाहनं द्विसीले[5] स्यादुद्वाहनी वराटके । कपीतना गर्दभाण्डशिरीषाम्रातपिप्पलाः ॥ १५३८
कलध्वनिः परभृते पारापत[6]कलापिनोः । कात्यायनो वररुचौ कात्यायनी तु पार्वती ॥ १५३९
कापायवस्त्रविधवार्धवृद्धमहिलापि च । कामचारी कलविङ्के स्वेच्छाचारिणि कामुके ॥ १५४०
कारन्धमी धातुवाद[7]निरते कांस्यकारिणि । किष्कुपर्वा पोटगले स्यादिक्षुत्वचिसारयोः ॥ १५४१
कुचन्दनं वृक्षभेदे पत्राङ्गे रक्तचन्दने । कुम्भयोनिर्द्रोणेऽगस्तौ कृष्णवर्त्मा विधुंतुदे ॥ १५४२
दुराचारे हुताशे च गवादनीन्द्रवारुणी । घासस्थानं गवादीनां गदयित्नुः शरासने ॥ १५४३
जल्पाके पुष्पचापे च घनाघनो निरन्तरे । वासवे घातुके मत्तगज[8]वर्षुकवारिदे ॥ १५४४
घोषयित्नुः पिके विप्रे चिरंजीवी तु वायसे । अजे च चित्रभानुस्तु हुताशनदिनेशयोः ॥ १५४५
जलाटनः कङ्कखगे जलाटनी जलौकसि । तपोधना तु मुण्डीर्यां तपोधनस्तपस्विनि ॥ १५४६
तपस्विनी पुनर्मांसी कटुरोहिणिकापि च । तिक्तपर्वा हिलमोचीगडूचीमधुयष्टिषु ॥ १५४७
देवसेनेन्द्रकन्यायां सैन्ये दिविषदामपि । नागाञ्जना[9] नागयष्टौ द्विरदस्य च मुद्गरे ॥ १५४८
निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्याससमर्पणे । निधुवनं रते कम्पे निर्वासनं तु मारणे ॥ १५४९
पुरादेश्च बहिष्कारे निरसनं निसूदने[10] । निष्ठीवने निरासे च निशमनं निशामनम्[11] ॥ १५५०
निरीक्षणश्रवणयोर्निर्भर्त्सनमलक्तके । खलीकारे प्रजननं प्रगमे[12] योनिर्जन्मनोः[13] ॥ १५५१
प्रणिधानमभियोगे समाधानेप्रवेशयोः[14] । प्रयोजनं कार्यहेत्वोः स्यात्प्रवचनमागमे । १५५२
प्रकृष्टवचने प्रस्फोटनं सूर्पे[15] प्रकाशने । ताडने प्रतिपन्नस्तु विशीर्णते[16]ऽङ्गीकृतेऽपि च ॥ १५५३
प्रतियत्नः संस्कारे स्यादुपग्रहणलिप्सयोः । प्रहसनं तु प्रहासाक्षेपयो रूपकान्तरे ॥ १५५४
प्रतिमानं प्रतिबिम्बे गजदन्तद्वयान्तरे । प्रसाधनी कङ्कतिकासिद्ध्योः प्रसाधनं पुनः ॥ १५५५
वेषे प्रचलाकी[17] सर्पे[18] मयूरेऽथ पयस्विनी । विभावर्यां गोधेन्वां च पुण्यजनस्तु सज्जने ॥ १५५६
गुह्यके यातुधाने च पृथग्जनोऽधमे जडे । पृष्टशृङ्गी भीमसेने षण्डसैरिभयोरपि ॥ १५५७
महाधनं महामूल्ये सिल्हके चारुवाससि । महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽप्यथ महामुनिः॥१५५८
अगस्तिकुस्तुम्बुरुणोर्मालुधानी लताभिदि[19] । मालुधानो मातुलाहौ मातुलानि पुनः शणे॥ १५५९
कलापे मातुलपत्न्यां रसायनो विहङ्गमे । पक्षीन्द्रे रसायनं तु जराव्याधिजिदौषधे ॥ १५६०
राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिपत्रके[20] । वर्धमानो वीरजिने[21] स्वस्तिकैरण्डविष्णुषु ॥ १५६१
प्रश्नभेदे शरावे च विरोचनोऽग्निसूर्ययोः । प्रह्लादनन्दने चन्द्रे विहेठनं विडम्बने ॥ १५६२
हिंसायां मर्दने विस्मापनाख्या कुहके[22] स्मरे । गन्धर्वनगरे चापि विष्वक्सेनो जनार्दने[23] ॥ १५६३

१. 'गण्डुके' ग. २. 'विशे च' ग-घ. ३. 'लेल्यो' ख. ४. 'पु च' ख-ग-घ. ५. 'द्वाभ्यां संगतं द्विसीलं द्विःकृष्टमित्यर्थः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. ६. 'पारावत' ग-घ. ७. 'वादे' ग-घ. ८. 'मत्तगजे' ख-ग-घ. ९. 'नागानामञ्जनमनया नागाञ्जना' इति टीका. 'नागाङ्गना नागपत्न्यां' ग-घ. १०. 'निपूदने' ख. ११. 'निदर्शने' ग-घ. १२. 'प्रगमने यो' ख; 'प्रगते यो' ग-घ. १३. 'योनिजन्मयोः' ग-घ. १४. 'प्रयोगयोः' ग-घ. १५. 'सौर्पे' ख; 'शूर्पे' ग-घ. १६. 'विक्रान्ते' ग घ. १७. 'प्रचलाकः कलापोऽस्त्यस्येति प्रचलाकी' इति टीकाकारः. १८. 'सैरिभ' ख-ग-घ. १९. 'भिदौ' ग-घ. २०. 'त्रिपत्रकः किंशुकः' इति टीका. 'त्रिपक्षके' ग-घ. २१. 'वीरजने' ख. २२. 'कुहकमिन्द्रजालम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. २३. 'जनार्दनः' ग-घ.

विष्वक्सेना तु फलिनी विश्राणनं विहायिते । संप्रेषणे परित्यागे विहननं तु पिञ्जने ॥ १५६४
वधेऽथ विश्वकर्मार्के मुनिभिद्देवशिल्पिनोः । विघ्नकारी विघातस्य कारके घोरदर्शने ॥ १५६५
विलेपनी स्याद्यवाग्वां चारुवेषस्त्रियामपि । वृक्षादनो मधुच्छत्रे चलपत्रकुठारयोः ॥ १५६६
वृक्षादनी तु वन्दायां विदार्यां गन्धकौषधे । वृषपर्वा तु भृङ्गारहरदैत्यकशेरुषु ॥ १५६७
विरोधनो रविसुते सुगते बलिदानवे । श्वेतधामा घनसारे कलानाथाब्धिफेनयोः ॥ १५६८
श्लेष्मघना तु केतक्यां मल्ल्यामथ समापनम् । परिच्छेदे समाधाने समाप्तिवधयोरपि ॥ १५६९
संमूर्च्छनमभिव्याप्तौ मोहे सनातनोऽच्युते । पितॄणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे ॥ १५७०
सदादानो गन्धगजे हेरम्बेऽभ्रमतङ्गजे । संयमनं व्रते बन्धे संयमनी यमस्य पूः ॥ १५७१
समादानं समीचीनग्रहणे नित्यकर्मणि । समापन्नं वधे क्लिष्टे समाप्तप्राप्तयोरपि ॥ १५७२
संवदनं तु संवादे समालोचे वशीकृतौ । समुत्थानं निदानेऽभियोगे संवाहनं पुनः ॥ १५७३
वाहनेऽङ्गमर्दने च संप्रयोगी तु कामुके । कलाकेलौ सुप्रयोगे सरोजिनी सरोरुहे ॥ १५७४
सरोरुहिण्यां कासारे स्तनयित्नुः पयोमुचि । मृत्यौ स्तनिते रोगे च सारसनमुरश्छदे ॥ १५७५
काञ्च्यां च सामयोनिस्तु समोत्थे द्रुहिणे गजे । सामिधेनी समीद्धचोः सुयामुनो जनार्दने॥ १५७६
वत्सराजे प्रसादेऽद्रिभेदे चाथ सुदर्शनः । विष्णोश्चक्रे सुदर्शन्यमरावत्यां सुदर्शना ॥ १५७७
अज्ञायामौषधीभेदे मेरुजम्ब्वां सैरीभिदि । सौदामिनी तडिद्भेदतडितोरप्सरोभिदि ॥ १५७८
हर्षयित्नुः सुते स्वर्णेऽवलेपो गर्वलेपयोः । दूषणेऽप्यपलापस्तु प्रेमापह्नवयोरपि ॥ १५७९
उपतापो गदे तापे जलकूप्यन्धुगर्भके । सरस्यां जीवपुष्पं तु दमनके फणिज्जके ॥ १५८०
नागपुष्पस्तु पुन्नागे चम्पके नागकेसरे । परियापो जलस्थाने पर्युप्तिपरिवारयोः ॥ १५८१
पिण्डपुष्पं जपायां स्यादशोके सरसीरुहे । बहुरूपः स्मरे विष्णौ सरटे घूणके शिवे ॥ १५८२
मेघपुष्पं तु नादेये पिण्डाभ्रे सलिलेऽपि च । विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि ॥ १५८३
वृकधूपो वृक्षधूपे सिल्हकेऽथ वृषाकपिः । वासुदेवे शिवेऽग्नौ च हेमपुष्पं तु चम्पके ॥ १५८४
अशोकद्रौ जपापुष्पे राजजम्बूस्तु जम्बुभित् । पिण्डखर्जूरवृक्षश्चाप्यवष्टम्भस्तु काञ्चने ॥ १५८५
संरम्भारम्भयोः स्तम्भे शातकुम्भोऽश्वमारके । शातकुम्भं तु कनकेऽभ्यागमः समरेऽन्तिके॥ १५८६
घाते रोधेऽभ्युपगमेऽनुपमस्तु मनोरमे । अनुपमा सुप्रतीकस्त्रियामुपगमः पुनः ॥ १५८७
अङ्गीकारेऽन्तिकगतावुपक्रमस्तु विक्रमे । उपधायां तदाद्याचिख्यासाचिकित्सयोरपि ॥ १५८८
आरम्भेऽथ जलगुल्मो जलावर्तेऽम्बुचत्वरे । कमठे दण्डयामस्तु दिवसे कुम्भजे यमे ॥ १५८९
प्रवङ्गमः कपौ भेके पराक्रमस्तु विक्रमे । सामर्थ्ये चाभियोगे च महापद्मः पुनर्निधौ ॥ १५९०

१. 'वेध' ग-घ. २. 'विदारीगन्धयोरपि' ख. ३. 'रविविष्णुसुते च' ग-घ. ४. 'समाचीन' ग-घ. ५. 'उ-मुत्थीयतेऽस्मिन्निति समुत्थानम्' इति टीका. 'समुत्थाने' ग-घ. ६. 'मृतौ स्तमिते' ग-घ. ७. 'द्रुहिणो ग' ग-घ. ८. 'सुखेन दृश्यते सुदर्शनः 'शासूसुधीस्यनः' पुंसि 'वाचस्पति'स्तु 'चक्रं सुदर्शनोऽस्त्रियामित्याह'—यथा—'कस्य नेष्यति वपुः पदबन्धुता बन्धुरेण जगता सुदर्शनः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. 'सुदर्शनम्' ख-ग-घ. ९. 'सुरा' ग-घ. १०. इत ऊर्ध्वम् 'परिकम्पो भये कम्पे भासरूपोऽश्वरम्ययोः' इत्यधिकः पाठः ख-पुस्तके. ११. 'नादे स्यात् पि' ग-घ. १२. 'विरोधोक्ता' ग-घ. १३. 'सरम्भारम्भयोः' ग-घ. १४. 'भवेदयम्' ग-घ. १५. 'उपमारहितेऽनुपमेऽप्यामुप' ग-घ. १६. 'उपगमस्तु' ख. १७. 'प्रवेण गच्छति प्रवङ्गमः' इति टीका. 'प्लवङ्गमः' ख-ग-घ.

नागसंख्याभिदोर्यातयामो भुक्तसमुज्झिते । जीर्णे च सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि ॥ १५९१
अनुशयः पश्चात्तापे दीर्घद्वेषानुबन्धयोः । अन्वाहार्यममावास्याश्राद्धमिष्टेश्च दक्षिणा ॥ १५९२
अवश्यायो हिमे दर्पेऽप्यपसव्यं तु दक्षिणे । प्रतिकूलेऽन्तशय्या[1] भूशय्या पितृवनं मृतिः[2] ॥ १५९३
उपकार्या राजगेहमुपकारोचितापि च । चन्द्रोदयौ शश्युदयोल्लोचौ चन्द्रोदयौषधी ॥ १५९४
जलाशयमुशीरे स्याज्जलाशयो जलाश्रये । तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गतरुताप्ययोः[3] ॥ १५९५
तृणशूल्यं[4] मल्लिकायां केतकीशाखिनः फले । धनञ्जयो नागभेदे ककुभे देहमारुते ॥ १५९६
पार्थेऽग्नौ निरामयस्तु स्यादिड्डिक्के[5] गतामये । प्रतिभयं भये भीष्मे प्रतिश्रयः सभौकसोः ॥ १५९७
परिधायः परिकरे जलस्थाननितम्बयोः । पाञ्चजन्यः पोटगले शङ्खे दामोदरस्य च ॥ १५९८
पौरुषेयं पुरुषेण कृतेऽस्य[6] च हिते वधे । समूहे च विकारे च फलोदयो सुलाभयोः ॥ १५९९
बिलेशयो मूषिकेऽहौ भागधेयः पुनः करे । दायादे भागधेयं तु भाग्ये महालयः पुनः ॥ १६००
तीर्थे विहारपरमात्मनोर्महोदयं पुरे । महोदयः स्वाम्यमुक्त्योर्महामूल्यं महार्घके ॥ १६०१
पद्मरागमणौ मार्जालीयः शूद्रबिडालयोः । शरीरशोधने रौहिणेयो वत्से बुधे बले ॥ १६०२
समुच्छ्रयो[7] वैरोन्नत्योः समुदायो[8] गणे रणे । समुदयस्तूद्गमेऽपि[9] संपरायस्तु संयुगे ॥ १६०३
आपद्युत्तरकाले च स्यात्समाह्वय आहवे । पशुभिः पक्षिभिर्द्यूते स्थूलोच्चयो वरण्डके ॥ १६०४
गजानां मध्यमगते गण्डाश्माकात्स्न्र्ययोरपि । हिरण्मयो लोकधातौ सौवर्णेऽभिमरो वधे ॥ १६०५
स्वबलसाध्वसे युद्धेऽवसरो वत्सरे क्षणे[10] । अरुष्करं[11] व्रणकरे[12] भल्लातकफलेऽपि च ॥ १६०६
अश्वतरो नागभेदे वेसरेऽनुत्तरः पुनः । निरुत्तरे च[13] श्रेष्ठे चावस्करो गूह्य[14]गुह्ययोः ॥ १६०७
अभिहारः [15]संनहने [16]चौरिकोद्यमयोरपि । अवहारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ[17] ग्राहचौरयोः ॥ १६०८
निमन्त्रणोपनेतव्ये[18]ऽलंकारः कङ्कणादिषु । उपमादावकूपारः कूर्मराजसमुद्रयोः ॥ १६०९
अवतारस्तु नद्यादितीर्थेऽवतरणेऽपि च । अग्निहोत्रोऽनले हव्येऽसिपत्रो नरकान्तरे ॥ १६१०
कोशकारेऽर्धचन्द्रस्तु गलहस्तेन्दुखण्डयोः । चन्द्रके बाणभेदे चार्धचन्द्रा त्रिवृताभिदि ॥ १६११
आत्मवीरो बलवति स्यालपत्रे[19] विदूषके । आडम्बरस्तु संरम्भे बृंहिते तूर्यनिस्वने ॥ १६१२
इन्दीवरं नीलोत्पलमिन्दीवरा शतावरी । उपकारस्तूपकृतौ विकीर्णकुसुमादिषु ॥ १६१३
उपचारस्तु लंञ्चायां[20] व्यवहारोपचर्ययोः[21] । उदुम्बरः कुष्ठभेदे देहल्यां[22] पण्डके तरौ ॥ १६१४
उदुम्बरं ताम्र उपह्वरं रहसि संनिधौ । उद्दन्तुरः कराले स्यादुत्तुङ्गोत्कटदन्तयोः ॥ १६१५
औदुम्बरो यमे रोगभेदे कर्मकरोऽन्तके । भृतिजीविनि भृत्ये च कर्मकरी[23] तु बिम्बिका ॥ १६१६

१. 'अनशय्या' ख. २. 'भृतिः' ग-घ. ३. 'ताप्यो विटमाक्षिकः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. ४. 'तृणैः शूल्यते तृणशूल्यम्' इति टीका. 'तृणमूल्यं' ख; 'तृणशून्यं' ग-घ. ५. 'इडिकः शिशुवाहकः' इति टीका. 'एडके' ख; 'इडिक्के' ग-घ. ६. 'अप्यवहिते' ख. ७. 'समुच्छ्रयणं समुच्छ्रयः' इति टीका. 'समुच्छ्रेयः' ग-घ. ८. 'समुदयनं समुदयः' इति टीका. 'समुदायः' ग-घ. ९. 'अपिशब्दाद्रणे रणेऽपि' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. १०. इत उत्तरम् 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. ११. 'अरुः करोति अरुष्करम्, समासे समस्तस्येति षत्वम्' इति टीका. 'अरुस्करं' ग-घ. १२. 'व्रणकारे' ख. १३. 'अतिश्रेष्ठे च' ख. १४. 'गोप्य' ग-घ. १५. 'संहनने' ख. १६. 'चौर्यमयपयोरपि' ग-घ. १७. 'विश्रामे' ग-घ. १८. 'निमन्त्रणोपनेतव्यं शर्करादि स्वादूकृतं भक्ष्यम्' इति टीका. 'निमन्त्रणेऽपनेतव्ये' ग-घ. १९. 'स्यालपुत्रे' ख; 'स्याले पुत्रे' ग-घ. २०. 'सेवायाम्' ग-घ. २१. 'चार्ययोः' ग-घ. २२. 'देहल्यां' ख-ग-घ. २३. 'कर्मकारी' ग-घ.

मूर्वा च कर्णिकारस्तु कृतमाले द्रुमोत्पले । करवीरो हयमारे कृपणे दैत्यभिद्यपि ॥ १६१७
करवीरी पुत्रवत्यां सद्गव्यामदितावपि । कलिकारस्तु धूम्याटे पीतमुण्डकरञ्जयोः ॥ १६१८
कर्णपूरः स्याच्छिरीषे नीलोत्पलवसन्तयोः । कटंभरा प्रसारिण्यां गोलायां गजयोषिति ॥ १६१९
कलम्बिकायां रोहिण्यां वर्षाभूमूर्वयोरपि । कालञ्जरो भैरवाद्योर्योगिचक्रस्य मेलके ॥ १६२०
कादम्बरं दधिसारे शीधुमद्यप्रभेदयोः । कादम्बरी कोकिलायां वाणीशारिकयोरपि ॥ १६२१
कुम्भकारः कुलाले स्यात्कुम्भकारी कुलत्थिका । कृष्णसारः शिंशपायां मृगभेदे स्नुहीतरौ॥१६२२
गिरिसारः पुनर्लोहे लिङ्गे मलयपर्वते । घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे ॥ १६२३
चर्मकारः पादूकृति चर्मकार्यौषधीभिदि । चक्रधरो विष्णुसर्पचक्रिषु ग्रामजालिनि ॥ १६२४
चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरपि । चित्राटीरो घण्टाकर्णबलिच्छागास्रबिन्दुभिः ॥ १६२५
अङ्कितभाले चन्द्रे च तालपत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डायां तुङ्गभद्रो मदोत्कटे ॥ १६२६
तुङ्गभद्रा नदीभेदे तुलाधारस्तुलागुणे । वाणिजे तुँण्डकेरी तु कर्पासी बिम्बिकापि च ॥ १६२७
तोयधारो जलधरे सुनिषण्णाख्यभेषजे । दशपुरं पत्तने स्यान्मुस्तायां नीवृदन्तरे ॥ १६२८
दण्डधारो यमे राज्ञि दण्डयात्रा तु दिग्गजे । संयाने वरयात्रायां दिगम्बरस्तु शंकरे ॥ १६२९
अन्धकारे क्षपणके स्याद्वस्त्ररहितेऽपि च । दुरोदरः पुनर्द्यूते द्यूतकारे पणेऽपि च ॥ १६३०
देहयात्रा यमपुरीगमने भोजनेऽपि च । द्वैमातुरो जरासंधे हेरम्बेऽथ धराधरः ॥ १६३१
कृष्णेऽद्रौ धाराधरस्तु पयोदकरवालयोः । धाराङ्कुरः शीकरे स्यान्नासीरे जलदोपले ॥ १६३२
धार्तराष्ट्रः कौरवेऽही कृष्णास्योङ्घ्रिसितच्छदे । धुन्धुमारो गृहधूमे नृपभेदेन्द्रगोपयोः ॥ १६३३
पदालिकेऽप्यथ धुरंधरो धुर्ये धवद्रुमे । धृतराष्ट्रः खगे सर्पे सुराज्ञि क्षत्रियान्तरे ॥ १६३४
धृतराष्ट्री हंसपद्यां नभश्चरः खगेऽम्बुदे । विद्याधरे समीरे च निशाचरस्तु राक्षसे ॥ १६३५
सर्पे घूके शृगाले च निशाचरी तु पांसुला । निषद्वरः स्मरे पङ्के निषद्वरी पुनर्निशि ॥ १६३६
नीलाम्बरो बलभद्रे राक्षसे क्रूरलोचने । प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे प्रतीकारः समे भटे ॥ १६३७
प्रतिसरश्चमूपृष्ठे नियोज्यकरसूत्रयोः । मन्त्रभेदे व्रणशुद्धावारक्षे मण्डने स्रजि ॥ १६३८
कङ्कणेऽथ परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढे गात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोर्गणे ॥ १६३९
परिवारः परिजनेऽसिकोशेऽथ परम्परः । मृगभेदे प्रपौत्रादौ परम्परान्वये वधे ॥ १६४०
परिपाट्यां परिसरः प्रान्तभूदेवयोर्मृतौ । पक्षचरो यूथभ्रष्टपृथक्चारिगजे विधौ ॥ १६४१
पयोधरः कुचे मेघे कोशकारे कशेरुणि । नौलिकेरे पात्रटीरस्त्वपव्यापारमन्त्रिणि ॥ १६४२

१. 'करञ्जो वृक्षः' इति टीका. 'करण्डयोः' ग-घ. २. 'सीधु' ख; 'सिन्धु' ग-घ. ३. 'वीणाद्या' ख; 'वाणीसा' ग-घ. ४. 'अहौ' ग-घ. ५. 'इङ्गमद्भुतम्' इति टीका. 'इङ्गवि' ग-घ. ६. 'घण्टाकर्णो यक्षस्तस्य बलिनिमित्तं यो हतश्छागस्तस्यास्रं रक्तं तस्य बिन्दवस्तैरङ्कितं भालं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः' इति टीका. ७. 'तुण्ड्यते तुण्डकेरी' इति टीका. 'तुण्डकारी' ख. ८. 'कर्पासी वमनी' इति टीका. 'कार्पासी' ग-घ. ९. 'तोयं धरति तोयधारः' इति टीका. 'तोयाधारः' ख. १०. 'धारां धरति धाराधरः' इति टीका. 'धाराधारः' ख. ११. 'सुनासीरे शीकरे जलदोपले' ख. १२. 'अङ्घ्र्यसित' ग-घ. १३. 'पदालिकमौषधीभेदः' इति टीका. 'पलादि' ख; 'पादालि' ग-घ. १४. 'धुरा धारयति धुरंधरः, धारेर्धचेति खः' इति टीका. 'धुरंधुरः' ख. १५. 'सृगाले' ग-घ. १६. 'आरक्षे गजललाटमर्मणि' इति टीका. 'व्रणशुद्धे चारक्षे' ग-घ. १७. 'पक्षे चरति पक्षचरः' इति टीका. 'पक्षधरः' ग-घ. १८. 'कसेरु' ख. १९. 'नारिकेरे' ग-घ.

लोहकांसे रजपात्रे सिंहाणकहुताशयोः । पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वये ॥ १६४३
पारिभद्रो तु मन्दारनिम्बौ पीताम्बरोऽच्युते । नटे[2]ऽपि पूर्णपात्रं तु जलादिपूर्णभाजने ॥ १६४४
वर्द्धापके[3] बलभद्रस्त्वनन्ते बलशालिनि । बलभद्रा कुमार्यां स्यात्त्रायमाणौषधावपि ॥ १६४५
वार्वटीर[4]स्त्रपुण्यास्त्रारध्न्यङ्कुरे गणिकासुते । बिन्दुतन्त्रं पुनः शारिफलके चतुरङ्गके ॥ १६४६
महावीरोऽन्तिमजिने परपुष्टे जराटके । तार्क्ष्ये कर्के पवौ शूरे सिंहे मखहुताशने ॥ १६४७
महामात्रः प्रधाने स्या[5]दारोहकसमृद्धयोः । मणिच्छिद्रा तु मेदायामृषभाख्यौषधावपि ॥ १६४८
रथकारस्तक्षणि स्यान्माहिष्यात्[6]करणीसुते । रागसूत्रं पट्टसूत्रे तुलासूत्रेऽपि च क्वचित् ॥ १६४९
लम्बोदरः स्यादु[7]ध्माने प्रमथानां च नायके । लक्ष्मीपुत्रो हये कामे व्यवहारः स्थितौ पणे ॥ १६५०
द्रुभेदेऽथ व्यतिकरो व्यसनव्यतिषङ्गयोः । वक्रनक्रौ[8] खलशुको विश्वंभरोऽच्युतेन्द्रयोः ॥ १६५१
विश्वंभरा तु मेदिन्यां विभाकरोऽग्निसूर्ययोः । विश्वकद्रुस्तु मृगयाकुकुरे पिशुने ध्वनौ ॥ १६५२
वीरभद्रो वीरणेऽश्वमेधाश्वे वीरसत्तमे । वीरतरो वीरश्रेष्ठे शूरे[9] वीरतरं पुनः ॥ १६५३
वीरणे वीतिहोत्रस्तु दिवाकरहुताशयोः । शतपत्रो दार्वाघाटे राजकीरमयूरयोः ॥ १६५४
शतपत्रं तु राजीवे संप्रहारो गतौ रणे । सहचरः पुनर्झिण्ट्यां[10] वयस्ये प्रतिबन्धके ॥ १६५५
समाहार[11]स्तु संक्षेपे एकत्रकरणेऽपि च । समुद्रारुर्ग्राहभेदे सेतुबन्धे[12] तिमिङ्गिले ॥ १६५६
सालसारस्तरौ हिङ्गौ सुकुमारस्तु कोमले । पुण्ड्रेऽक्षौ सूत्रधारस्तु शिल्पिभेदे नटेन्द्रयोः ॥ १६५७
अतिबलः स्यात्प्रबलेऽतिबला तु बलाभिदि । अक्षमाला त्वक्षसूत्रे वसिष्ठस्य च योषिति ॥ १६५८
अङ्कपाली परीरम्भे स्यात्कोट्यामुपमातरि । उलूखलो गुग्गुलो[13]दूखले कलकलः पुनः ॥ १६५९
कोलाहले सर्जरसे कन्दरालो[14] जटि द्रुमे । गर्दभाण्डेऽप्यथ कमण्डलू पर्कटिकुण्डिके[15] ॥ १६६०
कुतूहलं शस्तेऽद्भुते खतमालो बलाहके । धूमेऽथ गण्डशैलोऽद्रिच्युतस्थूलाश्मभालयोः ॥ १६६१
गन्धफली तु प्रियङ्गौ चम्पकस्य[16] च कोरके[17] । जलाञ्चलं तु शैवाले स्रतश्च[18] जलनिर्गमे ॥ १६६२
दलामलं पुनर्दमनके[19] मरुबकेऽपि च । ध्वनिलाला[20] तु वल्लक्यां वेणुकाहलयोरपि ॥ १६६३
परिमलो विमर्दोत्थे हृद्यगन्धे विमर्दने । पोटगलो नलकाशे झषे बहुफलः पुनः ॥ १६६४
नीपे बहुफला[21] फलगौ भस्मतूलं पुनर्हिमे । ग्रामकूटे पांसुवर्षे[22] भद्रकाल्यौषधीभिदि ॥ १६६५
गन्धोल्यां हरपत्न्यां च महाकालो महेश्वरे । किंपाके गणभेदे च मदकलो मदद्विपे[23] ॥ १६६६
मदेनाव्यक्तवचने महानीलो मणेर्भिदि । नागभेदे भृङ्गराजे महाबलो बलीयसि ॥ १६६७
वायौ महाबलं सीसे महाबला बलाभिदि । मणिमाला हारे[24] स्त्रीणां दशनक्षतभिद्यपि ॥ १६६८

१. 'पिङ्गले च हु' ख. २. 'नटे च पीतसारस्तु गोमेदकमणौ स्मृतः । मलयजे पू' ख-पुस्तक एवं पाठः. 'तटे च' ग-घ. ३. 'वर्द्धनं वर्द्धस्तस्यातिरापको वर्द्धापकः' इति टीका. ४. 'वर्वटीरः' ख. ५. 'च भारोह' ख. ६. 'वैश्याशूद्रायां जाता करणी' इति टीका. ७. 'उद्गता ध्मानो वायुरस्य उद्ध्मानः' इति टीका. 'आचूने' ख-ग-घ. ८. 'वक्रं नक्रं नासिकास्य वक्रनक्रः' इति टीका. 'वक्रनखौ' ख. ९. 'शवे' ग-घ. १०. 'झिण्टी' औषधिः. ११. 'समारोहः' ख. १२. 'सेतुभेदे' ख. १३. 'गुग्गुलौ कण्डने' ख; 'गुग्गुलोदुम्बरे' ग-घ. १४. 'कन्दरां लाति कन्दरालः' इति टीका. 'कण्डरालः' ग-घ. १५. 'कण्डिके' ग-घ. १६. 'चपकस्य' ग-घ. १७. इतःपरम् 'चक्रवालोऽद्रिभेदे स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. १८. 'साताश्च' ख. १९. 'दमनके तथा मरु' ख. २०. 'ध्वनिं लालयति ध्वनिलाला' इति टीका. 'ध्वनिनाला' ग-घ. २१. 'बहुफली' ग-घ. २२. 'पांशु' ग-घ. २३. 'मदद्विपे मदवति द्विपे' इति टीका. 'मदद्विपे' ख-ग-घ. २४. 'स्त्रियां हारे द' ख; 'हारे स्त्रीणां द' ग-घ.

मुक्ताफलं घनसारे मौक्तिके लवलीफले । मृत्युफलो महाकाले मृत्युफली च कदलीषु ॥ १६६९
यवफलो मांसिकाया कुटजत्वचि सारयो । वायुफल तु जलदोपले शक्रशरासने ॥ १६७०
वातकेलिः कलालापे पिङ्गाना दन्तलेखने । विचकिलो दमनके मल्यामथ बृहन्नलः ॥ १६७१
महापोटगले पार्थे सदाफल उदुम्बरे । नालिकेरे स्कन्धफले हस्तिमल्लः सुरद्विपे ॥ १६७२
विभेदे हलाहलस्तु हैयवालोरगे विषे । ज्येष्ठया च हरिताली तु दूर्वागमनरेखयो ॥ १६७३
कृपाणलतिकाया चानुभावो भावसूचने । प्रभावे निश्चये चापह्नवः स्नेहापलापयो ॥ १६७४
अभिषवः क्रतौ मद्यसंधानस्नानयोरपि । आदीनवः पुनर्दोषे परिक्लिष्टदुरन्तयो ॥ १६७५
उपप्लवो राहूत्पातौ कुशीलवस्तु चारणे । प्राचेतसे याचके च जलबिल्वस्तु कर्कटे ॥ १६७६
जलचत्वरे पश्चाङ्गे जीवञ्जीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च धामार्गवस्तु घोषके ॥ १६७७
अपामार्गेऽप्यथ परिप्लवावाकुलचञ्चलौ । पराभवस्तिरस्कारे नाशे पारशवोऽयसि ॥ १६७८
शूद्राया विप्रतनये तनये च परस्त्रिया । पुटग्रीवस्तु गर्गर्या ताम्रस्य कलशेऽपि च ॥ १६७९
बलदेवस्तु कालिन्दीकर्षणे मातरिश्वनि । बलदेवा त्रायमाणा रोहिताश्वो हुताशने ॥ १६८०
हरिश्चन्द्रनृपसुते सहदेवस्तु पाण्डवे । सहदेवा बलाचण्डोलवल्यो शारिवौषधे ॥ १६८१
सहदेवी तु सर्पाक्ष्यामपदेशस्तु कारणे । व्याजे लक्ष्येऽप्यपभ्रंशो भाषाभेदापशब्दयो ॥ १६८२
पतने चाश्रयाशस्तु वह्नावाश्रयनाशके । उपदंशोऽवदंशे स्यान्मेहनामययोरपि ॥ १६८३
उपस्पर्शस्त्वाचमनस्नानयो स्पर्शमात्रके । खण्डपर्शुः शिवे राहौ भार्गवे चूर्णलेपिनि ॥ १६८४
खण्डामलकभैषज्ये जीवितेशः प्रिये यमे । जीवितरनामिजीवा योनांगपाशस्तु योषिताम् ॥ १६८५
करणे वरुणास्त्रे च प्रतिष्कशः पुरोगमे । वार्ताहरे सहाये च पुरोडाशो हविर्भिदि ॥ १६८६
हुतशेषे सोमरसे चमस्या पिष्टकस्य च । अम्बरीषो नृपे सूर्ये युधि भ्राष्ट्रकिशोरयो ॥ १६८७
आघाते खण्डपरशावनुकर्षोऽनुकर्षणे । रथस्याधो दारुणि चानिमिष सुरमत्स्ययो ॥ १६८८
अनुतर्षोऽभिलाषे स्याच्चषपानपात्रयोरपि । अलम्बुषश्छर्दनेऽलम्बुषा स्व र्वैश्ययोषिति ॥ १६८९
गण्डीर्या किंपुरुषस्तु किन्नरे लोकभिद्यपि । देववृक्षो मन्दारादौ गुग्गुलौ विषमच्छदे ॥ १६९०
नन्दिघोषो वन्दिघोषे स्यन्दने च किरीटिन । परिवेषः परिवृत्तौ परिधौ परिवेषणे ॥ १६९१
परिघोषः स्यादवाच्ये निनादे जलदध्वनौ । पलङ्कषो यातुधाने पलङ्कषा तु किंशुके ॥ १६९२
गोक्षुरे गुग्गुलौ रास्ना लाक्षामुण्डीदिकासु च । भूतवृक्षस्तु शाखोटे श्योनाकवल्कवृक्षयो ॥ १६९३
महाघोषो महाशब्दे स्यान्महाघोषमापणे । महाघोषा शृङ्ग्यौषध्या राजवृक्षः प्रियालके ॥ १६९४
सुवर्णालुवरो यातरूपः शक्रशरासने । वातूलोनोच्चयोश्चापि विशालाक्षो महेश्वरे ॥ १६९५

१ 'विच्यते विचयल' इति टीका 'विचिकिल' ग घ २ 'दयशाले द्वले वि' ग घ ३ 'शृङ्यां च' ग घ ४ 'हरिताल तु तालके । अनुभाव प्रभावे स्वाभिप्राये भावसूचने । अपह्नव पुन स्नेहेऽपलापे चो-रकमपि' ख पुस्तकस्य पाठ ५ 'याचकोऽर्थी' इति टीका 'यावके च' ख 'याचकेऽपि' ग घ. ६ 'परि प्लवीति परिप्लव' इति टीका 'परिप्लवा' ग घ ७ 'दण्डोत्प' ख ग घ ८ 'निंदा स्यान्मेन्द्ररोगेऽपि चो क्ति' ख ९ 'प्रतिकर्षतीति प्रतिष्कश' इति टीका 'प्रतिहार' ग घ १० 'पञ्चदशी तु पूर्णिमा । दर्शश्च पादपाली तु सद्विकापामुदाहता । शृङ्गलाकटक चापि पुरो' इति ख पुस्तकेऽधिक पाठ ११ 'न निमिषति अनिमिष' इति टीका 'अनिमेष' ग घ. १२ 'पुष्पा च' ख. १३ 'पल्लवा' ग घ १४ 'स न्दो' ग घ

तार्क्ष्ये विशालनेत्रे च वीरवृक्षोऽर्जुनद्रुमे । भल्लाते [1]संकटाक्षस्तु कटाक्षिणि धवद्रुमे ॥ १६९६
अधिवासः स्यान्निवासे संस्कारे धूपनादिभिः । अवध्वंसस्तु निन्दायां परित्यागेऽवचूर्णने ॥ १६९७
कलहंसो राजहंसे कादम्बे नृपसत्तमे । कुम्भीनसस्त्वहौ कुम्भीनसी [2]लवणमातरि ॥ १६९८
घनरसोऽम्बु कर्पूरे सान्द्रे सिद्धरसे द्रवे । मोरटे पीलुपर्ण्यां च चन्द्रहासोऽसिमात्रके ॥ १६९९
दशग्रीवकृपाणे च तामरसं तु पङ्कजे । ताम्रकाञ्चनयोर्दिव्यचक्षुस्त्वन्धे सुलोचने ॥ १७००
सुगन्धभेदे च निःश्रेयसं कल्याणमोक्षयोः । [3]नीलङ्गसा नदीभेदेऽप्सरोभेदे तडित्यपि ॥ १७०१
पुनर्वसुः स्यान्नक्षत्रे कात्यायनमुनावपि । पौर्णमासो यागभेदे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ १७०२
[4]मलीमसं पुनः पुष्पकासीसे मलिनायसोः । महारसः पुनरिक्षौ खर्जूरद्रौ कसेरुणि ॥ १७०३
मधुरसा तु मूर्वायां द्राक्षादुग्धिकयोरपि । राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे ॥ १७०४
रासेरसो रससिद्धिवल्लौ शृङ्गारहासयोः । षष्ठीजागरके [5]रासे गोष्ठ्यां विश्वावसुः पुनः ॥ १७०५
निशि गन्धर्वभेदे च विभावसुस्तु भास्करे । हुताशने हारभेदे चन्द्रे श्वःश्रेयसं सुखे ॥ १७०६
परानन्दे च भद्रे च [6]सर्वरसस्तु धूणके । [7]वाद्यभाण्डेऽवग्रहस्तु [8]ज्ञानभेदे गजालिके ॥ १७०७
प्रतिबन्धे वृष्टिरोधेऽप्यभिग्रहस्तु गौरवे । अभियोगेऽभिग्रहणेऽवरोहस्तु लतोद्गमे ॥ १७०८
तरोरङ्केऽवतरणेऽप्यश्वारोहोऽश्ववारके । अश्वारोहाश्वगन्धायामुपग्रहोऽ[9]नुकूलने ॥ १७०९
बन्द्युपयोगयोश्चोपनाहो वीणानिबन्धने । व्रणालेपनपिण्डे च [10]गन्धवहो मृगेऽनिले ॥ १७१०
गन्धवहा तु नासायां तमोपहो जिने रवौ । चन्द्रेऽग्नौ तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोम्नि च ॥ १७११
प्रतिग्रहः सैन्यपृष्ठे ग्रहभेदे पतद्ग्रहे । क्रियाकारे दानद्रव्ये तद्ग्रहे स्वीकृतावपि ॥ १७१२
परिग्रहः परिजने पत्न्यां [11]स्वीकारमूलयोः । [[12]शापेऽथ परिवाहोऽम्बूच्छ्वासो राजार्हवस्तुनि ॥ १७१३
परिवर्हः परिवारे पार्थिवोचितवस्तुनि ।] पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च ॥ १७१४
[13]वरारोहो गजारोहे वरारोहा कटावपि । [[14]सर्वसहः सहिष्णौ स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौ ॥] १७१५

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽनेकार्थसंग्रहे चतुःस्वरकाण्डश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चस्वरकाण्डः ।

स्यादाच्छुरितकं हासनखघातविशेषयोः । कक्षावेक्षकः शुद्धान्तपालकोद्यानपालयोः ॥ १७१६
द्वाःस्थे [15]खिङ्गे कवौ रङ्गाजीवेऽथ कटखादकः । खादके काचकलशे [16]शृगालबलिपुष्टयोः[17] ॥ १७१७
कृमिकण्टकं चित्रायामुदुम्बरविडङ्गयोः । स्याद्गोजागरिकं भक्ष्यकारके मङ्गलेऽपि च ॥ १७१८

---

१. 'सह कटाक्षैर्वर्तते सकटाक्ष-' इति टीका. 'सङ्कटाक्षस्तु' ग-घ. २. 'लवणो राक्षसस्तस्य माता तस्मिन्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. ३. 'नील जसति नीलञ्जसा' इति टीका. 'नीलाञ्जसा' ग-घ. ४. 'मलोऽस्यास्ति मलीमसम्' इति टीका. 'मलीमसः' ख-ग-घ. ५. 'रसगो' ग घ. ६. 'सर्वरासस्तु' ग-घ. ७. 'वाद्यभाण्डे च देशे च पङ्कसान्वितवस्तुनि । अव' ख; 'वाद्यभेदेऽवग्र' ग-घ. ८. 'अवग्रहो ज्ञानभेदे अस्वातन्त्र्ये ग' इति ख-पुस्तकस्य पाठः. ९. 'अनुकूलवान्' ग-घ. १०. 'गन्ध वहति गन्धवहः, लिहादित्वादच्' इति टीका. 'गन्धः वाहः' ग-घ. ११. 'मूल्ये च सग्रहे' ग-घ. १२. इति धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठो ग-घ-पुस्तकयोस्त्रुटितः. १३. इतः प्राक् 'मदासहा स्यादम्लानकुसुमे माषपर्ण्यपि' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. १४. इति धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः ख-पुस्तके त्रुटितः. १५. 'षिङ्गे' ख. १६. 'शृङ्गारे वलिपुच्छयोः' ग-घ. १७. 'उपकारिका पिष्टभेदोपकार्यावेश्मसु' इत्यधिकः पाठः ख पुस्तके.

चिलिमिलिका खद्योते कण्ठीभेदे तडित्यपि । जलङ्करङ्कः स्यान्मेघे [1]नालिकेरतरोः फले ॥ १७१९
[2]शङ्खे नवफलिका तु नवे नवरजः स्त्रियाम् । नागवारिको [3]गणिरथराजे राजेभहस्तिपे ॥ १७२०
चित्रमेखले[4] गरुडेऽप्यथ स्याद्व्यवहारिका । लोकयात्रेङ्गुदीवर्द्धन्यप्यथ [5]श्रीहिराजिकः ॥ १७२१
चीनान्ने कामलिकायामप्यथो शतपर्विका । स्याद्[6]वचादूर्वयोः शीतचम्पकौ [7]दीपितर्पणौ ॥ १७२२
हेमपुष्पकश्चम्पके हेमपुष्पिका यूथिका । मलिनमुखस्तु गोलाङ्गूले प्रेते[8]ऽनले खले ॥ १७२३
शीतमयूखः कर्पूरे चन्द्रेऽथ सर्वतोमुखः । विधावात्मनि [9]रुद्रे च सर्वतोमुखमम्बु खम् ॥ १७२४
कथाप्रसङ्गो [10]वातूले विषस्य च चिकित्सके । नाडीतरङ्गः [11]काकोले हिण्डके रतहिण्[12]डके ॥ १७२५
रतनारीचो मन्मथे शुनि स्त्रीणां च सीत्कृतौ । ऋषभध्वजः प्रथमजिनेन्द्रे शशिशेखरे ॥ १७२६
मुनिभेषजं [13]त्वगस्तिपथ्यायां लङ्घनेऽपि च । दशनोच्छिष्टो निःश्वासे चुम्बने दन्तवाससि ॥ १७२७
अवग्रहणं रोधायां रोधनेऽथावतारणम् । वस्त्राञ्चलार्चने [14]भूतावेशेऽथ प्रविदारणम् ॥ १७२८
दारणे युधि च परिभाषणं तु प्रजल्पने । नियमे निन्दोपालम्भोक्तौ चाथो मत्तवारणः ॥ १७२९
प्रासादवीथीवरण्डे मत्तहस्तिन्यपाश्रये । मण्डूकपर्णो [15]रलैकश्योणकयोः कपीतने ॥ १७३०
मण्डूकपर्णी मञ्जिष्ठाब्राह्म्योर्गोजिह्विकौषधे । स्याद्रोमहर्षणाख्या तु [16]रोमोद्गमे विभीतके ॥ १७३१
वातरायणः [17]क्रकचे सायके शरसंक्रमे । निष्प्रयोजननरे चाप्यवलोकितमीक्षिते ॥ १७३२
अवलोकितस्तु बुद्धेऽपराजितोऽच्युते हरे । अजितेऽपराजिता तु दुर्गाश्वेताजयन्त्यपि ॥ १७३३
उपधूपित आसन्नमरणे धूपितेऽपि च । स्याद्गणाधिपतिर्विघ्ननायके पार्वतीपतौ ॥ १७३४
पृथिवीपतिस्तु भूपे कृतान्ते ऋषभौषधौ । मूर्द्धाभिषिक्तः [18]प्रधाने क्षत्रियक्षितिपालयोः ॥ १७३५
यादसांपतिः [19]पाश्यब्ध्योर्वसन्तदूत [20]आम्रके । पिके पञ्चमरागे वसन्तदूत्यतिमुक्तके ॥ १७३६
[21]पाटलायामथ सहस्रपादो यज्ञपूरुषे । कारण्डसूर्ययोर्योजनगन्धा व्यासमातरि ॥ १७३७
कस्तूरीशीतयोश्चातिसर्जनं वधदानयोः । अपवर्जनं निर्वाणे परित्यागे विहापिते ॥ १७३८
अभिनिष्ठानस्[22]तु वर्णे विसर्गेऽथानुवासनम् । स्नेहने धूपने चान्तावसायी श्वपचे [23]मुनौ ॥ १७३९
स्यादुपस्पर्शनं स्नाने स्पर्शाचमनयोरपि । उपसंपन्नं पर्याप्ते संस्कृतप्राप्तयो[24]र्मृतौ ॥ १७४०

---

१. 'नारिकेर' ग-घ. २. 'जललताया च जलनायको मत्स्यके । काकाच्यां राजशफरे नवफलिका नूतने ॥ नवजातरजो नार्यामप्यथो नागवादिकः । गणिरथराजे गरुडे राजकुञ्जरहस्तिपे ॥' इति ख पुस्तकेऽधिकः पाठः. ३. 'गणिरथराजो वृक्षः' इति टीका. 'गणरथरा' ग-घ. ४. 'के प्रोक्तः स्यादथो व्य' ख. ५. 'श्रीहिवद्राजकोऽस्य श्रीहिराजिकः' इति टीका. 'श्रीहिराजकः' ग घ. ६. 'ऋचादू' ग-घ. ७. 'दिनत' ग-घ. ८. 'अनिले' ग घ. ९. 'भद्रे च' ग-घ. १०. 'वार्तायाम्' ग घ. ११. 'कङ्कोले' ख. १२. 'हिंसके' ख. १३. 'अगस्ति-पथ्या हरीतकीभेदः' इति टीका. १४. 'भूतावशेषे' ग-घ. १५. 'रलके शोणके च' क-ख. १६. 'रोमाञ्चे च' ख. १७. 'उन्मत्ते निष्प्रयोजनपूरुषे । काण्डे च करपने च कूटे च शरसंक्रमे ॥ समुद्धरणं वान्तान्ते जलस्योद्धरणे मदेः । अवलोकितस्तु बुद्धे त्ववलोकितमीक्षिते ॥ स्यादपराजितो विष्णौ श्रीकण्ठे निष्पराजये । अपराजिता तु दुर्गा श्वेता चापि जयन्तिका ॥' इति ख-पुस्तकस्थः पाठः. १८. 'भूपाले प्रधाने क्षत्रियेऽपि च' इति ख पुस्तकस्थः पाठः. १९. 'रम्भोधौ प्रतीचीदिक्पतावपि' इति ख-पुस्तक एवम्. २०. 'चूते स्यात्पिकपञ्चमरागयोः' इति ख पुस्तके. २१. 'वसन्तदूती पाटलायामतिमुक्तकभूरुहि । सहस्रपादः कारण्डे भास्करे यज्ञपूरुषे ॥ योजनगन्धा कस्तूर्यां सीताया व्यासमातरि ।' अत्रैव पाठः ख-पुस्तके. २२. 'सुवर्णे' ख. २३. इतः परम् 'अपसर्जनं तु दाने परित्यागेऽतिसर्जनम् । विश्राणने च हिंसायामादेशे सेवकस्य च ॥' इत्यधिकः पाठः ख-पुस्तके. २४. 'धृते' ख.

[1]कलानुनादी चटके चञ्चरीके कपिञ्जले । गन्धमादनः कप्यद्रिभिदोर[2]लिनि गन्धके ॥ १७४१
गन्धमादनी सुरायामथ जायानुजीविनः । [3]वकाश्विननटदुःस्थाः स्याद्धूमकेतनोऽनले ॥ १७४२
ग्रहभेदे च प्रतिपादनं बोधनदानयोः । पद्मलाञ्छनो धनदे लोकेशे रविवेधसोः ॥ १७४३
पद्मलाञ्छना तारायां सरस्वत्यां श्रियामपि । पीतचन्दनं स्याद्धरिद्रायां कश्मीरजन्मनि ॥ १७४४
महारजनं [4]कुसुम्भे स्वर्णेऽथ मधुसूदनः । भ्रमरे केशवे मृत्युवञ्चनः श्रीफले हरे ॥ १७४५
द्रोणकाकेऽप्यथ वरचन्दनं देवदारुणि । कालेये वरवर्णिन्यङ्गनालाक्षाप्रियङ्गुषु ॥ १७४६
रोचनायां हरिद्रायामथ स्याच्छकुलादनी । [5]कट्वामांसीपिचुलिकाजलपिप्पलिकासु च ॥ १७४७
[6]शालङ्कायनो नन्द्यृष्योः स्याच्छ्वेतवाहनः शशी । पार्थेऽथ सहस्रवेधी चुक्रे सहस्रवेधि तु ॥ १७४८
हिङ्गौ चामरपुष्पस्तु केतके चूतकाशयोः । गोरक्षजम्बूर्गोधूमधान्ये गोरक्षतण्डुले ॥ १७४९
[7]धूलीकदम्बस्तिनिशे नीपे वरुणपादपे । शृगालजम्बूर्गो[8]डुम्बे फले च बदरीतरोः ॥ १७५०
अभ्युपगमः समीपागमने स्वीकृतावपि । नक्षत्रनेमिः शीतांशुरेवत्यौत्तानपादिषु ॥ १७५१
[9]कालानुसार्यं शैलेये कालेये शिंशिपातरौ । अथ स्याद्दुग्धतालीयं [10]दुग्धाम्रदुग्धफेनयोः ॥ १७५२
[11]वृषाकपायी जीवन्त्यां शतावर्युमयोः श्रियाम् । उत्पलपत्रमुत्पलदले स्त्रीणां नखक्षते ॥ १७५३
कपिलधारा त्रिदशापगायां तीर्थभिद्यपि । तमालपत्रं तिलके ता[12]पिच्छे पत्रकेऽपि च ॥ १७५४
तालीसपत्रं तु तामलक्यां तालीसके क्वचित् । पादचत्वरः करके परदोषैकभाषिणि ॥ १७५५
सैकते छगलेऽश्वत्थद्रुमेऽथ [13]पांसुचामरः । वर्द्धापके प्रशंसायां दूर्वाश्चिततटी भुवि ॥ १७५६
पुरोटौ धूलिगुच्छे पीतकावेरं तु कुङ्कुमे । पित्तले [14]वस्वौकसारा त्विन्द्रस्य धनदस्य च ॥ १७५७
[15]नलिनीपुर्योर्विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि । कौकृत्ये सर्वतोभद्रस्त्वोकोभित्काव्यचित्रगोः ॥ १७५८
निम्बेऽथ सर्वतोभद्रा ग[16]म्भार्यां नटयोषिति । समभिहारस्त्वा[17]भीक्ष्णे भृशार्थेऽथासुतीवलः ॥ १७५९
शौण्डिके यज्वन्युद्दण्डपालो मत्स्याहिभेदयोः । स्यादेककुण्डलो बलभद्रे किंपुरुषेश्वरे ॥ १७६०
कूपीटपालस्तु फेनिपाते जलनिधावपि । स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतकम्बलग्रावभेदयोः ॥ १७६१

१. 'कलं मनोरममनुवदति कलानुनादी' इति टीका. 'कालानुनादी' ख. २. 'अलौ च' ग-घ. ३. 'नटाश्विनबकदुःस्थाः' ख. ४. 'इत्येतच्छातकुम्भकुसुम्भयोः । मधुसूदनसंज्ञा तु भ्रमरे वनमालिनि । स्यान्मृत्युवञ्चनः शंभौ श्रीफलद्रोणकाकयोः । वरचन्दनमाख्यातं कालेये देवदारुणि । स्याद्वरवर्णिनी लाक्षाहरिद्रारोचनासु च । स्त्रीरत्ने च प्रियङ्गौ च स्यादथो शकुलादनी ।' एवं पाठः ख-पुस्तके. ५. 'कट्वीमांसीपिञ्जुलिका' ख; 'कटुमांसी पिञ्जुलिका' ग-घ. ६. 'शालङ्कायनशब्दः स्यादृषिभेदेऽपि नन्दिनि । शिवकीर्तनशब्दस्तु भृङ्गिरीटे मुरद्विषि । श्वेतवाहन इत्याख्या शशाङ्के च धनंजये । स्यात्षष्टिहायनो धान्यविशेषे च मतङ्गजे । सहस्रवेधी चुक्रे स्यात्सहस्रवेधि रामठे । हरिचन्दनमाम्नातं गोशीर्षे देवपादपे । हरिवाहन इत्युक्तो भास्करामरनाथयोः । भवेच्चामरपुष्पस्तु के' इत्यधिकः ख-पुस्तके पाठः. ७. 'धूलीकदम्बोऽस्तिनिशे' ग-घ. ८. 'गोडुम्ब औषधम्' इति टीका. 'गोडिम्बे' ग-घ. ९. 'कालानुसार्यः' ग-घ. १०. 'दुग्धाम्रे दुग्ध' ख. ११. इतः प्राक् 'भवेत्प्रवचनीयाख्या प्रवाच्ये च प्रवक्तरि' इत्यधिकः पाठः ख-पुस्तके. १२. 'तापिच्छस्तमालः' इति टीका. 'तापिञ्छ' ग-घ. १३. 'पांशु' ग-घ. १४. 'वस्वौकसारा' ग-घ. १५. 'पुरीनलिन्योर्वि' ख. १६. 'गम्भारी श्रीपर्णीवृक्षः' इति टीका. 'गम्भीर्याम्' ख. १७. 'भृशार्थे पौनःपुन्येऽपि कथ्यते । आसुतीबलशब्दस्तु यज्ञकर्तरि शौण्डिके । भवेदुद्दण्डपालस्तु मत्स्यसर्पप्रभेदयोः । एककुण्डल इत्येष बलभद्रे धनाधिपे । कूपीटपालशब्दस्तु फेनिपाते पयोनिधौ । कूटपाकलो गजपित्तज्वरे पाकमारुते ॥' इत्यधिकः पाठः ख-पुस्तके.

सुरतताली शिरःस्रग्दूत्योरथाशितंभवः । अन्नादौ तृप्तौ च नभश्चमसश्चन्द्रमाययोः ॥ १७६२
चित्रापूपे हिङ्गुनिर्यासो हिङ्गुरसनिम्बयोः । हिरण्यरेता ज्वलने सहस्रकिरणेऽपि च ॥ १७६३

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽनेकार्थसंग्रहे पञ्चस्वरकाण्डः पञ्चमः ॥ ५ ॥

षट्स्वरकाण्डः ।

ग्राममद्गुरिका युद्धश्रृङ्गयोर्मातुलपुत्रकः । धत्तूरकस्य च फले मातुलस्य च नन्दने ॥ १७६४
लूतामर्कटकः पुत्रीनवमालिकयोः कपौ । वर्णविडोलकः काव्यच्छायाहृत्संधिचोरयोः ॥ १७६५
सिन्दूरतिलको हस्ती सिन्दूरतिलकाङ्गना । दोहदलक्षणं गर्भे स्यात्संधौ यौवनस्य च ॥ १७६६
यौवनलक्षणं वक्षोरुहे च लवणिम्नि च । अर्द्धपारापतश्चित्रकण्ठे स्यात्तित्तिरावपि ॥ १७६७
प्रत्युद्गमनीयमुपस्थेये धौतांशुकद्वये । विष्वक्सेनप्रिया त्रायमाणौषध्यां श्रियामपि ॥ १७६८

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽनेकार्थसंग्रहे षट्स्वरकाण्डः षष्ठः ॥ ६ ॥

अव्ययाधिकारः ।

अथाव्ययानि वक्ष्यन्ते प्राग्वदेव स्वरक्रमात् । अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि स्यादा स्मरणवाक्ययोः ॥ १७६९
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ क्रियायोगेऽवधावपि । आं स्यादवधृतिस्मृत्योराः संतापप्रकोपयोः ॥ १७७०
इ स्यात्खेदे प्रकोपोक्त्यावी क्रोधे दुःखभावने । प्रत्यक्षे सन्निधौ चाप्यु रोषोक्त्यामन्त्रणार्थयोः ॥ १७७१
उत्प्राधान्ये प्रकाशे च प्राबल्यारम्भशक्तिषु । विभागे बन्धने मोक्षभावे लाभोर्ध्वकर्मणोः ॥ १७७२
ऊं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषेऽप्यूं प्रश्ने रोपवाचि चे । ऋ कुत्सावाक्ययोरेऐ हेहैशब्दाविव स्मृतौ ॥ १७७३
आमन्त्रणाह्वानयोरों प्रणवेऽङ्गीकृतावपि । ओऔशब्दौ तु होहौ च स्तौ संबोधनेऽपि च ॥ १७७४
कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारणे । कं सुखे वारिशिरसोः किं प्रश्ने कुत्सितेऽपि च ॥ १७७५
चान्योन्यार्थसमाहारान्वाचयेषु समुच्चये । हेतौ पक्षान्तरे तुल्ययोगितावियोगयोः ॥ १७७६

---

१. 'मन्त्रचूर्णलमिच्छन्ति वशीकरणवेदिनि । डाकिनीदोषमन्त्रज्ञे कुशाम्बुप्रोक्षणेऽपि च । भवेत्सुरतताली तु दूतिकाया शिरःस्रजि । आशितंभवमन्नादावाशितंभवस्तर्पणे । स्यादाषाढभवो भीमे नवीनजलदेऽपि च । स्यान्नभश्चमसश्चन्द्रेचित्रापूपेन्द्रजालयोः । हिङ्गुनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च ।' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. २. 'श्रृङ्गया ग्रामयुद्धेऽपि कीर्त्यते । स्यान्मदनशलाका तु शार्या कामोदयौषधौ । मातुलपुत्रको धत्तूरफले मातुलात्मजे' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठः. ३. 'स्नानचिकित्सकश्चातुर्मास्यव्रतकरे नरे । स्नानचिकित्सकं प्रोक्त नारीपुष्पतपस्ययोः ॥' इत्यधिकः ख-पुस्तके. ४. 'यौवनलक्षणा' ख. ५. इतःपरम् 'समुद्रनवनीतं स्यात्पीयूषे च सुधाकरे' ख. ६. 'अर्धेन पारापतोऽर्द्धपारापत, द्वावपि पक्षिभेदौ' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी. ७. 'विष्वक्सेनप्रिया लक्ष्म्या त्रायमाणौषधावपि' ख, 'विश्वक्सेन' ग घ. ८. 'अ स्यादभावे स्वल्पार्थे त्रिष्णावेष त्वनव्ययम्' ख. ९. 'अभिव्याप्तौ क्रियाभेदे' ग घ. १०. 'आ स्याद्वाक्ये च स्मरणे स्यादा वेधस्यनव्ययम्' ख. ११. 'कामदेवे त्वनव्ययम् । इ दु खभावने क्रोधे ईर्लक्ष्म्या स्यादनव्ययम् । उ संबुद्धौ रुषोक्तौ च शिववाची त्वनव्ययम् । उत्प्राधान्ये प्रकाशे च' ख पुस्तकस्थपाठोऽयम्. १२. 'मोक्षे' ख. १३. 'ऊ रक्षणे रक्षके च सूच्या स्यूतावनव्ययम् । ऋ कुत्साया च वाक्ये च देवमातर्यनव्ययम् । ॠ वाक्यकुत्सयोर्दैत्यजनन्यामप्यनव्ययम् । ऌ कुत्साया विस्मये च ऌशब्दोऽपि तदर्थकः । देवमातरि वाराहा क्रमात्तावप्यनव्ययौ । एऐशब्दौ तु हेहैवत्स्मृत्यामन्त्रणहूतिषु । क्रमाच्चतुर्भुजे शमावेऐ प्रोक्तावनव्ययौ । ओमित्यनुमितौ प्रोक्त प्रणवे चाप्युपक्रमे । ओऔशब्दौ तु होहौवत्संबुद्ध्याह्वानयोर्मतौ । विधातरि क्रमाद्दिष्णावोऔशब्दावनव्ययौ ।' इत्येव ख पुस्तकस्थः पाठः. १४. 'मुखे' ख.

पादपूरणे[1]ऽवधृतौ तु विशेषेऽवधारणे । समुच्चये पादपूर्तौ धिग्निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ १७७७
निःस्यात्क्षेपे भृशार्थे च नित्यार्थे दानकर्मणि । संनिधानोपरमयोः [2]संशयाश्रयराशिषु ॥ १७७८
मोक्षेऽन्तर्भावेऽधोभावे बन्धने कौशलेऽपि च । नु प्रश्ने[3]ऽनुशयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोः ॥ १७७९
नञीषदर्थे सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः । व्यतिक्रमे स्वरूपार्थे निषेधाभावयोरपि ॥ १७८०
निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निः[4]शेषप्रतिषेधयोः । प्राक्पूर्वस्मिन्प्रभाते दिग्देशकालेष्व[5]नन्तरे ॥ १७८१
अतीतेऽग्रेऽप्यथ प्र स्याद्गताद्यर्थप्रकर्षयोः । वा समुच्चय एवार्थे उपमानविकल्पयोः ॥ १७८२
वि श्रेष्ठेऽतीते नानार्थे वै हेतौ पादपूरणे । शं कल्याणे सुखे[6]ऽथ स्वित्परिप्रश्नवितर्कयोः ॥ १७८३
सं संगार्थे [7]प्रकृष्टार्थे शोभनार्थसमार्थयोः[8] । स्मातीते पादपूर्तौ ह संबुद्धौ पादपूरणे ॥ १७८४
हा [9]शुग्दुःखविषादेषु हि हेताववधारणे । विशेषे पादपूर्तौ च ही विस्मयविषादयोः ॥ १७८५
दुःखहेतौ च हं रोषभाषणेऽ[10][11]नुनयेऽपि च । हुं वितर्के परिप्रश्ने [12]स्यान्मनागल्पमन्दयोः ॥ १७८६
अङ्ग संबोधने हर्षे पुनरर्थे च किं च तु । साकल्यारम्भयोस्तिर्य[13]क्स्यात्तिरश्चीनवक्रयोः ॥ १७८७
हिरुङ्मध्ये विनार्थेऽति प्रकर्षे लङ्घने भृशे । स्तुतावसंप्रतिक्षेपेऽप्यस्तु पीडानिषेधयोः ॥ १७८८
असूयायामनुज्ञायामाराद्दूरसमीपयोः । इति स्वरूपे सांनिध्ये विवक्षानियमे मते ॥ १७८९
हेतौ प्रकारप्रत्यक्ष[14]प्रकाशेष्ववधारणे । एवमर्थे समाप्तौ स्यादुत प्रश्नवितर्कयोः ॥ १७९०
समुच्चये विकल्पे च तावद्यावदिवावधौ । कार्त्स्न्येऽवधारणे माने प्रतीत्थंभूतभागयोः ॥ १७९१
प्रतिदाने प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणयोरपि । पश्चात्प्रतीच्यां चरमे बताऽऽमन्त्रणखेदयोः ॥ १७९२
धूर्त्याश्चर्यानुकम्पासु यद्वत्प्रश्नवितर्कयोः । शश्वत्सह पुनर्नित्ये सकृत्सहैकवारयोः ॥ १७९३
स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः । हन्त दानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः १७९४
निश्चये च प्र[15]मोदे चाप्यथो अथ समुच्चये । मङ्गले संशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च ॥ १७९५
अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि । तथा स्यान्निश्चये पृष्टप्रतिवाक्ये समुच्चये ॥ १७९६
यथा निदर्शने [16]द्वौ तूद्देशे निर्देशसाम्ययोः । हेतूपपत्तौ च वृथा त्वविधौ स्यादनर्थके ॥ १७९७
अनु लक्षणवीप्सेत्थंभूतभागेषु संनिधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोः ॥ १७९८
नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावषधारणे । वाक्यारम्भेऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि ॥ १७९९
नानाविनोभयानेकार्थे तु स्थाने तु कारणे । युक्ते साम्येऽप्यप स्तेयेऽपकृष्टे वर्जने मुदि ॥ १८००
विपर्यये वियोगे च निर्देशे विकृतावपि । अपि संभावनाशङ्कागर्हणासु समुच्चये ॥ १८०१
प्रश्ने युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु च । उपासन्नेऽधिके हीने सांदृश्यप्रतियत्नयोः ॥ १८०२
तद्योगव्याप्तिपूजासु शक्तावारम्भदानयोः । दाक्षिण्याचार्यकरणदोषाख्यानात्ययेषु च ॥ १८०३

---

१. 'पूर्णेऽवधूतौ च तु' ग-घ. २. 'सञ्चये यथा, निरेकमेकोऽपि निराकरोति' इति टीका. 'संश्रयाश्रयराशिषु' ख-ग-घ-पुस्तकस्थः पाठः. ३. 'अनुनये' ख; 'अनुशाये तीर्थे स्यात्' ग-घ. ४. 'विशेष-' ग-घ. ५. 'अवान्तरे' ख-ग-घ. ६. 'अपि श्वित्स्वित्स्यात्प्र' ग-घ. ७. 'प्रयोगार्थे' ग. ८. 'समुच्चयोः' ग-घ. ९. इतःपरम् 'सु पूजायां भृशार्थानुमतिकृच्छ्रसमृद्धिषु' इति ख-पुस्तकेऽधिकः पाठोऽयम्. १०. 'मुत' ग-घ. ११. 'अनुशये' ग-घ. १२. 'हुं लज्जायां निवारणे । मनागल्पे च मन्दे चाङ्ग संबोधनहर्षयोः । पुनरर्थे चाथ किं च सकल्यारम्भयो- र्मतम् । तिर्यक्तिरोर्थे वक्रे च निदगादी त्वनन्यमम्' । इत्येवं ख-पुस्तके. १३. 'प्रकर्षेऽप' ग. १४. 'वितर्के च यावत्तावदित्यवधौ' ग-घ-पुस्तकयोरेवं पाठः. १५. 'प्रमादे' ग-घ. १६. 'द्विः' ख. १७. 'मरणोद्यमनार्थयोः' ख.

अभि वीप्सालक्षणयोरित्थंभूताभिमुख्ययोः । स्यादमा संनिधानार्थे सहार्थेऽलं निवारणे ॥ १८०४
अलंकरणसामर्थ्यपर्याप्तिष्वेवधारणे । एवं प्रकारे[3]ऽङ्गीकारेऽवधारणसमन्वयोः ॥ १८०५
कथं प्रश्ने प्रकारार्थे संभ्रमे संभवेऽपि च । काममसूयानुगमे प्रकामेऽनुमतावपि ॥ १८०६
किमु संभावनायां विमर्शे जोषं सुखे स्तुतौ । मौनलङ्घनयोश्चापि नाम प्राकाश्यकुत्सयोः ॥ १८०७
संभाव्याभ्युपगमयोरलीके विस्मये क्रुधि । नूनं तर्के निश्चिते च प्राध्वं नर्मानुकूलयोः ॥ १८०८
भृशं प्रकर्षेऽत्यर्थे च सामि त्वर्धे जुगुप्सिते । अयि प्रश्नेऽनुनये स्यादये क्रोधविषादयोः ॥ १८०९
संभ्रमे स्मरणे चान्तरन्ते स्वीकारमध्ययोः । उररीररुरीवदूरी विस्तारेऽङ्गीकृतावपि ॥ १८१०
पराभिमुख्ये प्राधान्ये विमोक्षप्रातिलोम्ययोः । गतिधर्षणहिंसासु भृशार्थे विक्रमेऽपि च ॥ १८११
परि व्याधावुपरमे वर्जने लक्षणादिषु । आलिङ्गने च शोके च पूजायां दोषकीर्तने ॥ १८१२
भूषणे सर्वतोभावे व्याप्तौ निवसनेऽपि च । पुरा भविष्यदासन्ने चिरातीतप्रबन्धयोः ॥ १८१३
पुनरप्रथमे भेदे किल संभाव्यवार्तयोः । हेत्वरुच्योरलीके च खलु वीप्सानिषेधयोः ॥ १८१४
जिज्ञासागाममनुनये वाक्यालंकरणेऽपि च । अवालम्बनविज्ञानवियोगव्याप्तिशुद्धिषु ॥ १८१५
ऐवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे । उषा रात्रौ तदन्ते च दोषा निशि निशामुखे ॥ १८१६
मङ्क्षु शीघ्रे भृशे तत्त्वेऽतो हेतोरपदेशवत् । निर्देशे पञ्चम्यर्थे चेतो यतश्च विभागवत् ॥ १८१७
पञ्चम्यर्थे नियमे च तत आदौ कथान्तरे । पञ्चम्यर्थे परिप्रश्ने तिरोऽन्तर्धौ तिरश्चि च ॥ १८१८
नीचैः स्वैराल्पनीचेषु प्रादुर्नामप्रकाश्ययोः । पुरोऽग्रे प्रथमे च स्यान्मिथोऽन्योन्यरहस्यपि ॥ १८१९
अहा धिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयोः । अह क्षेपे नियोगे चाप्यहो प्रश्नविचारयोः ॥ १८२०
सह संबन्धसादृश्ययौगपद्यसमृद्धिषु । साकल्ये विद्यमाने च हीही विस्मयहास्ययोः ॥ १८२१
ननु च प्रश्ने दुष्टोक्तौ सम्यग्वादे स्तुतावपि । अपष्ठु चारौ निर्दोषे किमुत प्रश्नवादयोः ॥ १८२२
विकल्पेऽतिशये चापि पुरस्तात्प्रथमेऽग्रतः । पूर्वस्यां च पुरार्थे चाभीक्ष्णं शीघ्रप्रकर्षयोः ॥ १८२३
पौनःपुन्ये संतते चावश्यं निश्चयनित्ययोः । इदानीं सांप्रतं वाक्यालंकारे तद्दिनं पुनः ॥ १८२४
दिनमध्ये प्रतिदिने सांप्रतं तूचितेऽधुना । समयानिकषा चान्तर्निकटे चान्तरा पुनः ॥ १८२५
विनार्थे संनिधौ मध्येऽभितोऽभिमुखकार्त्स्न्ययोः । समीपोभयतः शीघ्रेष्वग्रतः प्रथमाग्रयोः ॥ १८२६
अन्ततोऽवयवोत्प्रेक्षा पञ्चम्यर्थेषु शासने । पुरतोऽग्राद्ययोः पूर्वेद्युर्धर्माहप्रभातयोः ॥ १८२७
अहहेत्यद्भुते खेदेऽन्तरेणान्तर्विनार्थयोः । अहो वतानुकम्पायां खेदामन्त्रणयोरपि ॥ १८२८

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितेऽनेकार्थसंग्रहेऽव्ययाधिकारः ।

इति श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितोऽनेकार्थसंग्रहः समाप्तः ।

---

१. 'निरर्थको' ग-घ. २. 'च वारणे' ख. ३. 'रोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' ख. ४. 'उर्यूररी चोररी च' ग-घ. ५. 'शुण्ठासु' ग-घ. ६. इतःपरम् 'प्राड्: प्राकाश्ये वृत्तौ स्यात्संभाव्येऽपि प्रयुज्यते' ख. ७. 'प्रतीपयोः' ग-घ. ८. 'विक्रान्त' ग-घ. ९. 'इवौ' ख. १०. इतःपरम् 'शनै शनैश्चरे स्वैरे संहः साहसतेजसो.' ख. ११. 'नञ्पूर्वाज्जहातेः क्विपि, अहा' इति टीका. 'अहो' ख-ग-घ. १२. 'नञ्पूर्वाज्जहातेर्डैः, 'अह' इति टीका. 'आह' ख-ग-घ. १३. 'अनु च' ख. १४. 'नानार्थे' ग-घ. १५. 'समयो' ग-घ. १६. 'अवसितोत्प्रे' ख.

॥ श्रीः ॥

अभिधानसंग्रहः ।

(१)

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितो
निघण्टुशेषः ।

विहितैकार्थनानार्थदेश्यशब्दसमुच्चयः । निघण्टुशेषं वक्ष्येऽहं नत्वार्हत्पादपङ्कजम् ॥ १

.... । .... ॥ २

.... । .... ॥ ३

.... । .... ॥ ४

.... । .... ॥ ५

.... । .... ॥ ६

.... । .... ॥ ७

.... । .... ॥ ८

.... । .... ॥ ९

.... । .... ॥ १०

.... । .... ॥ ११

.... । .... ॥ १२

.... । .... ॥ १३

.... । .... ॥ १४

.... । .... ॥ १५

.... । .... ॥ १६

.... । .... ॥ १७

..................पुष्पः शुकवृक्षः शुकप्रियः । कपीतनः कर्णपूरो भण्डिलः श्यामवल्कलः ॥ १८

पाटल्यां पाटला स्थाली मोघा तोयाधिवासिनी । वसन्तकामयोर्दूती ....कुन्ती कालवृन्तिका ॥ १९

अन्यस्यां तत्र तु श्वेता पाटला काष्ठपाटला । शीतला श्वेतकुम्भीका कुबेराक्षी फलेरुहा ॥ २०

अगुरावगुरुर्लोहं वंशिकं विश्वरूपकम् । कृमिजं प्रवरं राजार्हं योगजमनार्यकम् ॥ २१

मल्लिगन्धेऽत्र मङ्गल्या कृष्णे तु काकतुण्डकः । श्रीखण्डे स्यान्मलयजं चन्दनं श्वेतचन्दनम् ॥ २२

गोशीर्षकं गन्धसारं भद्रश्रीतैलपर्णिकम् । फलकी सुरभिः सारं महार्हं रोहणोद्भवम् ॥ २३

अथ बर्बरके श्वेतं निर्गन्धं बर्बरोद्भवम् । स्याद्रक्तचन्दने क्षुद्रचन्दनं भास्करप्रियम् ॥ २४
ताम्रसारं रक्तसारं लोहितं हरिचन्दनम् । कुचन्दने तु पत्राङ्गं पत्तङ्गं पट्टरञ्जनम् ॥ २५
सुरङ्गकं रक्तकाष्ठं पत्तूरं तिलपर्णिका । अथ द्रुमोत्पलव्याधः परिव्याधः सुगन्धकः ॥ २६
निर्गन्धेऽस्मिन्कर्णिकारो निषीधः पीतपुष्पकः । पुंनागे तु महानागः केसरो रक्तकेसरः ॥ २७
देववल्लभकुम्भीकौ तुङ्गः पुरुषनामकः । अथागस्त्ये वङ्गसेनः शुकनासो मुनिद्रुमः ॥ २८
करवीरे कणवीरः श्वेतपुष्पोऽश्वमारकः । प्रतिहासः शतप्रासोऽश्वरोधः कुमुदोद्भवः ॥ २९
रक्तपुष्पेऽत्र लगुडश्चण्डातश्चण्डगुल्मकौ । कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तापिच्छो रञ्जनो वसुः ॥ ३०
तमालपत्रे वस्त्राख्यं रोमशं तामसं दलम् । सूक्ष्मैलायां चन्द्रबाला द्राविडी निष्कुटिस्त्रुटिः ॥ ३१
कपोतवर्णिका तुन्छा कोरङ्गी बहुला तुला । स्थूलैलायां बृहदेला भद्रैला त्वक्सुगन्धिका ॥ ३२
त्रिदिवोद्भवा च पृथ्वीका कणिका त्रिपुटा पुटा । कर्पूरे घनसारः स्याद्धिमाह्वो हिमवालुकः ॥ ३३
सिताभ्रः शीतलरजः स्फटिकश्चन्द्रनामकः । कङ्कोलके कटुफलं कोमकं मागधोत्थितम् ॥ ३४
कोलं कोषफलं कोरं मारीचं द्वीपमित्यपि । लवङ्गे शिपरं दिव्यं भृङ्गारं वारिजं लवम् ॥ ३५
श्रीपुष्पं श्र्याह्वयं देवपुष्पं चन्दनपुष्पकम् । नलिकायां कपोताङ्घ्रिर्निर्मध्या शुषिरा नटी ॥ ३६
धमन्यञ्जनकेशी च शून्या विद्रुमवल्ल्यपि । अतिमुक्ते मण्डकः स्यात्पुण्ड्रको भ्रमरोत्सवः ॥ ३७
पराश्रयः सुवासन्ती कामुको माधवी लता । पिप्पले बोधिरश्वत्थः श्रीवृक्षश्चलपत्रकः ॥ ३८
मङ्गल्यः केशवावासः श्यामलो द्विरदाशनः । गर्दभाण्डे कन्दरालश्छायावृक्षः कमण्डलुः ॥ ३९
प्लक्षो वटप्लवः शृङ्गी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः । कपीतने कपीनः स्यात्पीतनप्लवकावपि ॥ ४०
कर्पटो पर्कटी प्लक्षः सतीदो लक्षणे नटी । वटे वैश्रवणावासो न्यग्रोधो बहुपाद्ध्रुवः ॥ ४१
स्कन्धजन्मारक्तफलः क्षीरी शृङ्गी वनस्पतिः । उदुम्बरे जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥ ४२
सदाफलो वसुवृक्षः श्वेतवल्को मशक्यपि । काकोदुम्बरिकायां तु फाल्गुनी फल्गुवाटिका ॥ ४३
फलाराजी फलभारी फलपूर्जघनेफला । राजादने तु राजन्या क्षीरिका प्रियदर्शनः ॥ ४४
कपिप्रियो दृढस्कन्धो मधुराज्ञफलो नृपः । पियाले तु राजवृक्षो बहुवल्को धनुष्पटः ॥ ४५
सन्नकद्रुः खरस्कन्धश्चारस्तापसवल्लभः । आम्रातके वर्षपाकी कपिचूतः कपिप्रियः ॥ ४६
कपीतनः पीतनकस्तनुक्षीरोऽम्रपाटकः । .... ॥ ४७
अर्के विकीरण.............................. । क्षीरार्कपर्णौ राजार्के ललर्कौ गणरूपकः ॥ ४८
एकाष्ठीलः सदापुष्पो मन्दारश्च प्रतापसः । त्रुट्यां वज्रो महावृक्षोऽसिपत्रः स्नुक्सुधा गुडा ॥ ४९
समन्तदुग्धा सेहुण्डः शण्डेरी चक्रकण्टकः । करमर्दे करमदः कराम्रकसुषेणकौ ॥ ५०
स्थलपर्कट आविघ्नः कृष्णपाकफलोऽपि च । जम्बीरे जम्भलो जम्भो जम्मीलो दन्तहर्षणः ॥ ५१
वक्रशोधी दन्तशठो गम्भीरो रोचनोऽपि च । करुणे तु छागलाख्यो मल्लिकाकुसुमः प्रियः ॥ ५२
बीजपूरे बीजपूर्णः पूरकः फलपूरकः । सुपूरको मातुलुङ्गः केसराम्लोऽम्लकेसरः ॥ ५३
वराम्लो बीजको लुङ्गो रुचको मध्यकेसरः । कृमिघ्नो गन्धकुसुमः केसरी साधुपादपः ॥ ५४
मातुलुङ्गी वर्धमाना मधुरा मधुकर्कटी । मधुवल्ली पूतिपुष्पा देवदूती महाबला ॥ ५५
अम्लिकायां चुक्रिकाम्ला शुक्तिकाम्ली चिकाम्लिका । चुक्रा चिञ्चा तिन्तिडीका तिन्तिडी गुरुपुष्पिका ॥

वृक्षाम्ले स्यादम्लवृक्षस्तिन्तिडीको महीरुहः । शाकाम्लमम्लशाकं चाम्लपूरो रक्तपूरकः ॥ ५७
अथाम्लवेतसे भीमो भेदनो रक्तपूरकः । रुधिरस्रावकश्चुक्रं मांसारिर्वीनिकप्रियः ॥ ५८
शाखाम्लो वेतसोऽम्लोऽम्लरतिन्तिडीको रसाम्लकः । स शङ्खद्रावको हीनो लौहद्रावक उत्तमः ॥ ५९
तावेव तु शतवेधिसहस्रवेधिनौ क्रमात् । कपित्थे वानरावासो गन्धपत्रः कपिप्रियः ॥ ६०
पुष्पफलो दधिफलो दधित्थमाहिमन्मथाः । अक्षिस्पंदो दन्तशठो राजाम्रश्चिरपाक्यपि ॥ ६१
अश्मन्तके श्लक्ष्णपत्रः पाषाणावृक इन्द्रकः । अम्लपत्रस्ताम्रपत्रः कुशली यमलच्छदः ॥ ६२
नारङ्गे स्यान्नागरङ्गस्त्वक्सुगन्धो मुखप्रियः । पेरवतो योगसारो योगी तत्राधिवासनः ॥ ६३
खदिरे स्याद्रक्तसारः कण्टकी दन्तधावनः । गायत्री चलपत्रश्च बहुशल्यः क्षितिक्षमः ॥ ६४
सिते तु तत्र कदरः कार्मुकः कुब्जकण्टकः । सोमवल्को नेमिवृक्षः श्वेतसारः पथिद्रुमः ॥ ६५
विट्खदिरे त्विरिमेदो गोधास्कन्धो रिमेदकः । अहिमारो रिमः पूलरिमेदो मुखशोधनः ॥ ६६
शाल्मलौ तूलिनी मोचा पिच्छिला चिरजीविता । कुक्कुटी पूरणी रक्तकुसुमा वुणवल्लभा ॥ ६७
कण्टकाढ्या नलफली पिच्छा तु तस्य वेष्टकः । कुत्सिते शाल्मली प्रोक्तो रोचनः कूटशाल्मलिः ६८
शिंशिपायां महाश्यामा पिच्छिला पाण्डुरच्छदा । कृष्णसाराङ्गारवर्णागुरुत्वला तु शिंशिपा ॥ ६९
कुशिंशिपा भस्मगर्भा कपिला भस्मपिङ्गला । बदर्यां कुवलिः कोलिः कर्कन्धुः फेनिलच्छदा ॥ ७०
राष्ट्रवृद्धिकरी कोली सौवीरी वज्रशिल्पिका । घुटा घोण्टा कुहा घोटा व्याघ्रवृन्तवल्ल्यपि ॥ ७१
शम्यां सक्तुफला लक्ष्मीः शिवा तुङ्गाभिपादपः । अजप्रिया भस्मकाष्ठा शंकरः शिवकीलिका ॥ ७२
शिवलोमायतफला लोमपामविनाशिनी । मङ्गल्या शुचिपत्रा च फले तस्यास्तु साङ्गरः ॥ ७३
इङ्गुद्यां तापसतरुर्मार्जारः कण्टकीटकः । बिन्दुकस्तिक्तमज्जा च पूतिपुष्पफलोऽपि च ॥ ७४
गुग्गुलौ तु पुरो दुर्गो महिषाक्षः पलङ्कषः । जटायुः कालनिर्यासो वासवोलूकनामकः ॥ ७५
मत्तंचरः शिवधूपः कुम्भोलूखलकः शिवः । पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥ ७६
करीरे स्यात्तीक्ष्णसारः शाकपुष्पो मृदुफलः । मरुजन्मा तथा पत्री ग्रन्थिलः करकावपि ॥ ७७
विकङ्कते स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः । केकणिः काकपादश्च व्याघ्रपादोऽपकण्टकः ॥ ७८
बिल्वे महाफलः श्याद्धः शलाटुः पूतिमारुतः । महाकपित्थः शाण्डिल्यः शैलूषो नीलमल्लिका ॥ ७९
श्रीवासः श्रीफलो ह्यगन्धो मालूरकर्कटौ । हरीतक्यां जया पथ्या हैमवत्यभयामृता ॥ ८०
कायस्था पूतना चेतक्यव्यथा श्रेयसी शिवा । बिभीतके भूतवासो वासन्तोऽक्षो वहेटकः ॥ ८१
संवर्तकः कर्षफलः कलिवासः कलिद्रुमः । कर्षौ दोलो मधुबीजो धर्मद्वेषी बिभेदकः ॥ ८२
आमलक्यां शिवाधात्री वयस्था पद्रसामृता । पर्वकाद्या तिष्यफला माकन्दी श्रीफला च सा ८३
अरणावग्निमन्थः स्यात्तर्कारी वैजयन्तिका । जया जयन्ती नादेयी श्रीपर्णी गणिकारिका ॥ ८४
तेजोमन्थो हविर्मन्थो·········वह्निशोधनः । अरलौ दुन्दुको दीर्घ········वृन्तश्चाप कुटंनटः ॥ ८५
श्योनाकः शोषणो जम्बुः शुकनासः कटंभरः । मयूरजङ्घकट्वङ्गः सलकः प्रियजीवकः ॥ ८६
मण्डूकपर्णः पत्रोर्णो गोनवृक्षो मुनिद्रुमः । शिग्रौ शोभाञ्जनस्तीक्ष्णगन्धो मूलकपाङ्कुरः ॥ ८७
विद्रधघरातिः काक्षीवो मुखभङ्गः सुभञ्जनः । दशोशीरः सुरङ्गी च मोचको मधुगुञ्जनः ॥ ८८
श्वेतेऽत्र श्वेतमरिचो रक्ते तु मधुशिग्रुकः । तिनिशे स्यन्दनेमिर्वञ्जुलो रथसाधकः ॥ ८९

दीर्घवृक्षश्च कबरो रचनामातिमुक्तकः । अश्मगर्भः सर्वसारः क्रमसंधारणोऽपि च ॥ ९०
पलाशे किंशुकः पर्णः·······त्रिपत्रकः । त्रिवृताख्यो रक्तपुष्पो बीजस्नेहः समिद्वरः ॥ ९१
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो याज्ञिको ब्रह्मपादपः । धवे भारोद्वहो गौरः सकटाक्षो धुरंधरः ॥ ९२
कुलावो नन्दिनश्चापि सितः कृष्णश्च स द्विधा । श्रीपर्णी काश्मरी कृष्णा वृन्तिका मधुपर्णिका ९३
गम्भारी सर्वतोभद्रा कट्फला भद्रपर्णिका । विहीरा कुमुदाहारी महाकुम्भी च कश्मरी ॥ ९४
नित्यभद्रा महाभद्रा काश्मर्यो मधुपर्ण्यपि । सप्तच्छदे शुक्तिपर्णो गन्धपुष्पः सवर्णकः ॥ ९५
स्थूलपर्णो दीपवृक्षः शारदो विषमच्छदः । मदगन्धिर्विशालत्वक्गजद्विट्शाल्मलीदलः ॥ ९६
शिरोरुगेहविटपः सुमनो ग्रहनाशनः । आरग्वधे कृतमालः कर्णिकारः सुवर्णकः ॥ ९७
पीतपुष्पो दीर्घफलः शम्पाकश्चतुरङ्गुलः । व्याधिहा रेवतः स्थूलः प्रग्रहो राजपादपः ॥ ९८
आरोग्यशिम्बिका कर्णी स्वर्णशेफालिकेत्यपि । बीजके प्रियकः शौरिर्गौरो बन्धूकपुष्पकः ॥ ९९
कृष्णसर्जो महासर्जः कल्याणः पीवरोऽसनः । महाशालः पीतशालो जीवकः प्रियशालकः ॥ १००
सुगन्धिर्नीलनिर्यासस्तिष्यपुष्पोऽलकप्रियः । स तु द्विधा शिखिग्रीवः श्रेष्ठो गोमूत्रगन्धकः ॥ १०१
अश्वकर्णे दीर्घपत्रः कषायः सप्तसंवरः । सर्जकः·······शूरः काश्यंशालो लतातरुः ॥ १०२
अर्जुने ककुभः सेव्यः सुवर्णो धूर्तपादपः । देवशाकः शक्रतरुर्नदीसर्जोऽर्जुनाभिधः ॥ १०३
शाके कोलफलो द्वा····दारुयोगी हलीमकः । गन्धसारः स्थिरसारः स्थिरको ध्रुवसाधनः ॥ १०४
अभ्रं····महापत्रो बलसारो बलप्रभः । धर्मणे तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षो रुजासहः ॥ १०५
महाबलो महावृक्षो राजाह्वो धन्वनः फलम् । स्वादुफलो मृत्युफलः सारवृक्षः सुतेजनः ॥ १०६
सिह्लके तु सिद्धवृक्षः कोलिपत्रे तु जोरणः । महापत्रे लगादी स्याद्विपशङ्कुः पलाशकः ॥ १०७
पारिभद्रे द्रुकिलिमं किलिमं देववल्लभः । दारु वर्क्षेहविद्दं च देवद्रुः स्वर्गजो द्रुमः ॥ १०८
पीतपूतिमहादेवभद्रेन्द्रा काष्ठदारुणी । मधूके···· शाकः स्यान्माधवो मधुको मधुः ॥ १०९
मधुष्ठीलो मधुष्ठालो मधुकाष्ठो मधुस्रवः । रोध्रकोपमधुगुडपुष्पो गोलफलोऽपि च ॥ ११०
जलजेऽस्मिन्मधूलः स्याद्गिरिजो दीर्घपत्रकः । तीरवृक्षो गौरशालो ह्रस्वपुष्पफलोऽपि च ॥ १११
तिन्दुके स्फूर्जकस्तुष्टः कालस्कन्धो विरूपकः । निःस्यन्दनः कालशाको द्रावणी नीलसारकः॥ ११२
द्वितीयतिन्दुके कालस्तिन्दुर्मर्कटतिन्दुकः । काकेन्दुकः काकपीलुः कुपीलुकुलकावपि ॥ ११३
रोध्रे लोध्रः सिते तत्र शावरस्तनुवल्कलः । उत्सादनो महारोध्रो नम्मः शवरपादपः ॥ ११४
रक्ते तु पट्टिका तिल्वः पट्टीलाक्षाप्रसादनः । तिरीटो मार्जनश्चिल्ली कानीनः क्रमुकः शिशुः ॥ ११५
स्थूलवल्को बृहत्पत्रः कृष्णरोध्रे तु गालवः । भूर्जे भुजो बहुपटो मृदुवल्को मृदुच्छदः ॥ ११६
रेखापत्रश्छत्रपत्रो बहुत्वक्चर्मिणावपि । श्लेष्मान्तके भूतवृक्षः पिच्छिलो द्विजकुत्सितः ॥ ११७
वसन्तकुसुमः शेलुः फकेलुर्नेत्रशाटकः । विषघाती बहुवारः शीत उद्दालकस्तथा ॥ ११८
बकुले कण्टकोमन्निफलाम्बुपनमामद्रुः । लकुचः क्षुद्रपनसस्तु स्यात्कुम्भकं फलम् ॥ ११९
आम्रे रसालो माकन्दः कामाङ्गः पिकबान्धवः । वनपुष्पो शवभूतः परपुष्टमदोद्भवः ॥ १२०
मधुदूतो मधुफलः सुफलो मदिरासखः । वसन्तपादपोऽसौ तु सहकारोऽतिसौरभः ॥ १२१
क्षुद्राम्रे स्यात्कृमिवल्लीक्षाम्रदो जतुद्रुमः । नुकोशको घनस्कन्धः केशाम्बुश्च सुरक्तगः ॥ १२२
टङ्को नीलकपित्थोऽन्यो राजपुत्रो नृपात्मजः । जम्ब्वां महाफला राजजम्बूर्नीलाम्बुकच्छदा ॥ १२३

सुगन्धिपत्रा सान्या तु काकजम्बूः कुजम्बुका । उशीरपत्रा नादेयी वैदेशी काकवल्लभा ॥ १२४
मदने छर्दनो राठः शल्यको विषनाशनः । करहाटो मरुबकः पिण्डी पिण्डीतकः फलः ॥ १२५
सूर्यपुत्रकर्कटकौ विषगन्धो विषोदरः । मश्यान्तकफलो राजपुत्रकः कफवर्धनः ॥ १२६
कुब्जके कामुकं श्यामसारः फुल्लो मिसिद्रुमः । निचुले तु नदीकान्तोऽम्बुजो हिज्जल इज्जलः ॥ १२७
गन्धपुष्पो गुच्छफलोऽनुवाकः कच्छकोल्यपि । वेतसे विदुलः शीतो नदीकूलप्रियो रथः ॥ १२८
अभ्रपुष्पः पत्रमाली वाणीरो वञ्जुलोऽपि च । स्यादम्बुवेतसे भीरुर्नादेयी वालभीरुकः ॥ १२९
विदुलो मञ्जरीनम्रः परिव्याधो निकुञ्जकः । वरुणे गन्धवृक्षः स्यात्तिक्तशाकः कुमारकः ॥ १३०
श्वेतपुष्पः श्वेतफलस्तमालो मारुतापहः । साधुवृक्षः श्वेतवृक्षः सेतुरश्मरिकारिपुः ॥ १३१
अङ्कोटे स्यात्पातसारो दीर्घकीलो निकोचकः । अङ्कोलकस्ताम्रफलो रेचको गन्धपुष्पकः ॥ १३२
भल्लातके वीरतरुररुष्कोऽरुष्करो व्रणः । भौतिको भूतनुद्वह्निस्नेहः शोफकरो धनुः ॥ १३३
अभिमुखी बहुपत्रो भल्ली सूर्याग्निसंज्ञकः । अरिष्टे स्यात्कृष्णवर्णो रक्तबीजोऽर्थसाधनः ॥ १३४
शुभनामा पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः । निम्बे तु सर्वतोभद्रः पारिभद्रः सुतिक्तकः ॥ १३५
पिचुमन्दो यवनेष्टः शुकेष्टः शुकमालकः । अरिष्टो हिङ्गुनिर्यासो वेला नियमनोऽपि च ॥ १३६
महानिम्बे निम्बकश्च कार्मुको विषमुष्टिकः । रम्यकः क्षीबको वृक्षोऽक्षिपीलुः केशमुष्टिकः ॥ १३७
पीलौ स्रंसी सहस्राङ्गः शीतः करभवल्लभः । गुल्मारिर्गुडफलश्चाथार्भिस्तु गिरिसंभवे ॥ १३८
अक्षोटः कर्परालश्च फलस्नेहो गुहाशयः । पारावते तु साराम्लो रक्तमालः परावतः ॥ १३९
आरेवतः सारफलो महापारावतो महान् । कपोताण्डतुल्यफलो रुद्राक्षे तु महामुनिः ॥ १४०
स तु चतुर्मुखो ब्रह्मा द्विमुखस्तु वरागलः । षण्मुखस्तु कार्तिकेयः पञ्चमुखस्तु शंकरः ॥ १४१
माधवस्त्वेकवदनो विजयाशस्त्रधारणः । पुत्रंजीवे लक्षफलः कुमारजीवनामकः ॥ १४२
करञ्जे स्यान्नक्तमालः पूतीकश्चिरविल्वकः । करजः श्लीपदारिश्च प्रकीर्यः कलिनाशनः ॥ १४३
भेदास्त्वस्य त्रयस्तत्र षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी । मर्कट्यां तु कृतमाल उदकीर्यः प्रकीर्यकः ॥ १४४
अङ्गारवल्यां शार्ङ्गेष्टा कासघ्नी करतालिका । रोहीतके रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः ॥ १४५
रोहडकः सदापुष्पो रोचना प्लीहरक्तहा । कट्फले तु सोमवल्कः कैटर्यो गोपभद्रिका ॥ १४६
कुम्भी कुमुदिका भद्रा श्रीपर्णी भद्रवत्यपि । दाडिमे कुट्टिमः कीरवल्लभः फलषाडवः ॥ १४७
करको दन्तबीजश्चाथोडूपुष्पे जपा जवा । धातक्यां तु धातुपुष्पी बहुपुष्प्यग्निपुष्पिका ॥ १४८
ताम्रपर्णी सुभिक्षा च कुञ्जरा मद्यपावनी । सल्लक्यां वल्लकी ह्लादा सुवहा सुस्रवा रसा ॥ १४९
अश्वमूर्तिः कुन्दरुकी गजभक्ष्या महेरणा । गन्धवीरा गन्धकारी सुरभिर्वनकर्णिका ॥ १५०
एरण्डे तरुणश्चित्रो दीर्घदण्डो व्यडम्बकः । पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमान आमण्डो रुवको रुवूः ॥ १५१
व्याघ्रपुच्छो व्याघ्रतलश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः । गन्धर्वहस्तकश्चञ्चुरादण्डो हस्तिपर्णकः ॥ १५२
उरुबूको हस्तिकर्णः शुक्लो रक्तश्च स द्विधा । किम्पाके तु महाकालः काकर्दः काकमर्दकः ॥ १५३
कम्पिल्लके तु काम्पिल्लो रक्ताङ्गो रक्तचूर्णकः । चन्द्राह्वयो रोचनकः कर्कशाह्वः पटोदयः ॥ १५४
कैतकच्छदनीयोऽम्बुप्रसादनफलः कतः । कार्पास्यां तु समुद्रान्ता बदरा तुण्डिकेर्यपि ॥ १५५
सा तु वन्या भरद्वाजी भद्रा चन्दनबीजिका । वन्दायां स्यात्तरुरुहा शौरवर्येदरोहिणी ॥ १५६
वृक्षादनी वृक्षभक्ष्या जयन्ती कामपादपः । स तु क्षीरवृक्षभवो नन्दीवृक्षो जयद्रुमः ॥ १५७

आटरूषे वृषो वासा वाशिका वाजिदन्तकः । भिषङ्माता सिंहमुखः सिंहिका सिंहपर्णिका १५८
तुम्बरौ सानुजः सौरः सौरभो वनजोऽन्धकः । तीक्ष्णवल्कस्तीक्ष्णफलतीक्ष्णपत्रौ महामुनिः॥ १५९
कदल्यां तु हस्तिविषा रम्भा मोचांशुमत्फला । काष्ठीला वारणबुशा स्यात्कालीरस इत्यपि ॥ १६०
तगरे कालानुसार्यं चक्राख्यो मधुरो नृपः । तूले ···· ब्रह्मचारु ब्रह्मण्यं ब्रह्मकाष्ठकम् ॥ १६१
ब्रह्मनिष्ठं च दापं च क्रमुकं ब्रह्मचारि च । मुष्कके मोक्षको घण्टा क्रन्दालो मोक्षमुष्ककौ ॥ १६२
पाटलिर्गोलिहः क्षारश्रेष्ठः कृष्णः सितश्च सः । वंशो यवफलो वेणुः शतपर्वा तृणध्वजः ॥ १६३
मस्करस्त्वचिसारस्त्वक्सारकर्मारतेजनाः । गाङ्गेरुक्यां विश्वदेवदेवाह्वस्वाङ्गवेधुका ॥ १६४
खण्डारिष्टा नागबला खरयन्धनिकेत्यपि । दार्वी दारुहरिद्रायां पीता कटङ्कटेरिका ॥ १६५
पीतद्रुमः पीतदारु पीतनं पीतचन्दनम् । पर्जनी कर्कटकिनी कालेयकः पचम्पचा ॥ १६६
ग्रन्थिपर्णे श्लिष्टपर्णं विकीर्णं शीर्णरोमकम् । कुकुरं च तथा गुच्छं शुकपुष्पं शुकच्छदम् ॥ १६७
स्थौणेयकं बर्हिचूडा सुगन्धग्रन्थिकावपि । स्पृक्कायां ब्राह्मणी पङ्कमुष्टिकापि श्वनाद्वधूः ॥ १६८
समुद्रान्ता मरुन्माला निर्माल्या देवपुत्रिका । लङ्कातिका कोटिवर्षा देवी पङ्कजमुष्टिका ॥ १६९
गोमी स्वर्णलतेन्द्राणी मरुन्माला लता लघुः । विडङ्गे केरला मोघा तन्दुलः कृष्णतन्दुलः ॥ १७०
वेल्लकः कृमिहा जन्तुघातको मृगगामिनी । इन्द्राक्षे ऋषभो वीरः श्रीमान्वृषभनामकः ॥ १७१
धूर्धुरो गोपतिः शृङ्गी वन्धुरः पृथिवीपतिः । ऋद्धौ सिद्धिर्युगं योग्यं रथाङ्गं मङ्गलं तथा ॥ १७२
ऋषिसृष्टसुखं लक्ष्मीर्वृद्धेरप्याह्वया अमी । पद्मके मालकः पीतो रक्तश्चरुसरुश्यवः ॥ १७३
सुसभः शीतवीर्यश्च पाटलः पीतवर्णकः । कङ्कुष्ठे स्यात्काककुष्टः पुलकः काकपालकः ॥ १७४
रेचनः शोधनो ह्रासो विडङ्गो रङ्गदायकः । परूषके स्यादल्पास्थिः परुषो नीलपर्णकः ॥ १७५
परोऽपरः परश्चैव परिमण्डल इत्यपि । खर्जूरे लघुजः पिण्डी निःश्रेणिः स्वादुमस्तकः ॥ १७६
खर्जूरिकायां स्वाद्भूमिखर्जूरी काककर्कटी । ताले तलो लेख्यपत्रस्तृणराजो ध्वजद्रुमः ॥ १७७
नालिकेरे रसफलो लाङ्गली कूर्चकेसरः । दाक्षिणात्यो दृढफलो नारिकेरो लक्षातरुः ॥ १७८
पूगे गुवाकः क्रमुकः पूगी च नीलवल्कलः । एतस्य फलमुद्वेगं चिक्कणे तत्र चिक्कणम् ॥ १७९
केतके तु रजःपुष्पो जम्बूलः क्रमुकच्छदः । हिन्ताले तु तृणराजो राजवृक्षो लताङ्कुरः ॥ १८०
ताल्यां तु मृत्युपुष्पा स्यादेकपत्रफलापि च । खर्जूरतालखर्जूरीतालीहिन्तालकेतकाः ॥ १८१
क्रमुको नालिकेरश्च स्युरेते तृणपादपाः ॥ १८२

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे प्रथमो वृक्षकाण्डः ।

सिन्दुवारे तु निर्गुण्डी सिन्दुको नीलसन्धिकः । शीतसहा च सुरसा चेन्द्राणी सिन्दुवारकः१८३
सा नीला वनशेफाली सुपुष्पा नीलमञ्जरी । श्वेता तु श्वेतसुरसा गोलोमा भूतकेश्यपि ॥ १८४
शेफालिकायां सुवहा निर्गुण्डी नालिकासुता । सुरसा रक्तवृन्ता च खिन्नघ्नी पुष्पवर्षिणी ॥ १८५
सा तु शुक्ला भूतकेशी सत्यनाम्नी बहुकुसमा । प्रियङ्गौ प्रियकः कङ्गुः प्रियवल्ली प्रियालता ॥ १८६
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा फलिनी फली । गुन्द्रा गोवन्दनी श्यामा गोपाह्वा पर्णभेदिनी१८७
मधुरायां यष्टीमधुश्लक्ष्णा मधुस्रवा । क्लीतकं च जलजाती मधुपर्णी मधूलिका ॥ १८८
अश्वगन्धायां तुरङ्गी कम्बुकाश्वावरोहकः । अश्वकन्दो बहुगन्धा पुत्रदा कोलकर्ण्यपि ॥ १८९

मेषशृङ्ग्यामजशृङ्गी वर्तिका सर्पदंष्ट्रिका । सैव स्याद्दक्षिणावर्ता वृश्चिकाला विषाणिका ॥ १९०
उष्ट्रधूमकपुच्छा च काली च विषघातिनी । शृङ्गी तु कर्कटशृङ्ग्यां नताङ्गी शिशिरेफला ॥ १९१
कर्कटाह्वा महाघोषा वक्रा मञ्जरिशिम्बिका । निदिग्धिकायां कण्टाली दुःस्पर्शा कण्टकारिका॥१९२
व्याघ्री क्षुद्रा दुष्प्रधर्षा धावनी हेमपुष्पिका । बृहत्यां क्षुद्रभण्टाकी वार्ताकी राष्ट्रिका कुली ॥ १९३
विशदः सिंह्यनाक्रान्ता महोटिका महत्यपि । विदार्यां तु स्वादुकन्दा पुष्पकन्दा मृगालिका ॥ १९४
वृक्षादनी चर्मकैषा भूकुष्माण्ड्यश्ववल्लभा । बिडालिका वृक्षपर्णी महाश्वेता परा तु सा ॥ १९५
क्षीरशुक्ला क्षीरकन्दा क्षीरवल्ली पयस्विनी । ऋष्यगन्धेक्षुगन्धेक्षुवल्ली क्षीरविदारिका ॥ १९६
पृश्निपर्ण्यां पृथक्पर्णी लाङ्गली क्रोष्टुपुच्छिका । शृगालवर्णा कलशी घृतिला धावनी गुहा ॥ १९७
सिंहपुच्छी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णी तिलपर्ण्यपि । गोक्षुरे स्थलशृङ्गाटवनशृङ्गाटगोक्षुराः ॥ १९८
कण्टीषडङ्गी गोकण्टस्त्रिकण्टस्तु त्रिकस्त्रिकः । इक्षुगन्धा व्यालदंष्ट्रः स्वदंष्ट्रः स्वादुकण्टकः॥ १९९
पलङ्कषा कण्टफलः षडङ्गस्तूक्षुरः क्षुरः । दन्त्यां शीघ्रा विशल्या च चित्रोदुम्बरपर्णिका ॥ २००
मकूलको रामदूती निकुम्भो घुणवल्लभा । नागदन्त्यां हस्तिदन्ती वारुणी चापि चिर्भिटी ॥ २०१
मृगादनी मृगैर्वारुर्मृगाक्षी भुजगस्फटा । श्वेतपुष्पा मधुपुष्पा पर्वपुष्पा विषौषधिः ॥ २०२
अपामार्गे त्वधःशल्यः किणिही खरमञ्जरी । धामार्गवः शैखरिको वशिरः कपिपिप्पली ॥ २०३
कपिवल्ली मर्कटिका शिखर्योघाटदुर्ग्रहौ । प्रत्यक्पुष्पी पत्रपुष्पी केशवल्ली मयूरकः ॥ २०४
पुनर्नवायां वृश्चीरो दीर्घपत्रा शिलाटिका । विशाखः क्षुद्रवर्षाभूः कठिल्लः प्रावृषायणी ॥ २०५
शोफघ्नी चापरा लेपा कूरमण्डलपत्रकः । श्वेतमूला महावर्षा भूर्वर्षकेतुरित्यपि ॥ २०६
ज्योतिष्मत्यां स्वर्णलता कङ्गुनी लवणाभिभा । पारावतपदी पण्या ज्योतिष्का कटभीत्यपि ॥ २०७
माषपर्ण्यां सूर्यपर्णी पाण्डुश्चापि महासहा । अश्वपुच्छा सिंहवृन्ता काम्बोजी कृष्णवृन्तिका॥ २०८
मुद्गपर्ण्यां काकमुद्गा वन्या मार्जारगन्धिका । शिवा क्षुद्रसहा हासी रङ्गणी सूर्यपर्णिका ॥ २०९
भूम्यामलक्यामलमला बहुपुत्रा वितुन्नकः । तामलक्युज्झटा ज्ञायताल्लिका नुन्नमालिनी ॥ २१०
हरिद्रायां वर्णवती काञ्चनी वरवर्णिनी । निशाख्या रजनी गौरी पीतिका मेहघातिनी ॥ २११
वेश्या विटप्रिया पीता तथा हट्टविलासिनी । प्रपुन्नाटे तु दद्रुघ्नश्चक्राकश्चक्रमर्दकः ॥ २१२
मेषाक्षो मेषकुसुमः पद्माटैडगजावपि । मुण्ड्यां मुण्डतिका भिक्षुः श्रावणी जीवबोधिनी ॥ २१३
श्रवणा श्रवणशीर्षा प्रव्रजिता तपस्विनी । महाश्रावणिकायां तु कदम्बपुष्पिका ॥ २१४
ग्रन्थिका लोभनीया च छिन्नग्रन्थिनिकापि च । वाकुच्यां स्यात्कालमेषी दुर्गन्धा कुष्ठनाशिनी ॥ २१५
पूतिपर्णी सोमराजी सुवल्ली सोमवल्लिका । अवल्गुजः कृष्णफला दुर्लेखा पूतिफल्यपि ॥ २१६
रास्नायां श्रेयसी रस्या रसनाविरसा रसा । एलापर्णी गन्धमूला सुवहा मारुतापहा ॥ २१७
नाकुल्यां सर्पगन्धा तु सुगन्धा वारिपत्रका । गन्धनाकुलिकायां तु सर्पाक्षी विषमर्दिनी ॥ २१८
महासुगन्धा सुवहा छत्राकी नकुलप्रिया । कुठेरके तु सर्जकः स्यात्क्षुद्रपत्रः कुठिञ्जरः ॥ २१९
वैकुण्ठस्तीक्ष्णगन्धश्च द्वितीयो वटपत्रकः । पर्णासो बिल्वगन्धश्च स तु कृष्णः सरालकः ॥ २२०
काकतालः कृष्णमल्ली मालुकः कृष्णमालुकः । तुलस्यां सुरसा प्रेतराक्षसी बहुमञ्जरी ॥ २२१
यस्या गौरी शक्रपत्नी भूतघ्नी देवदुन्दुभिः । फणिज्जके प्रस्थपुष्पः खरपत्रोऽत्रपत्रकः ॥ २२२
मरूपको मरुबको जम्बीरो मारुतः फणी । त्रायन्ती त्रायमाणायां कृतत्राणाद्रिसानुजा ॥ २२३

वार्षिके वदरावृष्टि वाराही वलभद्रिका । बलदेवा····सुत्राणा विष्वक्सेनप्रियापि च ॥ २२४
यवासके धन्वयासो यासो धन्वयवासकः । दूरमूलो दीर्घमूलो बालपत्रो मरुद्भवः ॥ २२५
कुनाशकोऽधिष्टकण्टस्ताम्रमूली प्रचोदनः । दुस्पर्शः कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥ २२६
किराततिक्ते किरातो रामसेनः किरातकः । अनार्यतिक्तको हैमो भूनिम्बः काण्डतिक्तकः ॥ २२७
कुष्टे तु पाकलं रामं वानीरं वाप्यमुत्पलम् । वानीरजं वापिभाव्यं कौरवं व्याधिनामकम् ॥ २२८
वालके जलकेशाख्यं बर्हिष्टं दीर्घरोमकम् । ह्रीवेरो दीच्यवज्जाणिपिङ्गमाचमनं रुचम् ॥ २२९
शट्यां पलाशः षड्ग्रन्था गन्धाली हिमजा वधूः । कर्बुरः सुव्रता ग्रन्थमूली पृथुफलाशिका ॥ २३०
एलावालुके लैलेयं वालुकं हरिवालुकम् । सुगन्ध्यालूकमेल्वालु दुर्वणप्रसरं दृढम् ॥ २३१
कुङ्कुमे रक्तपर्यायं संकोचपिशुनं शुकम् । हीरं कुसुम्भं घुसृणं पीतं वाल्हीकपीतने ॥ २३२
काश्मीरजं वह्निशिखं वरं लोहितचन्दनम् । जात्यां तु रजनीपुष्पा मालती तैलभाविनी ॥ २३३
प्रियंवदा हृद्यगन्धा मनोज्ञा सुमनालता । तस्यास्तु कलिकायां स्यात्पत्री सौमनसायिनी ॥ २३४
जातीफले जातिकोशं शालूकं मालतीफलम् । मज्जसारं जात्यमृतं शौण्डं सौमनसंपुटम् ॥ २३५
यूथिकायां बालपुष्पा मागधी शङ्खयूथिका । गुणोह्वला पुण्यगन्धा चारुमोटा शिखण्डिनी ॥ २३६
अम्बष्टा गणिका सा तु पीता स्याद्धेमपुष्पिका । कुन्दे माध्यः सदापुष्पो मकरन्दो मनोहरः ॥ २३७
अट्टहासो भृङ्गमित्रं शाल्योदनो यमश्वसः । स्यान्नवमालिकायां तु. मोमाली नवमालिनी ॥ २३८
सप्तला सुकुमाराति: सुरतिः शिशुगन्धिका । कान्ता विभावरी ग्रीष्मा ग्रैष्मिका शिखरिण्यपि ॥ २३९
मल्लिकायां शीतभीरुर्मदयन्ती प्रमोदनी । अष्टापदी तृणशून्यं गवाक्षा भूपदीत्यपि ॥ २४०
वार्षिक्यां षट्पदानन्दी श्रीमती सुभगा प्रिया । सुवर्णा त्रिपुटा त्र्यस्रसुरूपा मुक्तबन्धनात् ॥ २४१
कुमार्यां तु वर्णिचारुकेसरा भृङ्गसंमता । तरणी रामतरणिर्गन्धाढ्या कन्यका सहा ॥ २४२
अम्लाने स्यादम्लानो··········महासहा । रक्तपुष्पः कुरुबकः पीतपुष्पः कुरण्टकः ॥ २४३
सैरेयके सहचरो झिण्टी महावरश्च सः । स तु रक्तः कुरबकः स्यात्पीतस्तु कुरण्टकः ॥ २४४
नील आर्तगलो दिर्सा धाण ओदनपाक्यपि । किंकिराते किंकिराटः पीतभद्रः प्रलोभ्यपि ॥ २४५
चित्रके वल्लरीव्यालः पाठीनो दारुणः कुटः । ज्योतिष्को जरणोऽग्न्याख्यो वल्लिनर्धी पिपाठिनः २४६
वासन्त्यां स्यात्प्रहसन्ती सुवसन्ता वसन्तजा । सेव्यालिबान्धवा शीतसंवासा सीतशावसा ॥ २४७
नील्यां श्रीफलिका काला दोलामेलाविशोधनी । तूणी तुच्छा भारवाही रञ्जनी मधुपर्णिका ॥ २४८
द्रोणी क्लीतकिका ग्राम्या नीलकेशी महारसा । दमने स्याद्ब्रह्मजटा मुनिर्दान्तार्पिपुत्रको ॥ २४९
गन्धोत्कटः पुण्डरीकः पाण्डुरागस्तपस्व्यपि । धत्तूरे धूर्तधत्तूरौ कितवो देवता शठः ॥ २५०
घण्टापुष्पस्तलफलो मातुलः कनकाह्वयः । उन्मत्तो मदनश्चास्य फलं मातुलपत्रकम् ॥ २५१
शङ्खपुष्पी क्षीरपुष्पी शिवब्रह्मकिरीटिनी । मधुपुष्पी मधुगन्धा शङ्खाह्वा शङ्खमालिनी ॥ २५२
धूसरच्छदना श्वेतपुष्पी वनविलासिनी । कर्चूरे द्रविडः काल्यो वेधान्यो गन्धमूलकः ॥ २५३
मोचामस्त्वजमोदायां मयूरो लोचमस्तकः । खराश्वा कारवी वस्तगन्धा हस्तिमयूरकः ॥ २५४
दीप्यो वह्नी ब्रह्मदर्भा लोचमर्कट इत्यपि । यवान्यां स्वादुमगन्धा यमनी यवमाह्वयः ॥ २५५
सहदेव्यां तथा दण्डोत्पला गोचन्दना वसा । गन्धवर्णा सितैः पुष्पैर्विश्वदेवानुभाकर्णैः ॥ २५६
पर्पटके वरतिक्तो रजः कवचनामकः । गोजिकायां शृङ्गवेरो दार्विका भूमिकाल्पिका ॥ २५७

बलायां शीतपाकी स्यादन्नोदन्योदनाह्वया । वाट्यालकस्तथा वाट्यपुष्पिका पीतपुष्पिका ॥ २५८
देवसहा सहदेवातिबला बाह्यपुष्पिका । ऋष्या प्रोक्ता ऋष्यगन्धा कङ्कता वर्षपुष्पिका ॥ २५९
वाट्यायिनी भूरिबला तिष्या वीर्या बृहद्बला । महागन्धा गन्धबली मङ्गल्यार्थप्रसाधनी ॥ २६०
मुसल्यां तु तालमूली दुर्नामारिर्म····विषा । धूम्यकन्दा तालपर्णी समूला बलदा शिवा ॥ २६१
हिङ्गौ जतुकवाल्हीकागूढगन्धानि रामठम् । सहस्रवेधि सूतघ्नं जरणं सूपधूपनम् ॥ २६२
हिङ्गुपत्र्यां पृथुः पृथ्वी दीर्घिका चारिपत्रिका । जातूका रामठी वंशपत्रा पिण्डा शिवाटिका ॥ २६३
कारवी करवी तन्वी बाष्पिका बिल्वकेत्यपि । काकजङ्घायां तु दासी लोमहीना प्रवाबलः ॥ २६४
नदीकान्तो नद्यास्या च पारावतपदीत्यपि । काकनासायां सुरङ्गा वायसी वायसाङ्किका ॥ २६५
वारुणी तस्करस्नायुः काकतुण्डफला च सा । पाषाणभेदे नगभिच्छिलाभिच्चित्रपर्णकः ॥ २६६
हपुषायां विस्रगन्धा वपुषा मत्स्यगन्धिनी । सान्याश्वत्थफला ध्वाङ्क्षनामिका कच्छुनाशिनी ॥ २६७
घण्टारवायां स्यान्मल्यपुष्पिका श····घण्टिका । अल्पघण्टा बृहत्पुष्पी शणपुष्पी महाशणः ॥ २६८
शणे तु किंकिणी जाली जन्तुमन्तुर्महाशणः । शीघ्रप्ररोही बलवान्सुपुष्पः क्षेत्रमण्डनः ॥ २६९
कुसुम्भेऽग्निशिखं महारञ्जनं कमलोत्तरम् । शालपर्ण्यां दीर्घमूला त्रिपर्णी पीतिनी ध्रुवा ॥ २७०
विदारि गन्धातिगुहा स्थिरा भौमांशुमत्यपि । भार्ग्यां बर्बरकः पद्मा वन्दकोऽङ्गारवल्लिका ॥ २७१
गर्दभशाकब्राह्मण्यौ हञ्जी ब्राह्मणयष्टिका । आवर्तक्यां चर्मरङ्ग विभाण्डी पिच्छिका लता ॥ २७२
रक्तपुष्पा दुकिनी स्यान्महाजालिनिका च सा । नाकुल्यां स्मारक्षीपीडा वेत्रमूला विसर्पिणी ॥ २७३
शङ्खनी दृढपादा च यवतिक्तायसीश्वराः । तेजस्विन्यां पारिजाता पीताश्मा महौजसी ॥ २७४
तेजोवती तेजिनी च तेजोह्वावल्कलेत्यपि । पथिकायां तु तुलसी तालपत्री लवङ्गकम् ॥ २७५
कन्दपत्रलचं पद्मा मलपत्रकमुत्तरा । मांस्यां यशी कृष्णजटा नलदा जटिला जटा ॥ २७६
तपस्विन्यामिषी हिंसा क्रव्यादी पिशिला चसा । गन्धमांस्यां पुनः केशी भूतकेशी पिशाचिका ॥ २७७
सुलोमशा भूतजटा भूतनाकेशिकेत्यपि । सुरायां सुरभिर्दैत्या गन्धाढ्यां गन्धमादनी ॥ २७८
भूरिगन्धा गन्धवती कुटी गन्धकटी वसा । प्रपौण्डरीके शौण्डर्यं सानुजं पौण्डरीयकम् ॥ २७९
प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं सत्पुष्पं सानुमानकम् । जतुकायां तु जतुका जतुकृचक्रवर्तिनी ॥ २८०
जन्तुका जतुकारी च सहर्षा जननीजनी । मांसरोहायां विकसा वृत्ता चर्मकषा रुहा ॥ २८१
रक्तपादां नमस्कारी समङ्गाञ्जलिकारिका । गण्डकाली शमीपत्रा रासा खदिरिका च सा ॥ २८२
तद्विशेषस्त्रिपादी स्यात्सुपादी हंसपादिका । विषग्रन्थिर्हंसपदी घृतमण्डलिकापि च ॥ २८३
अथ स्याज्जलपिप्पल्यां शारदी शकुलादनी । मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली तोयपिप्पली ॥ २८४
शिवमल्यां पाशुपतः सुव्रतो वसुको वुकः । कुलपुष्पः किण्वमूलः पाण्डुरोगप्रियः कुलः ॥ २८५
अतिविषायां तु विषा भङ्गुरा श्वेतकन्दिका । उपविषा श्यामकन्दा शृङ्गी प्रतिविषारुणा ॥ २८६
मेदायां स्यान्मणिच्छिद्रा मधुरा शल्यपर्ण्यपि । महामेदायां तु वसुच्छिद्रा देवमणिर्वसुः ॥ २८७

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे द्वितीयो गुल्मकाण्डः ।

गुञ्जायां कृष्णला काकचिञ्चिका काकणन्तिका । काकादनी काकनखी रक्तिका काकनन्तिका ॥ २८८
काकपीलुश्चक्रशल्या दुर्मेषा ताम्रिकोञ्चटा । चूडामणिर्दुमौवा च शतपाकी शिखण्डिनी ॥ २८९
पाठायां श्रेयसी पापचेलिका वृद्धकर्णिका । वृकं तिक्ता वरतिक्ता प्राचीना स्थापिनी वृकी ॥ २९०

एकाष्ठीला रसाम्बष्ठाम्बष्ठकी वृकदन्तिका । शतावर्यां बहुसुता पीवरीन्दीवरी वरी ॥ २९१
शतमूला शतपदी शतवीर्या मधुस्रवा । नारायणी द्वीपिशत्रुर्द्वीपिकाभीरुपत्रिका ॥ २९२
महापुरुषदत्तोर्ध्वकण्टका वरकण्टका । सहस्रवीर्या····सुन्यभीरुः सवरणील्यपि ॥ २९३
कटुकायां मत्स्यपित्ता रोहिणी कटुरोहिणी । अशोकरोहिणी कृष्णभेदा तिलकरोहिणी ॥ २९४
कटम्भरा काण्डरुहा रास्ना तिक्तकरोहिणी । तिक्तारिष्टा कटुमत्स्या चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ २९५
कपिकच्छा मद्यगुप्ता कण्डुरा दुरभिग्रहा । अजहा मर्कटी व्यण्डा कच्छुरा कपिकच्छुरा ॥ २९६
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बी लाङ्गली प्रावृषायणी । आर्षभी वह्निपर्याया कपिरोमा दुरालभा ॥ २९७
मञ्जिष्ठायां रक्तयष्टिः समङ्गा विकसारुणा । भण्डीरी मञ्जुका भण्डी जिङ्गी योजनवल्ल्यपि ॥ २९८
कालमेषी कालगोष्ठी मण्डूकपर्णिकापि च । मरिचे मलिनं कृष्णं वेल्लजं धर्मपत्तनम् ॥ २९९
पवनेष्टं शिरोवृन्तं मूषणं कोलकं च तत् । पिप्पल्यां च पला कृष्णा वैदेही मागधी कणा ॥ ३००
शौण्डी श्यामोषणा कोलोपकुल्या कृष्णतन्दुला । तन्मूलं ग्रन्थिकं सर्वग्रन्थिकं चटकाशिरः ॥ ३०१
समूलकं कोलमूलं कटुग्रन्थिकमूषणम् । चविकायां तथा चव्यं चवनं कालवल्ल्यपि ॥ ३०२
तत्फले वसिरो हस्तिपिप्पली श्रेयसील्यपि । गिरिपर्ण्यामरस्फोता विष्णुक्रान्ता पराजिता ॥ ३०३
सा तु श्वेता····नामा कटभी श्वेतपुष्पिका । श्वेतस्पन्दा श्वखुरश्च कृष्णा त्वव्यक्तगन्धिका ॥ ३०४
नीलस्पन्दा नीलपुष्पी महाश्वेताङ्गचन्दना । स्यादिन्द्रवारुणी त्वैन्द्री विषादनी गवादनी ॥ ३०५
इन्द्रैर्वारुः क्षुद्रफला गोडुबावगवाक्ष्यपि । द्वितीयेन्द्रवारुण्यां तु चित्रफला महाफला ॥ ३०६
आत्मरक्षा विशाला च त्रपुसी तुम्बसील्यपि । वचायामुग्रगन्धोग्रा जटिला शतपर्विका ॥ ३०७
इक्षुकर्णिका गोलोमी लोमशा सूतनाशिनी । अन्या श्वेतवचा मेध्या पद्मन्या हैमवत्यपि ॥ ३०८
शारिवायां गोपकन्या गोपवल्ली प्रतानिका । गोष्पास्फोता लता श्वेता शरटा काष्ठशारिवा ॥ ३०९
नागजिह्वाथ सा कृष्णभद्रा चन्दनशारिवा । भद्रवल्ली कृष्णवल्ली चन्दनोत्पलशारिवा ॥ ३१०
मूर्वायां मोरटा देवी मधुश्रेणी मधूलिका । देवश्रेणी मधुरसा गोकर्णी तेजनी स्रवा ॥ ३११
धनुःश्रेणी चापगुणी पीलुनी तिक्तवल्कली । पीलुपर्णी स्निग्धपर्णी ·····················॥ ३१२
लाङ्गल्यां हलिनी नन्दा विशल्या गर्भपातिनी । अनन्ताग्निशिखा शक्रपुष्पिका कलिहारिका ॥ ३१३
गुडूच्याममृता सोमवल्ली वत्सादनी धरा । छिन्नोद्भवा छिन्नरुहा विषघ्नी देवनिर्मिता ॥ ३१४
विशल्या कुण्डली छिन्ना तन्त्रिका चक्रलक्षणा । देव्यनन्ता मधुपर्णी जीवन्त्यमृतवल्ल्यपि ॥ ३१५
देवताडे देवदाली वृत्तकोशा गरागरी । जीमूतकस्तालकश्च वेण्या सुविषघातिनी ॥ ३१६
कोशातक्यां कृतच्छत्रा जाली घोषा सुतिक्तका । मृदङ्गफलि····क्ष्वटा घण्टाली रक्तवेधना ॥ ३१७
धामार्गवे पीतपुष्पो महाजला महाफला । कर्कोटकी कोशफला राजकोशातकीति च ॥ ३१८
हस्तिकोशातकी त्वन्या विशाला कर्कशच्छदा । क्षीरिण्यां स्यात्कटुपर्णी घर्षणी पीतदुग्धिका ॥ ३१९
फेनक्षीरा हेमक्षीरा पीतक्षीरा करीषणी । हैमाह्वया हेमशिखी हेमवती हिमावती ॥ ३२०
शङ्खिन्यां स्याद्वनहरी तस्करी चोरपुष्पिका । किशिनी ग्रन्थिका चण्डा श्वेतबुभ्रा निशाचरी ॥ ३२१
आखुपर्ण्यां पुत्रश्रेणी न्यग्रोधा शम्बरी वृषा । चित्रोपचित्रा रण्डाख्युः प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्त्यपि ॥ ३२२
पद्मिन्यां तु महावल्ली बिसिनी बिसनाभयः । पलासिनी नालकिनी नलिनी पुटकिन्यपि ॥ ३२३
कमले नलिनं पद्ममरविन्दं कुशेशयम् । परं शतसहस्राभ्यां पत्रं राजीवपुष्करे ॥ ३२४

विसप्रसूनं नालीकं तामरसं महोत्पलम् । तज्जलात्सरसः पङ्कात्परैः सहजन्मजैः ॥ ३२५
पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहम् । रक्तोत्पलं कोकनदं कैरव्येण्यां कुमुद्वती ॥ ३२६
उत्पले स्यात्कुवलयं कुवेलं कवलं बलम् । श्वेते तु कुमुदं चैव कैरवं गर्दभाह्वयम् ॥ ३२७
नीले तु स्यादिन्दीवरं हल्लकं रक्तसंधिकम् । सौगन्धिके तु कल्हारबीजकोशे वराटकः ॥ ३२८
पद्मनाले तु मृणालं''''''तन्तुले बिसम् । किञ्जल्के केसरं नव्यदले संवर्तिका भवेत् ॥ ३२९
पद्मकन्दे करहाटशिफे शालूकमौत्पले । पद्मबीजे तु पद्माक्षं पद्मकर्कटिकेत्यपि ॥ ३३०
वारिपर्ण्यां तु पानीयपृष्ठगा कुम्भिका इटः । जलशूके जलनीली तथा शैवालशैवले ॥ ३३१

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे तृतीयो लताकाण्डः ।

शतपुष्पायां तु घोषा शताह्वा माधवी मिषिः । अतिछत्रा छत्रपुष्पा वाक्पुष्पा कारवी सहा ॥३३२
जीरके तु कणाजाजी जरणः कणजीरकः । कृष्णेऽस्मिन्कारवी पृथ्वी सुगन्धा तुरवी पृथुः ॥३३३
उपकुञ्ची कुञ्चिका च कालोपकुञ्चिकापि च । रसोने लशुनो म्लेच्छकन्दोऽरिष्टो महौषधम् ॥ ३३४
रमहाकन्दो पद्मोऽप्येष गृञ्जनो दीर्घपत्रकः । पलाण्डौ यवनेष्टः स्यात्सुकन्दो वक्रभूषणः ॥ ३३५
फरणः स तु हरितो लतार्को दुद्रुमोऽपि च । सप्तलायां बहुफेना सातला बिन्दुलामली ॥ ३३६
सारी मरालिका दीप्ता फेना च मक्षिसा यवा । प्रसारण्यां चारुपर्णी भद्रपर्णी प्रतानिका ॥ ३३७
भद्रबला भद्रलता भद्रकाली महाबला । सारणी सुप्रसारा च राजबला च सापि च ॥ ३३८
ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याक्षी ब्राह्मणी सोमवल्लरी । सरस्वती सत्यवती सुख''''ब्रह्मचारिणी ॥ ३३९
सूरणे कण्डुरः कन्दोऽर्शोघाती चित्रदण्डकः । वृद्धदारुके लावेगी जीर्णवालुकजुङ्गकौ ॥ ३४०
अजाण्टी ऋक्षगन्धा स्यादन्तकोटकपुष्प्यपि । सुवर्चलायां मण्डूकी यदरादित्यवल्लभा ॥ ३४१
मण्डूकपर्ण्यर्कभक्तादित्यवल्ली सुखोद्भिदा । भृङ्गराजे भृङ्गरजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥ ३४२
अमारको भेकरजो भृङ्गो मार्कव इत्यपि । कासमर्दे त्वरिमर्दः कालं कतककर्कशः ॥ ३४३
वास्तुके तु शाकश्रेष्ठः प्रवालः क्षारपत्रकः । शाकवीरो वीरशाकस्ताम्रपुष्पः प्रसादकः ॥ ३४४
पालङ्क्यायां तु पालङ्क्या छुरिका मधुसूदनी । जीवन्त्यां स्याज्जीवनीयजीवनी जीवबर्द्धिनी ॥ ३४५
माङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी । स्यादम्ललोणिकायां तु चाङ्गेरी चुक्रिका रसा ॥ ३४६
अम्बष्ठाम्लोलिका दन्तशठाटोलाम्लटोलकः । नरेन्द्रमाता क्षुद्राम्ली चतुष्पर्णी च लोणिका ॥ ३४७
तन्दुलीये मेघनादस्तन्दुली तन्दुलेरकः । गण्डीरको रक्तकाण्डो विषहार्यल्पमारिषः ॥ ३४८
समण्ठो तु तोयवृत्तिर्गण्डीरस्तोयमञ्जरी । समष्ठीला शोथहरी जलापामार्गतुल्यकः ॥ ३४९
अन्यः सुस्थलगण्डीरः कर्बरष्टकदेशजः । काकमाच्यां काकमाची काकसाह्वा वृषायणी ॥ ३५०
श्रीहस्तिन्यां तु भूरुण्डी कुरुण्डी काश्मरीरिपुः । सुनिषण्णे सुचिपत्रः स्वस्तिकः शिरिवारकः ॥३५१
श्रीवारकः शितिवरो वितुन्नः कुक्कुटः शितिः । मूलके तु महाकन्दो रुचिष्यो हस्तिदन्तकः ॥ ३५२
चुस्तिका नीलकण्ठश्च सेकिमो हरिपर्णकः । चाणाक्यमूलके शालमर्कटो मरुसंभवः ॥ ३५३
विष्णुगुप्त''''तोमिश्चः स्थाल्यो मर्कटोऽपि च । हिलमोच्यां शङ्खधरा जलब्राह्मी च मोचिका ॥३५४
कलम्ब्यां तु शतपर्वा केलम्बूर्ध्वायसी च सा । कारवेल्ल्यां तु सुपवी कटिल्ला मृदुपर्णिका ॥ ३५५
पटोले तु पाण्डुफलः कुलकः कर्कशच्छदः । राजीफलः कफहरो राजिमानमृताफलः ॥ ३५६
कर्कोटे तु किलासघ्नस्तिक्तपर्वः सुगन्धकः । कूष्माण्डके तु कर्कारुः कलिङ्ग्यां बहुपुत्रिका ॥ ३५७

तुम्ब्यां पिण्डफलेक्ष्वाकुस्तिक्तबीजा महाफला । अलाबूः क्षत्रियवरा कटुका लाबुनी च सा ॥ ३५८
चिर्भिट्यां प्रपुसी वालुक्येर्वारुर्व्येडिपत्रिका । ऊर्वारुः कर्कटः कर्कटीस्तत्रा⋯फलावरः ॥ ३५९
छर्दनीव विषाङ्कुश्च तरथाः पक्वफलस्फुटी । कूर्चके श्टङ्गकः सर्जो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः ॥ ३६०
मङ्गल्यनामधेये प्रजीवकः प्रियजीवकः । ह्रस्वाङ्गको मधुरकः प्राणकश्चिरजीव्यपि ॥ ३६१
पुष्करमूले स्यान्मूलं वीरपुष्करनामकम् । पौष्करं पुष्करजटा कश्मीरं पद्मवर्णकम् ॥ ३६२
मस्तुगन्धायां तु गन्धा खरपुष्पा शकम्भरा । फर्वरी वर्वरी तुङ्गी पूतिमयूर इत्यपि ॥ ३६३
बिम्ब्यां रक्तफला गोल्हा प्रवालफलघोषिका । ओष्ठोपमफला तुण्डी तुण्डिका पीलुपर्ण्यपि ॥ ३६४

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे चतुर्थः शाककाण्डः ।

रोहिषं कामकं पौरं भूतिकं भूतिकतृणम् । स्तोगन्धिकं धिकं देवजग्धं शकलिपुद्गले ॥ ३६५
भूस्तृणं रोहितं छत्रातिच्छत्रकफटुम्बके । भूतिकं भूतिकतृणं माला तृणसुगन्धके ॥ ३६६
दर्भे दभ्रः खरो बर्हिर्वारास्तचीकुथः कुशः । सारीवार्ता रजो गुन्द्रा पवित्रा कुतसावपि ॥ ३६७
काशे स्यादिक्षुगन्धेक्षुकाण्डश्चामरपुष्पकः । वायसेक्षुः पोटगलः कासेक्षुः कोकिनां क्षकः ॥ ३६८
वल्पवल्वजो बालकेशी दृढलतापि च । इक्षू रसालो गण्डीरी गण्डकी क्षुद्रपत्रकः ॥ ३६९
तस्यैकादश भेदाः स्युः पुण्ड्रकान्तारकादयः । नले नडः शून्यमध्यो गमनो नर्तको नटः ॥ ३७०
अरण्यनलको रन्ध्री पोटगलो विभीषणः । नलिनुर्मोमनलिका नाकुली लेखकाञ्चिता ॥ ३७१
शरे तु मुञ्जो बाणाह्वः स्थूलदर्भः पितामहः । गुञ्जस्तजनको भद्रमुंजो याजनकक्षुरः ॥ ३७२
मुञ्जस्तु यजिको मध्ये दृढलग्नब्रह्ममेखलः । अथ बालतृणे शष्पं शुकं शालिकमङ्कुलम् ॥ ३७३
तृणं स्यादर्जुनं घासे यवसं चारि इत्यपि । दुर्वायां तु शतपर्वा भार्गवी विजया जया ॥ ३७४
मङ्गल्या स्यादलानन्ता मरी प्रतानिका रुहा । सहस्रवीर्या श्यामाङ्गी हरिता हरितात्यपि ॥ ३७५
श्वेतदूर्वा तु गोलोमी शतवीर्या शता लता । गण्डदूर्वायां गण्डाली वारुणी शकुलाक्षकः ॥ ३७६
मुस्तायां भद्रको भद्रमुस्ताराजकशेरुकः । गुन्द्री वरोह्रो गाङ्गेयः कुरुविन्दोऽम्बुदाह्वयः ॥ ३७७
कुटं नटे तु कैवर्तीमुस्तकं जीवनाह्वयम् । आकाण्डीरकं जीमुग्रं गोनर्दं गोपुरप्लवम् ॥ ३७८
शतपुष्पं दारपुरं वानेयं परिपेलवम् । जलमुका मुस्तकाभं शैवालदलसंभवम् ॥ ३७९
वीरणे तु वीरतरं वीरभद्रं सुमूलकम् । मूलेऽस्योशीरमभयं समगन्धि रणप्रियम् ॥ ३८०
लामज्जके तु नलदममृणालं लवं लघु । इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाशयम् ॥ ३८१

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे पञ्चमस्तृणकाण्डः ।

अथ धान्ये सस्यं सीर्यं व्रीहिः स्तम्बकरि अपि । आशौ स्यात्पाटलो व्रीहिर्गर्भपाकिणि षष्टिकः ॥ ३८२
शालौ तु कलमाद्याः स्युः कलमे तु कालायकः । लोहिते रक्तशालिः स्यान्महाशालौ सुगन्धिकः ३८३
यवे हयप्रियस्तीक्ष्णशूकस्तोक्यस्तुसो हरित् । मङ्गल्यके स्यान्मसूरः कलाये तु सतीनकः ॥ ३८४
हरेणुः खण्डिकश्चाथ चणके हरिमन्थकः । माषे तु मदनो नन्दी सरी बीजवरो बली ॥ ३८५
मुद्गे तु प्रथनो लोभ्यो वलाटो हरितो हरिः । पीतेऽस्मिन्वसुखण्डीरः प्रवेलजयशारदाः ॥ ३८६
कृष्णे प्रवरवासन्तहरिमन्थजशिम्बिकाः । वनमुद्गे तु वरका निगूढककुलीमकाः ॥ ३८७
खण्डिको राजमुद्गे तु मकुष्टकमयुष्टकौ । गोधूमे सुमनो बले निष्पावः शितिशिम्बिकः ॥ ३८८

कुलत्थे तु कालवृन्तस्तास्रवृन्ते कुलत्थिका । आढक्यां तुवरी वर्णा स्यात्कुल्माषे तु यावकः ॥ ३८९
नीवारस्तु वनव्रीहिः श्यामाके श्यामक समौ । कङ्गौ तु कङ्गुनी कङ्गु प्रियङ्गु पीततन्दुला ॥ ३९०
सा कृष्णा मधुका रक्ता शोधिता मुशटी शिता । पीतमाधव्यथोद्दाले कोद्रवः कोरदूषकः ॥ ३९१
चीनके तु काककङ्गुर्यवनाले तु योनलः । जूर्णाह्वयो देवधान्यं जोर्णाला बीजपुष्पिका ॥ ३९२
शणे भङ्गा मातुलानी स्यादुमाक्षुमालसी । गवेधुकायां गवेधुरन्यतिले नु जर्तिलः ॥ ३९३
षण्डतिले तिलपिजस्तिलपेजोऽथ सर्षपे । कदम्बकस्तु तुभोऽथ सिद्धार्थे श्वेतसर्षपः ॥ ३९४
माषादि तु शमीधान्यं शूकधान्यं यवादयः । स्यात्सस्यशूके किंसारुः कणिशं सस्यशीर्षकम् ॥ ३९५
स्तम्बे तु गुच्छो धान्यादेर्नालः काण्डोऽफले त्विह । पलालो धान्यत्वचि तु तुषे बुसे कडङ्गरः ॥ ३९६

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निघण्टुशेषे षष्ठो धान्यकाण्डः ।

इति श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितो निघण्टुशेषः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

अभिधानसंग्रहः ।

(१०)

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितं

लिङ्गानुशासनम् ।

[1]पुंलिङ्गं [2]कटणथपभमयरषसस्वन्तमिमनलौ किश्तब् ।
नन्ङौ घघञौ दः किर्भावे खोऽकर्तरि च कः स्यात् ॥ १

[3]हस्तस्तनौष्ठनखदन्तकपोलगुल्फकेशाध्वगुच्छदिवसर्तुपतद्ग्रहाणाम् ।
[4]निर्यासनाक[5]रसकण्ठकुठारकोष्ठ[6]हेमारिवर्षविषशैलरथाशनीनाम् ॥ २

[7]श्वेतप्लवात्मगुरुजासिकफाभ्रपङ्कमन्थत्विषां जलधिशेवधिदेहभाजाम् ।
मानद्रुमाद्रिविषयाशुगशोणमासधान्याध्वराग्निमरुतां सभिदां तु नाम ॥ ३

बर्होऽच्छदेऽहिर्बुध्ने श्रीद्यग्न्योर्हायनबर्हिषौ । मस्तुः सक्तौ स्फटिकेच्छो नीलमिश्रौ मणीनयोः ॥ ४

कोणेऽस्रश्चषके कोशस्तलस्तालचपेटयोः । अनालोचे घनो भूम्नि दारप्राणासुवल्वजाः ॥ ५

[8]कान्तश्चन्द्रार्कनामायःपरो यानार्थतो युगः । पश्च स्यादसमाहारे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति ॥ ६

[9]वैकोत्तरा नक्तकरह्लकाङ्का [10]न्युङ्खोत्तरा [11]सङ्गतरङ्गरङ्गाः ।
परागपूगौ स्तूपमस्तुलुङ्कुडङ्गकालिङ्ग[12]तमङ्ग[13]मङ्गाः ॥ ७

---

१. वक्ष्यमाणं विशेषविधानमन्तरा पुलिङ्ग स्यादित्यन्वयः. २. अकारान्तेषु कोपधा आनकवराटकादयः, टोपधा विटकरहाटादयः, णोपधा गुणक्षणादयः, थोपधा निशीथोपस्थादयः, पोपधाः क्षुपकल्पादयः, भोपधा दर्भनिकुम्भादयः, मोपधा गोधूमडिण्डिमादयः, योपधा लयतण्डुलीयादयः, रोपधाः कङ्करकुटरादयः, षोपधा गवाक्षघोषादयः, सोपधाः कूर्पासहसादयः, सकारान्ताः पुरुदशोदमूनःप्रभृतय., नकारान्ता ग्रावसुपर्वादयः, उकारान्तास्तुम्भाद्यादयः; अन्तान्ताः जीमूतपर्यन्तदिगन्तमुद्गन्तादयः; इमन्प्रत्ययान्ताः प्रथिमम्रदिमद्रढिमादयः; अल्(ए)-प्रत्ययान्ताः प्रभवनियमादयः, कि(इक्)प्रत्ययान्ताः पनिप्रभृतयः, श्तिप्प्रत्ययान्ताः पचतिभवत्यादयः, नप्रत्ययान्ताः यत्नस्वप्नप्रभृतयः, नङ्प्रत्ययान्ता विश्नप्रश्नप्रभृतय., घप्रत्ययान्ताः प्रच्छदोरश्छदप्रभृतयः, घञ्प्रत्ययान्ताः पादरोगप्रभृतयः, दा(घु)संज्ञकाद्विहितकिप्रत्ययान्ता आदिव्याधिप्रभृतयः, भावार्थकखप्रत्ययान्ता आशितभवप्रभृतयः, कर्तृभिन्नार्थककप्रत्ययान्ता आखूत्पविप्रप्रभृतयः. ३. सभेदाना हस्तादीना निर्यासादीना श्वेतादीनां जलध्यादीनां मानादीना च नाम पुलिङ्गं स्यादित्यन्वयः. ४. निर्यासनाम गुग्गुलुः श्रीवेष्ट इत्यादि. ५. रसनाम रसाः शृङ्गारादयश्चनाम. ६. किराततिक्तो हैमश्च काण्डतिक्तः किरातकः. ७. श्वेतः कपर्दस्तन्नाम. ८. चन्द्रकान्तः सूर्यकान्तः अयस्कान्त इत्यादि. ९. इतः परं स्वरान्तव्यञ्जनान्तक्रमेण शब्दानुदाहरिष्यन्ते. तत्र ककारोपान्त्यादिक्रमेणाकारान्ता उदाह्रियन्ते. अनुवाकशयुवाकसूक्तवाकादयः. १०. खान्तः. ११. गान्ताः. १२. तमङ्ग इन्द्रकोशः. १३. मङ्गः धर्मः, नौशिरश्च.

वेगसमुद्गावपाङ्गवर्गौ घाघौ मेशसैपुच्छपिच्छगुच्छाः ।
वाजौजकिलिञ्जपुञ्जमुञ्जा भेवटपट्टहठप्रकोष्ठकोष्ठाः ॥ ८
अङ्कुशगण्डौ लगुडप्रगण्डकरण्डकूष्माण्डगुडाः शिखण्डः ।
वरण्डरुण्डौ च पिचण्डनाडीमणी गुणभ्रूणमेलत्कुन्तौ ॥ ९
पोतः पिष्टातः पृषतश्चोत्पातसंघातावर्थकपर्दौ ।
बुद्बुदगदमोदा मकरन्दो जनपदगन्धस्कन्धमगाधः ॥ १०
अर्धसुदर्शनदेवनमेघाभिजनजनाः परिघातनफेनौ ।
यूपापूपौ सूपकलापौ रेफः शोफस्तम्बनितम्बाः ॥ ११
शम्बाम्बौ पथिजन्यतिथ्यौ पुष्पः सिचयनिकाय्यरात्रवैरात्राः ।
मत्रामित्रौ कटप्रपुण्डराः कल्लोलौ च खल्लतल्लौ ॥ १२
कण्ठोलपोटगलपुद्गलकालथाला वेला गलो जगलहिङ्गुलगोलफालाः ।
साह्वलो महुलतण्डुलपत्रपालवातूलतालजडुला भूमलो निचोलः ॥ १३
कामलकुद्दालौवयवरवाः शिवगौरवयावाः शिवदावौ ।
माधवपणवादीनवहारमधुनेकोटीशांशाः स्पशवंशौ ॥ १४
कुशोङ्कुशपुरोडाशचषपर्शुरमासनिष्कुहाः । अहनिर्यूहकलहाः पक्षरोशिवराश्यपि ॥ १५
दुंदुभिर्वमतिघृणिपाण्यविज्ञातिरालिकलयोञ्जलिर्वृणिः ।
अग्निवह्निक्रमयोर्ह्रदीदिविमन्थिकुक्षिमूलयोर्दनिध्वनिः ॥ १६
गिरिशिशुजायुरूर्वौ हाहाहूहूश्च नभहूर्मुहुर्तं । पादश्मानावात्मा पाप्मस्थेमोष्मयक्ष्माणः ॥ १७

इति पुलिङ्गाधिकारः ।

स्त्रीलिङ्गं योनिमद्वश्रीसेनाघण्टातडिन्निशाम् । वीचितन्द्रावटुमीवाजिह्वाशल्लीदयादिशाम् ॥ १८
शिंशपाधानदीवीणाज्योत्स्नावीरीतिथीधियाम् । अङ्गुलीकलसीकङ्कुहिङ्गुपत्रीसुरानसाम् ॥ १९
रास्नाशिलायचालालाशिम्बाकृष्णोष्णिकाश्रियाम् । स्पृक्कापण्यातसीधाम्यासरघारोचनाभुवाम् ॥ २०
हरिद्रामांसिदूर्वालूरलाकाकृष्णलागिराम् । ईत्तु प्राण्यङ्गवाचि स्यादीदूदेकस्वरं कृतः ॥ २१
पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे । द्विगुरत्रायन्तान्तो वान्यस्तु सर्वो नपुंसकः ॥ २२
लिन्मिन्यनिण्यणिरुयुक्ताः क्वचित्तिगल्पहूस्वर्थेप् । विंशत्याद्याशताद्द्वन्द्वे सा चैकत्वे द्वन्द्वमेययोः ॥ २३

१. घान्तः. २. चान्तः. ३ छान्ताः. ४. जान्ताः. ५. टान्तौ. ६. ठान्ताः. ७. डान्ताः. ८. णान्ताः. ९. तान्ताः. १०. थान्तः. ११. दान्ताः. १२. धान्ताः. १३. नान्ताः. १४. अह्नादेशान्ताः पूर्वाह्णप्रभृतयः. १५. पान्ताः. १६. फान्तौ. १७. बान्ताः. १८. यान्ताः. १९. कृतसमासान्तरात्रशब्दान्ताः पूर्वरात्रप्रभृतयः. २०. रान्ताः. २१. लान्ताः. २२. वान्ताः. २३. शान्ताः. २४. षान्तः. २५. सान्तः. २६. हान्ताः. २७. अह इति एताहप्रभृतयः. २८. अथेदन्ताः. २९. अथोकारान्ताः. ३०. समुदित दीर्घोकारान्तम्. ३१. अथ व्यञ्जनान्ताः. ३२. सभेदानां योनिमदादीना वीच्यादीना शिंशपादीनामङ्गुल्यादीना रास्नादीना स्पृक्कादीना हरिद्रादीना च नाम स्त्रीलिङ्गं स्यात्. ३३. शिंशपादिराकृतिगणः. ३४. हिङ्गुपत्री कम्बोजी. ३५. नसो नासिकायाः. ३६. प्राण्यङ्गवाचीकारान्तं यथा—गोधिपालिप्रभृतयः. ३७. ह्रीश्रीभूप्रभृतयः. ३८. लक्ष्मीतरीतन्त्रीप्रभृतयः. ३९. लिदादिप्रत्ययान्ता यथा—जनता-गोत्रा भूमि-वेनि-अटनि-वाणि वेणि काकणि-भूति-चिकीर्षाप्रभृतयः. ४०. तन्तिप्रभृतयः. ४१. अल्पे ह्रस्वे चार्थे कन्प्रत्ययान्ता यथा—क्रयिकापुटिकाप्रभृतयः.

स्रुग्गीतिलताभिदि ध्रुवा विडनरि वारि घटीभघन्धयोः ।
शल्यध्वनिबाधभित्सु तु क्ष्वेडा दुन्दुभिरक्षबिन्दुषु ॥ २४

गृह्या शाखापुरेऽश्मन्तेऽन्तिका कीला रताहतौ । रज्जौ रश्मिर्मर्यवादिर्दोषादी गञ्जा सुरागृहे ॥ २५

अहंपूर्विकादिर्वर्षामघा अप्कृत्तिका बहौ । वा तु जलौकोप्सरसः सिकतासुमनःसमाः ॥ २६

गायत्र्यादय ईष्टका बृहतिका संवर्तिका सञ्जिका-
दूषीके अपि पादुका झिरुकया पर्यस्तिका मानिका ।
नीका कञ्चुलिकालुका कलिकया राका पताकान्धिका
शूका पूपलिका त्रिका चविकयोल्का पञ्जिका पिण्डिका ॥ २७

ध्रुवका क्षिपका कनीनिका शम्बूका शिबिका गवेधुका ।
कणिका केका विपादिका मिहिका यूका मक्षिकाष्टका ॥ २८

कूर्चिका कूचिका टीका कोशिका कोणिकोर्मिका । जलौका प्राचिका धूका कालिका दीर्घिकोट्रिका ॥

शलाका वालुकेषीका त्रिहङ्गिकेपिके उखा । परिखा विशिखा शाखा शिखा भेङ्गा सुरङ्गया ॥ ३०

जङ्घा चञ्चा कच्छा पिच्छा पिञ्जा गुञ्जा खजा प्रजा । झञ्झा घण्टा जटा घोण्टा पोटा भिस्सटया छटा ॥ ३१

विष्टा मञ्जिष्ठया काष्टा पाठा शुण्डा गुडा जडा । घेडा वितण्डया दौढा राढा रीढा च लीढया ॥ ३२

घृणोर्णा वर्वणा स्थूणा दक्षिणा लिखिता लता । तृणता त्रिवृता त्रेता गीता सीता सिता चिता ॥ ३३

मुक्ता वार्ता लूतानन्ता प्रसूता मार्जितामृता । कन्था मर्यादा गदेक्षुगन्धा गोधा स्वधा सुधा ॥ ३४

साक्षा सूना धाना पेना झम्पा रम्पा प्रपा शिफा । कुम्भा भम्भा सभा हम्भा सीमा पामारुमे उमा ॥

चित्या पद्या पर्या योग्या छाया माया पेया कक्ष्या । दूष्या नस्या शम्या संध्या रथ्या कुल्या ज्या मङ्गल्या ॥

उपकार्या जलार्द्रा प्रतिसीरा परम्परा । कन्दरा सृग्धरा होरा वागुरा शर्करा सिरा ॥ ३७

गुन्द्रा मुद्रा क्षुद्रा भद्रा भस्त्रा छत्रा यात्रा मात्रा । दंष्ट्रा फेला वेला मेला गोला दोला शाला माला ३८

मेखला सिध्मला लीला रसाला सवेला वला । कुद्दाला शङ्कुला हेला शिला सुवर्चला कला ॥ ३९

उपला शोरिवा मूर्वा लट्वा खट्वा शिवा दंशा । कशा कुशेशा मञ्जूषा शेषा मूषेषया संसा ॥ ४०

वलसा विस्रसा भिस्सा नासा बाहा गुहा स्वाहा । कक्षा भिक्षा रिक्षा रक्षा भृङ्गयावल्यापतिखोटिः ४१

पेशिर्वासिर्वसतिविपणी नाभिनाल्यालि पालिर्भेहिः पल्लिर्श्रुकुटिशकटी चर्वरिः शाटिभाटी ।
खाटिर्वेतिर्व्रततिवमिशुण्ठीतिरीशिर्वितर्दिर्वेदिर्नीविच्छविलिविशठिश्रेढिर्जालाजिराजि ॥ ४२

रुचिः सूचिसाची खनिः खानिखारी खलिः कीलितूली क्रमिर्वापिधूली ।
कृपिः स्थालिहिण्डी त्रुटिर्वेदिनान्दी किकिः कुकुटिः काकलिः शुक्तिपङ्क्ती ॥ ४३

---

१. 'यवयवनारण्यहिमाद्दोषलिप्युरुमहत्त्वे' इति सूत्रोक्ता यवादयः शब्दाः, दोषादयश्चार्थाः. २. गायत्रीपङ्क्तिप्रभृतयः. ३. अथ कान्ताः. ४. खान्ताः. ५. गान्ताः. ६. घान्तः. ७. चान्तः. ८. छान्तौ. ९. जान्ताः. १०. झान्तः. ११. टान्ताः. १२. ठान्ताः. १३. डान्ताः. १४. ढान्ताः. १५. णान्ताः. १६. तान्ताः. १७. थान्ताः. १८. दान्तौ. १९. धान्ताः. २०. नान्ताः. २१. पान्ताः. २२. फान्तः. २३. बान्तः. २४. भान्ताः. २५. मान्ताः. २६. यान्ताः. २७. रान्ताः. २८. लान्ताः. २९. वान्ताः. ३०. शान्ताः. ३१. षान्ताः. ३२. सान्ताः. ३३. हान्ताः. ३४. क्षान्ताः. ३५. रिक्षा यूकाण्डम्, लत्वे लिक्षा. ३६. राक्षा जतु; लत्वे लाक्षा. ३७. अथ ह्रस्वेकारान्ताः; द्वयोः समाहारः. ३८. त्रयाणां समाहारः. ३९. इतिशब्दः. ४०. जातिशब्दान्तः समाहारः.

किखिस्ताडिकम्बी श्रुतिः शारिरातिस्तटिः कोटिविष्टी वटिर्गृष्टिर्वीर्थी ।
दर्विर्हलिर्मञ्जरिः पुञ्जिभेरी शरारिस्तुरिः पिण्डमार्दी भुपुण्ढिः ॥ ४४
राटिराटिरटविः परिपाटिः फालिगालिजनिकाकिनि कानिः ।
चारिहानिवलभि प्रधिकम्पी चुल्लिचुण्डितरयोऽति····शाणी ॥ ४५
सनिः सानिर्मेनी मर्मिर्मौरिरक्ष्योषधी विद्रधिर्झल्लरिः पारिरश्रिः ।
शिरोधिः कविः कीर्तिर्गन्त्रीकवर्यः कुमार्योढकी स्वेदनी हादिनीली ॥ ४६
हरिण्यश्मरी कर्तनीस्थग्यपट्यः करीर्यकपद्यक्षवल्यः प्रतोली ।
कृपाणीकदल्यौ पलालीहिंसन्यौ वृसी गृध्रसी घर्घरी कर्परी च ॥ ४७
काण्डी खल्ली मद्री घटी गोणी पण्डाल्पेषणी द्रुणी । तिलपर्णी केवली खटी नन्दीरसवल्यौ च पाटली ॥
थाली गन्धोली काकली गोष्टयजाजीन्द्राणी मत्स्यण्डी दामनी शिञ्जिनी च ।
शृङ्गी कस्तूरी देहली मौर्व्यतिव्यासन्दी क्षैरेयी दर्दुपर्शू······ ॥ ४९
कर्णान्दुकच्छू तनुरज्जुचञ्चु ह्रायुर्जुहूः सीमधुरौ स्फिरगैवोक् ।
द्वार्योदिवौ स्रुक्त्वगृचः शरद्वाग्छर्दिर्हरत्पामदृपद्दृशो नौः ॥ ५०

इति स्त्रीलिङ्गाधिकारः ।

नै[11]लस्तुतत्तसंयुक्तरुयान्तं नपुंसकम् । वेधभादीन्विनासन्तं द्विस्वरं मै[12]न्नकर्तरि ॥ ५१
ध[13]नरत्नभोत्रहृषीकतमोघुसृणाङ्गणशुक्तशुभाम्बुरुहाम् ।
अघगूथजलांशुकदारुमनोबिलपिच्छधनुर्दलतालुहृदाम् ॥ ५२
हलदुःखसुखागुरुहिङ्गुरुवलचभेषजतुत्थकुसुम्भदशाम् ।
मरिचास्थिशि[14]लाभवसृक्कपकुन्नलदान्तिकवल्कलसिक्थयुधाम् ॥ ५३
सौवीरस्थानकह्लारक्षौमधौतेयकासृजाम् । लवणव्यञ्जनफलप्रसूनद्र[15]वतां सभिद् ॥ ५४
पुरं सद्माङ्गयोः छ[16]त्रशीर्षयोः पुण्डरीकके । मधु द्रवे ध्रुवं शश्वत्तर्कयोः स्वपुरं घटे ॥ ५५
अ[17]यूपे दैवेऽकार्यादौ युगं दिष्टं तथा कटु । अ[18]से द्वन्द्वं स्थले धन्वारिष्टमद्रुमपक्षिणोः ॥ ५६
धर्मे दानादिके तुल्यभागेऽर्धं ब्राह्मणं श्रुतौ । न्याय्ये सारं पद्मामिभविन्दौ काममनुमतौ ॥ ५७
खलं भुवि तथा लक्षं वेध्येऽ[19]हः सुदिनैकतः । भू[20]मोऽसंख्यात एकार्थे प[21]थः संख्याव्ययोत्तरः ॥ ५८

---

१. चतुर्णां समाहारः. २. अथ दीर्घेकारान्ताः. ३. ईली खड्ग एकधारः. ४. ह्रसन्त्यपि. ५. अतिमी. ६. अथ ह्रस्वोकारान्ताः. ७. अथ दीर्घोदन्ताः. ८. अथ योनौवर्जिता हलन्ताः. ९. अर्वागित्यव्ययमपि. १०. धार् इत्यस्य नपुंसकत्वमपि. ११. नान्ताः काञ्चनमित्यादयः, लान्ताश्च कुवालमित्यादयः, स्वन्ता वस्तुमस्त्वित्यादयः, तान्ताः शीतद्वैतप्रभृतयः, त्तान्ता भित्तपित्तप्रभृतयः, रयुक्तरान्ता अभ्रप्रभृतयः, संयुक्तदशब्दान्ता अस्रुप्रभृतयः, संयुक्तयान्ता लक्ष्यद्रव्यप्रभृतयः. १२. कर्तृभिन्नार्थकमन्प्रत्ययान्ता भस्मसद्मप्रभृतयः. १३. धनादीनामघादीनां हलादीनां मरिचादीनां सौवीरादीनां लवणादीनां भेदसहितानां नाम नपुंसकम्. १४. शिलाभवं शैलेयम्. १५. अग्निसंयोगेन द्रवीभवतां सुवर्णादीनाम्. १६. छत्रे पुण्डरीकम्, शीर्षे कम्. १७. अयूपे युगम्, दैवे दिष्टम्, अकार्यमत्सरदूषणेषु कटु. १८. समाधभिन्नेऽर्थे. १९. सुदिनाहम्, एकाहम्. २०. पाण्डुभूमम्, कृष्णभूमम्, इत्यादि. २१. द्विपथम्, त्रिपथम्, इत्यादि.

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ, क्रियाव्ययविशेषणे । कृत्याः क्तानाः खलूञिद्भावे, औ त्वादिः समूहजः ॥ ५९
गायत्र्याद्यण्स्वार्थेऽव्यक्तमैथानञ्कर्मधारयः । तत्पुरुषो वा बहूनां चेच्छाया शालां विना सभा ॥ ६०
राजवर्जितराजार्थराक्षसादेः परापि च । आदावुपक्रमोपज्ञे कन्थोशीनरनाम्नि च ॥ ६१
सेनाशालासुराच्छायानिशं वोर्णा शशात्परा । भाद्रणो गृहतः स्थूना [6]संख्यादन्ता शतादिका ॥ ६२

मौक्तिकं माक्षिकं सौप्तिकं क्रीतकं नाणकं नाटकं खेटकं तोटकम् ।
आह्निकं रूपकं जापकं जालकं वैणुकं गैरिकं कारकं वासुकम् ॥ ६३
रुचकं धान्याकनिःशलाकालीकालिकाहलकोपसूर्यकाल्कम् ।
कवककिंशुकतोकतिन्तिडीकडूकच्छत्राकत्रिकोल्मुकानि ॥ ६४
मार्द्वीककदम्बके चुकचिबुककुतुकमनूकचित्रके ।
कुञ्जकं मधुपर्कशीर्षके शालूकं कुलकं प्रकीर्णकम् ॥ ६५
हल्लीसकपुष्पके खलिङ्गस्फिगमङ्गप्रगभोभंवीजंपिञ्जम् ।
[12]रिष्टं फाण्टं ललाटमिष्टव्युष्टकरोटकृपीटचीनपिष्टम् ॥ ६६
शृङ्गाटमोरटपिटान्यथ पृष्ठगोष्ठे भाण्डाण्डतुण्डशरणप्रहणेरिणानि ।
पिङ्गाणतीक्ष्णलवणद्रविणं पुराणं त्राणं शणं हिरणकारणकार्मणानि ॥ ६७
पर्याणपर्णप्राणपारायणानि अपिणाण्णे धोरणक्षूणभूतम् ।
प्रादेशान्ताश्मन्तशीतं निशान्तं धून्तं तूलं वातंकौहित्थमुक्थम् ॥ ६८
अच्छोदगोन्दकुसिदानि कुसीदतुन्दवृन्दास्पदं दैवदनिम्नसशिल्पतल्पम् ।
कूर्पत्रिपिष्टपपरीपवदन्तरीपरूपं च पुष्पनिकुरुम्बकुटुम्बशुल्बम् ॥ ६९
प्रैसभतलभगुम्फाध्यात्मधामेर्मसूक्ष्मं किलिमतलिमतोक्मं युग्मतिग्मं त्रिसंध्यम् ।
किसलयशयनीये सायखेयेन्द्रियाणि द्रुवयभयकलत्रद्वापरक्षेत्रसत्रम् ॥ ७०
शृङ्गवेरमजिराभ्रपुष्करं तीरमुत्तरमगारनागरे । स्फारमक्षरकुकुन्दुरादरप्रान्तराणि शिबिरं कलेवरम् ७१
सिन्दूरमण्डूरकटीरचामरकूराणि दूरोंरवैरश्वरम् ।
उशीरपैतालमुलूखलौनवे सत्त्वं च सान्त्वं द्विवकिण्वपौतवम् ॥ ७२
विश्वं वृंशं पलिशमपिशकिल्विषानुतर्षोपिषं मिपमृचीपमृजीपशीर्षे ।
पीयूषसौध्वसमहानससाहसानि कासीसमत्सतरसं यवसं बिसं च ॥ ७३

---

१. भावे कृत्यप्रत्ययान्ता एधनीयप्रभृतयः, भावे क्तान्ता हसितप्रभृतयः, भावेऽनान्ता हसनप्रभृतयः, भावे खल्-प्रत्ययान्ता दुर्भवदुराढ्यभवप्रभृतयः, भावे ञित्प्रत्ययान्ताः सांराविणसांकौटिनप्रभृतयः. २. 'ब्रह्मणस्त्वः' इत्यभिव्याप्य भावार्थकप्रत्ययान्ता शुक्लत्व-शौक्ल्यं-सख्य-स्तेय-कापेय-द्वैप-चापल-द्वैहायन-आचार्यक-प्रभृतयः. ३. गायत्रत्रैष्टुभप्रभृतयः. ४. अव्यक्तलिङ्गकम्. ५. अथ 'अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः' इत्यधिक्रियते. ६. शतम्, सहस्रम्, इत्यादि. ७. अथ कान्ताः. ८. खान्ताः. ९. गान्ताः. १०. चान्तः. ११. जान्तौ. १२. टान्ताः. १३. ठान्तौ. १४. डान्ताः. १५. णान्ताः. १६. तान्ताः. १७. थान्तौ. १८. दान्ताः. १९. दं कलत्रम्; प्रमदादयोऽपि. २०. नान्ताः. २१. पान्ताः. २२. बान्ताः. २३. भान्तौ. २४. मान्ताः. २५. यान्ताः. २६. रान्ताः. २७. अररं कपाटम्. २८. लान्तौ. २९. वान्ताः. ३०. शान्ताः. ३१. षान्ताः. ३२. सान्ताः.

मन्दाक्षवीक्षमथ सक्थि शेपातु पातु स्वाद्वाशु तुम्बुरु कशेरु शलालु चालु ।
संपत्ककुन्महदहानि घृपत्पुरीतत्पर्वाणि रोम च भसच्च जगल्ललाम ॥ ७४

इति नपुंसकलिङ्गाधिकारः ।

पुंस्त्रीलिङ्गश्चतुर्दशेऽङ्के शङ्कुर्निरये च दुर्गतिः । दोर्मूले कक्ष आकरे गञ्जो भूरुहि बाणपिप्पलौ ॥ ७५
नाभिः प्राण्यङ्गके, प्रधिर्नेमौ, क्वचन वलिर्गृहे कुटः ।
श्रोण्यौषध्योः कटो, भ्रमो मोहे, पिण्डो वृन्दगोलयोः ॥ ७६
भकनीनिकयोस्तारो भेऽश्लेषहस्तश्रवणाः । कणः स्फुलिङ्गे लेशे च वराटो रज्जुशस्त्रयोः ॥ ७७
कुम्भः कलशो तरणिः समुद्रार्कांशुयष्टिषु । भागधेयो राजदेये मेरुजम्ब्वां सुदर्शनः ॥ ७८
करेणुर्गजहस्तिन्योरैल्याख्यापत्यतद्धितः । लाजवज्रदशौ भूम्नीहाद्याः प्रत्ययभेदतः ॥ ७९
शुण्डिकचर्मप्रसेवकौ सल्लकमल्लकवृश्चिका अपि ।
शल्यकघुटिकौ पिपीलिकश्चुलुकहुडुकतुरुष्कतिन्दुकाः ॥ ८०
शृङ्गोऽथ लक्षमुञ्जसटसटाः सूपाटः कीटः किटरकटघटा वरटः किलाटः ।
चोटश्चपेटकटशुण्डगुडाः सशोर्णाः स्युर्वारिपर्णफणगर्तदर्भाजमोदाः ॥ ८१
विधकूर्परकलम्बजिल्वैवद्राः सहचरमुद्गरनालिकेरहाराः ।
बहुकरकुसरौ कुठारशारौ वल्लशफरमसूरकीलरालाः ॥ ८२
पटोलः कम्बलो भल्लो दंशो गण्डूषवेतसौ । लालसो रभसो वीतिवितस्तिकुटपत्रुटिः ॥ ८३
ऊर्मिशम्यौ रत्न्यरत्नी अवीचिर्लग्न्यपाणिश्रेणयः श्रोण्यरण्यौ ।
पार्ष्णिशल्यौ शाल्मलिर्यष्टिमुष्टी योनीमुन्यौ स्वातिगव्यूतिवस्त्यः ॥ ८४
मेथिर्मेधिमशी मषीपुषी कृष्टिपाटलिजाटली ।
पृश्निस्तिष्यशनी मणिः सृणिर्मौलिः केलिहलीमरीचयः ॥ ८५
हन्वाखूकर्कन्धुसिन्धुमृत्युमन्ववट्वेर्वारूरुः । कन्दुः काकुः किष्कुर्बाहुगवेधू रौ गौभौः ॥ ८६

इति पुंस्त्रीलिङ्गाः ।

पुंनपुंसकलिङ्गोऽब्जः शङ्खे पद्मोऽब्जसंख्ययोः । कंसो पुंसि कुशो बर्हिर्वालो ह्रीवेरकेशयोः ॥ ८७
द्वापरः संशये छेदे पिप्पलो निष्टरोतरौ । अब्दो वर्षे दरस्त्रासे कुकूलस्तुषपावके ॥ ८८
परीवादपर्यङ्कयोजन्यतल्पौ तपोधर्मवत्सानि माघोष्णहृत्सु ।
वटस्तुल्यतागोलभक्ष्येषु वर्णः सितादिस्वराद्यो रणे संपरायः ॥ ८९

---

१. अथेकारान्ताः. २. अथोकारान्ताः. ३. अथ व्यञ्जनान्ताः. ४. 'एकदशशत—' इत्यादिगणनायां चतुर्दशेऽङ्के. ५. अलेर्भ्रमरस्य नामानि. ६. अथ कान्ताः. ७. गान्ताः. ८. चान्ताः. ९. जान्ताः. १०. टान्ताः. ११. डान्ताः. १२. णान्ताः. १३. तान्ताः. १४. थान्ताः. १५. दान्ताः. १६. धान्ताः. १७. पान्ताः. १८. भान्ताः. १९. यान्ताः. २०. रान्ताः. २१. लान्ताः. २२. शान्ताः. २३. षान्ताः. २४. सान्ताः. २५. अथ ह्रस्वेकारान्ता यथालाभं दयन्ता अपि. २६. अथोकारान्ताः. २७. ऐकारान्ताः. २८. ओकारान्ताः. २९. व्यञ्जनान्ताः. ३०. यथासंख्येन. ३१. यथासंख्येन.

सैन्धवो लवणे, भूतः प्रेते, तमो विधुंतुदे । स्वदाशौ कैस्वरे, कृच्छ्रं व्रते, शुक्रोऽग्निमासयोः ॥ ९०
कर्पूरस्वर्णयोश्चन्द्र उडावृक्षस्छदे दलः । धर्मः स्वभावे रुचको भूषाभिन्मातुलुङ्गयोः ॥ ९१
पाताले वाडवो वर्द्ध्रः सीसे आमलकः फले । पिटजङ्गलसत्त्वानि पिटकामांसजन्तुषु ॥ ९२
मधुपिण्डौ सुरातन्वोर्नाम शैवालमध्ययोः । एकाद्रात्रः समाहारे तथा सूतककूलकौ ॥ ९३

वैनीतकभ्रमरकौ मरको वलीकवल्मीकवल्कपुलकाः फरकव्यलीकौ ।
किंजल्ककल्कमणिकस्तबकावतङ्कवर्चस्कचूचुकतडाकतटाकतङ्काः ॥ ९४
बालकः फलकमालकालका मूलकस्तिलकपङ्कपातकाः ।
कोरकः करककन्दुकान्दुकाः नीकनिष्कचषका विशेषकः ॥ ९५
शाटककण्टकटङ्कविटङ्का मस्तकमेचकनाकपिनाकाः ।
पुस्तकमस्तकमुस्तकशाका वर्णकमोदकमूषिकमुष्काः ॥ ९६
चण्डातकश्चरकरोचककञ्चुकानि मस्तिष्कयावककरण्डकतण्डकानि ।
आतङ्कशूकसरकाः कटकः सशुल्कः पिण्याकझर्झरकहंसकशङ्खपुङ्खाः ॥ ९७
नखमुखमधिकाङ्गः संयुगः पद्मरागो भगयुगमथ टङ्गोद्योगशृङ्गा निदाघः ।
कचकवचकूर्चार्धर्चपुच्छोञ्छकच्छाः गजमुटजनिकुञ्जौ कुञ्जमूर्जाम्बुजाश्च ॥ ९८
ध्वजमलयज[12]कूटाः कालकूटारकूटौ कवटकपटखेटाः कर्पटः पिष्टलोष्टौ ।
नटनिकटकिरीटाः कर्वटः कुक्कुटाट्टौ कुटपकुटविटानि त्र्यङ्कटः कोट्ट[13]कुण्ठाः ॥ ९९
कमठो वीरण्डखण्डषण्डा निगडाक्रीडनडप्रकाण्डकाण्डाः ।
कोदण्डतरण्डमण्डमुण्डा दण्डाण्डौ [15]वैरिबाणवाणाः ॥ १००
कार्षापणश्रवणप्रकणकङ्कणानि द्रोणापराह्णचरणानि तृणं सुवर्णम् ।
स्वर्णव्रणौ वृषणभूषणदूषणानि भाणस्तथा किणरणप्रवणानि चूर्णः ॥ १०१
तोरणपूर्तनिकेतनिवाताः पारतमन्तयुतप्रयुतानि ।
क्ष्वेडितमक्षतदैवतधूर्तैरावतलोहितहस्तशतानि ॥ १०२
व्रतोपवीतौ पलितो वसन्तध्वान्तायुतद्यूतधृतानि पुस्तः ।
शुद्धान्तवुस्तौ रजतो मुहूर्तैर्यूथयूथानि वरूथगूथौ ॥ १०३
प्रस्थं तीर्थं प्रोथमलिन्दः ककुदः कुकुदाप्रपदकुन्दाः ।
गुददोहदकुमुदच्छदकन्दार्बुदसौधमथोत्सेधकबन्धौ ॥ १०४
आह्वायुधान्धौषध[21]गन्धमादनप्रस्फोटना लग्नपिधानचन्दनाः ।
वितानराजादनशिश्नयौवनापीनोदपानासनकेतनाशनाः ॥ १०५
नलिनपुलिनमौना वर्धमानः समानौदनदिनशतमाना हायनस्थानमानाः ।
धननिधनविमानास्ताडनस्तेनवस्ता भवनभुवनयानोद्यानवातायनानि ॥ १०६

१. घने. २. नक्षत्रे ऋक्षम्. ३. यथासंख्येन. ४. यथासंख्येन. ५. अथ कान्ताः. ६. खान्ताः. ७. गान्ताः. ८. घान्तः. ९. चान्ताः. १०. छान्ताः. ११. जान्ताः. १२. टान्ताः. १३. ठान्तौ. १४. डान्ताः. १५. ढान्तः. १६. णान्ताः. १७. तान्ताः. १८. थान्ताः. १९. दान्ताः. २०. धान्ताः. २१. नान्ताः.

अभिधानद्वीपिनौ निपानः शयनं लशुनरसोनगृञ्जनानि ।
खलिनखलीनानुमानदीपाः कुणपकुतपावापनापशूर्पाः ॥ १०७
स्तूपोडुपौ विटपमण्डपशष्पबाणद्वीपानि विष्टपनिपौ शफडिम्बबिम्बाः ।
जम्भः कुसुम्भककुभौ कलभौ निभोऽर्मसंक्रामसंक्रमललामहिमानि हेमः ॥ १०८
उद्यमकामोद्यामाश्रमकुट्टिमकुसुमसंगमा गुल्मः । क्षेमक्षौमौ कम्बलिवाह्यौ मैरेयतूर्यौ च ॥ १०९
पूयाजन्यप्रमयसमया राजसूयो हिरण्यारण्ये संख्यं मलयवलयौ वाजपेयः कषायः ।
शल्यं कुल्याव्ययकवियवद्रोमयं फारिहार्यः पारावारातिखरशिखरक्षेत्रवस्त्रोपवस्त्राः ॥ ११०
अलिंजरः कूवरकूवरेरनीहारहिञ्जीरसहस्रमेद्राः ।
संसारसीरौ तुवरश्च सूत्रश्टङ्गारपण्ड्रान्तरकर्णपूराः ॥ १११
नेत्रं वक्त्रपवित्रपत्रसमरोशीरान्धकारा वरः केदारप्रवरौ कुलीरशिशिरावाडम्बरौ गह्वरः ।
क्षीरं कोटरचक्रचुक्रतिमिराङ्गारास्तुषारः शरः श्राप्टोपह्वरराष्ट्रतक्रजठराद्राः कुञ्जरः पञ्जरः ॥ ११२
कर्पूरनूपुरकुटीरविहारवारकान्तारतोमरदुरोदरवासराणि ।
कासारकेसरकरीरशरीरजीरमञ्जीरशेखरयुगंधरवज्रवप्राः ॥ ११३
आलवालपलभालपलालाः पल्वलः खलचषालविशालाः ।
शूलमूलमुकुलास्तलतैलौ तूलकुड्मलतमालकपालाः ॥ ११४
कवलप्रवालवलशम्बलोत्पलोपलशीलशैलशकलाङ्गुलाञ्चलाः ।
कमलं मलं मुशलसालकुण्डलाः कललं नलं निगलनीलमङ्गलाः ॥ ११५
काकोलहलाहलौ हलं कोलाहलकङ्कालवल्कलाः । सौवर्चलंधूमले फलं हालाहलजम्बालखण्डलाः ॥ ११६
लाङ्गलगरलाविन्द्रनीलगाण्डीवगाण्डिवाः । उल्वः पारशवः पार्श्वोपूर्वैस्त्रिदिवताण्डवम् ॥ ११७
निष्ठेवग्रीवशरावरावौ भावकीयस्रवानि । देवः पूर्वः पह्लवनल्वौ पांशं कुलिशं कर्कशकोशौ ॥ ११८
आकाशकाशकणिशाङ्कुशशेषवेषोष्णीषाम्बरीषविषरोहिषमाषमेषाः ।
प्रत्यूषयूषमथ कोषकरीषकर्षवर्षामिषा रसवुसेक्षसचिक्कसाश्च ॥ ११९
कर्पास आसो दिवसावतंसवीतंसमांसाः पनसोपवासौ ।
निर्यासमासौ चमसांसकांसस्नेहानि बर्हो गृहगेहलोहाः ॥ १२०
पुण्याहदेहौ पटहस्तनूरुहो लेखोऽररिस्थाणुकमण्डलूनि ।
चाटुश्वटुर्जन्तुकशिप्वणुस्तथा जीवातुकुस्तुम्बुरुजानुसानु ॥ १२१
कम्बुः शङ्कुर्दोर्विगुरुवास्तुपलाण्डु हिङ्गुः शिग्रुर्दोस्तितनुः सीध्वथ भूमा ।
वेम प्रेम ब्रह्म गरुत्मोम विहायः कर्मोष्ठीवत्पक्ष्मधनुर्नाममहिम्नी ॥ १२२

इति पुनपुंसकलिङ्गाः ।

---

१. पान्ताः. २. फान्ताः. ३. वान्तौ. ४. भान्ताः. ५. मान्ताः. ६. यान्ताः. ७. रान्ताः. ८. लान्ताः. ९. तालव्यादिरपि. १०. वान्ताः. ११. शान्ताः. १२. पान्ताः. १३. सान्ताः. १४. हान्ताः. १५. क्षान्ताः. १६. अरिरिकारान्ताः. १७. अथोकारान्ताः. १८. दोश्शब्दस्य व्यञ्जनान्तस्यापि मध्ये पाठश्छन्दोनुरोधात्. १९. अथ व्यञ्जनान्ताः.

क्षीरीपयोर्नखं शुक्तौ विम्बं मधुकमौषधे । माने लक्षं मधौ कल्यं क्रोडाङ्के तिन्दुकं फले ॥ १२२

तरलं यवाग्वां पुष्पे पाटलं पटलं चये । वसन्ततिलकं वृत्ते कपालं भिक्षुभाजने ॥ १२३

अर्धपूर्वपदो नावष्टयेकत्रेनटौ क्वचित् । चौरादिमनोज्ञादिकवृकैथानककशेरुके ॥ १२४

वंशिकवक्रोष्टिककैन्यकुब्जपीठानि नैक्कर्मर्थहित्यम् ।

रैशानं रसनाच्छोटैनशुम्बं तुम्बं महोदयं कांस्यम् ॥ १२५

मृगव्यचव्ये च वणिज्यवीर्येनासीरमात्रापरमन्दिराणि ।

तमिस्रशक्ते नगरं मसूरलकक्षीरकादम्बरकोहलानि ॥ १२६

स्थालीकदल्यौ स्थलजालपिप्पलागोलायुगल्यो वैडिशं च छर्दि च ।

ऐलाधुजम्बूदूर्ध्वःसरःसदोरोदोऽर्चिषी दाम गुणे त्वयट्तयट् ॥ १२७

इति स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः ।

स्वतस्त्रिलिङ्गः सरकोऽनुतर्षे शलल: शले । करकोऽब्दोपले कोशः शिम्बाखड्गपिधानयोः ॥ १२८

जीवः प्राणेषु, केदारे वलजः, पवने खलः । बहुलं वृत्तनक्षत्रपुराद्याभरणाभिधा ॥ १२९

भल्लातक आमलको हरीतकविभीतकौ । तारकाण्डकपिटकस्फुलिङ्गा विडङ्गवेटौ ॥ १३०

पटः पुटो वटो वाटः कपाटशकटौ कटः । पेटो मठः कुण्डनीडविषाणाम्तूणकङ्कतौ ॥ १३१

मुस्तः कुथेङ्गुदजृम्भदाडिमाः पिठरप्रतिसरपात्रकंदराः ।

नखरो वलूरो दरः पुरश्छत्रः कुवलमृणालमण्डलाः ॥ १३२

नालप्रणालपटलार्गलशृङ्खलकन्दलाः । पूलावहेलौ कलशकेदारौ पदि रेण्विषु ॥ १३३

इति स्वतस्त्रिलिङ्गाः ।

परलिङ्गो द्वन्द्वोऽंशी, डेऽर्थो वाच्यवदेपत्समिति नियताः ।

अध्यारोपाभावे गुणवृत्तेराश्रयाद्वचनलिङ्गाः ॥ १३४

---

१. अर्धनावी अर्धनावम्. २. 'वैदग्ध्य वैदग्धी, राजधानी राजधानम्, आस्थानी आस्थानम्' इत्यादयः. ३. मनोज्ञाद्यन्तर्गणपठितेभ्यश्चौरादिभ्यो येऽभ्यन्तरपक्षस्त्वाम्, 'चैरित', 'चौरकर्मिणपदि', मातेरुत्समित्येव. ४. अथ कान्ताः. ५. जान्तः. ६. टान्तः. ७. तान्त. ८. थान्ताः. ९. नान्ताः. १०. वान्तौ. ११. यान्ताः. १२. रान्ताः. १३. लान्ताः. १४. शान्तः. १५. अथेकारान्त. १६. अथोकारान्तः. १७. अथ व्यञ्जनान्ताः. १८. द्वयी द्वयम्, चतुष्टयी चतुष्टयम्. १९. बहुलं लक्ष्यानुसारेण. २०. अथ कान्ताः. २१. गान्तौ. २२. टान्ताः. २३. ठान्तः. २४. डान्तौ. २५. णान्तौ. २६. तान्तौ. २७. थान्तः. २८. दान्तः. २९. भान्तः. ३०. मान्त. ३१. रान्ताः. ३२. लान्ताः. ३३. शान्तः. ३४. हान्तः. ३५. इकारान्तः. ३६. उकारान्तौ. ३७. अंशी तत्पुरुषो यथा—राजपुत्री, अर्धपिप्पली, द्वितीयभिक्षा, इत्येवमादयः. ३८. डेर्थश्चतुर्थ्यर्थकोऽर्थशब्दोऽन्ते यस्य स वाच्यलिङ्गो यथा—द्विजार्थः सूपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थं पयः । डे(ङे)ग्रहणात् धान्येनार्थो धान्यार्थ इत्येव । अर्थग्रहणात् कुण्डलहिरण्यमित्येव. ३९. अपत्यादयो नियतलिङ्गा यथा—अपत्यं दुहिता पुत्रश्च । रक्षः पुमान् स्त्री च । वेदाः प्रमाणम्, स्मृतयः प्रमाणम् । विद्या गुणः शौर्यं गुणः. ४०. गुणो विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रया वृत्तिर्यस्य तस्य विशेष्यवशाद्वचनं लिङ्गं च भवतः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य गुणद्रव्यक्रियाभेदात्त्रैविध्यम् । गुणवाची शुक्लः शुक्ला शुक्लम्, विद्वान् विदुषी विद्वत् ।

प्रकृतेर्लिङ्गवचने बाधन्ते स्वार्थिकाः क्वचित् । प्रकृतिर्हरीतक्यादिर्न लिङ्गमतिवर्तते ॥ १३५

वचनं तु खलतिकादिर्बह्वर्थेऽति पूर्वपदभूता । स्त्रीपुंनपुंसकानां सह वचने स्यात्परं लिङ्गम् ॥ १३६

नान्ता संख्या डतिर्युष्मदस्मच स्युरलिङ्गकाः । पदं वाक्यमव्ययं चेत्यसंख्यं च तद्बहुलम् ॥ १३७

निःशेषनामलिङ्गानुशासनान्यभिसमीक्ष्य संक्षेपात् ।
आचार्यहेमचन्द्रः समदृभदनुशासनानि लिङ्गानाम् ॥ १३८

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

द्रव्योपाधिः—दण्डी दण्डिनी दण्डि । क्रियोपाधिः—पाचकः पाचिका पाचकम् । इत्यादि । अस्त्रीति किम् । यवनाग्नो योगात्तद्भार्यायामध्यारोपेऽप्याश्रयलिङ्गतैव प्रष्ठस्य भार्या स एवायमित्यभेदोपचारेऽपि प्रष्ठी । एव वरुणानी इन्द्रानी इत्यादयः.

१. यथा—द्रस्वा कुटी कुटीरः. २. हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः. ३. खलतिकस्यादूरभवानि वनानि खलतिक वनानि. ४. बह्वर्था पूर्वपदभूता प्रकृतिर्वचन नात्येति । यथा—पञ्चालाः कुरवः. ५. स्त्रीपुंसयोः पुंलिङ्ग यथा—स च शाटी च तौ । स्त्रीनपुंसकयोर्नपुंसकम् । पुनपुंसकयोर्नपुंसकम् । स्त्रीपुनपुंसकाना नपुंसकम् ॥

॥ श्रीः ॥

अभिधानसंग्रहः ।

(११)

श्रीमज्जिनदेवमुनीश्वरविरचितः

अभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छः ।

अर्हं बीजं नमस्कृत्य गुरूणामुपदेशतः । श्रीहेमनाममालायाः शिलोञ्छः क्रियते मया ॥ १

सर्वार्थ इत्यपि जिने संभवः शंभवेऽपि च । श्रीसुव्रते मुनिरपि नेमौ नेमीत्यपीष्यते ॥ २

षष्ठे गणेशे मण्डितपुत्रोऽपि कथितो बुधैः । मरुदेव्यपि विज्ञेया युगादिजिनमातरि ॥ ३

चक्रेश्वर्यामप्रतिचक्राप्यजितापि: कविभिरजितबला ।
श्यामा त्वच्युतदेव्यपि सुतारिकोक्ता सुतारापि ॥ ४

भद्रकृद्भद्रकरोऽपि[1] श्रमणः श्रवणोऽपि च । भद्रं भन्द्रमपि प्राहुः प्रशस्तमपि कोविदाः ॥ ५

प्रव्रज्यापि परिव्रज्या शिष्योऽन्तेसदपि स्मृतः । इति प्रथमकाण्डस्य शिलोञ्छोऽयं समर्थितः ॥ ६

व्योमयानमपि प्रोक्तं विमानं बुधपुंगवैः । स्यात्समुद्रनवनीतं पेयूषमपि चामृतम् ॥ ७

कथ्यन्ते व्यन्तरा वानमन्तरा अपि सूरिभिः । घोलस्तथा घृण्णिर्मुण्णी[2] प्रोक्ता रश्म्यभिधायकाः ॥ ८

समुद्रनवनीतं च विदुश्चन्द्रमसं बुधाः । चन्द्रिका चन्द्रमापि स्यादित्वला इन्वका अपि ॥ ९

अनुराधाप्यनूराधा गुरुः सप्तर्षिजोऽपि च । सौरिः सौरोऽपि राहुस्तु[3] मुहुकल्लोल इत्यपि ॥ १०

अभ्रपिशाचोऽपि तथा नाडिका नालिकापि च । रात्रौ यामवतीतुङ्ग्यौ निःसंपातो निशीथवत् ॥ ११

तमः स्यादन्धतमसं वर्षाः स्युर्वरिषा अपि । खेऽन्तरीक्षं सांसृष्टिकमपि तत्कालजे फले ॥ १२

मेघमाला कालिकापि वार्दलं चापि दुर्दिने । सूत्रामापीन्द्रे शतारः शतधारोऽपि चाशनौ[4] ॥ १३

आश्विनेयौ स्वर्गवैद्यौ हर्यक्षोऽपि धनाधिपे । अजगवमजगावमपि शंकरधन्वनि ॥ १४

गौर्यां दाक्षायणीश्वर्यौ नारायणे जलेशयः । कौमोदकी कौमोदकी आद्रिशब्दौ श्रियां मतौ ॥ १५

कन्तुः कंदर्पे सिद्धार्थः सुगते परिकीर्तितः । अङ्गे व्याख्याविवाहा(दा)भ्यां प्रज्ञप्तिरपि पञ्चमे ॥ १६

दृष्टिपातो द्वादशाङ्ग्यां कल्याणेऽवन्ध्यमप्यथ । निन्दा गर्हा जुगुप्साप्याक्षारणा रतिगालिषु ॥ १७

समाख्यापि समाज्ञावद्दुःशतीवदुःशत्यपि । काल्यापि कल्या संधायां समाधिरपि कथ्यते ॥ १८

व्रीडः सूकामन्दाक्षं च ह्रियामूह्यापि चोह्वत् । तन्द्रिस्तन्द्री च निद्रायामैङ्ग्रथमिकापि च ॥ १९

अहंपूर्विकायां केलीकिलोऽपि स्याद्विदूषके । मार्थवन्मादृपोऽर्णीति शिलोञ्छो देवकाण्डगः ॥ २०

---

१. 'भद्रोऽपि' इत्यभिधानचिन्तामणिः. २. 'घृणिरित्यन्ये' इत्यभिधानचिन्तामणिः. ३. 'राहुलक्षादीर्थंते—अन्धातमसमित्यपि' इत्यभिधानचिन्तामणि: ४. 'अहमश्रिरा च' इत्यभिधानचिन्तामणिः.

स्तनंधये स्तनपश्च क्षीरपश्चाभिधीयते । तारुण्यं स्याद्यौवनिका दशमीस्थो जरत्तरः ॥ २१

कवितापि कविः स्यात्कृतकर्मणि कृतकृत्यकृतिकृतार्थाश्च ।
कुटिलाशयोऽपि कुचरोऽन्धजडशठेष्वप्यनेडमूकस्तु ॥ २२

वैदन्यौ पृथगित्यन्ये दानशैलप्रियंवदौ । मूर्खे यथोद्गतोऽपीभ्ये श्रीमानपि बुधैः स्मृतः ॥ २३

विवधिकवीवधिकावपि वैवधिके प्रतिचरोऽपि भृत्ये स्यात् ।
संमार्जको बहुकरे बहुधान्यार्जक इतीष्यते च परैः ॥ २४

विहङ्गिकायां च विहङ्गमाप्यथौर्ध्वदेहिके । और्ध्वदैहिकमप्याहुरनृजौ शण्ठ इत्यपि ॥ २५
मायाविमायिकौ धूर्ते कपटे तूपधा मता । चौरश्चोरोऽपि विज्ञेयः स्तेयं स्तैन्यमपीष्यते ॥ २६
दाने प्रादेशनमपि क्षमा स्यात्क्षान्तिरित्यपि ।क्रोधनः कोपनस्तृष्णक् पिपासितोऽपि कथ्यते ॥ २७
भक्षकः स्यादाशिरोऽपि मार्जितापि च मार्जिता । पेयूषमपि पीयूषं कूचिकापि च कूर्चिका ॥ २८
द्रप्से द्रप्स्यमपि प्रोक्तं विजिपिलं च पिच्छिले । व्योषे त्रिकटुकं जग्धौ जमनं जवनं तथा ॥ २९
आघ्राणोऽपि भवेत्तृप्तौ शौष्कलः पिशिताशिनि । मनोराज्यमनोगव्यावपि स्यातां मनोरथे ॥ ३०
कामुके कमनोऽपि स्यादाक्षारितोऽपि दूषिते । संशयालुः सांशयिको जागरितापि जागरी ॥ ३१
पूजितेऽपचायितोऽपि तुन्दिभोदरिकावपि । तुन्दिलो न्युब्जोऽपि कुब्जे खलतोऽप्यैन्द्रलुप्तके ॥ ३२
पामरोऽपि कच्छुरोऽतीसारक्यप्यतिसारकी । कण्डूतिरपि खर्जूतिर्विस्फोटो पिटके स्मृतः ॥ ३३
कोठे मण्डलकमपि गुदकीलोऽपि चार्शसि । मेहः प्रमेहवदायुर्वेदकोऽपि चिकित्सके ॥ ३४
आयुष्मानपि दीर्घायुः कथ्यतेऽथ परीक्षकः । स्यादाक्षपाटलिकोऽपि पारिषद्योऽपि सभ्यवत् ॥ ३५
स्युर्नैमित्तिकनैमित्तमौहूर्ता गणके लिपौ । लिखितापि मषी मेला कुलिके कुलकोऽपि च ॥ ३६
अष्टापदे बुधैः शारिफलकोऽपि निगद्यते । मनोजवस्ताततुल्ये प्रभविष्णुरपि क्षमे ॥ ३७
जाङ्घिके जङ्घाकरोऽपि चानुगोऽप्यनुगामिनि । पर्युपणोपासनापि शुश्रूषायामधीयते ॥ ३८
आतिथ्योऽप्यतिथौ कुल्येऽभिजो गोत्रे तु संततिः । महेला योषिता च स्त्री तरुणी युवतीत्यपि ॥ ३९
सुवासिनी चरिण्टी च चिरण्टी च चरण्ट्यपि । वधूट्यां पत्न्यां कराची गेहिनी सहधर्मिणी ॥ ४०
सधर्मचारिणी चापि स्नुषायां तु वधूट्यपि । प्रेमवत्यपि कान्तायां पणिमाही विवोढरि ॥ ४१
परिणेतोपयन्ता च यौतके दाय इत्यपि । दिधीषूर्दिधिषूर्जीवत्पत्नी जीवत्पतिः समे ॥ ४२
तुल्ये अवीरानिर्वीरे श्रवणाश्रवणे तथा । रण्डापि विधवा पुष्पवती स्यात्पुष्पितापि च ॥ ४३
पुष्पे कुसुममप्युक्तं पशुधर्मोऽपि मोहने । सहोदरे सगर्भोऽपि स्यादग्रजवदग्रिमः ॥ ४४
शण्ठः शठः पण्डुरपि क्लीबो माता जनित्र्यपि । चिहुरा अपि केशाः स्युः कर्णः शब्दग्रहोऽपि च ॥ ४५
नेत्रं विलोचनमपि सृक्कणीसृक्कणी अपि । दाढिका द्राढिकापि स्यात्कफोणिस्तु कफोणिवत् ॥ ४६
कूर्परे कुर्परः सिंहतले संहतलोऽपि च । चलुकोऽपि चलौ मुष्के स्यादाण्डः पेलकोऽपि च ॥ ४७
पत्सादङ्घ्रिश्च चरणे कीकसं हड्डमित्यपि । कपालं शकलमपि पृष्ठास्थनि कशेरुका ॥ ४८
मज्जायामस्थितेजोऽपि नाडीषु नाडिनाडिके । शिङ्घाणकोऽपि शिङ्घाणः स्तृणीका स्तृणिकापि च ॥ ४९

१. 'दानशीलप्रियवाचौ वदान्यौ पृथक्' इत्यभिधानचिन्तामणिः. २. 'कुण्ठयत्यङ्गम्' इत्यभिधानचिन्तामणिस्थव्युत्पत्त्या द्वितीयान्तं लभ्यते. ३. 'आयुर्वेदिकः' इत्यभिधानचिन्तामणिः. ४. 'स्तृणीका, स्तृणिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः.

कूटयन्त्रे पाशयन्त्रं समौ चाण्डालपुक्कसौ । इति तृतीयकाण्डस्य शिलोञ्छोऽयं समर्थितः ॥ ८२

रत्नवती भुवि दिवस्पृथिव्यावपि रोदसी । माणिबन्धं माणिमन्थं सैन्धवे वसुके वसु ॥ ८३
टङ्कनष्टङ्कण उपावर्तनं चापि नीवृति । जङ्गलः स्याज्जाङ्गलोऽपि मालवन्मालको मतः ॥ ८४
पत्तने पट्टनमपि कुण्डिने कुण्डिनापुरम् । स्यात्कुण्डिनपुरमपि विपणौ पण्यवीथिका ॥ ८५
सुरङ्गायां संधिरपि गृहे धाममपि स्मृतम् । उपकार्योपकर्यापि प्रसादे च प्रसादनः ॥ ८६
शान्तीगृहं शान्तिगृहे प्राङ्गणं लङ्गणं मतम् । कपाटवत्कवाटोऽपि पक्षद्वारे खडक्किका ॥ ८७
कुसूलवत्कुशूलोऽपि संपुटे पुट इत्यपि । पेटायां स्यात्पेटकोऽपि पेडापि कृतिनां मते ॥ ८८
पवन्यपि समूहिन्यामयोग्रे मुशलं विदुः । कण्डोलके पिटकोऽपि चुल्ल्यामन्तीति कथ्यते ॥ ८९
रजः रजाकोऽपि मथि विष्कम्भो कटकोऽस्य तु । अगोऽपि पर्वते क्रौञ्चः क्रौञ्चवन्मन्यते बुधैः ॥ ९०
कपाटयपि खटिन्यां स्यात्ताम्रमौदुम्बरं विदुः । शातकुम्भमपि स्वर्णे पारदश्चपलोऽपि च ॥ ९१
रसजातं रसाग्र्यं च तुल्ये दार्वीरसोद्भवे । गौल्मिके वैष्णवोऽपि स्याद्गोपित्तं हरितालके ॥ ९२
मनःशिलायां नेपाली शिला च सुधियां मता । शृङ्गारमपि सिन्दूरे कुरुविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ ९३
वोलो गोपरसोऽप्युक्तो रत्नं माणिक्यमित्यपि । पद्मरागे शोणिरत्नं वैराटो राजपट्टवत् ॥ ९४
नीलमणौ महानीलं कमन्धमपि वारिणि । धूमिकाधूममहिषी धूमयौ महिकाः समाः ॥ ९५
अकूवारोऽपि जलधौ मकरालय इत्यपि । निम्नगायां ह्रादिनी स्याज्जह्नुकन्यापि जाह्नवी ॥ ९६
कलिन्दपुत्री कालिन्दी रेवा मेकलकन्यका । चान्द्रभागा चन्द्रभागा गोमती गौतमीत्यपि ॥ ९७
चक्राण्यपि पुटभेदाः पङ्के चिखल्ल इत्यपि । उद्घातनोद्घाटने च घटीयन्त्रे प्रकीर्तिते ॥ ९८
सरस्तडागस्तटाकोऽप्यथ तल्लश्च पल्वले । आशयाशशुष्मबर्हिर्वहिरुद्बुधदमूनसः ॥ ९९
अग्नौ क्षणप्रभा विद्युद्गन्धवाहसदागती । वायौ चरणपेऽपि द्रुस्त्वक्त्वचा त्वचके पुनः ॥ १००
गुलुञ्छगुच्छौ माकन्दरसालावपि चूतवत् । किंकिराते कुरुण्टककुरण्डकावपि स्मृतौ ॥ १०१
कर्कन्धूरपि कर्कन्धौ ह्रस्वादिश्चाटरूषकः । वाशा च स्नुहिः स्नुहापि पियालोऽपि प्रियालवत् ॥ १०२
नागरङ्गोऽपि च नारङ्गोऽक्षे विभेदक इत्यपि । भवेत्तमालस्तापिच्छो निर्गुण्डी सुन्दुवारवत् ॥ १०३
जपा जवा मातुलुङ्गो मातुलिङ्गोऽपि कीर्तितः । धत्तूर इव धत्तूरो वंशस्त्वक्सार इत्यपि ॥ १०४
ह्रीबेरं केशसलिलपर्यायैः स्मर्यते बुधैः । पङ्कजिन्यां कमलिनी कुमुदिनी कुमुद्वती ॥ १०५
बिसप्रसूनं कमले कुमुत्कुमुदवन्मतम् । शैपालं च जलनीली सातीनोऽपि सतीनवत् ॥ १०६
कुल्माषवत्कुल्माषोऽपि गवेधुका गवीधुका । कणिशं कनिशं रिद्धे धान्ये लाजासितं मतम् ॥ १०७
हालाहलं हालहलं मुस्तायां मुस्तकोऽपि च । कृमिः क्रिमिरपि गण्डूपदः किंचुलुकोऽपि च ॥ १०८
शम्बुका अपि शम्बूका वृश्चिको द्रुण इत्यपि । भसलो मधुकरोऽन्यौ पिको निरः करिः करी ॥ १०९
व्याघ्रो व्याडोऽप्यौपवाह्योऽप्युपवाह्योऽपि शम्बरः । शृङ्खले निगडोऽन्दुश्च कक्ष्या कच्छापि वाजिहृदे ॥ ११०
बाल्हीकोऽपि वरगवागे खलिनं च खलीनवत् । मार्या पुष्टे गोपतौ तु शण्ड इत्वर इत्यपि ॥ १११
स्थौरी स्थूर्यपि ककुदे ककुत्ककुदमित्यपि । नैचिकं नैचिकी च स्यान्मालिनी मालगर्भिणी ॥ ११२
पवित्रं गोमये छागे स्तुभोऽथ भषकः शुनि । सरमा देवशुन्यां च चमरोऽपि सैरिभे ॥ ११३
पारीन्द्र इव पारीन्द्रः शरभेऽष्टापदोऽपि च । शृगालवच्छृगालोऽपि प्लवगः प्लवगोऽपि च ॥ ११४
वानायुरपि वानायुजन्तरोऽपि च मूषके । डुण्डुभे निर्विषाहोऽपि गोकर्णोऽपि भुजंगमे ॥ ११५

जलव्यालेऽलगर्दोऽपि शेषः स्यादेककुण्डलः । आशीराशी च दंष्ट्रायां निर्मोके निल्वयन्यपि ॥ ११६

पतत्री पतत्रिरपि पिच्छं पिञ्छमपि स्मृतम् । परपुष्टान्यभृतौ च पिके बर्हिणि बर्हिणः ॥ ११७

वायसे बलिपुष्टोऽपि द्रोणोऽपि द्रोणकाकवत् । सारसा लक्ष्मणी क्रौञ्चा कुञ्चा चाषे दिविः किकी: ११८

किकिदीविरपि प्रोक्तष्टिट्टिभे टीटिभोऽपि च । कलविङ्के कुलिङ्गोऽपि दात्यूहे कालकण्टकः ॥ ११९

दात्यूहोऽपि बलाका च बकेरुर्बिसकण्ठिका । मेधाव्यपि शुके तैलपायिकायां निशाटनी ॥ १२०

कपोते पारावतोऽपि मत्स्ये मच्छोऽथ तन्तुणे । स्मृतो वरुणपाशोऽपि नक्रे शङ्कुमुखोऽपि च ॥ १२१

उद्दारः कूर्म इत्येष तिर्यक्काण्डः शिलोञ्छितः ॥ १२२

नारकास्तु नैरयिकाः पाताले तु तलं रसा । इति पञ्चमकाण्डस्य शिलोञ्छोऽयं समर्थितः ॥ १२३

जीवोऽपि चेतने जन्तौ प्राणी जन्मोऽपि जन्मनि । जीवातुर्जीवितेऽथायुः पुंस्युदन्तोऽपि चायुषि ॥ १२४

संकल्पे स्याद्विकल्पोऽपि मनो नेन्द्रियमप्यथ । शर्म सौख्यं पीडा बाधा चर्चा चर्चोऽपि कथ्यते ॥ १२५

विप्रतीशारोऽनुशयेऽथार्था अपीन्द्रियार्थवत् । सुसीमस्तु सुषीमोऽपि कक्खटे खक्खटोऽपि च ॥ १२६

जरठे जरढोऽम्लेऽम्ब्लो रावो रव इव स्मृतः । निषादो निषधो गर्जो गर्जा मद्रोऽपि मन्द्रवत् १२७

आकरो निकरे युग्मे जकुटोऽथ कनीयसि । कनिष्ठं विग्रहः शब्दप्रपञ्चे निखिले पुनः ॥ १२८

स्यान्निःशेषमनूनं च खण्डलं चापि खण्डवत् । मलीमसे कल्मषं च निकृष्टे याप्यरेपसी ॥ १२९

लडहं रमणीयं च रम्ये नित्ये सदातनम् । शाश्वतिकं च नेदीय इत्यन्तिकतमे स्मृतम् ॥ १३०

एकाकिन्यवगणोऽपि प्रागप्यादौ प्रकीर्तितम् । मध्यमे मध्यंदिनं च निरर्गलमनर्गले ॥ १३१

बहुरूपपृथग्रूपनानाविधाः पृथग्विधे । झम्पाझम्पौ व्यवच्छिन्ने छादितं पिहितेऽपि च ॥ १३२

प्रकाशिते प्रादुष्कृतमवज्ञायामसूक्षणम् । बुधैरवमनानावगणने अपि कीर्तिते ॥ १३३

अन्दोलनमपि प्रेङ्खाथोदस्तमप्युदञ्चितम् । भिदा भिद्योदितमपीरितेऽथाङ्गीकृते पुनः ॥ १३४

कक्षीकृतं स्वीकृतं च छिन्ने छातमपि स्मृतम् । प्राप्ते विन्नं विस्मृते च भवेत्प्रस्मृतमित्यपि ॥ १३५

अटाट्या पर्यटनमानुपूर्व्यमनुक्रमे । परीरम्भोऽपि संश्लेषे स्यादुद्घातोऽप्युपक्रमे ॥ १३६

जातौ जातमपि स्पर्धा संघर्षोऽप्यथ विन्निया । विकारो विकृतिश्चापि विलम्भस्तु समर्पणम् ॥ १३७

दिष्ट्या समुपजोषं सर्वदा सदा सनत् सनात् । निर्भरे च स्वती हेतौ येन तेन च कीर्तितौ ॥ १३८

अहो संबोधनेऽपीति षष्ठ काण्डः शिलोञ्छितः ॥ १३९

वैक्रमेऽब्दे त्रिवस्विन्दुमिते (?) राधाद्यपक्षतौ । ग्रन्थोऽयं दृब्धे श्रीमज्जिनदेवमुनीश्वरः ॥ १४०

इति हैमनाममालायाः शिलोञ्छः समर्थितः ।

विज्ञापनम् ।

प्राप्तकोषाः ।

अमरसिंहः—नामलिङ्गानुशासनम्. केशवः—कल्पद्रुः. जिनदेवमुनीश्वरः—अभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छः. दुर्गादासः—शब्दार्णवः. धनंजयः—प्रमाणनाममाला. पुरुषोत्तमदेवः—एकाक्षरकोषः, त्रिकाण्डशेषः, द्विरूपकोषः, शब्दभेदप्रकाशः, हारावली. भरतसेनमल्लिकः—द्विरूपकोषः. महीदासः—मातृकानिघण्टुः. महाक्षपणकः—अनेकार्थध्वनिमञ्जरी. महादेवः—अव्ययकोषः. महेश्वरः—विश्वप्रकाशः, शब्दभेदप्रकाशः. मेदिनिकरः—नानार्थशब्दकोशः. यादवः—वैजयन्ती. वररुचिः—लिङ्गविशेषविधिः. विश्वशंभुः—एकाक्षरीनाममाला. वेणीदत्तः—पञ्चतत्त्वप्रकाशः. शाश्वतः—नानार्थसमुच्चयः. शिवरामः—लक्ष्मीनिवासः. हरिदत्तः—गणितनाममाला. हलायुधः—अभिधानरत्नमाला. हर्षकीर्तिः—शारदीनाममाला. हेमचन्द्रः—अनेकार्थसंग्रहः, अभिधानचिन्तामणिः, अभिधानचिन्तामणिपरिशिष्टम्, निघण्टुशेषः, लिङ्गानुशासनम्.

अप्राप्तकोषाः ।

अगस्त्यः—शब्दसंग्रहनिघण्टुः. अजयपालः—नानार्थसंग्रहः. अप्पयदीक्षितः—नामसंग्रहमाला. अमरसिंहः—एकाक्षरनाममाला. आदिनाथकविवर्गः—कविजनसेवधिः. कालिदासः—प्रयुक्तपदमञ्जरी. काशिनाथः—शब्दार्णवः. केशवः—लघुनिघण्टुसारः. क्षेमेन्द्रः—लोकप्रकाशः. गदसिंहः—अनेकार्थध्वनिमञ्जरी. गोपिनाथः—शब्दमाला. गोवर्धनः—नामावली. गोविन्दशर्मा—शब्दसागरः. चक्रपाणिदत्तः—शब्दचन्द्रिका. जटाधराचार्यः—अभिधानतन्त्रम्. जैमिनिः—निघण्टुः. तीर्थस्वामी—कोमलकोशसंग्रहः. त्रिविक्रमाचार्यः—गीर्वाणभाषाभूषणम्. दण्डनाथः—नानार्थरत्नमाला. दुर्गः—नाममाला. देवकीनन्दनः—वैष्णवाभिधानम्. धरणिदासः—नानार्थसमुच्चयः. धर्मराजः—कविजीवनम्. नल्किरकविः—बालप्रबोधिका. नन्दनभट्टाचार्यः—वर्णाभिधानम्. नरसिंहपण्डितः—राजनिघण्टुः. नारायणदासः—राजवल्लभः. नृसिंहमुनि—रत्नकोषः. पद्मनाभः—भूरिप्रयोगः. पुण्डरीकविट्ठलः—शीघ्रबोधिनीनाममाला. पुरुषोत्तमदेवः—वर्णदेशनम्. पृथ्वीधराचार्यः—रत्नकोषः. बाणकविः—शब्दचन्द्रिका. बाह्लिकेयमिश्रः—निघण्टुकैकाध्यायः. बिह्लणः—त्रिरूपकोषः. भार्गवाचार्यः—नामसंग्रहनिघण्टुः. भोजः—नाममाला. मङ्खः—मङ्खकोषः. मथुरेशः—शब्दरत्नावली. मयूरः—पदचन्द्रिका. महीपः—अनेकार्थतिलकः, शब्दरत्नाकरः. माधवः—एकाक्षरनिघण्टु. मुरारिः—सुप्रसिद्धपदमञ्जरी. रत्नमालाकरः—आयुर्वेदपर्यायरत्नमाला. राक्षसः—शब्दार्थनिर्णयः. रामः—कविदर्पणनिघण्टुः. रामशर्मा—उणादिकोशः. रामेश्वरः—शब्दमाला. रूपचन्द्रः—रूपमञ्जरीनाममाला. वरदराजः—नाममातृकानिघण्टुः. वररुचिः—ऐन्द्रनिघण्टुः. वल्लभः—कविमञ्जरी. वामनभट्टः—शब्दरत्नाकरः. विक्रमादित्यः—कविदीपिकानिघण्टुः. विट्ठलाचार्यः—शब्दचिन्तामणिः. विश्वनाथः—कोषकल्पतरुः. वेङ्कटः—शब्दार्थकल्पतरुः, शाब्दिकविद्वत्कविप्रमोदकः. वेदान्ताचार्यः—दशदीपनिघण्टुः. शंकरः—संपमिनाममाला. शिवदत्तः—शिवकोषः. श्रीहर्षः—द्विरूपकोषः, श्लेषार्थपदसंग्रहः. सदाचार्यः—एकाक्षरनिघण्टुः. सारेश्वरः—लिङ्गप्रकाशः. सार्वभौममिश्रः—भुवनप्रदीपिका. सुन्दरगणिः—शब्दरत्नाकरः. सोमभवः—अनेकार्थतिलकः. सौभरिः—एकार्थनाममाला, द्व्यक्षरनाममाला.

---

१. एते कोषा अस्माभिरभिधानसंग्रहे मुद्रिताः सन्ति.

एतद्भिन्नाः अमरदत्त–कात्य–गङ्गाधर–चन्द्रगोमि–तारपाल–दामोदर–धर्मदास–धोपालित–भागुरि–भोगीन्द्र–मङ्गल–मार्तण्ड–रन्तिदेव–रभसपाल–राजशेखर–रुद्र–वाग्भट–वाचस्पति–वामन–विक्रमादित्य–विश्वरूप–व्याडि–शुभाङ्क–सज्जन–साहसाङ्क–हट्टचन्द्र–हर–इत्यादिकृताः कोषाः, अमरमाला–अक्षलतिप्रकाश–आनन्दकोष–एकवर्णसंग्रह–एकाक्षरकोष–उत्पलिनी–ऊष्मविवेक–कल्पतरुकोष–महाभिधान–जकारभेद–दण्डिकोष–धन्वन्तरिनिघण्टु–नक्षत्राभिधान–नानार्थमञ्जरी–पद्मकोष–बकारभेद–बीजकोष–बृहदमरकोष–महालण्डनकोष–राजकोषनिघण्टु–लिङ्गप्रकाश–वर्णप्रकाशकोष–वात्स्यायनकोष–शब्दतरङ्गिणी–शब्ददीपिका–शब्दरत्नसमुच्चय–शब्दसारनिघण्टु–षट्सारावर्त–सकलग्रन्थदीपिका–सकारभेद–संजीवनी–सन्मुखवृत्तिनिघण्टु–सरसशब्दसरणि–सरस्वतीनिघण्टु–साध्यकोष–सारस्वताभिधान–हनुमन्निघण्टु प्रभृतयः कोषाश्च सन्तीति श्रूयते। ते येषां सज्जनानां संग्रहे सन्ति, ते तेषां प्रेषणेनास्माननुपकुर्वन्त्वित्यभ्यर्थना।

अभिधानसंग्रहकर्तॄणाम्।

अभिधानसंग्रह ।

प्राचीन संस्कृत ग्रन्थों के उद्धारका कार्य आजकल चारों ओर बडी धूमधामसे चल रहा है, यह अत्यन्त आनन्दकी बात है। तौभी संस्कृतभाषाज्ञान के मुख्य साधन प्राचीन कोषों की ओर जितना लक्ष्य होना चाहिये उतना नहीं है। संस्कृत कोष सब श्लोकबद्ध होने के कारण कण्ठस्थ रह सकते हैं। और अवसर पर उनके श्लोकों की सद्य स्फूर्ति होती है। इसलिये प्रत्येक संस्कृताभिमानी पुरुष को कोषों का संग्रह अवश्य कर्तव्य है। प्राचीन प्रधान कोष छप्पन[१] है यह लोकप्रसिद्धि है। परंतु उन में कईका तो आजकल नाममात्र ही शेष रह गया है। और जो कचित् उपलब्ध होते हैं उन के उद्धार करनेका भी यदि यत्न न किया जायगा तो उनके भी सत्वर नष्ट होजाने का विशेष संभव है यह समझ कर, हमने बडे यत्नसे कइएक कोषों का संग्रह आनतक किया है, और अवशिष्ट कोषों की प्राप्ति के लिये भी यत्न कर रहे हैं। परंतु उनकी प्रतीक्षा न करके सांप्रत जितने उपलब्ध हैं उनकोंही सब के उपयोग के लिये छापकर प्रसिद्ध करना, और यही क्रम आगे भी प्रवृत्त रखना, ऐसा निश्चय किया है। यह सब कोष युगपत् एकही पुस्तक मे छपें तो काल बहुत लगेगा, और पुस्तक भी बहुत बडा हो जायगा, और उसके अनुरूप मूल्य भी अधिक होगा। इस लिये ग्राहकों के सौकर्यार्थ एसा नियम किया है कि जिस कोष के छापने का आरम्भ करें, उस को समाप्त करके ही खण्ड प्रकट करें। यदि छोटे छोटे कोष होंय तो एक खण्डमें दो तीन रक्खें। पुस्तक उत्तम कागदके ऊपर सुन्दर छापी जायगी। जैसे जैसे ग्रन्थ तयार होंगे वैसी वैसी उस उस समयपर सूचना दी जायगी। प्रत्येक कोष के पृष्ठाङ्क पृथक् पृथक् रहेंगे।

इस नियम के अनुसार प्रथम और द्वितीय खण्ड छप कर तयार है। प्रथम खण्ड मे अमरसिंहकृत 'नामलिङ्गानुशासन(अमरकोष)', और उसी का परिशिष्ट पुरुषोत्तमदेवकृत 'त्रिकाण्डशेष', और 'हारावली', 'एकाक्षरकोश' और 'द्विरूपकोश' ये पांच कोष संपूर्ण आये हैं। कीमत १ रुपया। और टपालखर्च २ आने है।

द्वितीयखण्ड मे हेमचन्द्रकृत 'अभिधानचिन्तामणि', 'अभिधानचिन्तामणिपरिशिष्ट', 'अनेकार्थसंग्रह', 'निघण्टुशेष' और 'लिङ्गानुशासन' ये पांच कोष और जिनदेवमुनीश्वरकृत 'अभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छ' ये एक कोश संपूर्ण आये हैं। कीमत १। रुपया। और टपालखर्च २ आने है।

तृतीयखण्ड मे महेश्वरकृत 'विश्वप्रकाश' और 'शब्दभेदप्रकाश' ये दो कोश आनेवाले हैं।

जिन को यह पुस्तकें लेनी हों वे अपने नाम और मूल्य भेजें कि पुस्तकें तयार होते ही भेजनेमें ठीक पडे।

तुकाराम जावजी।

'निर्णयसागर' छापेखाने के मालिक।

---

१ आगे यादी दी है उसपरसे इन कोष छप्पनसे भी ज्यादह हैं ऐसा मालूम पडेगा।

अभिधानसंग्रह ।

प्राचीन संस्कृत ग्रन्थांचा जीर्णोद्धार करण्याचें काम सांप्रत चोहोंकडे मोठ्या सपाट्यानें चालू झालें आहे हा मोठ्या आनन्दाची गोष्ट होय । तथापि त्या ग्रन्थांतील ज्ञानाच्या प्राप्तीला उत्तम साधन असे जे प्राचीन शब्दकोश, त्यांकडे जितकें लक्ष लागावें, तितकें अद्यापि लागलें नाहीं । हे कोश पद्यरूप असल्यामुळें मुखोद्गत करण्याला फार सोईवार असून, पाहिजेल तेव्हां स्फूर्ति उत्पन्न करण्याला फार चांगले असतात; तेव्हां अशा ग्रन्थांचा संग्रह करणें हें, संस्कृताभिमानी प्रत्येक गृहस्थाचें कर्तव्य होय । लोकवार्तेवरून हे कोश छप्पन्न[1] आहेत असें समजतें । तथापि त्यांतील बरेच सांप्रत नामशेष झाले आहेत । यास्तव, सांप्रत जे उपलब्ध आहेत त्यांच्या उद्धाराकडे जर कोणाचें लक्ष लौकर न पोंचलें, तर तेही नष्ट होऊन जाण्याचा फार संभव आहे हें जाणून, आम्ही मोठ्या प्रयत्नानें त्यांतील बहुतेक कोशांचा संग्रह केला आहे, आणि राहिलेल्या इतर कोशांच्या प्राप्त्यर्थ यत्न चालविला आहे । तथापि त्या सर्वांची वाट पहात न राहतां, सांप्रत जितके उपलब्ध आहेत, तितकेच आम्ही सर्वांच्या उपयोगास्तव छापून प्रसिद्ध करावे, आणि तोच क्रम पुढें चालू ठेवावा, असा निश्चय केला आहे । एककालीं एकाच पुस्तकामध्यें हे छापिल्यास, काळ फार लागेल, ग्रन्थही अवजड होईल, आणि तदनुरूप किंमतही भारी होईल । म्हणून ग्राहकांच्या सोईकरितां असा बेत केला आहे कीं, जो कोश हातीं घ्यावयाचा, तो एका खेपेस पुरा करावयाचा, अपुरा ठेवावयाचा नाहीं । ग्रन्थ ल्हान असल्यास, दोन, तीन, किंवा अधिक पुरे ग्रन्थ घेऊन त्यांचें एक पुस्तक करावयाचें । पुस्तकें चांगल्या कागदावर सुरेख छापिलीं जातील । जसजसे ग्रन्थ तयार होत जातील तसतशी त्याविषयीं वेळोवेळीं सूचना देण्यांत येईल । प्रत्येक कोशाच्या पृष्ठांचा क्रम वेगळा येईल ।

या नियमाला अनुसरून याचे प्रथम आणि द्वितीय खण्ड छापून तयार झाले आहेत । प्रथम खण्डांत अमरसिंहकृत 'नामलिङ्गानुशासन (अमरकोश)', आणि त्याचेंच परिशिष्ट पुरुषोत्तमदेवकृत 'त्रिकाण्डशेष', आणि 'हारावली', 'एकाक्षरकोश' आणि 'द्विरूपकोश' हे पांच कोश संपूर्ण आले आहेत । किंमत १ रुपया । टपालखर्च २ आणे ।

द्वितीय खण्डामध्यें हेमचन्द्रकृत 'अभिधानचिन्तामणि', 'अभिधानचिन्तामणिपरिशिष्ट', 'अनेकार्थसंग्रह', 'निघण्टुशेष' आणि 'लिङ्गानुशासन' हे पांच कोश आणि जिनदेवमुनीश्वरविरचित 'अभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छ' हा एक कोश इतके आले आहेत । किंमत १। रुपया । टपालखर्च ३ आणे ।

तृतीय खण्डामध्यें महेश्वरकृत 'विश्वप्रकाश' आणि 'शब्दभेदप्रकाश' हे दोन कोश यावयाचे आहेत ।

ज्या कोणास हीं पुस्तकें घ्यावयाचीं असतील त्याहीं आपलीं नांवें आणि वर्गणी आमचेकडेस पाठवावी, म्हणजे पुस्तकें तयार होतांच त्यांजकडे पाठविण्यास ठीक पडेल ।

तुकाराम जावजी ।

'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक ।

---

१. दुसरीकडे दिलेल्या यादीवरून हे कोश छप्पन्नापेक्षांही अधिक आहेत असें दिसून येईल ।